

IZDEVNIECĪBA BALTĪJA PUBLISHING

**EUROPEAN VECTOR
OF DEVELOPMENT OF THE MODERN
SCIENTIFIC RESEARCHES**

Collective monograph

Riga, Latvia
2021

UDK 0/9(08)
Eu600

Title: European vector of development of the modern scientific researches

Subtitle: Collective monograph

Scientific editor and

project director: Anita Jankovska

Authors: Valentyna Chorna, Anatolii Shevchuk, Vitalii Bocheliuk, Mykyta Panov, Maryna Fidirko, Igor Moroz, Anna Voloshyna, Lesia Zastavetska, Nataliia Taranova, Oksana Romaniv, Dina Yarmolyuk, Andrii Sryberko, Alla Kurzenkova, Iryna Rusanova, Iryna Chernova, Ksenia Katrichenko, Svitlana Kryvuts, Olena Vasina, Olha Antonova, Tetyana Holubenko, Iryna Polishchuk, Liudmyla Kozak, Tatyana Ponomarenko, Lilia Kulykova, Viktor Mykhailov, Tetyana Pakhomova, Olga Piddubtseva, Svitlana Lobanova, Valentyna Tryndiuk, Alla Martyniuk, Ivetta Martynova, Iryna Prushkovska, Yuliia Sydorenko

Publisher: Publishing House “Baltija Publishing”, Riga, Latvia

Available from: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/132>

Year of issue: 2021

All rights reserved. No part of this book may be reprinted or reproduced or utilized in any form or by any electronic, mechanical, or other means, now known or hereafter invented, including photocopying and recording, or in any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher and author.

European vector of development of the modern scientific researches: collective monograph / edited by authors. – 1st ed. – Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2021. – 396 p.

ISBN: 978-9934-26-077-3

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3>

The collective monograph describes the European vector of development of modern scientific studies. There are general issues in medical sciences, social psychology, physical education and sports, geographical sciences, historical sciences, art history, architecture, history of pedagogy, theory and methods of teaching, philological sciences etc. The publication is intended for scholars, teachers, postgraduate students, and students, as well as a wide readership.

© Publishing House “Baltija Publishing”, 2021

© Authors of the articles, 2021

Table of Contents

CHAPTER «MEDICAL SCIENCES»

Valentyna Chorna, Anatolii Shevchuk

THE CURRENT STATE OF MENTAL HEALTH IN THE XXI CENTURY IN THE CONTEXT OF HEALTH CARE REFORM.	1
--	---

CHAPTER «PSYCHOLOGICAL SCIENCES»

Vitalii Bocheliuk, Mykyta Panov

EMOTIONAL TENSION IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF TEACHERS IN AN INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT.	22
---	----

CHAPTER «PHYSICAL EDUCATION AND SPORT»

Maryna Fidirko, Igor Moroz, Anna Voloshyna

INFLUENCE OF PHYSICAL CULTURE AND HEALTH CLASSES ON THE STATE OF PHYSICAL PREPAREDNESS.	39
--	----

CHAPTER «GEOGRAPHICAL SCIENCES»

Lesia Zastavetska, Nataliia Taranova

THE ROLE OF GEOGRAPHY IN THE EXERCISE OF FOREIGN POLICY AND DIPLOMACY.	55
--	----

Oksana Romaniv, Dina Yarmolyuk

THE RED SEA AS TOURIST DESTINATION.	76
--	----

Andrii Sryberko

ANALYSIS OF THE THERMOHALINE STRUCTURE IN THE ACTIVE LAYER OF THE MARINE ENVIRONMENT ACCORDING TO THE CALCULATED HYDROPHYSICAL CHARACTERISTICS BASED ON REMOTE MEASUREMENTS (ON THE EXAMPLE OF THE BLACK SEA).	103
--	-----

CHAPTER «HISTORICAL SCIENCES»

Alla Kurzenkova

SOMETHING ABOUT THE MENTAL MAP
OF THE VIKING AGE: UKRAINIAN LANDSCAPE
IN THE SCANDINAVIAN RUNIC INSCRIPTIONS
(OVERVIEW OF THE PILGÅRDS
AND THE BEREZAN' RUNESTONES) 124

CHAPTER «ARCHITECTURE»

Iryna Rusanova, Iryna Chernova

CURRENT PROBLEMS OF PRESERVATION
AND DEVELOPMENT
OF HISTORICAL AREAS OF THE CITY 140

CHAPTER «HISTORY OF ART»

Ksenia Katrichenko, Svitlana Kryvuts, Olena Vasina

MEANS OF FORMING INFORMATION
AND COMMUNICATION SYSTEMS IN THE DESIGN
OF THE INCLUSIVE SPACE OF THE SCHOOL 167

CHAPTER «PEDAGOGICAL SCIENCES»

Olha Antonova

SYNTHETIC CHARACTER OF LEARNING ENVIRONMENT
IN ORGANISATION OF DISTANT TEACHING OF CREATIVE
AND PRACTICAL ACADEMIC SUBJECTS UNDER PANDEMIC
AND SOCIAL CATAclysms (ON THE EXAMPLE
OF THE COURSES “JOURNALISTIC SPECIALITY”
AND “DESIGN IN ADVERTISING AND PR”) 185

Tetyana Holubenko, Iryna Polishchuk

THE PROBLEM OF FORMATION MANAGEMENT
COMPETENCE FUTURE SPECIALISTS
OF THE SOCIAL SPHERE 214

Liudmyla Kozak, Tatyana Ponomarenko

FUTURE TEACHER TRAINING
FOR THE USE OF AUGMENTED REALITY
IN THE EDUCATIONAL PROCESS
OF A PRESCHOOL EDUCATION INSTITUTION 231

Lilia Kulykova

FOUNDERS OF DOMESTIC BYZANTINE STUDIES.
THE RETURN OF FORGOTTEN NAMES
IN MODERN HISTORICAL SCIENCE. 252

Viktor Mykhailov

PEDAGOGICAL CONCEPT OF THE CIVIL
SECURITY SPECIALISTS' ADVANCED TRAINING. 273

Tetyana Pakhomova, Olga Piddubtseva

SCIENTIFIC-METHODICAL ASPECTS
OF FORMATION OF READINESS FOR GERMAN-LANGUAGE
PROFESSIONALLY ORIENTED COMMUNICATION
OF FUTURE AGRICULTURISTS. 290

CHAPTER «PHILOLOGICAL SCIENCES»

Svitlana Lobanova, Valentyna Tryndiuk, Alla Martyniuk

LEXICO-GRAMMATICAL AND STYLISTIC FEATURES
OF ENGLISH ADVERTISING SLOGANS. 313

Ivetta Martynova

PROBLEMS AND PECULIARITIES
OF TEACHING UKRANIAN AS A FOREIGN LANGUAGE. 333

Iryna Prushkovska

TURKISH TRANSLATIONS OF SHAKESPEARE'S WORKS:
LITERARY INTEGRATION. 352

Yuliia Sydorenko

TERMS AS UNITS OF TRANSLATION. 371

CHAPTER «MEDICAL SCIENCES»

THE CURRENT STATE OF MENTAL HEALTH IN THE XXI CENTURY IN THE CONTEXT OF HEALTH CARE REFORM

СУЧАСНИЙ СТАН ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я У XXI СТОЛІТТІ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ СФЕРИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Valentyna Chorna¹
Anatolii Shevchuk²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-1>

Abstract. The monograph provides a comparative analysis of the medical and demographic situation in Ukraine in recent years: population, birth and death rates, natural increase (decrease) in citizens, average life expectancy at birth, disability, morbidity. Also, an analysis of the Human Development Index in Ukraine and other countries according to the UN (2018) is carried out. From the investigation of the report of statistical data of the Ministry of Health of Ukraine on the structure of hospitalized patients in hospitals of Ukraine for 2019 adult population among all diseases: the first place has occupied by diseases of the circulatory system – 23.19% (including coronary heart disease – 10.93%, cerebrovascular diseases – 5.95%, angina – 4.02%), second place-diseases of the digestive system – 9.07%, third place belongs to tumors – 8.96%, fourth place respiratory diseases – 8.04%. At the same time, the state of mental health of the population of Ukraine is not insignificant, and according to the statistics of the Ministry of Health of Ukraine in 2019, cerebral and behavioral disorders amounted to 4.54% and diseases of the

¹ Candidate of Medical Sciences,
Associate Professor at the Department of Disaster Medicine and Military Medicine,
National Pirogov Memorial Medical University, Ukraine

² Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor at the Department of Disaster Medicine and Military Medicine,
National Pirogov Memorial Medical University, Ukraine

nervous system – 4.16%. The average length of stay of adult patients in psychiatric institutions is from 33.3 to 48.7 days in Ukraine compared to European countries in Lithuania up to 20.8 days, in the Republic of Poland up to 20.3 days. In Ukraine, the treatment of patients with mental disorders and behavior remained as in Soviet times, the Semashko health care model, the priority of inpatient treatment in the old premises that have been building in the XVIII–XIX centuries, and therefore there is a crisis in the field of mental health and mental health. The reform of mental health facilities in European countries has been completing in 2000, and they have moved to a multidisciplinary model for the treatment of the mentally ill. For people with changes in mental health, new Mental Health Centers have been building, and the old premises of psycho-neurological hospitals have been reconstructing for comfortable stay of patients, creation of «therapeutic, healing environment» for quick marriage, return of patients to society.

A comparative description of the provision of medical workers in the field of health care in Ukraine with similar indicators of the EU countries is provided. The study aims to analyze the ways of reform in the EU and Ukraine, to show mistakes in the incomplete health care reform of Ukraine and examples of overcoming the crisis and improving the mental health of the population as in European countries.

Ukraine should learn from the experience of other European countries by increasing funding for health care and prevention measures to reduce disease and improve the mental health of the population. One way to overcome the crisis is to have a strong link between the various Ministries of Social Policy, Health to provide timely health care to vulnerable populations and to stratify socio-demographic and lifelong mental health indicators as in the EU. It is possible to strengthen the mental health care system through highly institutionalized services to public/religious organizations that are more person / patient-oriented.

1. Вступ

Кожний громадянин будь-якої держави та особливо України має право згідно статей 3, 49 Конституції України на охорону здоров'я та вчасну, якісну медичну допомогу, що є одним із головних соціальних цінностей держави. Основними міжнародними документами, які регламентують права пацієнта в сфері медицини – є Лісабонська декларація ВМА про права пацієнтів (Всесвітня міжнародна асоціація –

1981 р.); Декларація про політику в галузі забезпечення прав пацієнтів в Європі – 1994 р.; «Конвенція про права людини і біомедицину» Ради Європи – 1996 р.; Хартія основних прав ЄС у ст. 6 декларує право людини на безпеку та доступ до медичного обслуговування та медичної допомоги для досягнення високого рівня охорони здоров'я; Програма ВООЗ з безпеки пацієнтів (Всесвітнього альянсу за безпеку пацієнтів – 2004 р.); Програма ВООЗ 2008-2009 рр. визначила пріоритетні напрями в боротьбі за безпечну медичну допомогу.

В сучасних умовах збереження та зміцнення психічного здоров'я є одним із фундаментальних цінностей держави. Досягнення цієї мети лише можливо за умови ефективного та вчасного попередження негативних чинників, які можуть спричинити виникненню захворювань. До таких чинників відносяться несприятливі умови життя, праці та навчання, забруднення навколишнього середовища та нездоровий спосіб життя, низька фізична активність та незбалансоване харчування, вживання алкоголю, тютюну, наркотичних речовин тощо [3].

Ставлення до психічно хворих завжди залежало від конкретного історичного періоду. На психічні розлади хворіли не тільки бідні, але і імператори Калігулу та Нерона, угорська принцеса Єлизавета, Іван Грозний та Петро I, на епілепсію страждали Цезар, Наполеон та багато інших.

За часів Середньовіччя психічно хворих оголошували «божевільними», «особами на межі розуму та його відсутності», «юродивими», «інакодумцями», «буйними» [6]. Психіатрична допомога – це не тільки лікування психічно хворих, але і охорона психічного здоров'я всього населення держав (психотерапія, психологічне консультування, психофізіологічна реабілітація тощо).

Збільшенню психічних хворих в наш час сприяють різні фактори, як урбанізація, індустріалізація, технічний прогрес, екологічні проблеми (забруднення навколишнього середовища) час смартфонізації та інше. ВООЗ постійно формує напрямки щодо зміцнення, адаптування психічного здоров'я різних верст населення планети в умовах підвищеного соціального, економічного, пандемічного стресу у своїх деклараціях (2005), у планах (Здоров'я 2020) [15].

Слід відзначити, що проблеми психічного здоров'я є невід'ємною складовою внутрішньої та зовнішньої політики держави, яка має включати головні напрями:

1. Забезпечення конституційних прав пацієнта на повагу, конфіденційність, якісне лікування, реабілітацію, санаторно-курортне лікування, харчування та дотримання санітарно-гігієнічних вимог, щодо безпечного перебування під час лікування в закладах охорони психічного здоров'я.

2. Забезпечення та отримання доступу до медичного страхування у приватному та державному секторах.

3. Проведення всіх необхідних заходів щодо збереження та зміцнення психічного здоров'я населення.

Система охорони психічного здоров'я України успадкувала радянську систему (біомедичний підхід) надання психіатричної допомоги шляхом стаціонарного лікування як в психіатричних, так і судово-медичних лікарнях, які на сьогодні віджили і не використовуються в країнах ЄС з 90-х років.

У 2007 році ВООЗ була створена робоча група щодо розробки «Плану спільних дій для підвищення ефективності національних програм реформування систем охорони психічного здоров'я нових незалежних держав»: Азербайджану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, Грузії, Молдови, Білорусії, України. У 2008 році на конференції Європейських національних координаторів, робочою групою прийнята «Меранська декларація ВООЗ про психічне здоров'я в країнах, що утворилися після розпаду СРСР» [16]. Цією програмою ВООЗ надала рекомендації для подальшої стратегії і тактики у покращенні системи охорони психічного здоров'я новостворених незалежних країн.

Проблема психічного здоров'я і негайна невідкладна допомога для населення України є і залишається актуальною по цей час. За останні роки у реформі психічного здоров'я зроблено немало, але вкрай недостатньо, як на прикладі пострадянських країн Грузії, Литви, інших країн ЄС – Республіки Польщі, Венгрії, Угорщини, Бельгії, Швеції. На сьогодні Україна як одна із незалежних держав, яка не змогла створити сучасну систему психіатричної допомоги, засновану на поєднанні стаціонарної та амбулаторної допомоги [4].

2. Структура захворюваності населення України за останні роки

Здоров'я за визначенням ВООЗ – це стан повноцінного фізичного, духовного та соціального благополуччя, а не лише відсутність хво-

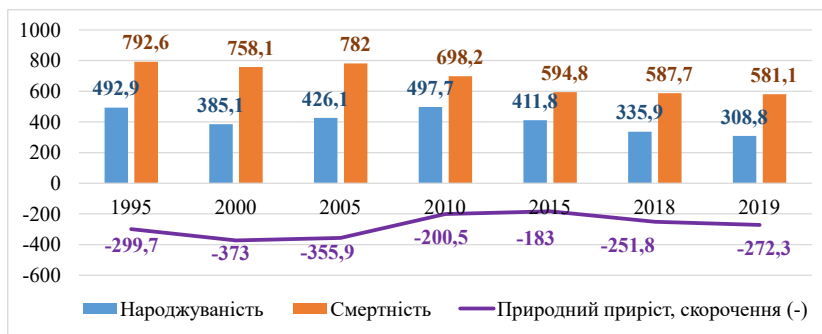

Рис. 1. Кількість живонароджених, померлих та природний приріст (скорочення) населення України, тис. (1995–2019 рр.)

роб та фізичних вад. За останні роки в Україні медико-демографічна ситуація погіршилась та віддзеркалює незадовільний стан як системи охорони здоров'я, так і здоров'я населення України: чисельність населення, показники народжуваності та смертності, природний приріст (скорочення) населення, середня очікувальна тривалість життя при народженні, інвалідності, захворюваності (рис. 1).

Індекс людського розвитку (ІЛР) щорічно публікується у Програмі розвитку Організації Об'єднаних Націй, який оприлюднює данні про стан здоров'я населення країн світу та, який залежить від соціально-економічного розвитку, від рівня професійної освіти (грамотності і освіченості), рівня життя та нерівності (дитяча смертність, якість харчування), гендерні особливості (індекс народжуваності, материнської смертності, народжуваності у підлітковому віці), екологічна ситуація країни та інше. За 2018 р. Україна за ІЛР серед 189 країн світу посіла 88 місце (рис. 2).

Найвищий ІЛР 0,954 в Норвегії та тривалість життя становить понад 82,3 роки (2018 р.), при цьому в Китаї тривалість життя перевищує всі країни світу і становить 84,7 років, в Україні ІЛР дорівнює 0,750 і тривалість життя становить 70,1 роки. В порівнянні з 1990/2018 рр. ІЛР в Україні збільшився на 6,3% з 0,705 до 0,750, збільшилась тривалість життя при народженні на 2,1 років, збільшилась середня кількість років навчання на 2,2 роки, кількість років навчання зросла на 2,7 років, але рівень життя погіршився через скорочення валового

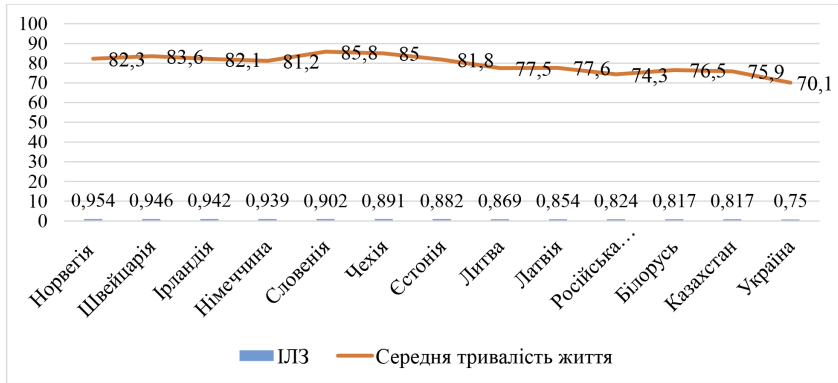

Рис. 2. Показники рівня Індексу людського розвитку, середня тривалість життя, за даними Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН), 2018 р.

національного доходу (ВНД) на душу населення на 25,6% за останні 28 років (1990/2018 рр.) [13].

Причиною збільшення захворюваності, інвалідності, смертності в Україні є незавершена реформа у сфері охорони здоров'я та охорони психічного здоров'я, недостатньо фінансування охорони здоров'я, старе медичне обладнання, недовіра населення, через це і не своєчасне звернення населення за медичною допомогою, оплата за лікування за рахунок хворого. Через недостатнє фінансування сфери охорони здоров'я, населенню України «з власних кишень» доводиться оплачувати своє лікування до – 54,3% в порівнянні з США – 11,1%; у Франції – 9,8%; у Великій Британії – 15,1%. За даними опитування домогосподарств Міжнародним медичним корпусом за підтримкою групи Світового банку 90,7% стаціонарних пацієнтів сплачували за фармацевтичні засоби «з власної кишені» [11].

Аналіз структури госпіталізованих хворих в стаціонарах України за 2019 рік серед дорослого населення від 18-100 років становив розподіл рангових місць серед усіх хвороб:

– перше місце займають хвороби системи кровообігу – 23,19% (в тому числі ішемічна хвороба серця – 10,93%, цереброваскулярні хвороби – 5,95%, стенокардія – 4,02%);

- друге місце – хвороби органів травлення – 9,07%;
- третє місце належить новоутворенням – 8,96%;
- четверте місце – хвороби органів дихання – 8,04%.

Середня тривалість перебування дорослих пацієнтів у психіатричних закладах становить до 33,3 днів в Україні, до 20,8 днів у Литві, до 20,3 днів у Польщі – це найбільше серед країн ЄС, так і серед усіх хвороб. При цьому не менш важливим є стан психічного здоров'я населення України. За даними статистичних даних за 2019 рік розлади психіки та поведінки склали – 4,54% та хвороби нервової системи – 4,16% (див. рис. 3).

За даними ВООЗ станом на 2015 рік показники поширеності депресії в різних країнах коливаються в діапазоні від 3,8% до 6,3% від загальної чисельності населення, в тому числі 75% людей, які страждають на депресію, не отримують адекватного, вчасного лікування, що в свою чергу призводить до набагато складніших розладів психіки, поведінки

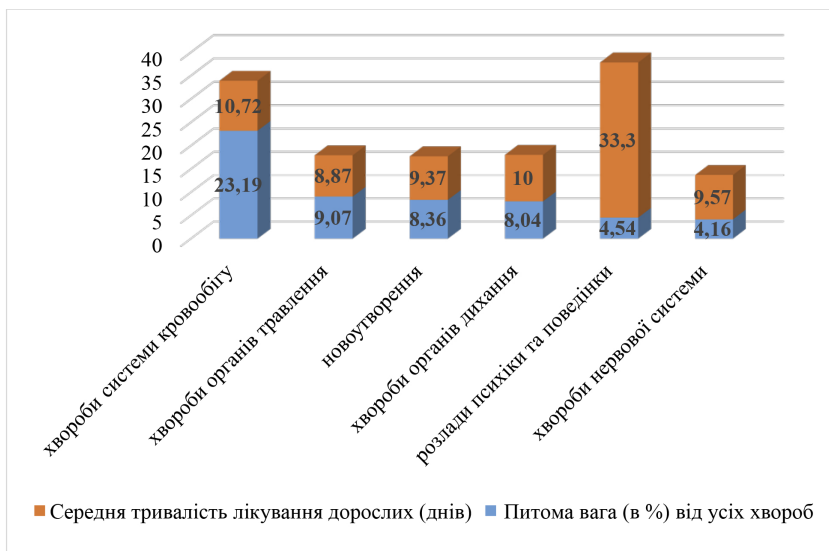

Рис. 3. Питома вага госпіталізованих хворих в стаціонарах України (%) і середня тривалість лікування в стаціонарах (днів) за 2019 р.

та самогубств. ВООЗ щорічно констатує, що головною причиною 128 000 самогубств, які стаються у Європейських країнах – це депресії людей, яким не надана вчасно допомога, ті які через хвороби не звернулись по медичну допомогу. Гендерні відмінності щодо поширення депресивних розладів частіше спостерігаються у осіб чоловічої статті через вживання алкоголю, наркотичних речовин, а тривожні розлади спостерігаються у осіб жіночої статті в Україні. За останніми даними поширеність розладів через вживання алкоголю становила – 6,0% в порівнянні з показниками у світі – 1,5% [9; 10].

Сьогодні ВІЛ-інфекція та СНІД є актуальною проблемою та глобальною епідемією, як для України, так і для всього світу. В Україні за останні роки з 2000 року відмічається тенденція до зменшення зараження та поширення ВІЛ-інфекції. Найвищий показник уперше в житті встановлений діагноз ВІЛ-інфіковані у 2010 році – 20,5 (тис.), а самий низький показник у 2000 році – 6,3 (тис.), але в порівнянні з 2018/2019 рр. відмічається збільшення захворювання 18,1/18,5 відповідно (тис.), що свідчить про стан охорони здоров'я та незавершену реформу у сфері охорони здоров'я та погіршення життя населення України (рис. 4).

Серед інфікованих на ВІЛ та СНІД частіше хворіють особи чоловічої статті та за 2018/2019 рр. склали – 53,6/53,7% відповідно, із них 32,3/30,0% особи, які інфікувались під час уживання наркотиків ін'єкційним шляхом частіше серед чоловіків та молоді.

Захворюваність на активний туберкульоз в Україні залишається актуальним питанням, тому що Україна згідно «Плану дій щодо боротьби з туберкульозом для Європейського регіону ВООЗ на 2016–2020 роки» зобов'язана проводити активну профілактичну роботу щодо зменшення рівня захворюваності і смертності від цієї хвороби до 2035 р. ВООЗ визнала в Україні з 1995 по 2005 рр. пік захворюваності на туберкульоз – 39,5 тис. (21,5/39,5 тис. 1995/2005 рр. встановлений уперше в житті). Темп приросту склав +32,9% (1995/2005 рр.), після цей показник поступово знижувався та за період з 2005/2019 рр. темп приросту дорівнював – 47,9% (рис. 5).

Велика питома вага захворюваності на активний туберкульоз складала із осіб чоловічої статті в порівнянні з 2018/2019 рр. – 68,3/68,5% відповідно, із них 94,7/94,3% відповідно особи, які захворіли на туберкульоз органів дихання.

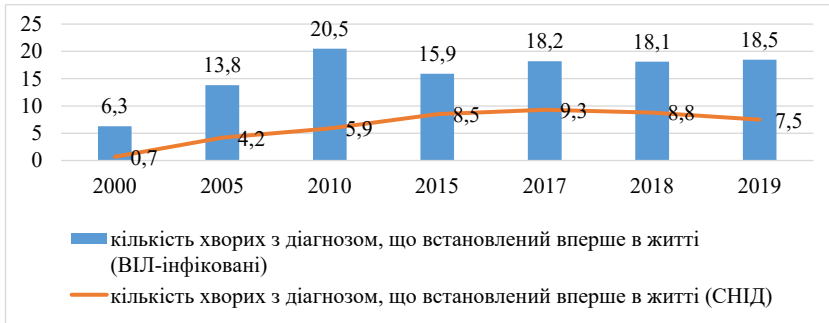

Рис. 4. Динаміка показників хворих ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД з діагнозом, що встановлений вперше в житті за 2000–2019 рр., (тис.)

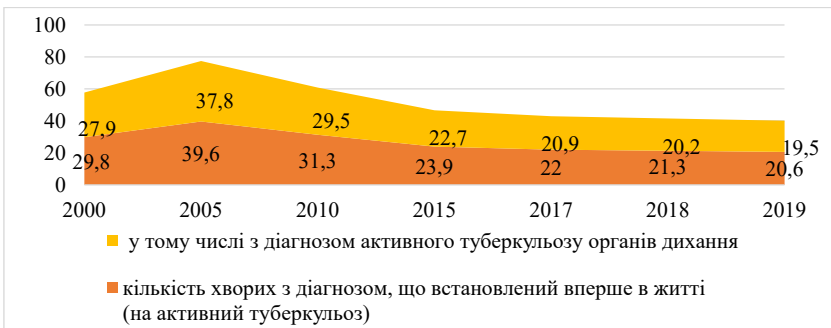

Рис. 5. Динаміка показників захворюваності на активний туберкульоз (хворі з діагнозом, що встановлений вперше в житті (тис.) за 2000–2019 рр., (тис.)

За статистичними даними кількість хворих з діагнозом новоутворення, що встановлений уперше в житті найбільший показник з 1995 по 2019 рр. відмічено у 1995 році – 158,6 (тис.), а у 2019 році – 135,6 (тис). Темп приросту новоутворень склав – 14,1% (1995/2019 рр). Найменший показник відмічено у 2015 році – 134,1 (тис.) і темп приросту 2015/2019 рр. склав +1,5% (рис. 6).

На жаль, Україна посідає друге місце серед країн ЄС щодо захворювання на злоякісні новоутворення і з кожним роком показники

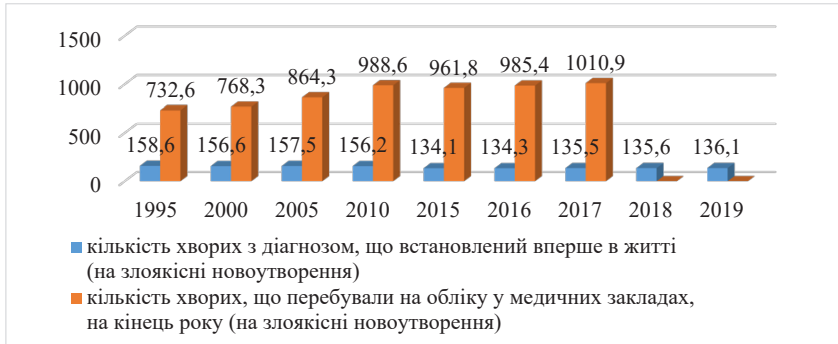

Рис. 6. Динаміка показників захворюваності на злоякісні новоутворення за період 1995–2019 рр., (тис.)

невпинно зростають при зменшенні індустриальної промисловості, але наслідки аварії на Чорнобильській АЕС відмічаються на здоров'ї населення України і по цей час.

3. Забезпеченість медичними кадрами системи охорони здоров'я України

За результатами дослідження, кількість лікарів усіх спеціальностей за 19 років зменшились на 32,0% (227/154,3 на 10 тис. населення, 1990/2019 рр. відповідно), така ситуація спостерігається в країнах ЄС щодо забезпеченості медичними працівниками. Кількість середнього медичного персоналу за цей період скоротилось до 45,3% на 10 тис. населення (607,0/331,8 на 10 тис. населення у 1990/2019 рр. відповідно в Україні), але при цьому порівнюючи з показниками забезпечення медичними працівниками в Україні з країнами ЄС, вони перевищують щодо забезпеченості як лікарями, так і медичними сестрами. Хочеться відмітити, що 12,54% (2019 р.) середнього медичного персоналу складають особи пенсійного віку. Щодо питомої ваги атестованого середнього медичного персоналу за 2019 рік він становив – 73,19%, при цьому у сфері охорони здоров'я Чернігівської області цей показник найменший та становив – 59,59%. При проведенні моніторингу ВООЗ щодо оцінці психічного здоров'я відмітили недостатньою підготовку медичного психіатричного персоналу для проведення всебічних,

обґрунтованих доказів психосоціальних втручань та ці данні підтверджують звіти МОЗ України за 2019 рік із числа атестованих лікарів у сфері психічного здоров'я психотерапевти склали – 70,0%, які були атестовані (невропатологи – 82,7%, психіатри – 85,1%).

Але лікарі первинної ланки, які повинні надати першу допомогу чи консультацію відмічають брак знань для надання послуг з психічного здоров'я і вони лише перенаправляють хворого до фахівця в районі лікарню або викликають швидку у випадку кризового стану хворого. Сімейні лікарі відмічають необхідність проходження додаткових тренінгів як для лікарів первинної ланки, так і для громадських працівників, які повинні складати мобільні бригади, мультидисциплінарні команди (психіатр, медичний психолог, психіатрична медсестра, соціальний працівник, капелани та інші), як це організовано в країнах ЄС: у Литві, Грузії, Польщі, Бельгії [12].

За період з 1990 до 2019 рр. кількість лікарняних ліжок (тис. од. на 10 тис. населення) скоротилось на 61,3%, при цьому кількість лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів збільшилось у 2 рази (6,9/13,8 тис. од. на 10 тис. населення) за період з 1990/2019 рр., але відчувається брак медичних кадрів.

Зменшення серед лікарняного складу психіатрів та психіатрів-наркологів відмічається на – 25,9% і найменше лікарів невропатологів – на 8,9% за останні роки. За статистичними даними ВООЗ кожна третя людина в Україні пережила протягом свого життя щонайменше один психічний розлад, а у світі кожна четверта. За результатами аналізу щодо чисельності лікарів та забезпеченості ними населення України зображено на рис. 7.

За результатами проведеної роботи Міжнародним медичним корпусом за підтримкою групи Світового банку «щодо оцінювання та рекомендації для інтеграції охорони психічного здоров'я в систему первинної медичної допомоги» кількість психіатрів в Україні на 2015 рік становила – 11,6 на 100 тис. населення, а в країнах ЄС – 7,75 при тому, що психологів на 100 тис. населення в Україні – 1,3, а в країнах ЄС складала 2,7 на 100 тис. населення. Забезпеченість психіатричними медичними сестрами в Україні становила – 752 на 100 тис. населення, а в Європейських країнах – 824 на 100 тис. населення (дані за 2009 р.). Великою проблемою в Україні є те, що в психоневрологічних закладах

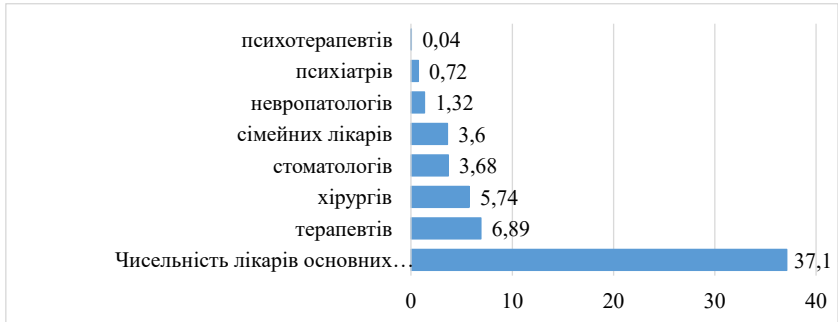

Рис. 7. Чисельність лікарів основних спеціальностей, включаючи лікарів у НДІ та закладах підготовки кадрів системи МОЗ України та забезпеченість ними населення у 2019 р.

охорони здоров'я відсутній взаємозв'язок між психіатрами, які встановлюють діагноз хворому та призначають медикаментозне лікування та психологами, психотерапевтами, які можуть знаходитися в одному приміщенні з ними, відсутній мультидисциплінарний підхід щодо лікування хворих з розладами психіки та поведінки.

4. Реформа психічного здоров'я в Україні та країн ЄС

Згідно звіту Всесвітньої психіатричної асоціації (ВПА) за 2020 р. в Україні відмічається криза психічного здоров'я. Зв'язку з тим, що українська система охорони психічного здоров'я успадкована від радянських часів модель охорони здоров'я Семашка, незавершена реформа в галузі охорони здоров'я, відсутність послуг з психічного здоров'я на рівні первинної медичної допомоги дає сильний відбиток на нові зміни у цієї сфері.

Порушення психічного здоров'я населення у світі є однією з основних причин інвалідності і є одним із вагомим тягарем для будь-якої держави у фінансово-економічній та соціальної політики.

Всесвітня психіатрична асоціація у 2020 році рекомендувала провести зміни в системі охорони психічного здоров'я України, змінивши підходи до фінансування шляхом поступового скорочення ліжок у психіатричних лікарнях (деінституціоналізація) та перерозподіл коштів на створення нових служб (за прикладом європейських місцевих

мобільних команд, бригад домашнього лікування, центрів психічного здоров'я тощо), що було ефективно реалізовано у країнах ЄС. Реформування цього напрямку вітчизняної медичної допомоги потребує не лише кількісних змін, але й реалізації істотно нових якісних проектних рішень для забезпечення комфортного перебування хворих та ефективної роботи персоналу.

За останні роки реформування інституційної системи охорони психічного здоров'я в Україні проводилось з малими темпами і недостатньо ефективно і призвело до скорочення великої кількості медичного психіатричного персоналу та виписці пацієнтів. Проведення реформи в галузі охорони психічного здоров'я в Україні згідно досвіду країн ЄС: при скороченні місць в психоневрологічних стаціонарах (деінституціоналізації) України необхідно створити нові умови для альтернативного лікування психічно хворих, так і населення яке має негативні наслідки у психічному здоров'ї після довготривалих дій на Сході, пандемії на COVID-19 необхідно на базі первинної медико-санітарної ланки, у психіатричних відділень в лікарнях загального профілю, у денних стаціонарів, у кризових центрах, центрах психічного здоров'я надавати доступну, вчасну, безкоштовну психологічну/психіатричну допомогу і для покращення роботи необхідно створити єдиний електронний реєстр звернень населення України для покращення надання медичної допомоги.

На сьогодні стаціонарна допомога в Україні розвинена краще, ніж амбулаторна. При цьому в країні вже сьомий рік триває війна, захоплення великої території як східних регіонів країни, так і АР Крим. Наслідки цих подій спровокувало збільшення хворих на розлади психіки та поведінки і погіршення психічного стану суспільства в цілому. При цьому, на жаль в галузі охорони психічного здоров'я щодо зміцнення психічного здоров'я населення зроблено мало для систематичної і стійкою мінімізації завданих збитків і наслідків довготривалої війни на Сході.

Концепція Національної програми охорони психічного здоров'я в Україні якій передбачався на період до 2025 року визначала проблеми та труднощі, аналізувала причини цих проблем та описувала мету програми для створення цілісної, ефективної системи охорони психічного здоров'я, яка функціонує в уніфікованому міжвідомчому просторі та

гарантує захист прав людини та свобод. В Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року передбачено шляхи подолання численних проблем у попередніх концепцій/програм у сфері психічного здоров'я: подолання стигматизації серед медичного персоналу психіатричних закладів і суспільства, дискримінації, порушень прав психічно хворих у закладах які надають медичні послуги, здійснення реабілітаційних та профілактичних заходів для дітей, літніх людей та ветеранів ООС/АТО із проблемами психічного здоров'я та проведення деінституціоналізації згідно прикладу європейських країн – скорочення ліжко-місць в спеціалізованих психіатричних лікарнях на 25% та збільшення кількості ліжко-місць психіатричних відділень в лікарнях загального профілю, у денних стаціонарів, амбулаторно-поліклінічних закладів, центрів психічного здоров'я [5].

На прикладі багатьох пострадянських країн Грузії, Литви так і європейських країн Республіка Польща, Словенія, Угорщина питання щодо охорони психічного здоров'я прийнято на законодавчому рівні: в Грузії у 2013 р. прийнята «Державна концепція охорони психічного здоров'я», у Литві у 2013 р. прийнятий новий план реформ щодо охорони психічного здоров'я, Республікою Польща у 1994 році був прийнятий Закон «З охорони психічного здоров'я» («Ustawa o ochronie zdrowia psychicznego»), у 2001 році Бразилією прийнятий закон № 10216 «Закон про психіатричну допомогу», Бельгією у 2010 р. прийнята Реформа 107 щодо психічного здоров'я [7; 14].

В Україні також у 2000 році був прийнятий Закон «Про психіатричну допомогу» (із змінами) щодо надання психіатричної допомоги та правового і соціального захисту осіб, які страждають на психічні розлади. Статтею 1 цього Закону під визначенням «Психіатрична допомога» передбачається лише медичний аспект цієї проблеми, а саме «психіатрична допомога – це надання комплексу спеціальних заходів, спрямованих на обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими Законами України, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медичну та психологічну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади». Нажаль, грошей на проведення реабілітації не виділено. Проте, на сьогодні в підзаконних актах та на місцевому рівні не реалізовані намічені заходи. У преамбулі цього Закону йдеться «Про

правові та організаційні засади забезпечення громадян психіатричною допомогою виходячи із пріоритету прав і свобод людини і громадянина, обов'язки органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з організації надання психіатричної допомоги та правового і соціального захисту, навчання осіб, які страждають на психічні розлади, здійсненні соціального захисту та навчання пацієнтів, які страждають на психічні розлади», які не виконуються в житті.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання психіатричної допомоги» набрав чинності і введений в дію у 2018 році, яким приведено норми чинного законодавства у відповідність до міжнародних норм та європейської практики [1; 2].

Щодо надання психіатричної допомоги зазначені зміни до законодавчих актів України стосувались створення умов для розвитку реабілітаційних заходів та соціальних послуг, спрямованих на опанування особою знань та навичок, необхідних для її незалежного проживання в соціальному середовищі: усвідомлення своїх можливостей та обмежень, соціальних ролей, розуміння прав та обов'язків, уміння здійснювати самообслуговування, а також реабілітаційних програм особам з психічними розладами.

У зв'язку з великою кількістю позовів людей з психічними захворюваннями до Європейського суду з прав людини в Україні були прийняті закони щодо дотримання прав людей з психічними розладами. Положення законів передбачають забезпечення прав недієздатних осіб та пацієнтів на доступ до правосуддя, захист від свавілля лікарів-психіатрів, психіатричних медичних сестер при застосуванні примусових заходів медичного характеру, що зменшить кількість позовів до Європейського суду з прав людини.

Результати проведених реформ у пострадянських держав і Європейських країнах показують суттєві зміни щодо охорони психічного здоров'я. Так, у Литві на сьогодні первинну психіатричну допомогу надають у 114 центрах, 5 кризових відділень у психіатричних лікарнях, 27 нових центрів денного перебування (створено загалом 40 спеціалізованих психіатричних центрів денного перебування).

У Польщі діють 54 психіатричні лікарні, в яких проведено реконструкцію всіх стаціонарів, які були побудовані більше 100 років тому, понад 100 загальних лікарень, 200 денних відділень, які приймають

хворих з психічними розладами і 27 центрів психічного здоров'я для хворих, які проходять лікування в осередках середовищного типу. В Польщі діє проект, який спів фінансується Європейським Союзом з Європейського соціального фонду в рамках Регіональної оперативної програми Сілезького воєводства на 2014–2020 рр. «Повернення до громади» в галузі психічного здоров'я.

«Терапевтичне середовище» у Європейських психіатричних клініках передбачає наявність одно- і двомісних палат, площа яких майже у тричі перевищує площу вітчизняних палат з розрахунку на одного пацієнта, окремих ванних кімнат і туалетів, загальних приміщень, окремого виходу до саду, де створюються умови приватності хворих; розташування більшості кімнат для пацієнтів навколо центральної робочої зони для медичного персоналу; створення візуального нагляду за дверима спалень, душевих, туалетів, кухні, садових альтанок; дотримання відповідної колористики стін палат і коридорів відділень.

В Україні на сьогодні працюють 56 психіатричних лікарень (без наркологічних відділень) на 26 915 ліжок з тривалістю госпіталізації 48,7 днів (у звіті МОЗ України за 2019 р. 33,3 днів) і лише одна мобільна бригада.

Звернення психічно хворих за медичною допомогою в Україні є низьким зв'язку зі стигматизованою системою психічного здоров'я, а також жорстким поводженням з особами з розладами психіки та поведінки під час перебування в закладах охорони здоров'я і порушенням всіх прав хворого. У психо-неврологічних закладах дуже частими є прояви стигматизації психічно хворих з боку медичних працівників, які навпаки за своїми функціональними обов'язками повинні надавати їм медичну допомогу. Британськими вченими були виявлені безпрецедентні випадки стигматизації психічно хворих лікарями, ступінь прояву, якої була у рази більшою в частині жорсткого поводження ніж у звичайному соціумі хворого. З одного боку явище стигматизації можна розглядати як захисну реакцію медичного персоналу на різке зростання пацієнтів з психічними розладами та відсутністю належних умов їх перебування, а також як протест на відсутність соціального захисту з боку держави, в основному матеріального забезпечення в умовах економічної та політичної кризи в країні. З іншого боку в соціумі людей з психічними порушеннями процес стигматизації вже укоринився з боку рідних, родичів та знайомих.

Проблемою сучасної медичної деонтології в Україні є стигматизація медичних працівників до хворих, які ВІЛ-інфіковані, хворі на туберкульоз, в наш час хворих на COVID-19, а особливо до хворих з психічними розладами та будь з якими проблемами у психічному здоров'ї, які приводять до само стигматизації як хворих, так і їх сімей, які залишаються на одинці у вирішенні цієї проблеми.

В Європейських країнах постійно звертають увагу на стигматизацію щодо хворих з психічними розладами, тому такі хворі знаходять підтримку не тільки з боку державних структур (медичних, соціальних), а й зі сторони громадських організацій, різних конфесій, волонтерів з громади тощо. Основні підходи щодо психічно хворих за кордоном використовують наступні принципи: збалансований догляд, лікування та реабілітація, які є основою у розміреному підході до оздоровчого стану.

В країнах ЄС впроваджені різноманітні заходи щодо стигматизації медичних працівників по відношенню до хворих, постійно проводяться заходи по профілактиці та недопущенню таких явищ у суспільстві. Основні принципи у лікуванні в країнах ЄС є «відновлення життя людини», духовне одужання пацієнтів, реінтеграції в суспільство і повноцінне життя. Форми для подолання стигматизації у медичних працівників в Європейських країнах різні, наприклад: проводяться навчання, тренінги, психологічні консультації з медичними працівниками та з родичами, які опікуються за рідними хворими; осіб, які доглядають хворих (за гроші, або безкоштовно) тощо [8].

В Польщі для психічно хворих Закон «З охорони психічного здоров'я» («Ustawa o ochronie zdrowia psychicznego») передбачає право на призначення омбудсмена, в обов'язки якого входить захист прав пацієнта з психічними розладами у питаннях, пов'язаних з прийомом, лікуванням, умовами перебування та виписки з лікарні, а також доступ до медичної документації за згодою хворого, опікуна. Консультація, лікування таких хворих є безкоштовним, комплексним (медична, соціальна, юридична), що є великою підтримкою для польських громадян з психічними розладами та перспективою для їх соціалізації.

Важливу роль у поведінці людей відіграє релігія, з якою необхідно встановити зв'язок між системою охорони психічного здоров'я який на даний час в Україні відсутній.

Госпіталізація психічно хворих в Україні на стаціонарне лікування часто не є вірним та оптимальним рішенням для хворого, через відсутність статистичних даних щодо отримання неспеціалізованої допомоги осіб, які не мають бажання отримувати «ярлик» на все життя.

Невирішеною проблемою залишається також відсутність центрів соціальної та психологічної допомоги та реабілітації особам з проблемами вживання алкоголю, наркотичних речовин та інше. Багато приватних центрів, які надають такі послуги мають різні рівні якості та не мають ліцензії і відсутні законодавчо-регуляторні норми для контролю діяльності таких центрів. Такі центри частіше «закритого типу», які проводять лише медикаментозне лікування хворих.

На даний час реформа охорони психічного здоров'я не проведена в повному обсязі, має багато проблем, відсутні чіткі дії.

5. Висновки і перспективи подальших розробок

1. Україна повинна переймати досвід інших Європейських країн щодо збільшення фінансування на охорону психічного здоров'я шляхом перебудови системи фінансування охорони здоров'я та охорони психічного здоров'я і створення нових послуг з охорони психічного здоров'я. Надавати медичну допомогу за місцем проживання для покращення якості надання медичних послуг в галузі психічного здоров'я та профілактичних заходів щодо зменшення захворювань населення України.

2. Встановити міцний взаємозв'язок між різними зацікавленими Міністерствами соціальної політики, охорони здоров'я для спільного вирішення надання вчасної медичної допомоги вразливим групам населення та розширування соціально-демографічних показників і показників стану психічного здоров'я протягом усього життя.

3. Підвищити обізнаність суспільства щодо психічного здоров'я та профілактичних заходів серед населення України.

4. Зміцнити систему охорони психічного здоров'я можливо шляхом високоінституціоналізованих послуг до громадських та релігійних організацій, які більш орієнтовані на людину, пацієнта, хворого.

Конфлікт інтересів. Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Список літератури:

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання психіатричної допомоги». 2017. № 2205-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2205-19#Text>
2. Закон України «Про психіатричну допомогу» (із змінами) / Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2000. № 19. Ст. 143. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>
3. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Офіційний вісник України від 01.10.2010. №72/1 Спеціальний випуск. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
4. Концептуальна записка. Експертний комітет ВПА щодо кризи психічного здоров'я в Україні. Червень 2020. World Psychiatric Association. Advance Psychiatry and Mental Health Across theWorld. URL: <https://www.gip-global.org/files/ukraine-policy-brief-final-ua.pdf>
5. Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року (ПРОЄКТ) : Розпорядження КМУ від 27.12.2017 р. № 1018-р.
6. Чорна В.В. Гігієнічні аспекти становлення психіатричної служби в Україні: минуле, теперішнє, майбутнє. *Молодий вчений*. 2021. № 1(89). С. 20–27. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-1-89-5>
7. Чорна В.В. Реформування охорони здоров'я для зміцнення психічного здоров'я населення України та досвід країн ЄС. *Вісник Вінницького національного медичного університету*. 2020. № 3. Т. 24. С. 447–456. DOI: [https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2020-24\(3\)-11](https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2020-24(3)-11)
8. Чорна В.В., Махнюк В.М., Хлестова С.С., Гуменюк Н.І., Хлестова І.В. Питання стигматизації психічно хворих з боку студентів медиків та медичного персоналу психіатричних закладів та заходи по її мінімізації. *Вісник Вінницького національного медичного університету*. 2020. № 2. Т. 24. С. 309–316. DOI: [https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2020-24\(2\)-19](https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2020-24(2)-19)
9. Чорна В.В., Хлестова С.С., Гуменюк Н.І., Сидорчук Т.М. Показники захворюваності і поширеності та сучасні погляди на профілактику хвороб. *Вісник Вінницького національного медичного університету*. 2020. № 24(1). С. 158–164. DOI: [https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2020-24\(1\)-31](https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2020-24(1)-31)
10. Marian E., Edwin D. Boudreaux. Managing suicidal patients in the emergency department. *Annals of Emergency Medicine*. 2016. Vol. 67. № 2. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.annemergmed.2015.09.001>
11. Mental health in transition: evaluation results and recommendations for the integration of mental health into the primary care system and community platforms in Ukraine. International Medical Corps with the support of the World Bank Group. URL: www.documents.worldbank.org
12. Shields-Zeeman L., Petrea I., Smit F. & Wensing M. Towards community-based and recovery-oriented care for severe mental disorders in Southern and Eastern Europe: aims and design of a multi-country implementation and evaluation study (RECOVER-E). *Int J Ment Health Syst*. 2020. 14:30. DOI: <https://doi.org/10.1186/s13033-020-00361-y>

13. UNDP (2019). Human Development Report 2019: Overview. Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century. New York, NY 10017 USA: [United Nations Development Programme One United Nations Plaza. URL: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf>

14. «Ustawa o ochronie zdrowia psychicznego» 19 sierpnia 1994 r. «Закон з охороною психічного здоров'я» Республіки Польща 19.08.1994 р.

15. WHO Comprehensive Mental Health Action Plan 2013–2020. 2013. Geneva, 66th World Assembly. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/97892415066021>

16. WHO Declaration on Mental Health in Countries formed after the collapse of the USSR, 2008, Merano, Italy.

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo nadannia psykhiatrychnoi dopomohy», 2017. № 2205-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2205-19#Text>

2. Zakon Ukrainy «Pro psykhiatrychnu dopomohu» (iz zminamy) / Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2000, no. 19, st. 143. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>

3. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. Ofitsiyni visnyk Ukrainy vid 01.10.2010. № 72/1. Spetsialnyi vypusk. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>

4. Kontseptualna zapyska. Ekspertnyi komitet VPA shchodo kryzy psykhiichnoho zdorovia v Ukraini. Cherven 2020. World Psychiatric Association. Advance Psychiatry and Mental Health Across the World. URL: <https://www.gip-global.org/files/ukraine-policy-brief-final-ua.pdf>

5. Kontseptsiiia rozvytku okhorony psykhiichnoho zdorovia v Ukraini na period do 2030 roku (PROIEKT): Rozporiadzhennia KMU vid 27.12.2017 r. № 1018-r.

6. Chorna V.V. (2021). Hihienichni aspekty stanovlennia psykhiatrychnoi sluzhby v Ukraini: mynule, teperishnie, maibutnie. *Molodyi vchenyi*, no. 1(89), pp. 20–27. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-1-89-5>

7. Chorna V.V. (2020). Reformuvannia okhorony zdorovia dlia zmitsnennia psykhiichnoho zdorovia naselennia Ukrainy ta dosvid krain YeS. *Visnyk Vinnytskoho natsionalnoho medychnoho universytetu*, no. 3, T. 24, pp. 447–456. DOI: [https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2020-24\(3\)-11](https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2020-24(3)-11)

8. Chorna V.V., Makhniuk V.M., Khliestova S.S., Humeniuk N.I., Khliestova I.V. (2020). Pytannia styhmatyzatsii psykhiichno khvorykh z boku studentiv medykyv ta medychnoho personalu psykhiatrychnykh zakladiv ta zakhody po yii minimizatsii. *Visnyk Vinnytskoho natsionalnoho medychnoho universytetu*, no. 2, T. 24, pp. 309–316. DOI: [https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2020-24\(2\)-19](https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2020-24(2)-19)

9. Chorna V.V., Khliestova S.S., Humeniuk N.I. & Sydorochuk T.M. (2020). Pokaznyky zakhvoriuvanosti i poshyrenosti ta suchasni pohliady na profilaktyku khvorob. *Visnyk Vinnytskoho natsionalnoho medychnoho universytetu*, no. 24(1), pp. 158–164. DOI: [https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2020-24\(1\)-31](https://doi.org/10.31393/reports-vnmedical-2020-24(1)-31)

Chapter «Medical sciences»

10. Marian E., Edwin D. Boudreaux (2016). Managing suicidal patients in the emergency department. *Annals of Emergency Medicine*, vol. 67, no. 2. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.annemergmed.2015.09.001>

11. Mental health in transition: evaluation results and recommendations for the integration of mental health into the primary care system and community platforms in Ukraine. International Medical Corps with the support of the World Bank Group. URL: www.documents.worldbank.org

12. Shields-Zeeman L., Petrea I., Smit F. & Wensing M. (2020). Towards community-based and recovery-oriented care for severe mental disorders in Southern and Eastern Europe: aims and design of a multi-country implementation and evaluation study (RECOVER-E). *Int J Ment Health Syst*, 14:30. DOI: <https://doi.org/10.1186/s13033-020-00361-y>

13. UNDP (2019). Human Development Report 2019: Overview. Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century. New York, NY 10017 USA [United Nations Development Programme One United Nations Plaza. URL: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf>

14. «Ustawa o ochronie zdrowia psychicznego» 19 sierpnia 1994 r.

15. WHO Comprehensive Mental Health Action Plan 2013–2020, 2013. Geneva, 66th World Assembly. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789241506021>

16. WHO Declaration on Mental Health in Countries formed after the collapse of the USSR, 2008, Merano, Italy.

CHAPTER «PSYCHOLOGICAL SCIENCES»

EMOTIONAL TENSION IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF TEACHERS IN AN INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Vitalii Bocheliuk¹

Mykyta Panov²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-2>

Abstract. The state of mental tension arises when a person performs productive activity in difficult conditions and has a strong impact on his or her performance. The nature of this influence is determined by the situation itself, as well as the characteristics of the individual, his or her motivation and so on. In general, the importance of a component in the overall structure of tension, the dynamics of its changes is determined by what place it occupies in the structure of a particular activity. In the process of certain activity, various relationships, which include people and events, there are internal properties of the individual, which become his or her stable formations and begin to participate in the regulation of mental states and behavior in difficult conditions. Based on the concept of «tension» as a mental state, we talk about emotional tension in the professional activity of teachers as a state that is expressed in the characteristics of experiences and behavior and is objectively caused by such difficulties that cannot be overcome. The syndrome or phenomenon of «burnout» is manifested as a state of physical and mental exhaustion caused by emotional stress, which in turn leads to stress when working with people. Emotional burnout is a mechanism of psychological protection developed by a person in the

¹ Dr. in Psychology, Professor,
Professor of the Department of Social Work and Psychology,
«Zaporizhzhia Polytechnic» National University, Ukraine

² Dr. in Psychology, Assistant Professor,
Assistant Professor at the Department of Special Pedagogy,
Municipal Institution of Higher Education
«Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy» of Zaporizhzhia, Ukraine

form of complete or partial exclusion of emotions in response to traumatic influences. The results allowed us to develop guidelines for the prevention of emotional burnout of teachers in an inclusive educational environment in order to prevent and assist teachers who are prone to «emotional burnout». The presented methodical recommendations are only the first step in the further in-depth study of the problem of emotional burnout of teachers in professional activity.

1. Introduction

In the context of modern reform changes in general secondary education in Ukraine, one of the important aspects is the inclusion of children with special educational needs in the process of obtaining education in general secondary education institutions with inclusive classes. The teacher is the determining person who should guarantee the implementation of inclusive education in general secondary education. After all, the teacher has the greatest responsibility in providing quality and special individually oriented education for students with special educational needs. It is clear that such responsibility carries with it certain requirements to the general professional and psychological, in particular, psycho-emotional readiness of such teacher to work and preservation of these opportunities in the course of his further activity. The issue of preserving the emotional stability of teachers of inclusive education in the light of active modern implementation of the ideas of inclusion in Ukrainian society today remains open, which determines the extreme urgency of this problem.

Today, the phenomenon of emotional tension is considered as a set of numerous emotional factors that are both objective and subjective. Situations of emotional overload associated with high levels of emotional tension disrupt pedagogical activities, which are complex, creative activities. Repetition of situations of professional stress leads to exhaustion of the nervous system of teachers, emotional breakdowns and mental illness. As a result, in his daily work, the teacher is constantly faced with the need to manage emotional states, which causes the problem of finding the most effective ways of emotional regulation and self-regulation of the teacher in stressful situations of professional activity.

Thus, based on the above problem of professional activity of teachers of inclusive educational environment, which differs significantly in different

educational institutions with its educational content and psychological readiness to work, we try to study the emotional sphere of teachers, which is expressed by their mental tension in professional activities.

2. Emotional tension in the professional activity of a teacher in various educational institutions

Given the general emotional tension of pedagogical work, a significant number of researchers consider it as a component of emotional stability of the teacher, his constructive ability, which at the same time forms a real specialist. The emotional stability of the teacher is manifested in how patient and persistent the teacher is in carrying out his plans, how he is characterized by endurance and self-control, even in the most stressful situations, how he is able to restrain himself in negative emotional influences from others.

In the process of pedagogical activity, emotional stability reduces negative emotional influences, prevents stress and promotes the emergence of readiness to act in tense situations. The scientist emphasizes that this is one of the psychological factors of reliability, efficiency and success of activities in extreme circumstances of professional activity of a teacher [7]. We fully agree with this opinion of the scientist, because this view of the problem is especially important in the subject of our study, because the psychological, in particular, the emotional sphere of the teacher in an inclusive education is particularly stressful.

For educators in the field of inclusive education, the ability to maintain emotional stability in conditions of constant emotional stress is especially important, as their activities are associated with constant increased psycho-emotional stress due to the work of children with abnormal physical or mental development due to congenital or acquired disorders, and the process of their socialization in the classroom, which is especially noticeable for professionals with only a classical pedagogical education. It should be noted that such specialists can first be attributed to the class teacher, because it is he who usually «takes a hit» when one or more students with special needs come to class. In addition to the class teacher, other members of the professional team and the school support team for inclusive students can also feel the significant emotional strain caused by working in an inclusive environment. Among them are subject teachers, assistant teachers,

pedagogues-psychologists, social pedagogues, correctional pedagogues and other specialists of close support of such students.

In addition to performing their usual functional duties, each of the specialists is also subject to special, «inclusive» professional requirements that he must meet. He must have the skills and abilities that must be implemented simultaneously with the main activity.

It should be borne in mind that not every teacher involved in the process of accompanying children with special educational needs in a secondary school has the appropriate professional psychological or correctional training to work taking into account the peculiarities of development, behavior and educational needs of such students. If the teacher has not been well prepared and motivated in this aspect to work with students with such characteristics, he may feel, depending on the situation and personal characteristics, anxiety, fear, irritability or helplessness in the process of working with the class, where there is such a child, or directly with her. Depending on the circumstances, he may also feel angry about not being able to avoid working with such a student, his or her characteristics, or his or her family. Note that the requirements of the parents of such a student, for example, to the special status of the child or to pay more attention to it can bother the teacher no less, and in some cases more than working with the child. The unavailability of other children's usual ways of mastering educational material in working with a child with psychophysical development leads to the need to constantly seek special approaches to learning, overcoming difficulties in educational work. There is not always a tolerant attitude of other children and their parents to such a child or his defect, to his special status in the classroom. Accordingly, the educator must become at the same time a mediator between such children, parents and the special child, must reconcile and unite all parties. The combination of these problems can deplete the nervous system of the teacher, greatly overload or, conversely, inhibit the mechanisms of adaptation of the body and psyche.

It should be noted that, in accordance with current legislation, teachers, including those who work in inclusive conditions, as well as other participants in the educational process, within the school should be provided with psychological support. Full-time practical psychologists provide such support. But often school psychologists who have a classical professional education also lack specific knowledge and skills, or the ability

to use them professionally and correctly in their work, in particular in the issue of psycho-emotional support and stabilization of those teachers who work closely with inclusive students and experience internal difficulties associated with the emotional component of their activities, as well as to stabilize their own emotional well-being. Therefore, they, like other educators, can be part of a target group that needs to master the skills of maintaining emotional stability and preventing the emergence of possible negative emotional states associated with the inclusive educational process.

Our review of literary sources has shown that science is quite widely represented issues of regulation of their own activities and emotional and volitional sphere of teachers. There is also a sufficient amount of scientific and methodological materials on training professionals to work in an inclusive environment. At the same time, it turned out that comprehensive work on the problem of preserving the emotional stability of secondary school teachers who already work with children with special educational needs in inclusive classes is practically not covered in scientific research.

3. Psychological factors of emotional burnout of teachers in an inclusive educational environment

At the present stage of development of society, the problem of the emotional burnout syndrome of teachers in an inclusive educational environment is especially relevant. This makes it necessary to consider the hidden mechanisms of professional activity, which can lead to the fact that professionals cease to cope with their responsibilities, lose their creative mood about the subject and product of their work.

The sample consisted of 55 teachers. In the course of the empirical research, we will use the notation – group A – 26 teachers of inclusive educational environment, and group B – 29 teachers of secondary school.

There is a large number of studies on this problem, but an integrated, generalized, generally accepted model of emotional burnout, supported by systematic research, has not yet been created.

First, emotional burnout is a protective reaction to stress. Foreign researchers describe it as a psychological state of healthy people who are in an emotionally tense atmosphere in the performance of their professional duties. Secondly, emotional burnout occurs in conditions of intense communication. It manifests itself as communicative fatigue, inability to

empathize. Third, burnout is characteristic of social professions, where the subject is constantly involved in the problems of a partner who is experiencing emotional distress.

Symptoms of emotional burnout indicate features of prolonged stress and mental overload, which lead to the complete disintegration of various mental areas and, above all, emotional [4]. Emotional burnout is directly related to psychological stress, namely, it is an appropriate response to prolonged stress of interpersonal communication.

There are three stages of stress [1]: anxiety, resistance (resistance) and exhaustion. At emotional burnout, the same stages become known. During the first stage, the tension is created by a chronic psycho-emotional atmosphere, a destabilizing situation; increased responsibility, complex contingent. Nervous tension is a harbinger and trigger in the formation of emotional burnout. The stage of resistance is characterized by the fact that the individual tries to protect himself from unpleasant impressions, strives for psychological comfort and tries to reduce the pressure of external circumstances with the means at his disposal. At the stage of exhaustion, there is a decrease in mental resources, emotional tone because the resistance was ineffective. Emotional protection in the form of burnout becomes an integral attribute of personality.

Teachers of an inclusive educational environment are a special risk group in terms of emotional burnout. Teachers are the category of professionals who are most prone to burnout due to the specifics of professional activity. The main factors that cause teachers to burn out include daily mental overload, selfless help, high responsibility for students, imbalance between intellectual and energy costs and moral and material rewards, role conflicts. In addition, low pay with a relatively low social status of the teacher also contribute to emotional burnout. Repetition of situations of professional stress in the daily work of the teacher leads to the need to manage emotional states, which causes the problem of finding the most effective ways of emotional regulation and self-regulation of the teacher in stressful situations of professional activity [9].

The content of the work of teachers in an inclusive educational environment as a group of factors includes quantitative and qualitative aspects of working with students: their number, the degree of depth of communication. A large number of students in the classroom can lead to

a lack of basic control, which will contribute to burnout. Teachers also often have to deal with children from socially disadvantaged families. Any critical situation with students, regardless of its specifics, negatively affects teachers and can be a factor in burnout.

The analysis of the interaction between the socio-psychological relations of teachers to the object of their work can be carried out in two directions: the position of employees in relation to students and the behavior of students themselves. There is a relationship between this characteristic and burnout. This dependence may be due to the specifics of the activity itself. Thus, teachers who are characterized by the presence of a caring strategy in the relationship with students, as well as those who do not use repressive and situational tactics, show a high level of burnout. On the other hand, the atmosphere in the team of students and their attitude to the teacher and the learning process can provoke burnout in teachers.

As for individual factors, this group includes socio-demographic and personal characteristics. It is noted that of all the socio-demographic characteristics, age and experience have the closest connection with burnout. The reason for the decline in the professional activity of adult teachers is a pedagogical crisis. The reasons for this crisis are: the teacher's desire to use new advances in science and the inability to implement them in a short time; lack of student feedback; discrepancies between the expected result and the actual one; the emergence of patterns in the work, in the awareness that you need to change the situation, but how to change it the teacher does not know; the possibility of isolating the teacher in the teaching staff, when his innovations are not supported by colleagues.

Teachers who make very high demands on themselves run the risk of «burning out». In their imagination, a real teacher is a model of professional invulnerability and perfection. They associate their work with a special purpose, mission, so teachers disappear the line between work and private life.

Causes of emotional burnout. Constant contact with people requires huge emotional costs for representatives of such professions as managers at various levels, salespeople, sales representatives, personnel managers, and over time, they develop and develop symptoms of fatigue and devastation. The desire to be the best in everything, as well as an increased tendency to empathy, monotony and routine, as well as the suppression of emotionality, lack of emotional support from management and colleagues, low-paid

work often lead to this state. The reason is also the lack of opportunity for negative emotions at work. The teacher experiences these emotions within himself, and it is necessary to learn not to accumulate negative feelings, but to live them.

Signs of emotional burnout. Emotional burnout at work is manifested in mental, emotional exhaustion, personal detachment, physical fatigue, as well as reduced satisfaction with the work performed. Psychologists believe that burnout is a mechanism to protect humanity from stress. Most often, this term defines professional exhaustion, which occurs under the influence of stress, fears, depression and manifests itself in the form of such signs as despair, feelings of helplessness, avoidance. Addiction to nicotine, alcohol, caffeine; chronic fatigue, back pain, high blood pressure, headaches, tachycardia, negative lifestyle, sexual disorders, insomnia, avoidance of informal contact, inability to relax, decreased immunity, abandonment of hobbies, boredom, indifference and envy, conflicts with colleagues, rigid thinking, aggression, lack of imagination, lack of initiative.

Summing up, it should be noted that based on the realities of modern life, the problem of emotional burnout of teachers in the current environment of inclusive education requires further consideration and experimental research.

4. Procedure and methods of empirical research

Based on the goals and objectives of our study, we have developed a program of empirical research on emotional burnout in the professional activities of teachers in an inclusive educational environment.

The diagnostic unit of our study consisted of the following techniques:

1. Methodology «Diagnosis of the level of emotional burnout» V. Boyko [2], which contains 84 questions, which are proposed to answer in the form of «yes» or «no». The obtained answers are compared with the key of the method: 1) the sum of points is determined separately for each of the 12 symptoms of «burnout»; 2) the sum of indicators of symptoms for each of 3 phases of formation of «burnout» is calculated; 3) the final indicator of the syndrome of «emotional burnout» is calculated – the sum of indicators for all 12 symptoms.

Each of the phases of «burnout» – tension (reaction to external and internal factors), resistance (methods of psychological protection), exhaustion (state

of the nervous system) contains 4 indicators, the evaluation of which is in the range from 0 to 30 points: 9 or less – not a symptom; 10-15 points – a symptom in the formation stage; 16 and more – folded. Symptoms with scores of 20 or more are dominant in the phase or throughout the syndrome of «emotional burnout». The technique allows you to see the leading symptoms of «burnout».

The next step in interpreting the results of the survey is to understand the indicators of the phases of stress development. In each of them, the assessment is possible in the range from 0 to 120 points. Quantitative indicators can be judged only on the extent to which each phase was formed to a greater or lesser extent: 36 points or less – the phase was not formed; 37-60 points – phase in the stage of formation; 61 and more points – the phase is formed.

Methodology «Assessment of mental activation, interest, emotional tone, tension and comfort» M. Kurgansky, T. Nemchin [8], which allows because of self-assessment of the subject's mental state, to determine the level of its severity. The subject in the study process independently assesses his condition, determining the severity of its individual features on a 7-point system.

The severity of each mental state is referred to as high, medium or low. On each scale, you can score 3 to 21 points. The high level of mental activation, interest, emotional tone and comfort is in the range from 3 to 8 points, medium – from 9 to 15 points, the low – from 16 to 21 points. The degree of severity is high when the number of points scored from 16 to 21, medium – at 9-15 points, and low – at 3-8 points.

Methods for assessing neuropsychological tension, asthenia, low mood T. Nemchin [3], which allows you to assess the mental state of the individual, which affects its productivity.

Nervous and mental tension is determined by the answers of the subjects to 30 questions related to this condition. The points are calculated according to the key – answer «a» – 1 point, answer «b» – 2 points, answer «c» – 3 points. The minimum number of points is 30 and the maximum is 90 points. The range of weak or «detentive» neuropsychiatric stress is in the range from 30 to 50 points, moderate or «intense» – from 51 to 70 points and excessive or «extensive» – from 71 to 90 points.

The asthenic scale consists of 30 assertion points that reflect the characteristics of the asthenic condition. Counting points by key – for the

answer «yes» in the column «no, not true» – 1 point, in the column «maybe so» – 2 points, in the column «true» – 3 points, and in the column «completely true» – 4 ball. The whole range includes from 30 to 120 points. In this case, the range from 30 to 50 points – shows the absence of asthenia, the range from 51 to 75 points – mild asthenia, from 76 to 100 points – moderate asthenia, from 101 to 120 points – severe asthenia. Thus, the results of each subject suggest one of the 4 levels of asthenia.

The scale of low mood – subdepression includes 20 statements that characterize the manifestation of low mood (10 «direct» questions and 10 – reverse questions). Each answer is evaluated from 1 to 4 points. The points scored on the direct and inverse questions are summed, and the obtained «raw» score is translated into a scale using the formula:

$$O' = \text{-----} \times 100$$

The whole range of scale scores is divided into 4 zones: below 50 points – now there is no low mood; from 51 to 59 points – a slight but pronounced decrease in mood; from 60 to 69 points – a significant decrease in mood; and above 70 points – a deep decrease in mood (subdepression).

The FPI questionnaire (form B) is used to diagnose states and personality traits that are of primary importance for the process of social adaptation and regulation of behavior.

The FPI questionnaire contains 12 scales containing 114 questions to be answered «yes» or «no». 1-9 scales are the main (basic), and 10-12 – integrating scales:

- scale 1 (neuroticism);
- scale 2 (spontaneous aggression);
- scale 3 (depression);
- scale 4 (irritability);
- scale 5 (sociability);
- scale 6 (balance);
- scale 7 (reactive aggression);
- scale 8 (shyness);
- scale 9 (openness);
- scale 10 (extraversion-introversion);
- scale 11 (emotional lability);
- scale 12 (masculinism-feminism);

The obtained data on scales are checked by key and translated into points: 1-3 – low level; 4-6 points – average level; 7-9 points – high level.

Test for professional and pedagogical sociability of V. Kan-Kalik and N. Nikandrov [6], in which it is proposed to answer 15 questions. For each «yes» there are 2 points, «sometimes» – 1 point, «no» – 0 points. Counting the total number of points allows the content of the severity of the teacher's sociability. You can supplement the results of this test with a program to study professional and pedagogical sociability. In the affirmative form of answers to each of the items of the program (35 questions) 1 point is obtained, which means a high level of sociability required for the successful performance of professional functions.

Methods of diagnosing the type of emotional reaction to the influence of environmental stimuli V. Boyko [5]. The subject is offered a series of questions with answer options «a», «b», or «c». When processing the results, two parameters are taken into account: 1) «euphoric activity on the outside» – a, «refractory activity on the inside» – b, and «dysphoric activity on the outside» – c; 2) the nature of incentives: positive – have a positive personal meaning or social significance (good weather, joy in the soul, a compliment from others, a joke); ambivalent (or neutral) – they are dual in nature, they can be found either positive or negative meaning – it all depends on the attitudes of the individual, his tendency to attribute to things, phenomena, people good or bad qualities (ambivalent as stimuli communication partners, television, and even life in general); negative – negative meaning and significance (feeling tired, you need to pass an intellectual test, a difficult situation in life).

The highest number of points on options «a», «b» and «c» indicates the dominant type of emotional reaction in the subjects.

Fixation of indicators for each of the proposed methods was an experimental material for the interpretation and generalization of data.

5. Analysis of research results

Each diagnostic stage (3 stages) of our study included the specified set of methods, and the method of diagnosing the level of emotional burnout of teachers was the basis for the presented samples in group A and group B due to the severity of phases of emotional burnout of teachers recorded during the year.

Thus, according to this method, we obtained the following results: the average group indicators of each of the phases of the phenomenon of emotional burnout (tension, resistance, exhaustion) in each of the groups are presented in Table 1.

Table 1

Average group indicators for the phases of emotional burnout in group A and group B

	group A			group B		
	stage 1	stage 2	stage 3	stage 1	stage 2	stage 3
tension	82,5	80,57	90,07	39,13	46,0	85,31
resistance	55,92	43,07	41,57	85,27	81,75	54,72
exhaustion	44,26	60,45	97,80	68,06	79,93	78,20

Such results indicate that all phases of emotional burnout are in the phase of formation or are already formed. At the same time, there is a certain pattern of manifestation of a particular phase of emotional burnout in each of the groups.

These data show that the tendency to express the phases of emotional burnout in group A and in group B is different: in group A in the 1st and 2nd stages the dominant phase is stress (average group indicators indicate its constant formation); and in group B – at the 1st and 2nd stages resistance dominates (according to the average group indicators the phase is in the mode of formation); in addition, in group A at the 3rd stage the stress phase is replaced by the depletion phase (group average indicators also characterize its formation), and in group B at the 3rd stage the stress phase is expressed (according to group indicators it is characterized as formed).

Such results allow us to assert the tendency of the manifestation of the phases of emotional burnout in-group A during the school year the phases of stress and exhaustion are pronounced, and in-group B – the phases of resistance and stress.

We found it interesting that the phase of tension (in terms of its constant formation) dominates in group A in the 1st and 2nd phases, while in group B the tension appears only at the end of the school year. Thus, our further study concerns the study of the gradual manifestation of the personal properties of the mental state of teachers and their communicative characteristics of emotional response to events.

To this end, we conducted a parallel diagnosis using the above methods, which served as material for testing the hypothetical position of the thesis.

Because of a systematic method of assessing mental activation, interest, emotional tone, tension and comfort, we obtained the following average group indicators.

Table 2

Average group indicators of methods for assessing mental activation, interest, emotional tone, tension and comfort

	group A			group B		
	stage 1	stage 2	stage 3	stage 1	stage 2	stage 3
emotional activation	7,53	12,11	7,30	7,24	6,37	8,82
interest	8,07	12,07	6,46	5,00	5,82	6,93
emotional tone	12,73	13,5	13,65	5,51	5,79	10,37
tension	12,5	10,69	19,92	6,06	7,89	13,65
comfort	12,88	12,15	9,30	12,31	13,48	14,06

Such group average indicators indicate significant differences in group A and group B in terms of self-assessment of mental states.

The following results were interesting in terms of the dominance of mental states in groups: in group A at the 1st stage of the study the dominant position is occupied by mental activation, and in group B – interest; at the 2nd stage in group A interest is allocated, and in group B – emotional tone; at the 3rd stage in group A and in group the dominant position is occupied by interest. It should be added that the highest indicators of tension are recorded in-group A with a tendency to increase during the year, while in-group B this trend is expressed only in the 3rd stage. As for the mental state of comfort, the average group indicators show that teachers from group B feel more comfortable than teachers from group A.

Thus, the content of emotional burnout of teachers (tension, resistance, exhaustion) working in different educational institutions, as a professional stereotype of behavior is accompanied by personal properties of mental state, a generalized model of which we present in the table.

Peculiarities of studying the communicative characteristics of emotional response to events of teachers of group A and group B shows that with a fairly high level of personal and professional communication, teachers of

Table 3

Gradual support of the phases of emotional burnout mental states of teachers in group A and group B

the content of the phases of emotional burnout in group A			the content of the phases of emotional burnout in group B		
stage 1 – voltage phase	stage 2 – voltage phase	stage 3 – depletion phase	stage 1 – phase resistance	stage 2 – resistance phase	stage 3 – voltage phase
mental activation; nervous and mental stress	interest; nervous and mental stress	interest; asthenic condition	interest; nervous and mental stress	emotional tone; nervous and mental stress	interest; asthenic condition

both groups have a dysphoric form of response to environmental events, which is expressed in their general trend of perception negative color.

6. Methodical recommendations for the prevention of emotional burnout of teachers in an inclusive educational environment

The general picture of the conducted research allows us to present a number of recommendations on preventive prevention of «emotional burnout» of teachers of inclusive educational environment, which can equally be used by a psychologist. The most optimal options for the psychologist’s work with teachers are the practical elements of autogenic training and suggestive pedagogy.

Autogenic training as a method of therapeutic self-suggestion was developed and proposed for the treatment of Schulte’s neuroses in 1932. Numerous modifications of autogenic training are based on the use of mainly six standard exercises of the first level, which contribute to the appearance and deepening of the feeling of heaviness, heat and cold, rest in certain parts of the body, leading to relaxation, against which self-suggestion formula.

These formulas take into account human complaints and symptoms of a disease. The therapeutic effectiveness of autogenic training is explained both by the action of relaxation and purposeful self-suggestion against its background; the effectiveness of the latter in the state of relaxation is probably higher due to the presence of mild hypnotic phase states.

The therapeutic effect of autogenic training is based on other mechanisms, including reducing the reactivity of hypothalamic formations in relation to

various stimuli, as well as the intensity of hypothalamic cortical discharges, accompanied by a decrease in emotional and autonomic excitability and weakening of neurotic manifestations.

Thus, with regard to guidelines for the prevention of emotional burnout of teachers in an inclusive educational environment, based on the results of our empirical study, we see the mandatory use of autogenic training and elements of suggestive pedagogy in individual work with teachers who due to the specifics of professional activities experiencing the phenomenon of «emotional burnout». The task of the psychologist is to prevent, and in case of its occurrence and alleviate the experience.

7. Conclusions

Considering the problem of studying the phenomenon of «emotional burnout» in the professional activities of teachers in an inclusive educational environment, we see its consideration in the context of mental tension as a special state of man. The state of mental tension arises when a person performs productive activities in difficult conditions and has a strong impact on its effectiveness. The nature of this influence is determined by the situation itself, as well as the characteristics of the individual, his motivation and so on. In general, the importance of a component in the overall structure of tension, the dynamics of its changes is determined by what place it occupies in the structure of a particular activity. In the process of certain activities, various relationships, which include people and events, there are internal properties of the individual, which become its stable formations and begin to participate in the regulation of mental states and behavior in difficult conditions.

Based on the concept of «tension» as a mental state, we talk about emotional tension in the professional activities of teachers as a state that is expressed in the characteristics of experiences and behavior and is objectively caused by such difficulties that cannot be overcome.

The syndrome or phenomenon of «burnout» is manifested as a state of physical and mental exhaustion caused by emotional stress, which in turn leads to stress when working with people. Emotional burnout is a mechanism of psychological protection developed by a person in the form of complete or partial exclusion of emotions in response to traumatic influences.

The phenomenon of emotional burnout in teachers working in different educational institutions has a different tendency: in-group A during the school year are pronounced phases of stress (1st and 2nd stage) and exhaustion (3rd stage), in group B – phase of resistance (1st and 2nd stage) and voltage (3rd stage). We traced the pattern of emotional burnout in teachers working in different educational institutions: so in group A teachers the support of the stress phase (1st and 2nd stage) differs significantly from the stress phase in group B teachers (stage 3) indicators of nervous dominance – Mental stress, interest and mental activation in group A and the dominant indicators of asthenic state in group B. We explain this point with pronounced and distinct symptoms of emotional burnout in group A and group B: in-group A the symptoms of self-dissatisfaction and high anxiety predominate, and in-group B – symptoms of experiencing traumatic circumstances and a state close to «cage». Appear after long-term manifestation of phases of resistance to emotional burnout, which in-group B were accompanied by symptoms of inadequate selective emotional response, expansion of the scope of saving emotions and reducing professional responsibilities. It is clear that in-group A after the phases of stress (2 stages) there is exhaustion, where the symptoms of emotional alienation begin to stand out and psychosomatic and psychovegetative disorders appear. As for the forms of emotional response to environmental events, the lack of differences in the recorded indicators is due to the general emotional mood of teachers in both group A and group B – teachers complain about their dissatisfaction with working conditions both morally and materially. Therefore, we have not been able to confirm this hypothetical position.

The results allowed us to develop guidelines for the prevention of emotional burnout of teachers in an inclusive educational environment in order to prevent and assist teachers who are prone to «emotional burnout». The presented methodical recommendations are only the first step in the further in-depth study of the problem of emotional burnout of teachers in professional activity.

References:

1. Abel, M. H., & Sewell, J. (1999). Stress and burnout in rural and urban secondary school teachers. *The Journal of Educational Research*, 92, 287–293.
2. Ang, R. P. (2005). Development and validation of the teacher-student relationship inventory using exploratory and confirmatory factor analysis. *The Journal of Experimental Education*, 74, 55–73.

3. Becker, E. S., Goetz, T., Morger, V., & Ranellucci, J. (2014). The importance of teachers' emotions and instructional behavior for their students' emotions – an experience sampling analysis. *Teaching and Teacher Education*, 43, 15–26.
4. Bergin, C., & Bergin, D. (2009). Attachment in the classroom. *Educational Psychological Review*, 21, 141–170.
5. Brackett, M. A., Floman, J. L., Ashton-James, C., Cherkasskiy, L., & Salovey, P. (2013). The influence of teacher emotion on grading practices: a preliminary look at the evaluation of student writing. *Teachers and Teaching: Theory and Practice*, 19, 634–646.
6. Butler, R. (2012). Striving to connect: extending an achievement goal approach to teacher motivation to include relational goals for teaching. *Journal of Educational Psychology*, 104, 726–742.
7. Klassen, R. M., Yerdelen, S., & Durksen, T. L. (2013). Measuring teacher engagement: development of the engaged teachers scale (ETS). *Frontline Learning Research*, 2, 33–52.
8. Skaalvik, E. M., & Skaalvik, S. (2010). Teacher self-efficacy and teacher burnout: a study of relations. *Teaching and Teacher Education*, 26, 1059–1069.
9. Vieluf, S., Kunter, M., & van de Vijver, F. J. R. (2013). Teacher self-efficacy in cross-national perspective. *Teaching and Teacher Education*, 35, 92–103.

CHAPTER «PHYSICAL EDUCATION AND SPORT»

INFLUENCE OF PHYSICAL CULTURE AND HEALTH CLASSES ON THE STATE OF PHYSICAL PREPAREDNESS

ВПЛИВ ЗАНЯТЬ ФІЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВЧОЇ СПРЯМОВАНОСТІ НА СТАН ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВЛЕНОСТІ

Maryna Fidirko¹

Igor Moroz²

Anna Voloshyna³

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-3>

Abstract. Intensive renewal of the socio-economic, scientific and technical spheres and the spiritual life of society determines high requirements for the capacity of the individual. Graduates of higher educational institutions determine the future of our country, so they must not only have a high level of professional readiness, but also be physically enduring, efficient and healthy. These personality traits are formed and improved during the student years by means of physical education. Physical education in higher educational institutions is an integral part of education. The level of their physical development and health depends on the quality of the organization and conduct of classes with students. At present, the health of the younger generation is of serious concern. Numerous works of modern researchers point to an increase in the level of diseases and focus on a decrease in the functional resistance of the body of students to physical activity. The subject of the research is the methodology of using

¹ Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Physical Education, National University «Odesa Law Academy», Ukraine

² Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Physical Education, National University «Odesa Law Academy», Ukraine

³ Senior Lecturer in Physical Education, National University «Odesa Law Academy», Ukraine

means of physical culture and health-improving orientation in physical education classes. The aim of the research is to determine the influence of physical culture and health-improving orientation classes on the physical fitness of first-year students. Research objectives: to conduct an analysis of scientific and methodological literature and advanced pedagogical experience in relation to the topic under study; to determine the level of physical fitness of female students, using complex testing and to reveal the dynamics of indicators of physical fitness; to develop a program of physical education classes to improve the level of physical fitness and health of female students; to experimentally check the developed training methodology and determine its feasibility of introducing it into the educational process in physical education. In the course of organizing and conducting a scientific experiment, the following methods were used: analysis and generalization of scientific and methodological literature, pedagogical observations, control testing, mathematical processing of results. The study involved first-year students who study at the National University «Odesa Law Academy» and do not play sports. In the course of the experiment, a program of physical education classes was developed, which included sets of exercises for the development of physical qualities, as well as a health-improving orientation. These complexes were used in each physical education lesson twice a week on a schedule. The study made it possible to draw the following conclusions. The analysis of the results shows that at the initial stage of the research the majority of female students showed low results in all the tests. After conducting classes according to our methodology, at the second stage of the experiment, the results for some tests improved significantly. Thus, the proposed program of health related training had a positive impact on the results of physical fitness of female students.

1. Вступ

Фізичне виховання – система соціально-педагогічних заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я та загартування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фізичних можливостей людини, формування життєво важливих рухових навичок та вмінь. Це специфічний вид соціальної діяльності молоді людини, у процесі якого відбувається задоволення фізичних і духовних потреб.

У сучасному світі істотно зростає усвідомлення ролі фізичної культури як фактора удосконалювання природи людини і суспільства. Здоровий спосіб життя в цілому, фізична культура і спорт зокрема, стають соціальним феноменом.

Фізична культура за допомогою фізичних вправ готує молодих людей до життя і праці, використовуючи природні сили та весь комплекс факторів, що визначають стан здоров'я людини і рівень його загальної і спеціальної фізичної підготовки. Вона не вичерпується тільки фізичними вправами, спортом, гімнастикою, іграми та туризмом: вона включає громадську та особисту гігієну праці, побуту, використання природних сил для загартування, правильний режим праці, відпочинку та харчування, це потужний засіб не тільки фізичного вдосконалення та оздоровлення, але також і виховання соціальної, трудової, творчої активності громадян. Ситуація, що склалася сьогодні, характеризується погіршенням фізичного, психічного і духовного здоров'я, особливо молодого покоління, і на думку вчених обумовлена способом життя людини, пов'язаним з відривом від природи, гіподинамією, курінням, вживанням алкоголю та ін.

Фізичне виховання студентів зумовлюється соціальним замовленням сучасного суспільства на всебічно та гармонійно розвинену особистість майбутнього фахівця, який має високий рівень стану здоров'я та необхідну фізичну підготовленість, аби відповідати вимогам освітньо-кваліфікаційної характеристики [10, с. 155].

Проблемою сучасної системи вищої освіти є пошук оптимальних шляхів підготовки кваліфікованих спеціалістів з високим рівнем конкурентоспроможності в умовах ринкової економіки. У зв'язку з цим адаптація молодих фахівців до нових умов праці вимагає від них глибоких професійних знань, стійкої працездатності, фізичного здоров'я.

У закладах вищої освіти фізичне виховання є невід'ємною частиною освітнього процесу, оскільки від якості організації і проведення занять фізичною культурою зі студентами залежить рівень їхньої фізичної підготовленості та здоров'я. Говорячи про збереження здоров'я і підвищення рівня фізичної підготовленості студентів на першому місці повинні стояти різноманітні засоби і методи фізичної культури, спрямовані на індивідуальні особливості кожного студента. У свідомості студентів такі поняття, як «молодість» і «здоров'я»,

нероздільні. Очевидно, тому студентській молоді притаманний доволі оптимістичний погляд на стан свого здоров'я, рівень особистісної фізичної культури. Проте, не можна не бачити протиріччя між уявленим станом здоров'я і фізичною підготовленістю та їх реальними показниками [4, с. 15].

У дослідженнях багатьох авторів відзначається загрозливий стан здоров'я студентської молоді, що погіршується з подальшим навчанням у вищому навчальному закладі й, особливо, на останньому курсі. У процесі навчання, незалежно від статі відзначається зниження рівня фізичної працездатності, аеробної продуктивності організму, зростання ступеня функціональної напруги механізмів регуляції серцево-судинної системи [1, с. 42].

За останні роки зріс обсяг навчального навантаження студентів університетів. Малорухомість, одноманітність робочої пози протягом 10-12 годин, обмеження м'язових зусиль є причиною захворювання різних систем організму. За період навчання в закладах вищої освіти кількість хворих студентів зростає у 2–3 рази, а кількість студентів, які мають порушення постави, досягає 80–90% від загальної кількості студентів.

Система фізичного виховання студентів спрямована нині лише на вирішення проблем сьогодення – здачу контрольних та залікових нормативів, що не сприяє виробленню в них прагнення до самостійного вдосконалення, націлює на виховання слухняного виконавця, орієнтованого на дотримання вимог програми з фізичного виховання. За таких умов фізичної культури не можна сформувавши особистості. Для цього необхідно змінити цільові установки сфери фізичної культури з концепції оздоровлення та фізичного виховання на формування фізичної культури особистості в межах загальної культури.

Згідно із Законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», Державній національній програмі «Освіта», Концепції «Здоров'я через освіту» та ін. фізична освіта передбачає інтеграцію фізичного навчання та виховання, фізичного розвитку та збереження здоров'я, що забезпечує високий рівень фізичної культури особистості [7, с. 310]. Орієнтація фізичного виховання на засвоєння жорстко регламентованого програмного матеріалу, зміст якого визначається обов'язковою прикладною підготовкою та здаванням нормативних заліків, виклю-

чає можливість звернення до особистості студента та розвитку його індивідуальності.

Специфічна спрямованість у використанні засобів, методів, форм навчання та виховання у сфері фізичної культури призвела до розриву освіти й фізичної культури – студенти не повністю усвідомлюють та не сприймають фізичну культуру як життєво важливу цінність. Внаслідок цього фізичне виховання, як навчальний предмет закладу вищої освіти, не виконує повною мірою своєї важливої функції – формування дієвого відношення людини до власного фізичного удосконалення, а отже, характеризується зниженням інтересу у більшості студентів до фізкультурно-спортивної діяльності та зменшенням її престижу.

На сучасному етапі розвитку країни в умовах якісного перетворення всіх сторін життя суспільства зростають вимоги до фізичної підготовленості наших співгромадян, необхідної для успішної їхньої трудової діяльності [3, с. 19].

Характеризуючи фізичну підготовленість молоді України можна зауважити, що ця вікова група відзначається погіршенням показників фізичного розвитку та фізичної підготовленості. Про недостатній рівень фізичної підготовленості значної частини студентів до життєдіяльності та високопродуктивної праці свідчать також дані щорічного тестування з фізичної підготовленості населення.

Методологія дослідження. Актуальність теми, обраної нами для дослідження, полягає у виявленні рівня фізичної підготовленості студенток першого курсу; визначенні та підборі засобів фізичного виховання оздоровчої спрямованості для їх покращення.

Гіпотеза дослідження – припускаємо, що впровадження фізичних вправ оздоровчої спрямованості в навчальні заняття з фізичного виховання сприятиме підвищенню рівня фізичної підготовленості та здоров'я студенток-першокурсниць.

Наукова новизна дослідження полягала в розробці та удосконаленні програми занять фізкультурно-оздоровчої спрямованості зі студентками першого курсу, які не займаються спортом.

Метою експериментальної роботи було:

– визначення впливу занять фізичним вихованням на результати стану фізичної підготовленості студенток 17–18 років, які не займаються спортом систематично;

– розроблення комплексів фізкультурно-оздоровчих вправ, спрямованих на підвищення фізичної підготовленості студенток;

– з'ясування доцільності впровадження фізкультурно-оздоровчих занять на стан фізичної підготовленості та здоров'я студенток.

У ході організації та проведення дослідження були використані такі методи: аналіз і узагальнення науково-методичної літератури, педагогічні спостереження, контрольне тестування, методи математичної статистики.

Задачі дослідження:

1. Провести аналіз науково-методичної літератури та передового педагогічного досвіду.

2. Визначити рівень фізичної підготовленості студенток, які не займаються спортом за програмою комплексного тестування та виявити динаміку показників фізичної підготовленості.

3. Розробити програму занять зі спеціально підібраними вправами оздоровчої спрямованості для підвищення рівня фізичної підготовки та здоров'я.

4. Здійснити апробацію обраної методики та визначити її доцільність впровадження у навчально-виховний процес фізичного виховання.

Дослідження проводилось на базі Національного університету «Одеська юридична академія» на протязі 2019–2020 навчального року. В експерименті взяли участь студентки – першокурсниці, які не займаються спортом систематично.

2. Взаємозв'язок фізичної підготовленості та здоров'я

У сучасній науковій літературі фізичну підготовленість людини характеризують сукупністю таких фізичних якостей, як сила, швидкість, витривалість, спритність. Вона в значному ступені визначається морфологічними особливостями і функціональним станом всього організму та окремих його систем, і в першу чергу – серцево-судинної і дихальної систем.

Сьогодні змінює вимоги до фізичної підготовленості особистості, спонукає до визначення та усвідомлення ролі фізичної культури, як складової частини загальної культури, та необхідності вирішення проблем пов'язаних із здоров'ям. Упродовж останніх десятиліть спеціалістів хвилює проблема фізичної підготовленості студентів. Незважаючи на постійне покращення системи фізичного виховання у вищих

начальних закладах, вона залишається поки невіршеною. Однією з причин цього є бурхливий ріст науково-технічного прогресу, що значно знизив рухову активність людей.

Проблема фізичної підготовленості досліджувалася такими вченими, як Б.П. Ашмарін, М.М. Булатова, О.Д. Дубогай, В.М. Заціорський, Т.Ю. Круцевич, Л.П. Матвеев, В.Н. Платонов, Б.М. Шиян, В.М. Болобан, В.П. Філін та ін.

Результати обстеження багатьма дослідниками стану здоров'я та фізичної підготовленості студентів, які навчаються в закладах вищої освіти, сьогодні викликають серйозну тривогу [13, с. 281; 14, с. 185]. На підставі одержаних даних виявляється така закономірність: зниження загального рівня здоров'я неодмінно викликає зниження рівня фізичної підготовленості.

Окрім вище зазначеного необхідно відмітити, що оптимальний рівень фізичної підготовленості значним чином залежить від рухового режиму.

Фахівці вважають, що нормою рухової активності студентів є 8-10 годинний обсяг фізичної активності на тиждень. Таке фізичне навантаження запобігає фізичній деградації студентської молоді. На думку вчених, низький рівень фізичної активності і підготовленості не дозволяє особистості повністю реалізувати свої природні здібності й виконати своє соціальне призначення. Гіподинамія, на яку страждає 90% студентства, призводить до патологічних змін обміну речовин, зниження активності ферментів, деструктивних змін у клітинах і взагалі негативно впливає на роботу всіх органів та систем організму. Гіподинамія призводить до дії закону «згорання функцій за непотрібністю», коли зниження рівня функціонування системи веде до атрофії чи дистрофії її тканин зі зменшенням функціональних резервів. М'язова активність є одним із механізмів інтеграції функціональних систем організму, налаштування їх на оптимальний рівень активності [2, с. 211; 9, с. 310]. Механізми взаємозв'язку рухової активності та функціональних спроможностей організму, що розвивається, розкриваються у багатьох дослідженнях (Аршавський І.А., Апанасенко Г.Л., Бальсевич В.К., Бернштейн Н.А. та ін.).

Критерії оптимальної норми рухової активності – надійність функціонування усіх систем організму, здатність адекватно реагувати на умови навколишнього середовища, що змінюються [10, с. 17].

Проблема тестування фізичної підготовленості є однією з найбільш розроблених в теорії і методиці фізичного виховання. За останні десятиріччя в цій галузі накопичено великий і дуже різноманітний матеріал: визначення завдань тестування; історичні відомості про модифікації тестів; зумовленість результатів тестування різними факторами; розробка тестів для оцінки окремих рухових здібностей; програми тестів, що характеризує фізичну підготовленість молоді [5, с. 10; 11, с. 35; 14, с. 58].

Тестування рухових можливостей людини допомагає вирішенню низки складних педагогічних завдань: виявити рівень розвитку рухових здібностей, оцінити якість технічної і тактичної підготовленості. На основі результатів тестування можна: порівнювати підготовленість як окремих студентів, так і цілих груп; здійснювати в значній мірі об'єктивний контроль за навчанням студентів; визначати переваги та недоліки застосованих засобів, методів навчання і форм організації занять; обґрунтувати норми (вікові, індивідуальні) фізичної підготовленості молоді [12, с. 154; 15, с. 87].

Державна система тестів і нормативів оцінки фізичної підготовленості населення України значною мірою регламентує фізичне виховання, визначає його мету і спрямованість на різних етапах становлення та розвитку особистості й рішуче впливає на її фізичну підготовленість і фізичний розвиток і, як наслідок, на здоров'я в цілому.

Актуальність впровадження держаних тестів у програму з фізичного виховання студентів зумовлюється соціальним замовленням сучасного суспільства на всебічно та гармонійно розвинену особистість майбутнього фахівця, який має високий рівень здоров'я та необхідну фізичну підготовленість, аби відповідати вимогам освітньо-кваліфікаційної характеристики.

3. Результати досліджень та їх обговорення

Основними причинами негативного стану здоров'я майбутніх фахівців є дефіцит рухової активності і дуже слабка її орієнтованість на формування й розвиток значущих фізичних якостей, їхніх здібностей та схильностей, відсутність у них сформованих ціннісних орієнтацій на підтримку і зміцнення здоров'я [6, с. 54; 8, с. 132; 16, с. 126].

З огляду на вищезазначене темою роботи стало виявлення впливу занять фізкультурно-оздоровчої спрямованості на стан фізичної підготовленості студенток першого курсу.

Дослідження проводились на базі Національного університету «Одеська юридична академія» в період з вересня 2019 року по травень 2020 року, виняток склали січень та лютий. У період зимових канікул студенткам були надані комплекси вправ з методичними вказівками, які вони виконували самостійно.

В експерименті взяли участь 96 студенток 17-18 років факультету цивільної та господарської юстиції, які не займалися спортом систематично.

У процесі дослідження на початку навчального року (перший етап – вересень) і після семи місяців занять (другий етап – травень) було проведено тестування стану фізичної підготовленості студенток першого курсу та здійснено порівняльний аналіз.

Рівень фізичної підготовленості визначався за результатами чотирьох стандартних шкільних тестів, а саме:

1. «Біг на місці» тривалістю 10 сек.

Ця вправа проводилась для визначення швидкості. Виконувалась з підніманням колін до 900 на місці.

2. «Ножиці» ногами в положенні лежачи на спині.

Вправа проводилась для визначення сили м'язів живота. Ноги повинні бути підняті на 15-20 см від підлоги, в колінних суглобах не згинати, виконується максимальна кількість раз до втоми.

3. «Нахил тулуба вперед» із вихідного положення стійка ноги разом. Ця вправа використовується для визначення гнучкості хребта. Виконувалась нахил з прямими ногами у колінних суглобах з утриманням 3 сек.

4. «Статична рівновага» за методикою Бондаревського. Ця вправа проводилась для визначення координації рухів. Студентка, заплющивши очі (руки в сторони), стоїть на одній нозі, торкаючись п'яткою коліна ноги, яка на опорі. Треба якнайдовше простояти в такому положенні.

Для отримання достовірних результатів тестування фізичної підготовленості використовувалась шкала оцінювання в балах:

1. «Біг на місці»: мінімальний – 12 разів (1 бал); задовільний – 16 разів (2 бали); добрий – 20 разів (3 бали); дуже добрий – 25 разів (4 бали); високий – 30 разів (5 балів); значний – 35 разів (6 балів).

2. «Ножиці»: мінімальний – 12 сек. (1 бал); задовільний – 30 сек. (2 бали); добрий – 1 хв. (3 бали); дуже добрий – 1,5 хв. (4 бали); високий – 2 хв. (5 балів); значний – 3 хв. (6 балів).

3. «Нахил тулуба вперед»: долоні торкаються підлоги – 7 балів; перші фаланги пальців, стиснутих у кулак, торкаються підлоги – 6 балів; середні фаланги пальців рук торкаються підлоги – 5 балів; кінчики пальців рук торкаються підлоги – 4 бали; кінчики пальців рук торкаються кінчиків пальців ніг – 3 бали; кінчики пальців рук торкаються будь-якої частини ступні – 2 бали; пальці рук торкаються гомілки – 1 бал.

4. «Статична рівновага»: мінімальний – 5 сек. (1 бал); задовільний – 10 сек. (2 бали); добрий – 15 сек. (3 бали); дуже добрий – 25 сек. (4 бали); високий – 45 сек. (5 балів); значний – 1 хв. (6 балів).

У ході опрацювання методичної літератури нами було розроблено програму занять, яка включала спеціальні вправи оздоровчої спрямованості на профілактику плоскостопості, викривлень хребта, укріпленні м'язів червоного пресу.

Студенткам були запропоновано такі комплекси вправ: розминку з предметами і без предметів; танцювальні вправи, різноманітні підскоки і стрибки; вправи для розвитку сили різних груп м'язів; спеціальні вправи для розвитку гнучкості, дихальні вправи.

Всі запропоновані комплекси використовувались на протязі навчального року під час проведення занять з фізичного виховання в студентських групах за розкладом. Після проведення дослідження результати були порівняні та математично оброблені.

Встановлено, що мінімальний показник виконання тесту з бігу на місці на першому етапі показали 50% досліджуваних студенток та 23,08% на другому етапі; задовільний 26,92% на першому етапі та 38,46% на другому; добрий 23,08% на першому етапі та 38,46% на другому етапі (рис. 1).

У вправі, що визначає силу м'язів червоного пресу мінімальний рівень виконання був помічений у 57,69% студенток на першому етапі та 38,46% на другому; задовільний 30,77% (перший етап) та 34,62% на другому етапі; добрий 11,5% (перший етап) та 26,92% досліджуваних на другому етапі (рис. 2).

Виконуючи вправу «нахил тулуба вперед» з вихідного положення стійка ноги разом 23,08% досліджуваних торкнулись долонями під-

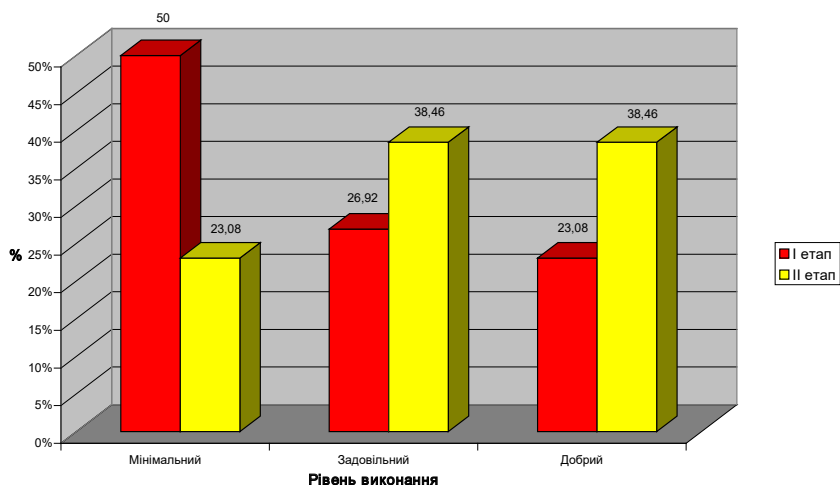

Рис. 1. Результати тестування за вправою «Біг на місці»

логи на першому етапі та 7,96% на другому етапі, що склало 7 балів. Торкаючись підлоги фалангами пальців на 6 та 5 балів виконало по 38,46% досліджуваних, як на першому так і на другому етапах. На 4 та

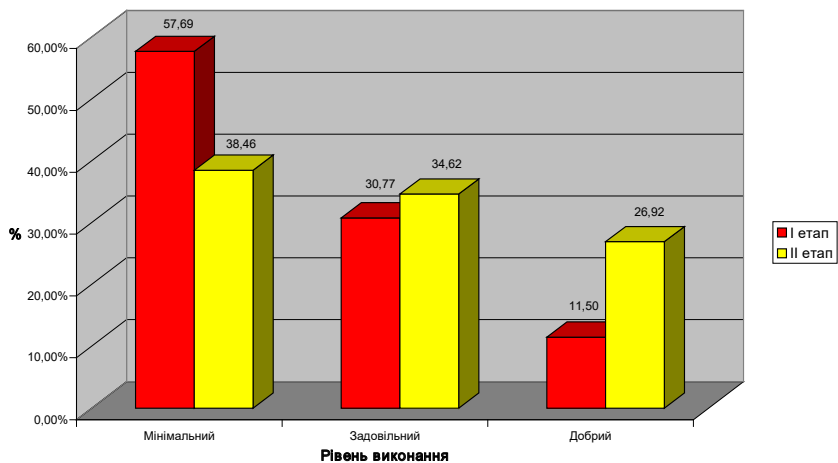

Рис. 2. Результати тестування за вправою «Ножиці»

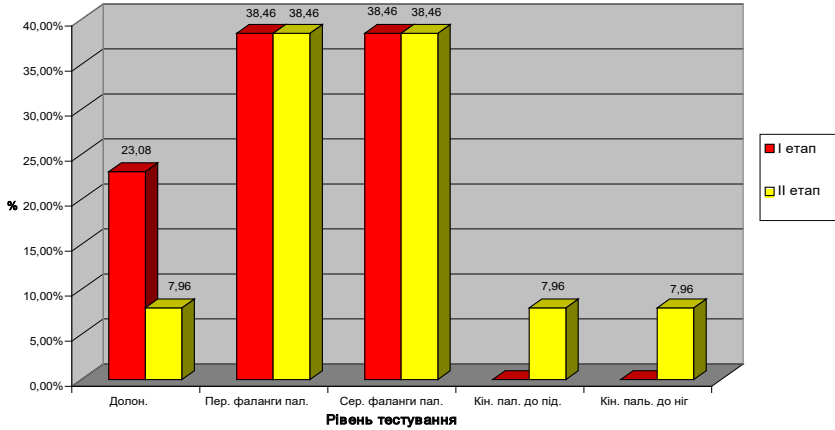

Рис. 3. Результати тестування за вправою «Нахил тулуба»

3 бали на першому етапі жодна студентка не виконала цю вправу, торкаючись підлоги кінчиками пальців рук. Натомість на другому етапі 12 студенток торкнулися кінчиками пальців рук будь-якої частини стопи та одержали 4 і 3 бали, що становить 7,96% (рис. 3).

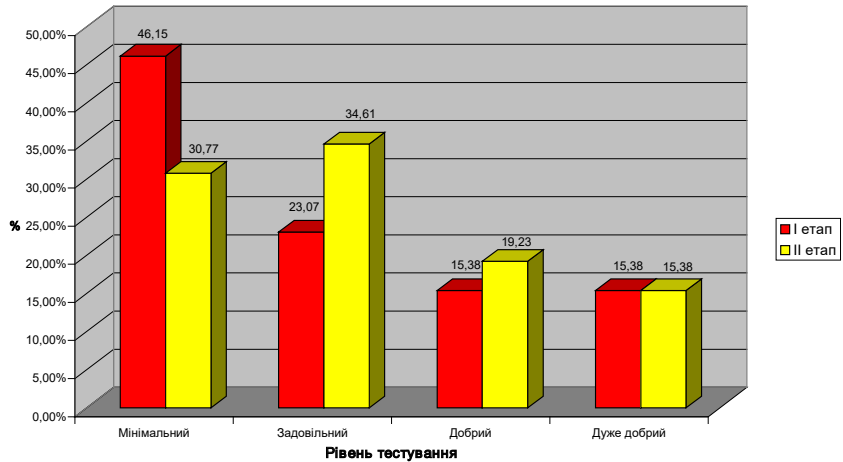

Рис. 4. Результати тестування за вправою «Статична рівновага»

У вправі на статичну рівновагу мінімальний рівень показали 46,15% досліджуваних дівчат на першому етапі та 30,77% на другому етапі; задовільний рівень 23,07% на першому етапі та 34,61% на другому; добрий рівень показали на першому етапі 4 студентки (15,38%), на другому етапі 5 студенток 19,23%; дуже добрий рівень на першому та другому етапі продемонстрували 4 студентки, що склало 15,38% (рис. 4).

Аналіз первинних даних тестування, одержаних на першому етапі дослідження, засвідчив, що в тестах «біг на місці» та «ножиці» переважає мінімальний рівень виконання, у тесті «нахил тулуба» переважають результати низьких балів, тест «статична рівновага» більшість дівчат виконує також на мініальному рівні.

У повторному тестуванні на другому етапі дослідження в тесті «біг на місці» та «ножиці» переважають показники з оцінкою «задовільно» та «добре», у тесті «нахил тулуба вперед» покращились результати до 5 і 6 балів, а тест «статична рівновага» більшість студенток виконує з результатом «задовільно».

4. Висновки

Під час дослідження ми:

1. Провели аналіз науково-методичної літератури та передового педагогічного досвіду.
2. Визначили рівень фізичної підготовленості студенток, які не займаються спортом за програмою комплексного тестування та виявити динаміку показників фізичної підготовленості.
3. Розробили програму занять зі спеціально підібраними комплексами вправам оздоровчої спрямованості для підвищення рівня фізичної підготовки та здоров'я.
4. Здійснили апробацію обраної методики та визначили її доцільність впровадження у навчально-виховний процес фізичного виховання.

На основі огляду науково-методичної та спеціальної літератури з досліджуваної теми була розкрита сутність поняття «фізична підготовленість», розглянуто способи її визначення за допомогою тестів.

У ході опрацювання методичної літератури було розроблено програму занять, яка включала спеціальні вправи оздоровчої спрямованості на профілактику плоскостопості, викривлень хребта, укріпленні м'язів черевного пресу. Студенткам були запропоновано такі комплекси вправ:

розминку з предметами і без предметів; танцювальні вправи, різноманітні підскоки і стрибки; вправи для розвитку сили різних груп м'язів; спеціальні вправи для розвитку гнучкості, дихальні вправи.

Ця програма використовувалась під час проведення навчальних занять з фізичного виховання два рази на тиждень на протязі навчального року.

Аналіз даних, отриманих у ході дослідження засвідчив про те, що більшість дівчат за проведеними тестами на початку експерименту показали низькі результати, а наприкінці експерименту результати за показниками виконання тестів «ножиці», «нахил тулуба вперед» та «статистична рівновага» підвищилися.

Це дає змогу вважати, що систематичні заняття фізичним вихованням за удосконаленою програмою поліпшили стан фізичної підготовленості студенток.

Зниженню рівня фізичної підготовленості, на нашу думку, сприяє і традиційний підхід до тестування, коли результати стандартизованих тестів і нормативів порівнюються з показаним результатом, що викликає у більшості студентів негативне ставлення до тестування. Тестування ж має сприяти підвищенню зацікавленості студентів, приносити їм радість, а не приводити до розвитку комплексу неповноцінності.

Перспективи подальших досліджень полягають у впровадженні розробленої програми в навчальний процес закладів вищої освіти.

Доцільно також провести аналіз рівня фізичної підготовленості студентів за тестами, які виявляють витривалість і швидко-силові якості, та зробити його після більш тривалого експерименту.

Список літератури:

1. Апанасенко Г.Л. Двигательная активность как фактор, лимитирующий жизнь. Физическая культура, спорт, здоровье и долголетие. Ростов-на-Дону, 2019. С. 42–46.
2. Аршавский И.А. Физиологические механизмы и закономерности индивидуального развития. Москва : Наука, 1981. 282 с.
3. Бальсевич В.К. Феномен физической активности как социально-биологическая проблема. *Вопросы философии*. 1981. № 8. С. 18–22.
4. Виленский М.Я. Здоровый образ жизни студентов: сущность, строение, формирование. Москва : Советский спорт, 1996. 24 с.
5. Волков В., Терещенко О. Контроль та оцінка фізичної підготовленості студентської молоді : Навч.-метод. посібн. Київ : Нора-Друк, 2006. 65 с.

6. Давиденко О.В. Основи програмування фізкультурно-оздоровчих занять з дитячим контингентом. Тернопіль : Астон, 2003. 144 с.
7. Законодавчі акти України з питань освіти / Верховна Рада України. Комітет з питань науки і освіти: Офіц. вид. Київ : Парламентське вид-во, 2004. 404 с.
8. Иващенко Л.Я., Страпко Н.П. Самостоятельные занятия физическими упражнениями. Киев : Здоровье, 1988. 156 с.
9. Коваленко В.С., Гуровский Н.Н. Гипокинезия. Москва : Медицина, 1980. 380 с.
10. Круцевич Т.Ю. Теорія і методика фізичного виховання. Т. 2. Київ : Олімпійська література, 2008. 367 с.
11. Лях В.И. Тесты в физическом воспитании. Москва : АСТ, 1998. 271 с.
12. Романенко В.А. Диагностика двигательных способностей. Донецк : ДонНУ, 2005. 290 с.
13. Самоленко Т.В., Апайчев О.В. Показники фізичної підготовленості студентів першого курсу зі спеціалізації «Загальна фізична підготовка». *Наук. записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Бердянськ : БДПУ, 2018. Вип. 2. С. 281–288.
14. Севдалев С.В., Бондаренко К.К., Зацепин А.В. Особенности оценки физической подготовленности учащихся старшего школьного возраста, проживающих в г. Гомеле. *Адаптаційні можливості дітей та молоді* : матеріали V міжнарод. наук.-практ. конф. Одеса : ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2004. С. 185–187.
15. Сергієнко Л.П. Тестування рухових здібностей школярів. Київ : Олімпійська література, 2001. 168 с.
16. Фідірко М.О. Використання сучасних фізкультурно-оздоровчих технологій у фізичному вихованні студентів. *Фізическое воспитание и спортивное совершенствование студентов* : матеріали міжнарод. наук. симпозіуму. Одеса : Наука і техніка, 2008. С. 126–129.

References:

1. Apanasenko G.L. (2019) Dvigatel'naya aktivnost kak faktor, limitiruyuschiy zhizn. *Fizicheskaya kultura, sport, zdorove i dolgoletie*. Rostov-na-Donu, pp. 42–46.
2. Arshavskiy I.A. (1981) Fiziologicheskie mehanizmy i zakonomernosti individualnogo razvitiya. Moskva: Nauka, 282 p.
3. Balsevich V.K. (1981) Fenomen fizicheskoy aktivnosti kak sotsialno-biologicheskaya problema. *Voprosy filosofii*, no. 8, pp. 18–22.
4. Vilenskiy M.Ya. (1996) Zdorovyy obraz zhizni studentov: suschnost, stroenie, formirovanie. Moskva: Sovetskiy sport, 24 p.
5. Volkov V., Tereshchenko O. (2006) Kontrol ta otsinka fizychnoi pidhotovlenosti studentskoi molodi: Navch.-metod. posibn. Kyiv: Nora-Druk, 65 p.
6. Davydenko O.V. (2003) Osnovy prohranuvannia fizkulturno-ozdorovchykh zaniat z dytyachym kontynhentom. Ternopil: Aston, 144 p.
7. Zakonodavchi akty Ukrainy z pytan osvity / Verkhovna Rada Ukrainy. Komitet z pytan nauky i osvity: Ofits. vyd. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 2004. 404 p.

8. Ivaschenko L.Ya., Strapko N.P. (1988) *Samostoyatelnyie zanyatiya fizicheskimi uprazhneniyami*. Kiev: Zdorove, 156 p.
9. Kovalenko V.S., Gurovskiy N.N. (1980) *Gipokineziya*. Moskva: Meditsina, 380 p.
10. Krutsevych T.Iu. (2008) *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia*. T. 2. Kyiv: Olimpiiska literatura, 367 p.
11. Lyah V.I. (1998) *Testyi v fizicheskom vospitanii*. Moskva: AST, 271 p.
12. Romanenko V.A. (2005) *Diagnostika dvigatelnyih sposobnostey*. Donetsk: DonNu, 290 p.
13. Samolenko T.V., Apaichev O.V. (2018) Pokaznyky fizychnoi pidhotovlenosti studentiv pershoho kursu zi spetsializatsii «Zahalna fizychna pidhotovka». *Nauk. zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia: Pedahohichni nauky*: zb. nauk. pr. Berdiansk: BDPU, vol. 2, pp. 281–288.
14. Sevdalev S.V., Bondarenko K.K., Zatsypyn A.V. (2004) Osobennosti otsenky fizycheskoi podhotovlennosti uchashchykh starshoho shkolnoho vozrasta, prozhyvaiushchykh v h. Homele. *Adaptatsiini mozhlyvosti ditei ta molodi: materialy V mizhnarod. nauk.-prakt. konf. Odesa: PDPU im. K.D. Ushynskoho*, pp. 185–187.
15. Serhiienko L.P. (2001) *Testuvannia rukhovyykh zdibnostei shkolariv*. Kyiv: Olimpiiska literatura, 168 p.
16. Fidirko M.O. (2008) Vykorystannia suchasnykh fizkulturno-ozdorovchykh tekhnolohii u fizychnomu vykhovanni studentiv. *Fyzycheskoe vospytanye y sportyvnoe sovershenstvovanye studentov: materialy mizhnarod. nauk. sympoziumu*. Odesa: Nauka i tekhnika, pp. 126–129.

CHAPTER «GEOGRAPHICAL SCIENCES»

THE ROLE OF GEOGRAPHY IN THE EXERCISE OF FOREIGN POLICY AND DIPLOMACY

Lesia Zastavetska¹

Nataliia Taranova²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-4>

Abstract. One of the most promising areas of modern science is geopolitics, which determines the main trends of today's social life. The research pays detailed attention to the theoretical aspects of the development of geopolitics as an important area of modern social geography. The main geopolitical trends of the twentieth century and the brightest representatives of each of them are described. The purpose of this study is to systematize the existing geopolitical schools and demonstrate the peculiarities of the formation of each of them. Geopolitics has existed since the existence of states. Whether small or large, states are always worried about their borders, while others express a desire to expand to countries with which they border. But beyond the natural and demarcated borders of each country, there are other geographical factors that favor or discourage the development of a country into a Great Power. It seems, therefore, that over the centuries geography has been a common denominator in shaping the foreign policy of states, the implementation of a geostrategic and geo-economic policy in order to maintain or increase their power at regional or international level. Although geopolitics has at times been condemned and rejected by the scientific community, it is clearly demonstrated that it is one of the most important factors in shaping the foreign policy of all states, regardless of whether they are characterized as Great Powers or not. The difference between the less powerful states and the Great Powers is that the latter

¹ Doctor of Geographical Sciences, Professor,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

² PhD (Geographical Sciences), Associate Professor,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

have the ability and the opportunity to formulate their foreign policy and to advance their national interests, while the less powerful states simply endure the effects of these politics. Geopolitics is defined by many manuals and dictionaries of geography as a field of knowledge, which considers the concept of «space» important for understanding the nature of international relations. Understood mainly as «the geography of power» and having from time to time received various slightly different interpretations, geopolitics involves the following stable core of interpretation: it is the study of the interaction of natural geographical division and human purpose with cultural construction ensuring the economic and the military condominium a force on a particular area of the globe.

1. Introduction

The humanity in its effort to understand the world, in recent decades has been increasingly concerned with geopolitics. Geopolitics is an extremely important tool of theoretical analysis that aims to interpret and predict the processes and ways in which a political entity seeks to gain or increase its power in the international environment. In other words, it constitutes the “geography of power”, reducing the science of Geography and the concept of “space” to important parameters in the process of interpreting the entanglement of international relations. In geopolitical narratives, the concepts of space and geography are of particular value as space is perceived as a source of wealth as well as a distance from a starting point to a destination. In this sense, geopolitics is a dynamic approach combined with technological development. Technology creates new sources of wealth and devalues others, while at the same time discovering new ways of transporting and communicating, which is constantly changing the data and the correlations of forces.

Although geopolitics has at times been condemned and rejected by the scientific community, it is clearly demonstrated that it is one of the most important factors in shaping the foreign policy of all states, regardless of whether they are characterized as Great Powers or not. The difference between the less powerful states and the Great Powers is that the latter have the ability and the opportunity to formulate their foreign policy and to advance their national interests, while the less powerful states simply endure the effects of these politics.

Chapter «Geographical sciences»

This section will deal with geography focusing on the concept of geography and its relationship with the other sciences, focusing on the concept of geography and its relationship with other sciences, as well as the term of new geography. It also clarifies the definition of geopolitics and the relationship between geography and international politics.

Man's curiosity and search for the changes he observes in his environment, since the Earth does not consist of uniform areas, but of a complex series of zones that overlap with each other differently, will lead to the need for autonomous development of geography as theoretical science.

In the context of the establishment of Geography as a science, most definitions have been given. In short, Geography has as its object the study and description of the surface of the earth and the phenomena observed in it. The interests of geography are not limited to the Earth's surface, however. This surface is in constant interaction with the atmosphere and the subsoil and all the phenomena – natural and anthropogenic-that occur in this vast area, which requires a parallel examination of these components. According to Mazis I., Geography is the science that approaches the *Natural Space* but also the dialectical compositions of this Space with human societies, which constitute Human Spaces. These dialectal compositions are defined as *Geographical Spaces*. According to Christian Jacob, it is defined as a “geographical approach” that “focuses on exploring the multiple structures of the Space in relation to its given uses and interpreting the entanglement of its various levels of organization” (Vergos, 2004).

From the definition of Geography it is easy to conclude that the study of Geography as a science is complex since its subject is constantly changing both in space and in time. The involvement of other sciences, whether natural or human, is therefore inevitable. In the field of natural sciences he maintains close relations with astronomy (rotational motions and their consequences, inclination of the earth's axis, phenomena of attraction of the Moon and the Sun, etc.), with geodesy (shape and dimensions of the Earth), with topography and cartography (where they, in turn, are linked to mathematics in terms of projections), to geophysics (for geothermal and seismic phenomena), to meteorology (a basis for classifying climates), to geology and to biology. sciences (botany and zoology). Its connection with the social and historical sciences, such as statistics, linguistics (especially

those related to place names), ethnology and anthropology, urban planning, history and economics, is also considered a given.

Although the geography is uniform and indivisible, its study is done, for practical reasons, in separate sections. There are two different approaches. In the first, the Earth's surface is divided into sections or regions and then talk about *geography regions* or *regional geography* (regional geography). In the second, the geographical elements that create standard shapes in the space are grouped according to certain combinations and then we talk about *systematic geography*. In the first half of the 20th century was dominated by the study of geographical regions. Examining all the geographical elements of a certain area and their interaction resulted in the emergence of a uniform character that allowed its separation from other areas. In the second half of the century it was considered by some that with the industrial revolution the spread of cultural values, ideas and technical methods was so rapid that local similarities became more important than local differences. Thus, a preference was observed for the systematic approach to issues, manifested through an intense effort to formulate interpretive hypotheses regarding standard patterns of geographical elements common in many areas (Brzezinski, 1998).

The systematic geography can be divided into several sub-sections or branches. These include natural geography (climatology, hydrography, study of relief forms), biogeography (geography of soils, vegetation, wildlife and human populations), anthropogeography (geography of human economic, political and social activities). in organized societies) and historical geography, which is essentially concerned with the anthropogeography of the past. More specifically [2].

– The *Physical Geography*, which deals with the geography of the analysis of the elements of the Natural Area.

– On *Anthropogeography*, which is connected to the data analysis of primary and composite Human Spaces and comprising:

a) the *National Democratic Anthropogeography*, which is related to the dynamic analysis of the ethnic / national entities and characteristics that are located at the level of the nation state, which is a complex form of Human Spaces;

b) the *Cultural Geography*, which concerns the dynamic analysis of the interaction and interdependence of the cultural archetypes of characteristics,

entities and formations in the context of the currently examined Synthetic Areas;

c) the *Economic Geography*, where it concerns the dynamic analysis of the economic characteristics, entities, formations but also of their entanglements and interdependencies in the context of the Synthetic Areas examined in each case;

d) *Political Geography*, which is connected with the dynamic analysis of the political characteristics, entities, formations, but also of their entanglements and interdependencies in the context of the Synthetic Areas examined in each case;

e) the *Geography of the Centers for Dissemination and Control of Information*, which deals with the dynamic analysis of international sources of knowledge production and its control centers.

Since the second half of the 20th century put the bases of modern science of geography. Modern science deals with the similarities and differences of different regions, with the distribution of the characteristics of the terrestrial environment and with the existing relations between these characteristics. Until then, geography was mainly concerned with differences in space, that is, the distribution or local variations of phenomena on the surface and in the Earth's atmosphere. Geography is now trying to create a unified and structured conception of its subject matter, the differences of which come from the social, economic and political activities of a diverse humanity and from the fundamental natural and biological processes that result in climate change, in relief and vegetation.

The changes that will occur in the methodology of geography, from the early 1960s, will place it at the heart of modern scientific research. These changes, combined with scientific advances, have been the result of the application of quantitative methods, allowed geographers to more accurately deal with a larger number of events.

The 1960s were marked by a profound re-examination of the way in which geography treated space analysis. The impact of these methodological changes has been so significant that the name "new geography" has been coined to refer not to a radical change in the goals of this science, but to the remarkable technical and methodological innovations that have provided geographers with a number of new methods. description and analysis (Hephaestus, 2000).

These innovations were so radical as those introduced in the mid-19th century German scholars Alexander von Humboldt and Carl Ritter, the founders of modern geography. Both emphasized the importance of direct and personal observation and the role of empirical approach in any geographical survey. These methods have been instrumental for the progress of science, typical 19th century. It seems, however, that they later led geographers to overestimate the value of direct, on-site observation, to the detriment of theoretical foundation. On-site observation is still an important practice for geography.

As early as the late 1950s, a number of innovations took place in the field of methodology, resulting in the complete reversal of the rules established until then. The assimilation, by geography, of statistical methods was the most obvious of these innovations. An important innovation has also been the careful placement of space combinations in theoretical control systems, which are capable of applying precision statistical test methods. Finally, the application of advanced statistical methods, the use of computers and data collection by remote-controlled high-sensitivity devices have enabled geographers to combine a larger number of variables in each analysis, faster and more objectively.

Geographers began to establish a number of positions in the field, based on which the main goal was to create rules and theories. Mathematics models and methods that use probability concepts and advanced representational techniques provide new supplies in the areas of technique and description. All these scientific advances have resulted in the shift of the center of gravity of science from its descriptive side to practical applications. This is especially true in the study of human activities. This has led to the study of the factors that shape decision-making for the field and in particular in relation to the economic sector.

On the basis of the new variables, which are introduced by composing the definition of modern Geography, the separation of geographical areas is supported, which are pointed out by Mazis I., capturing their place in the dialectical process. It therefore identifies four types of Spaces [4]:

1. The *Primary* which consists of:

a) the *Natural Space*, which is the dialectically primary infrastructural space understood as a set of physical elements (flora, fauna, relief, subsoil, climate, natural resources and available);

b) the *Elementary Anthropocentric*, which is the dialectically primary infrastructural space understood as a set of anthropocentric elements (races, population accumulations and demographic compositions by gender and age, demographic movements, etc.).

2. The *Secondary*, which are ultrastructural spaces and which are divided into two sub-spaces:

a) the *Political Space*, which is a dialectical secondary superstructure space, a derivative of the reproduction maintenance and reproduction reactions of material or intangible production systems with the respective societies;

b) the *Economic Space*, which is a dialectically secondary superstructure space. At this point it should be noted the difference between the Marxist model in terms of the relationship between economic infrastructure and the political-legal-cultural superstructure of the geographical dipole. For Marxist analysis, this space “was not produced in the first place”, but is the result of interactions between Natural and Economic space. In the concept of economic space, the concept of *Geographical Time* is complementary, which embodies the history of economic space (genesis and evolution).

3. The *Tertiary*, which is causal ultrastructural spaces and divided into:

a) the *Cultural Space*, which is the result of the dialectical relationship between Economic and Political Space. The concept of “Culture” is the component of human functions and interventions in the international physical, social and spiritual environment;

b) the National Democratic / National Democratic Space, which is a political-cultural superstructure. The study of this area presupposes clarifications about cultural structures or cultures and the concept of *nationality*.

4. The *Synthetic Spaces*, which are divided into: *Complete* and *Special Synthetic Spaces* or *Spatial Networks*.

a) *Full Synthetic Space* is the space understood as the set of its dialectically primary, secondary and tertiary characteristics, as defined above;

b) *Special Synthetic Spaces*, which result from the overlap, at the level of infrastructure, of the Natural Space and the Human Space and the secondary and tertiary structural characteristics of the variables corresponding to them.

2. Definition of geopolitics. Semantics and use of the term

The geopolitical defined by many manuals and dictionaries of geography as a field of knowledge which considers the concept of «space» important for understanding the nature of international relations. Understood mainly as “the geography of power” and having from time to time received various slightly different interpretations, geopolitics involves the following stable core of interpretation: it is the study of the interaction of natural geographical division and human purpose with cultural construction ensuring the economic and the military condominium a Force on a particular area of the globe [5].

The inventor of the term geopolitics is the Swedish political scientist Rudolf Kjellen, who in 1899 coined the word “geopolitics” to describe the science that the state considers to be a geographical organization or a phenomenon in space. However, the semantics of the term is based on the theory that Friedrich Ratzel will develop and establish before Kjellen.

The geopolitical sets the starting point of the validity study thought the geographical factor, which determines the “strategic importance” of the various positions which the occupation or retention contributes to strengthening of the Force. Thus, geography and politics are a unit of thought, a view that Napoleon had expressed, saying that “the politics of all Powers derive from geography. “Over time, various theories about the importance of geography for the acquisition of power have been added to the notions of the relationship between geography and culture, between the environment and man, thus changing the meaning and use of the term” geopolitics”.

Even before the Renaissance, the world was perceived through the duality of Europe-Asia or in its medieval version, East-West. The expansion of the sea routes to the east will radically change the geographical values and turn the region into a center of a constantly expanding maritime world, which will then unite the oceans and begin a process that will eventually lead to globalization.

During the 19th century confrontation between Britain and the Russian Empire, which had become a global power poles, leading to the formulation of raw geopolitical theories about the naval force. Mahan was the first to focus on the distinction between maritime and land power. However, Mackinder was the first geographer to propose a general geopolitical theory,

which saw the British and Russian empires as heirs to the long-running confrontation between land and naval forces. These forces will clash in World War I through which the confrontation between the Anglo-French and a Central European bloc will be expressed, as Germany will challenge the British naval power. The Russian Empire will collapse (Kennedy, 1990).

The German geopolitical thought in the first half of the 19th century tried to combine the land with the naval force (Second Reich) and then was directed exclusively to the terrestrial model combining directly with the notion of totalitarian rule and totalitarian war (Third Reich). However, the systematic use of geopolitics by its Nazism cost it the cessation of its teaching at many Western academic institutions during the Cold War. The political and economic turmoil that characterized Germany after the defeat in World War I and the humiliation of the Versailles peace created a fertile ground for the cultivation of a German geopolitics known as *Geopolitik*. An integral part of the German *Geopolitik* was the perception of the state as a living organism and the theory of Central Land.

World War II was a bipolar confrontation between the Anglo-French alliance, which defended the status quo, and the Germans, whose expansionist sentiments were seen as challenging the dominant positions of the British and French. The cooperation that will be achieved between the USA and the Soviet Union during the war would signal the cooperation of historical opponents, that is, naval power with that of land.

The Geopolitics science will be negatively affected by the effects of World War II and its use by the Nazis, resulting in 1950s French academic teachers together with German colleagues to make also the “official abolition” of the subject of geopolitics the learning map of the emerging United Europe.

The victory of the Soviet Union in World War II will mark the beginning of an expansion of its power towards the center of Europe and east of the Baltic-Adriatic isthmus. It will be relatively easy and fast to move from the role of the imperial state to the role of the pole of land power. The opposing pole, Britain, was unable to maintain its power and role as a naval hub, leaving room for the “game” to move to the other side of the Atlantic. The confrontation between naval and ground forces will find its expression, in the context of the Cold War, between the United States. and the Soviet Union.

The special atmosphere that prevailed during the Cold War was captured by the pre-eminent contemporary exponent of the Anglo-Saxon Geopolitical School, who also contributed to the creation of the “Mackinder Forum” by Professor Colin Gray. Gray argued in his book *The Geopolitics of the Nuclear Era* (1977) that a distinction must be made between geopolitical science as it stands out as a separate branch of political science and geopolitics as a tool as used by authoritarians, regimes and especially by Nazism [7].

In the midst of the Cold War, political scientist and philosopher Raymond Aron, in his classic work *Paix et guerre entre les nations* (1962), defined geopolitics as a science that combines a geographical formation, diplomatic and strategic relations with a geographical economic analysis of wealth-producing resources and with an interpretation of diplomatic behavior, in relation to lifestyle and the environment”.

Several years before the end of the Cold War, the confrontation between East and West began to be perceived as an ideological confrontation between the communist East and the capitalist West, which was simply the tip of the iceberg of a timeless confrontation. are formulated at the beginning of geopolitics.

The use of the term geopolitics, after the defeat of Germany and the Nazis in the West, changed, making it significantly different from its original definition. More specifically, in the last fifty years, two additional different uses of the term have been formulated, which completely remove it from the original. Anglo-Saxon term, but also from the way it was used in Nazi Germany.

The second use of the term geopolitics came from the way H. Kissinger used it. Kissinger used geopolitics to describe how America and its own efforts sought to ensure the best possible balance of power in the world. The third use of the term connects geopolitics with “geostrategy” and “high strategy”. One of the representatives of this use, Colin Gray, used geography to record what are the key and timeless factors that define international relations between states. This way of using geopolitics has not been used so scientifically. On the contrary, it had a major impact on policy-making, especially in the United States during the Second Cold War, from 1977 to 1989. However, with the collapse of the Soviet Union and the end of the great power of these two powers, the specific use of the term collapsed (Kissinger, 1995).

According to the above, the unbroken link between Geography and Geopolitics is established interdisciplinary and over time, while at the same time it becomes clear that the term “Geopolitics” has gone through many phases of interpretation and approach, with a common denominator of fundamental confusion: of that “Geostrategic Practice”. Regarding the relationship between Geopolitics and Geostrategy as well as the dimensions of Geopolitics, it is worth mentioning that in 1998 the theorists of geopolitics published the “Dictionary of Geopolitics” in which it is stated that: “Geopolitics cannot be identified with geoeconomics, which does not it is, of course, a dimension of geopolitics, as is the case with geostrategy. “According to scientific thought strategists from the 19th the century until today, as the American Alfred Mahan, the British Julian Cobert and the Frenchman Herve Couteau Begarie, apply the following relationship: Geopolitics = Geoeconomics + Geostrategy.

In other words, when a country’s foreign policy-makers study the interdependence of the natural environment and cultural structure in order to consolidate or increase their country’s economic power, then they apply a geo-economic approach to international relations. When the purpose of this study is to strengthen the military might of their country, then they are moving in its geostrategic field. The set of two approaches, in an organic relationship between them, constitutes geopolitics.

Therefore, according to the above, the view of the realists that “Geopolitics and geoeconomics are the face of the same currency” does not correspond to reality. It turns out that geopolitics is the currency as a whole and its two sides are geoeconomics and geostrategy. Furthermore, the dilemma of the idealists “Geopolitics or geoeconomics” does not correspond to reality, since there is geoeconomics there is automatically the whole where it belongs, that is, geopolitics. Consequently, geopolitics, as a geography of power, comes to be united with geography, according to which the cultural edifice of man depends directly on the natural environment, which on the one hand predetermines the economic potential of a society and on the other hand is the place of manifestation and exercise. of power.

Extremely important evidence of all of the above has been substantiated relatively recently, at the first meeting of the Geopolitical Forum Mackinder

at the University of Oxford in June 2000 by General Sir Rupert Smith, Deputy Commander-in-Chief of the NATO Allies in the former NATO, who had extensive experience in handling geopolitics. According to the British general, the coexistence of geostrategy and geoeconomics as two components of geopolitics has been demonstrated in the case of the Bosnia-Herzegovina and Kosovo wars.

The above analysis makes it clear that the question of geopolitical approach is the power that sovereignty ensures. Already in classical antiquity and more specifically in the work of the “father of rationalism”. Thucydides, geopolitics is presented directly connected with the concept of “vital interest” and inextricably linked to the geographical space. In modern times, the interdependence of these concepts has undergone a systematic ideologicalization, which has been best expressed in the field of schematic representation of the geographical area above. In which the power is exercised, that is, on the geographical map. Understandably, the broader and general conception of geopolitics as a “geography of power” has evolved over time so that it can serve the fixed concept of co-examining geographical space and culture with the constant use of new theoretical and positive coordinates that political science, economics, strategy, history, technology as well as other sciences and fields offer an equally steady stream of development (Lucas, 2000).

Through the process of interdisciplinarity, modern geopolitical science aims to draw as safe and objective conclusions as possible about the phenomenon of acquiring, maintaining and increasing the power of powerful states, taking into account a number of inherent and exogenous factors of international reality. In the context of this effort, the theory of Critical Geopolitics will be formulated, which will lay the foundations for a post-modern approach to geopolitical science. The School of Critical Geopolitics appeared in the mid-1980s. Like the French school, critical geopolitics (to which we will refer below) proceeded to discredit traditional geopolitics, believing that its perspective was subjective and that it did not take it into account. the power relations that affect the geographical area. To achieve this, geopolitical critique focuses on the critical study of geopolitical myths and narratives on the planet, which have dominated and influenced the foreign policy of powerful states, mainly because of their persuasiveness rather than correctness.

3. The scientific classification of geopolitics

The geopolitical considered part of political geography and one of those that have been heavily criticized and questioned mainly about the way that was used during the Second World War. We have already reported that geopolitics has been discredited by the Western world because it has been linked to Nazism. But that was not the only reason. The controversy surrounding geopolitics has had other causes, some of which stem from the geopolitical scientific relationship with geography. As it turned out, geopolitics is directly linked, not only to geography, but also to political science. Each of these sciences has tended to consider its geopolitical derivative another. In this way, whenever each of the sciences considered that the conditions required its rejection, they could very easily do so.

The result of all this was that geographers considered geopolitics to be more political than geographical, while political scientists believed that geography and its factors had no major role to play in politics. Thus, neither of the two branches recognized geopolitics as its scientific department. The confusion over the scientific classification of geopolitics is also evidenced by the fact that while, initially, the term was discovered by a political scientist, it was established by its great acceptance and use by geographers.

The initial acceptance of the geographers, of course, had a very strange prospect. Geographers accepted that geopolitics was part of political geography while at the same time trying to prove that it was not credible as a science. This effort can be interpreted in two ways. The first is that they did not agree with some parts of geopolitics and considered them unreliable and the second, the most prevalent, was their fear that a possible rise in geopolitics would have devastating consequences for the traditional way of using geography. After all, as already mentioned, for the western world, geopolitics was not considered reliable and in many cases was not even considered a science. This challenge also existed on the part of political geographers who believed that geopolitics was merely a subordination to the purposes of states and identified several differences but also similarities with political geography, as we shall see below [10].

For Derwent Whittlesey, geopolitics is synonymous with political geography. For him, political geography is the science that studies the relationship between land and states. An integral part of this study is the geography of these states and the way the latter affects their relations. In

fact, Whittlesey argues that geopolitics is a more convenient way to call political geography, which deals with geopolitical schemes, than to be called political-geographical. And he agrees, however, that geopolitics was used primarily to «make political geography serve the purposes of one or the other particular state».

The Richard Hartshorne, publicly set out the views of the same period of time with the Whittlesey, is before the start of World War II, believes that political geography is unrelated to the geopolitical. He believes that while political geography is essentially the geography of states, that is, a science for the purpose of knowledge, geopolitics has different purposes, is used exclusively for the purposes of politics and politics and therefore has no place in political geography. Although there was a general trend at the time that geopolitics was a substitute for political geography, this seems to be the case only for Germany and not for politicians, not for scientists. The rise of geopolitics in the 1970s and 1980s changed the attitude of scientists toward geopolitics. Both geographers and political analysts have approached geopolitics with a new perspective, which leads to a reassessment of its role [11].

4. Geography and international politics

The geography affects primarily international relations to the extent that reflects the characteristics of the soil, in which a similar set of people (nation) becomes close (permanent) connection with its installation in it, thus creating the concept of “homeland” which, in turn, is a necessary condition for the emergence of the state, the basic organizational unit of international (“transnational”) politics [14].

The human activity associated with a given (geographical) area and studied at a certain (historical) time, creates common historical memories, common myths, religions and ideological considerations and forge a common consciousness and an identity collective assumptions and attitudes of people living in same space (“group” formation). The result of the process of emergence and strengthening of the sense of identity among the members of this group, is the parallel creation of a sense of otherness-differentiation between this group and all the others, which leads to the need to ensure it in a very inhomogeneous environment. potentially precarious. This requirement, in turn, highlights the need to create the state, the form

of that internal organization and power of a collective entity (e.g., a nation) that ensures its survival in the international environment. Is created so that the concept of state sovereignty is that, as phenomenon-epigenetic of socio-political reality of the international environment, reflecting the historical tendency of the nation to safeguard the autonomy and independence from other nations, and directly linked to the geographical area occupies [13].

To the extent, therefore, that the exercise of state sovereignty is perfectly determined in relation to the geographical area in which it is exercised, the geographical features, closely related to the historical data, are at the basis of the building block of the creation of states and are therefore linked to the emergence of the phenomenon of international relations. Political geography or *geopolitics* describes and explains the organization of the international system in state entities, observing, relating, combining and comparing fixed factors (geographical space) with variable factors (physical, economic, technical, cultural, religious, historical, ethnological), legal and strategic divisions of space, quantity and quality of productive resources, productivity, political and social structure). All of these factors, and in particular the economic and demographic dimensions, the level of technology, the resources available for defense, the ability of diplomatic maneuvers, etc., relate to power, which is a multidimensional quantity that represents capacity. promotion of the national interest, defined in terms of (in relation to the strength of the opponent, the needs and the “reserve of power”) is examined over time and depends directly on the geographical data.

Therefore, the value of geography, as the most stable and permanent of all the power components, is fundamental. Geopolitics in the above sense includes the concept of *geoeconomics*, which concerns the unequal distribution of wealth and natural resources, as well as *geostrategy* which combines geopolitics with military power and political objectives, introducing the element of strategy and tactics in the correlation of geopolitical data, in order to achieve political aspirations. Geography is particularly important for the design and shaping of all levels of military strategy as, as an environmental factor with the limitations or possibilities involved, it significantly influences this design. However, the influence of Geography on the issue of politics and security differs in degree and intensity, depending on level of generality of *geopolitical potential*.

In no case, however, does geography determine exclusively or necessarily the policy pursued. Politics, however, can only take into account the geographical data of the area in which it is developed (Papyrus Larousse Britannica, 2006).

5. Basic Geography Schools

The attempt to describe the basic Schools of Geography is essentially synonymous with the definition of geopolitical science, since the founders of modern geography were the ones who connected it with geopolitics. The theory that will be developed by each of these Schools shows that geopolitics is the historical product of the meeting of politics and geography. These Schools are distinguished in:

1. German School of Geopolitics.
2. Anglo-Saxon School of Geopolitics.
3. French School of Geopolitics.
4. American School of Geopolitics.

5.1. German School of Geopolitics

Friedrich Ratzel (1844–1904). The German School will be represented by the German geographer Friedrich Ratzel. Friedrich Ratzel, who studied natural sciences, was influenced by Charles Darwin's theory of species evolution and used biology terms to analyze international political reality. Ratzel considered geography as a synthesis of natural and human phenomena, which could help in the interpretation of both the nature and the patterns of dispersion of human activity, while he was particularly interested in the political aspects of human behavior. His basic position was that the state is an organism, like the organisms of the natural world, and that it can be better understood if we consider its behavior as the behavior of an organic whole.

Friedrich Ratzel is considered the founder of geopolitical science according to which «Geography [is] placed in the Service of State Policy». He gave this meaning to the term «Political Geography» with the work of *Politische Geographie* (full title: *Political Geography or Geography of States, Trade and War*). In this way he proposed to contemporary politicians an accurate and objective tool for the analysis of political reality, which should not be subject to ideologies and distortions of the

national imaginary feeling. The geographer wanted to create a «spatial analysis technology» and offer it to state power. Speaking of «Political Geography», he considers Geography is transformed by adopting the concept of utility and usability policy. He stressed the importance of applying the findings of the science of Geography in the planning and decision-making of policies while, at the same time, will focus on the importance of the phenomenon of Transport, traffic.

Rudolf Kjellen (1864–1922). Influenced by Ratzel's thinking, the Swedish political scientist Rudolf Kjellen will define geopolitics «as the science of the State understood as a geographical organization as it operates in space». For Kjellen, Geopolitics must be devoted to the analysis of the nature of the State, limiting Political Geography to the study of human societies. He considers, therefore, that it is «the study of the State understood as a geographical organization or even more as a spatial phenomenon, that is, as a part of the earthly space, an area, a spatial framework or even more specifically as a country».

Karl Haushofer (1869–1946). Ratzel was also the brainchild of German geographer and retired Major Karl Haushofer. Haushofer will dedicate himself to the goal of serving German national ideals and will conclude through his analysis that Geopolitics should contribute to the restoration of German greatness. In particular, Haushofer argues that geopolitics should contribute to the emergence on the international stage of a limited number of states of international radiation, including Germany, one of which would dominate a particular sphere of influence. The frictions between them could be observed in the context of the usual power correlation games. The aim of Haushofer's analysis was for Germany to dominate Europe after the neutralization of France and the neutral stance of Italy.

5.2. Anglo-Saxon School of Geopolitics

The Anglo-Saxon School (Classical Geopolitics) perceives things the other way around from German. Particular emphasis is placed on the rigorous and computational scientific character of geopolitical analysis. Conclusions and results have come from a scientific, comprehensive and accurate study of natural geographical space and man-made [1].

Sir Halford Mackinder (1861–1947). Mackinder develops in his geopolitical theory the concept of the region of the «heart» of the world.

This area is identified with the former USSR. Its value in relation to the concept of power is that this area is a natural fortress. It is considered «invulnerable», but at the same time it is extremely difficult to get out of this fort. It accumulates high natural wealth, which makes it even more important in the international geopolitical and geoeconomic environment, giving its holder great comparative advantages. The «heart» is surrounded by the so-called inner ring that corresponds to the geographical subsystem of Western Europe, the Middle East and South and East Asia. This inner ring is in turn limited by two island subsystems, the British Isles and Japan. These are the ends of the outer ring, which includes the Americas, Africa and Oceania. The power balance should be distributed in these three zones and mainly between the area of the «heart» and the areas of the rings. The area of the «heart» is identified with the land power, while the rings with the navy and the one who controls the «heart» controls the «world island».

Nicolas Spykman (1893–1943). Spykman essentially believed that the German School of Geopolitics attributed mysticism to a specific type of border and magical content to the concept of space. He considered such approaches to be metaphysical nonsense. He also tried, together with other geographers and political scientists in the 1940s, to talk about a geopolitics of peace («The Geography of Peace», 1944). For Spykman, real power was not «neither in the navy nor on the mainland but in the territories between them,» that is, in western Europe, southern Asia, and the Far East. Spykman called these areas «Regional Territories» or «Stephen» (Rimland) and suggested his own saying: «Whoever controls Stephen rules Eurasia and whoever rules Eurasia controls the fortunes of the world.» Spykman's ideas were strongly «geopolitical» and influenced Cold War American foreign policy, although the word geopolitical, due to its connection to Nazism, remained almost banned by the American scientific community.

George F. Kennan (1904–2005). Kennan distinguishes on the international stage five centers of power in the USA, Great Britain, Germany / K. Europe, USSR / Russia and Japan. In his view, some force should control four of the five centers of gravity, so that its national security is not threatened. In this way, Kennan proposes the strategy of restraint, which is exercised in the so-called «defensive perimeter», just outside the limits of the center of gravity. If the perimeter and balance of power is ensured there, the aim will be to reduce the future ability of the opposing

center of gravity to exert influence outside its limits. Kennan, therefore, promotes the policy of restraining the geographical ring in order to prevent the leakage of the opponent's power outside his physical limits. After all, destroying the opponent is not an end in itself. The purpose of a state's foreign policy is to maintain national and global security through a balance of power.

5.3. French School of Geopolitics

The French School will be represented by geographers Albert Demangeon and Jaques Ancel. These geographers were contemporaries of Haushofer, whose work they had studied, but they also knew Ratzel's work very well.

Albert Demangeon (1872–1940). Demangeon will be very harsh towards the Hauschoferian Geopolitik, stating characteristically that «we must admit that German Geopolitics has nothing to do with science and scientific spirit. No progress has been made in its area since Ratzel. Geopolitik has been derailed in the realm of controversy and nationalist hatred Geopolitik is a rigged game, a war machine. If he wants to be included in the sciences, the best thing to do is to return to the footsteps of [Rachel] Political Geography. «For the French geographer, Geopolitik was nothing more than an education and enlightenment operation of the German people to deliver the final blow to the European order.

Jaques Ancel (1879–1943). Jaques Ancel will be considered the founder of the French School of Geopolitics. His work is undoubtedly influenced by German methodology and recognizes the importance of the Rachel conceptual framework. He adopts the views of both Ratzel and Haushofer on the dynamic nature of borders, however, he strongly opposes the other positions of the German-centered Geopolitik, even giving the French form of the term a *Géopolitique*.

Yves Lacoste. In the late 1970s Yves Lacoste (considered the founder of the modern French School of Geopolitics) introduced a new school of geopolitical thought in France. Completely discrediting the traditional geopolitics that flourished in the interwar period as he did not consider it a real science, Lacoste attempted a new approach, focusing on a global whole and not on a single state. However, this school, apart from the global approach to the state-centric one, also differed in another point. Lacoste

used geopolitics to deal with the planet's environmental problems, that is, to deal with issues that exist in peacetime and not to study war as it used to be.

5.4. American School of Geopolitics

Henry Kissinger. Kissinger is one of the representatives of the American School of Geopolitics [8]. The data of his time will be imposed, in his view, by the shift in US geopolitics. resulting in the international system changing from bipolar (US–USSR) to bipolar (China). The opening to China, however, strengthened the geopolitical views on the axial state and the ring, as the latter increasingly tightened the area of the «heart». Thus, peripheral states would take on a stabilizing role with US assistance and oversight. According to Kissinger's theory, smaller states are called upon to share geopolitically the responsibility of maintaining the power of a larger state in exchange for security.

Zbigniew Brzezinski (1928–). Brzezinski considers Eurasia to be the center of the world. USA. they must not allow any force to dominate this area. This area is represented for Brzezinski by Central Asia [2], which is gaining in importance due to the energy pipelines of the Caspian and Central Asia. In order to secure American supremacy, it is necessary to repel global anarchy by building a geopolitical framework for cooperation in the Central Eurasian region. The goal is to create a transnational security system that includes an enlarged NATO in close relationship with Russia, China and Japan. That would relieve America of some of the burdens of sharing responsibilities. USA. would be responsible for the military part while not seeking the European Union to bear the financial costs.

John Mearsheimer (1947–). Mearsheimer is the founder of the theory of aggressive realism. It analyzes the naval, air and land forces, with the latter having the primacy and at the same time proceeds to a classification based on these criteria. Mearsheimer considers that geography and especially distance and proximity between states catalyze their behavior in conjunction with the structure of the system. When the system is bipolar, the most effective treatment is balancing, while when it is multipolar, weight transfer is the most appropriate strategy. Although aggressive realism is not spatially specialized, the weight of Mearsheimer's theory is thought to lie at the ends of Eurasia. More specifically, Mearsheimer's analysis focuses around the regions of Central Europe and North Asia, which is perfectly normal because there is a significant amount of latent and military power.

References:

1. Vergos K. (2004) Geopolitics of Nations and Globalization – For a History of Geography and a Geography of History, Papazisis Publications, Athens.
2. Brzezinski Z. (1998) The Great Chessboard, Livani Publications, Athens.
3. Hephæstus P. (2000) Diplomacy and Strategy of the great European forces of France, Germany, Great Britain, Quality Publications, Athens.
4. Gere F. (2005) Institute for Defense Analysis, Why the Wars? – A Century of Geopolitics, Papazisis Publications, Athens.
5. Kafidas L. (2009) Political Analysis. Comparative presentation of the different schools of thought in the Military Inspectorate, Nov.-Dec.
6. Kennedy P. (1990) The Rise and Fall of the Great Powers-Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000, A, A1, Axiotellis Publications, Athens.
7. Kennedy P. (1994) Preparation for the 21st Century, Libani Publications, Athens.
8. Kissinger H. (1995) Diplomacy, Lebanon Publications, Athens.
9. Loukas I. (2000) Geopolitics, Athens: Trochalia Publications, Athens.
10. Mazis I. (2002) Geopolitics. Theory and Practice, Papazisis Publications, Athens.
11. Mearsheimer J. (2007) The Tragedy of the Politics of the Great Powers, Quality Publications W.W. Norton & Company, Athens.
12. Papyrus Larousse Britannica, Co-published by Grande Encyclopedie Larousse, Encyclopaedia Britannica, Papyrus Publishing House, Athens 2006.
13. Parker G. (2002) Geopolitics – Past, Present and Future, Roes Publications, Athens.
14. Spykman N. (2004) The Geography of Peace, Papazisis Publications, Athens.
15. Huntington S. (1999) The Conflict of Cultures and the Reconstruction of the World Order, Terzo Books Publications, Athens.
16. Chouliaras A. (2004) Geographical Myths of International Politics, ROES Publications, Athens.

THE RED SEA AS TOURIST DESTINATION

Oksana Romaniv¹

Dina Yarmolyuk²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-5>

Abstract. Attracted by the rich marine life and favorable climate, tourism has become important for many Red Sea countries, with over 1 million tourists per year expected in the future. Extensive areas of the coastline have been developed to accommodate the increasing flux of tourists, especially in Aqaba of Jordan, the Jeddah coastline of Saudi Arabia and various areas along the Egyptian coastline. Many researchers have described the development of tourism on the Red Sea coast. But there are few publications about the possibilities of tourism development on the basis of water resources of the Red Sea. It is therefore very important to explore the possibilities of development of water tourism in the Red Sea. Through recent decades, significant advances in technology and the increase in international travel have made marine environments more accessible both in real and economic terms. Coastal and marine tourism has become a huge business that forms a significant component of the growing global tourism industry. The number of tourists attractions is not only determined by the capacity of the attractions themselves, but also by four other components: natural resources and environment; socially-economic environment; transportation; cultural resources. It discusses the concept of sustainable tourism development in the area, which leads to management of all resources in such a way that economic, social and natural needs can be fulfilled while maintaining culture integrity, essential ecological processes, biological diversity and life support systems. Travel and Tourism has less impact on natural resources and the environment than most other industry. The article contains the main Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats (SWOT) for water tourism in Red Sea. The SWOT approach is

¹ Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Acting Head at the Department of Geology and Hydrology, National University of Water and Environmental Engineering, Ukraine

² Assistant at the Department of Tourism and Hospitality, Zhytomyr Polytechnic State University, Ukraine

used to synthesize the results of the discussions and analysis of materials obtained in the study. SWOT analysis shows that the strengths outweigh the weaknesses and the opportunities outweigh the threats. There are three basic reasons why marine tourism, and tourism in general will continue to grow. Primarily, there is still a large potential for growth in the tourism sector, and the marine tourism sector as a key tourism component will naturally benefit from this growth. Secondly, the tourism sector will also benefit from improved communication and transportation technologies.

1. Introduction

A tourist destination is a city, town, or other area that is dependent to a significant extent on the revenues accruing from tourism. It may contain one or more tourist attractions and possibly some «tourist traps». Attractions are the key of tourism destination. Tourism attractions are varied in type, but can generally be classified into three main categories:

1. Primary natural attractions.
2. Primary human-made attractions.
3. Purpose-built attractions.

Primary natural attractions are naturally existent and are mainly comprised of nature attractions. Primary human-made attractions are not built for the purpose of tourism, but attract tourists. Examples of these can vary from historical monuments such as the pyramids, to ethnic groups such as Sahara Bedouin tribes. Purpose-built attractions are the only type of attractions that have been constructed to attract tourists, thus increasing supply.

The object of study is the Red Sea – an attractive tourist destination. The Red Sea is a semi-enclosed tropical body of water located between the Mediterranean Sea and the Indian Ocean, and is bordered by Egypt, Sudan, Eritrea and Djibouti on the west, and Yemen and Saudi Arabia on the east. Although the Red Sea is known for its natural beauty, with extensive corals reefs, it is also an important shipping route for the oil tankers and other ships traveling through the Suez Canal [1; 2].

Purpose of the study – the possibilities of tourism development based on the use of water resources of the sea.

The Red Sea is one of the world's top mass tourism destinations and tourist flows to this region are constantly increasing. The tourism trade

benefits from the quality and variety of the region's natural heritage and landscapes. The Red Sea is known throughout the world for the excellence of its coral reefs and associated marine life [1]. Their beauty and rich diversity is a principal reason for the Red Sea region's expansion as a major international tourism destination.

However, the development of water tourism in this region not described in scientific publications. The collection of data has become a necessity.

The aim of the study was to describe the features of various types of water-based tourism in the Red Sea. Its objectives are:

- to identify the characteristics of the Red Sea as tourist destinations;
- to describe the natural, historical and cultural, socio-economic conditions of the development of different types of water tourism in the Red Sea.

The list of mane research methods: statistical, cartographic, SWOT-analysis.

2. Tourism resources of the Red Sea and coastal countries

The Red Sea is a semi-enclosed tropical body of water located between the Mediterranean Sea and the Indian Ocean, and is bordered by Egypt, Sudan, Eritrea and Djibouti on the west, and Yemen and Saudi Arabia on the east (Figure 1). Although the Red Sea is known for its natural beauty, with extensive corals reefs, it is also an important shipping route for the oil tankers and other ships traveling through the Suez Canal.

The Red Sea has a surface area of roughly 438,000 km² (169,100 mi²). It is about 2250 km (1398 mi) long and, at its widest point, 355 km (220.6 mi) wide. It is the world's northernmost tropical sea.

The Red Sea is located in an arid region with extremely hot weather in the summer. The southern region is considered to be among the hottest regions in the world. The air temperature in the northern region is slightly lower than the southern region. The average surface water temperature of the Red Sea during the summer is about 26 °C (79 °F) in the north and 30 °C (86 °F) in the south, with only about 2 °C (3.6 °F) variation during the winter months. The overall average water temperature is 22 °C (72 °F). Today surface water temperatures remain relatively constant at 21–25 °C (70–77 °F). Rainfall in the Red Sea region is extremely sparse and is usually localized in the form of short showers. The annual rainfall is around 110 mm.

Sandwiched between the narrow continental shelves runs a deep trench that stretches from north to south for almost the entire sea area. The deepest region lies between 14° N and 28° N, with a maximum depth of 2,920 m. (Figure 1) These deep areas are still geologically active and have numerous volcanic vents, emitting hot, salty and metal-rich sea water.

Surface water temperature in the Red Sea vary seasonally between about 22 and 32 °C. The surface temperature generally declines towards the Bab-al-Mandeb, due to the influx of cool water from the Gulf of Aden, and also gradually decreases towards the northern region.

Salinity in the Red Sea is generally high due to high evaporation, low precipitation and the lack of a major river inflow. Salinity is usually lower in the southern region due to the inflowing waters from the Gulf of Aden.

Water renewal in the Red Sea is slow, and exchange with the ocean takes approximately 200 years for the entire sea.

With the exception of the northern part of the Red Sea, which is dominated by persistent north-west winds, with speeds ranging between 7 km/h (4.3 mph) and 12 km/h (7.5 mph), the rest of the Red Sea and the Gulf of Aden are subjected to the influence of regular and seasonally reversible winds. The wind regime is characterized by both seasonal and regional variations in speed and direction with average speed generally increasing northward.

The Red Sea coast of Egypt are the most attractive for tourists (Figure 2).

The total length of the Egyptian Red Sea coast is about 1705 km. Of this, 760 km is Red Sea coast and 945 km is the coastline of the gulfs of Suez and Aqaba. Some industries are located along the Red Sea coast, in Hurghada, Safaga and Quseir. Several urban centres have also been developed along the coast, including Suez, Hurghada and Sharm el Sheikh. Tourism in the Red Sea is a flourishing industry with ever increasing capacity, as the Red Sea lures tourists with its fascinating nature and climatic conditions.

The most extensive tourism development in the Red Sea coastal area has taken place in Egypt. Large sectors of the Egyptian coasts of the Red Sea, the Gulf of Aqaba and the Gulf of Suez have been developed into beach resorts.

It is estimated that the Red Sea coast and the Gulf of Aqaba will attract over one million tourists during the next few years. Hence, tourism development may lead to a serious threat to both the marine environment and the tourism

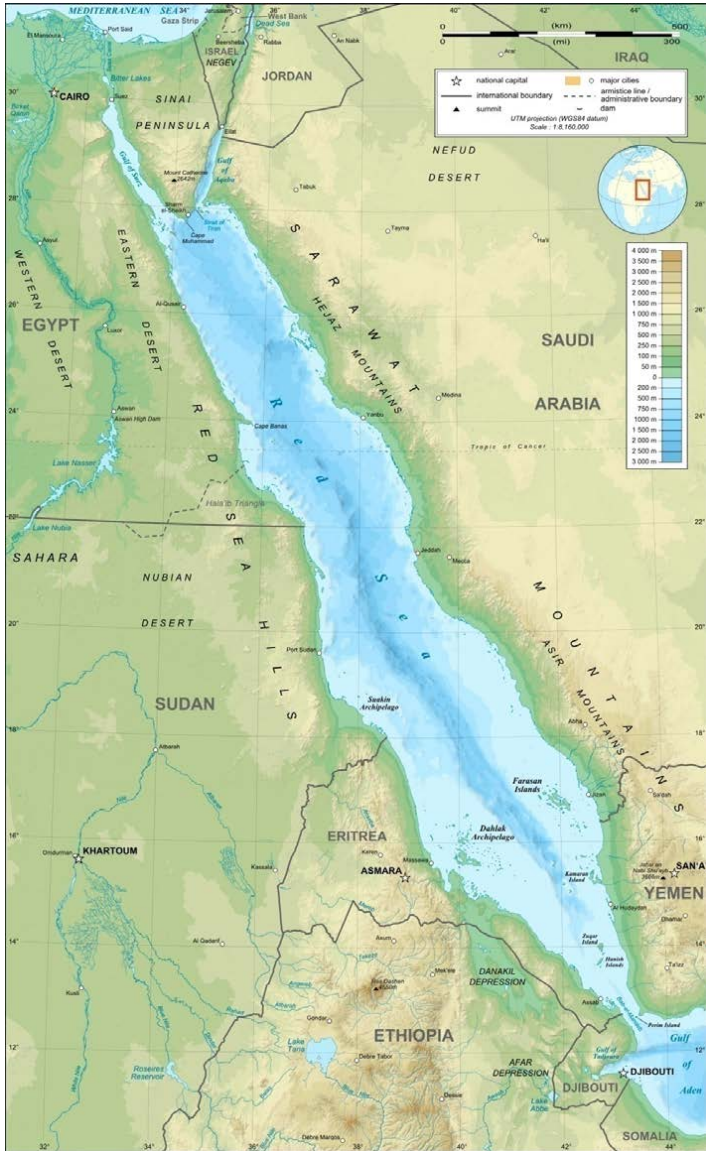

Figure 1. Bathymetric map of the Red Sea [13]

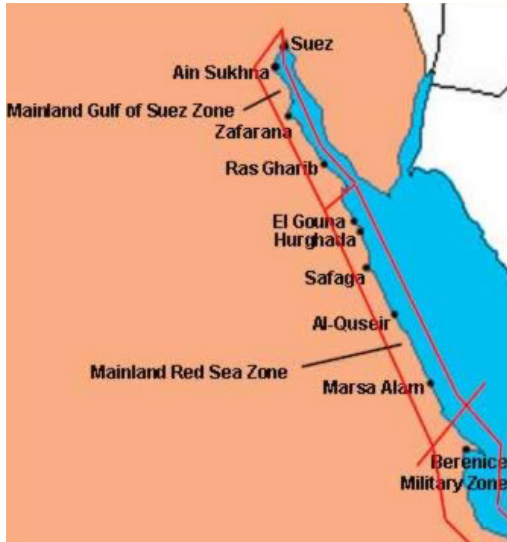

Figure 2. The Egyptian coastline along the Gulf of Suez and the Red Sea [4]

industry itself, if not planned and developed on a sound environmental basis with the effective enforcement of environmental regulations.

The mainland Egyptian coastline along the Gulf of Suez and the Red Sea is one continuous stretch of mostly beaches, but very different in many ways. Obviously, there are differences in the water within a confined gulf as opposed to the open Red Sea, but there are considerable differences in the facilities and some difference in the types of activities available. We can actually define three of the most popular regions as Ain Sukhna at the northern end of the Gulf of Suez, the Region around Hurghada and El-Gouna just about where the Gulf of Suez opens up into the Red Sea, and Marsa Alam, which is becoming very popular considerably south of Hurghada, but still some distance from the southern Egyptian border. However, all sorts of resorts, camps and other facilities, some of which are very important, can be found all along the coast, including such places as Safaga and Quseir. [4].

What is making the upper Red Sea coast so popular is its proximity to Greater Cairo, one of the largest cities in the world. The region of coastline

referred to as Ain Sukhna is, simply put, the closest beach area to this city. Many of the facilities along the coast at Ain Sukhna are residential compounds that mostly cater to Egyptian beach goers. Some of them do have hotels, though even many of these are more suitable to Egyptians. Nevertheless, this region has some specific advantages for foreigners as well, and so we can expect to see a growing trend of nice hotels. While most of the resorts at Ain Sukhna attract Egyptian tourists, there are at least several that are finding more and more favor among foreign tourists. Stella di Mare, a large resort compound with both family vacation units and two nice hotels, including the five star Swiss Inn and the four star PlanHotel, both of which are surprisingly reasonable in price. This resort has traditionally attracted a large contingency of upper class Italian tourists [4].

The resorts that begin at Ain Sukhna today stretch along the beach all the way to Zafarana, which is a small village most notable as a staging point for visiting the monasteries of the Eastern Desert. After Zafarana, there is not much until one reaches the region around Hurghada. The region around Hurghada, including the more upscale village of El-Gouna just to the north, and the fine resorts in the resort compound of Soma Bay to the south, is by far the most popular tourist beach area along Egypt's mainland coast, particularly among foreign tourists. Unlike many of the compound resorts along all of Egypt's coasts, Hurghada is a true, though small city with all the trappings and entertainment facilities one might expect of a beach resort anywhere in the world. More than 35,000 people now live in Hurghada, and there are over 100 resorts and hotels, making it Egypt's most popular resort town. One need not be limited to only the entertainment provided by a specific resort. Within Hurghada, there are any number of bars and restaurants, shops, including small malls and other tourist facilities. It also clearly has a small boat manufacturing industry.

Of course, as one of the primary beach destinations for foreign vacationers, there are hardly any activities found elsewhere in the world's beach resorts that cannot be found at Hurghada, with the possible exception of surfing. Along with jet skiing, skiing, parasailing, windsurfing, snorkeling, sailing and swimming, it is also one of the main scuba diving hubs for the Red Sea.

El-Gouna is very different [9]. It must be one of the most orderly and planned beach towns in Egypt, and while it offers a range of hotel accommodations, it is mostly considered to be very upscale. As a planned

resort village, most of the hotels are convenient to the downtown region, where there are independent bars and restaurants. And like Hurghada, there is also every imaginable beach activity, but there is also a fine golf course.

In reality, El-Gouna is not unlike a beach resort compound, only with many more hotels and a wide range of facilities. It is a very secure area which is also popular among upper class Egyptians. In fact, it is considered a playground for Egypt's rich and famous, and often hosts concerts and sporting events. Like other resort compounds, there are also privately owned villas. Unlike many other resort compounds, there is a complete infrastructure, including an airport, a marina, a good hospital and even a fine school. They even have their own TV and radio station. All said, El-Gouna is one of Egypt's classiest beach destinations [4; 9].

South of Hurghada is a resort strip with hotels and resorts crammed along a stretch of beach for at least 20 kilometers. About halfway between Hurghada and Safaga is a small, low key beach resort used mainly by divers, though those with their own tent can also camp. This is Sharm al-Naga, and just a bit further south is Soma Bay which, in recent years, has probably become known for its golf course more than its fine beaches. It is a common getaway for Cairo's dedicated golfers, but at the same time, the Sheraton here has to be one of that chain's most beautiful hotels in Egypt. Soma Bay is really one of Egypt's early beach resort compounds, which includes private villas along with a new Hyatt hotel. Other hotels include the Robinson and as of now, a La Residence, though other hotels are expected to be built here. Like at Stella di Mare further up the coast, there is also a Thalasso Spa here as well. Soma Bay offers all the normal activities, including scuba diving, and also has its own small marina.

From this area south along the coast there are a number of «camps», usually with only rudimentary accommodations, which sometimes offer quaint beach vacations or are at times dedicated to scuba divers, mixed in with some very specific larger resorts areas, the most notable of which is Marsa Alam [5].

The first vacation destination of any size south of Soma Bay is Safaga, which is more of a port than anything else, though it attracts a substantial number of scuba divers. Safaga does have some nice accommodations, though not particularly world class, including one of the few Holiday Inns in Egypt. While many of the visitors to Safaga are mostly interested in

scuba diving, it is an excellent region for windsurfing and was, in fact, the venue for the 1993 World Windsurfing Championships.

South of Safaga, the next notable city is Al-Quseir, which has become more and more of a beach resort village, mostly specializing in scuba diving, but at the same time, has considerable historic significance. Located about 140 kilometers south of Hurghada, during ancient times it was known as «White Harbor», and it was from here that Queen Hatshepsut's expeditions to Punt set out for the Red Sea segment of their journey. The old port town of Myos Hormos, a Ptolemaic and Roman port engaged in trade with India is also here, about eight miles north adjacent to the Movenpick Hotel.

Al-Quseir, perhaps because of its history and the fact that it is not a modern invention of tourism, has a certain charm that is not present in many of Egypt's other Red Sea towns. It is dominated by an Ottoman fortress and old coral-block buildings with wooden balconies that surround the waterfront in the center of town. Here, the beaches are a bit less crowded than they are further north.

Again, while one may find some small tourist camps south of Al-Quseir, mostly completely dedicated to scuba diving, the next major tourist destination on the mainland Red Sea, and by far the most thriving one south of Hurghada, is Marsa Alam. Many of Egypt's Red Sea Coast vacations areas were only small fishing villages only a few years ago, and though Marsa Alam remained only a quaint tourist destination, only very recently it has taken off as an exceptional destination, probably due to its new airport [5].

Isolated though it may be on Egypt's southern coastline, its warm climate, particularly during the winter months, will likely see this area flourish in future years. Still further south is Shams Alam, which in recent years has been the southernmost tourist outpost along the Red Sea. This is really a very small village, with rudimentary but very acceptable accommodations and a nice beach. It is almost exclusively the domain of scuba divers looking to visit some of Egypt's less-frequented southern reefs. While Egypt's mainland Red Sea coast extends further south, not only are there no real accommodations, a special permit is needed to visit these areas mostly because of military installations.

So to a large extent, the eastern mainland coast of Egypt can be broken down into three parts. These include the upper region within the the Gulf of Suez, mostly around Ain Sukhna, which is currently dominated by domestic

tourists, but a growing number of foreign tourists, the main beach region around Hurghada, and the southern region which also caters to foreign tourists, but where the resorts are largely dominated by scuba diving enthusiasts (Figure 2).

Next, we briefly describe the tourist destinations in other countries of the Red Sea basin.

Jordan. The Gulf of Aqaba, access of the Hashemite Kingdom of Jordan to the Red Sea, is 180 km long and 5-26 km wide, with an average water depth of 800 m. The climate in the Gulf region is arid with an average annual rainfall of 25-30 mm and mean daily air temperatures from 14 to 32° C (January-August).

The hydraulic detention time of the water in the Gulf is very long, about two years. Hence, the pollutants that enter the Gulf will remain, with little dispersion, for a long time and consequently will have detrimental effect on the marine life and habitats. The Gulf is characterized by low siltation, high temperature, and high dissolved oxygen content, and a highly complex coral reef ecosystem. The coastline of the Gulf of Aqaba, Jordan, is 26.5 km long. Within this small stretch are the nation's only port, industrial facilities vital to the national economy, a growing tourist industry and a delicate marine ecosystem, which is increasingly threatened.

The town of Aqaba is at the northeastern tip of the Gulf with a population of 65,000 which is expected to increase to about 150,000 by the year 2020. Aqaba is the residential and commercial centre of the area and it is here that the hotels and tourist accommodations are located. Extensive tourist and urban development is planned for the next 20 years, that which will result in the significant destruction of key habitats and marine life and, consequently, will adversely impact on the tourism industry, if not planned and developed on an environmental basis with the effective enforcement of environmental regulations.

Saudi Arabia. The coastline of the Kingdom of Saudi Arabia is about 1840 km in length, accounting for 79% of the eastern seaboard of the Red Sea. Average rainfall in the coastal area is very low, less than 70 mm/yr along the broad coastal Tihama, 16 mm/yr at Al Wejh, 63 mm/yr at Jeddah and 63 mm/yr at Jizan. As the climate is extremely arid, much of Saudi Arabia's biological productivity is confined to a narrow coastal strip and originates mostly from habitats such as coral reefs, mangrove and seagrass

communities found in shallow embayments. An extensive survey on Saudi Arabian coastal resources has been conducted by MEPA, in collaboration with IUCN – The World Conservation Union and the results are published in a seven-volume series.

Significant development has taken place in the Red Sea coastal area, where, according to the 1992 census, 15.2% of the country's population of nearly 17 million live. Jeddah, the «Bride of the Red Sea», is a well-developed modern city of ancient lineage. The city, the main coastal city along the eastern side of the Red Sea, has a population of more than two million. Several recreational cities and centres have been developed along the coast that required intensive dredging and filling operations.

Sudan. The coastline of the Sudan on the Red Sea is about 750 km long, including embayments and inlets.

The average rainfall is generally low, about 36 mm/yr at Halaib and 164 mm/yr at Suakin. The Sudanese Red Sea coast is famous for its attractive, and mostly pristine, habitats, especially coral reefs. Three distinct depth zones have been recognized: the shallow reef-studded shelves of less than 50 m, the deep shelves of 500-1000 m, and the central trench of more than 1000 m, reaching a maximum depth of 3000 m, measured off Port Sudan city.

Sea surface temperatures of Port Sudan range from 26.2° to 30.5°C. In shallow and enclosed coastal waters, they may be higher. At a 150 m of depth the range is still 23.9°-25.9°C, and the minimum temperature is 21.6°C.

For the people of Port Sudan, the sea offers the main source of recreation: swimming, fishing and boating are popular. Because of lack of equipment, snorkeling and diving are limited.

Yemen. The Republic of Yemen coastline is about 2000 km long, extending from the borders with Saudi Arabia along the southern part of the Red Sea to the Bab El Mandab Straits, and then extending northeast along the Gulf of Aden to the borders with Oman.

The plain of Tihama is composed mainly of soft sediments, forming dunes. Only 1% of the coastline supports emergent reef structures. The marine environment in the Yemeni Red Sea coast is characterized by its wide diversity and rich coastal and marine habitats and ecosystems. About 130 species of coral reef have been reported in the southern Red Sea and Gulf of Aden. Mangroves and nine species of seagrass are considered to be important biological features of the Yemeni Red Sea coast.

The Yemeni coastline bordering the Gulf of Aden is dominated by rocky cliffs alternating with long stretches of littoral and sub-littoral sand along coastal plains. Some of the sandy beaches, notably Ras Sharma and Dhobbah (Ash Shihr) of Yemen, form major nesting sites for green turtles in the Region.

Because of cool upwelling currents, only 5% of the coast is lined with fringing reefs. Since reunification, Yemen now borders on both the Red Sea as well.

Djibouti. Djibouti, which lies, at the junction of the Red Sea and the Gulf of Aden, has an area of 23,000 km² and a coastline of about 370 km in length. The northern coast between the Eritrean border and Ras-Bir faces the narrow Strait of Bab al Mandab.

Most of the coastline of Djibouti lies along the narrow Gulf of Tadjourah, an east-west oriented trench with a maximum depth of 883 m. A shallow, but narrow opening separates it from the semi-enclosed basin of the Goubet al-Kharab, which has increased salinity and coral reefs of low species diversity.

The relatively high turbidity generally limits coral growth to the upper 15 to 25 m, although corals have been reported from depths below 35 m.

At the entrance to the Gulf of Tadjourah, north of the town of Djibouti, a large reef plateau forms the base of the islands of Musha and Maskali, which are surrounded by extensive coral reefs. The south-eastern coast between the capital and Loyada at the Somali border is rather shallow and sandy with several estuaries. This area lies in a zone of upwelling nutrient-rich water where coral reefs are poorly developed.

The coral reefs are mostly fringing. The reef edge presents variable width. Morphologically, around Musha and Maskali, the actual coral formations are ended by an active cliff, completely alive, reaching 15 m. Beyond this formation, the reef slope is covered by sand and mud.

The estimated population of the Republic of Djibouti in 2019 was about 973,560. There are three coastal towns in Djibouti, namely, Djibouti, Tagora and Obek. The population of Djibouti, the main coastal city, is about 603,900.

With similar conditions to those prevailing in the southern reefs of the Red Sea, the reef of Djibouti is very turbid. [10] On the south coast, close to the border with Somalia, the effects of upwelling nutrient-rich water begin

to be discernible in fish assemblages. Water there is very turbid and the reefs poorly developed. They support fewer species and lower abundances of reef-associated fish than reefs further north. Non-reef species are more abundant, however, and this area represents the main artisanal fishing ground in Djibouti.

3. Factors of tourism in the Red Sea destination

The number of tourists these attractions can serve is not only determined by the capacity of the attractions themselves, but also by four other supply components: natural resources and environment; socially-economic environment; transportation; cultural resources.

Natural conditions and resources were partially described in the previous section. The best time to visit the Red Sea is March to May and September to November. In these periods, you enjoy warm days and your fellow tourists are mercifully away. The summer months are uncomfortably hot and humid, while winter days can be chilly especially in the evenings.

The thermal winds that once sped clippers to the East still bring thousands of migrating birds to the shores of the Red Sea, making it a paradise for bird-watchers. Today, the ancient ports are better known as some of the best diving and fishing resorts in the world. Here, you will find over 800 fish species, including the deadly stone-fish, the equally dangerous butterfly-fish, as well as surgeon fish, jellyfish such as the cassiopei, crabs that sometimes overrun the shore in the evening and some species of shark. Sunbathers relax on white sand beaches, or find shade in the mangrove lagoons that line the coast, while snorkellers explore the reefs. And the underwater wonder of the Red Sea remains a living tapestry of vibrant corals and exotic fish, waiting for you to discover its secrets.

Due to the physical circumstances described below, there is a small percentage of Red Sea near-shore waters that can be used and enjoyed—except for strolling along and viewing. Those few beaches, marsas or sharms that enable beach diving, swimming and moorage of pleasure craft must be treated as rare jewels and protected accordingly. Tourism centers and individual resorts must plan recreation options for visitors that respect these physical circumstances. Similarly, marina development in location not suitable for such uses should be protected [16].

Most of the coastline outside the Sharm el Sheikh and Hurghada areas is directly exposed to strong, prevailing northerly winds. Little protection exists against the forces of winds, waves and currents. On many days, access to the sea may be unpleasant and hazardous with the result that boating, swimming and diving can be frequently dangerous. This shapes tourism center and individual resort planning by necessitating that attention be given to alternative recreation opportunities such as providing more extensive swimming pools, inland waterways, dry beaches, walking and bicycle trails, active sports courts, etc. In some exposed locations, the wind will also impact visitor enjoyment on land as well as at sea and resort siting must consider measures to reduce its impact [16].

Most of the Red Sea coastline is fringed by a wide reef flat (in many places more than 500 meters). This reef protects the shoreline and beaches which would otherwise be directly exposed to high wind and waves. The fore reef and, in some locations, portions of the reef flat offer recreational opportunities, including diving, snorkeling, swimming and wading. However, when affected by wind, waves and current, the reefs can be dangerous to visitors.

The construction of jetties across a reef flat should be considered only in relatively protected areas, especially if access to boats beyond the fore reef is desired. In many areas, the rough oceanographic conditions prevent building a structure that could provide access to vessels beyond the fore reef. In other areas, important sea grass beds and fish nurseries might be impacted. And in others, the sheer width of the reef flat renders such structures infeasible.

Marsas are small bays that enable access to and from the sea. They are formed at the end of water drainage channels (wadis). Reef growth is interrupted by periodic flooding and transport of sand through these channels. The resultant marsa provides an opening to the sea without the need of crossing a wide reef flat. There are often good beaches in these locations and good diving opportunities.

Marsas also provide safe anchorage for diving boats and can be used for small marinas. Large marinas with full facilities are often best situated in the low-lying areas adjacent to the marsa (dredging and flood protection is necessary).

Sharms are similar to marsas, but usually smaller, with unbroken fringing reef bordering most of the coastline. They are also situated at the

head of wadis. Sharms frequently offer spectacular diving and can serve as boat anchorages if sufficiently deep.

Facilities that can often be installed in both marsas and sharms include: mooring buoys; swimming & demarcation buoys; floating pools for swimming; underwater walkways.

Along the coastline from Hurghada to Ras Banas, marsas and sharms are the only areas that offer protection from high waves and currents, however, there are only few of these natural features. As a result, the marsas and sharms will come under heavy pressure for diving and other recreational uses as tourism expands along the coast. Carrying capacity analyses and management plans will have to be implemented to control the extent of use of these features [16].

Sharks are a threat to the development of water tourism in the Red Sea. Scientists are investigating the attacks. Was identified, but not verified, several possible causes including over-fishing which causes large sharks to hunt closer to shore. Was identified tourist boat operators who chum offshore for shark-photo opportunities, and reports of ships throwing dead livestock overboard. The sea's narrow width, significant depth all combine to form a geography where large deep-water sharks can roam in hundreds of meters of water, yet be within a hundred meters of swimming areas.

Many areas with large shark populations have found that live sharks will generally bring in more money than sharks hunted for food. Shark tourism is an increasingly popular type of ecotourism that involves tourists observing sharks without harming them. Tourists can observe sharks from a boat, or from the water. Relatively dangerous sharks, like great whites, are typically observed from shark cages, while other sharks can be observed while scuba diving.

Shark meat is considered a delicacy in many parts of the world, and hunting these animals was once very popular. Areas with large shark populations, however, now appreciate that live sharks often bring in more from tourists than sharks that are hunted for meat. Shark tourism involves visitors observing the animals rather than hunting them.

The safest type of shark tourism involves observing sharks from a boat. During these trips, a tourism company will take tourists to an area with many sharks. Sometimes the sharks may be baited with decoy seals. Lucky

tourists may get a glimpse of a shark breaching, or launching itself out of the water [6].

The Red Sea is known for its spectacular recreational diving sites, such as Ras Mohammed, SS Thistlegorm (shipwreck), Elphinstone, The Brothers, Dolphin Reef and Rocky Island in Egypt and less known sites in Sudan such as Sanganeb, Abington, Angarosh and Shaab Rumi.

The Red Sea became a sought-after diving destination after the expeditions of Hans Hass in the 1950s, and later by Jacques-Yves Cousteau. Popular tourist resorts include El Gouna, Hurghada, Safaga, Marsa Alam, on the western shore of the Red Sea, and Sharm-El-Sheikh, Dahab, and Taba on the Egyptian side of Sinai, as well as Aqaba in Jordan and Eilat in Israel in an area known as the Red Sea Riviera.

The great conditions of the Red Sea also include good visibility, due to calm waters and increased light penetration resulting from its close proximity to the Equator. These factors make the Red Sea great for both the growth of underwater wildlife, and also great for diving to see this wildlife.

The water conditions of the Red Sea have helped to nourish more than 1200 species of fish, of which about 10% are native only to the Red Sea. These fish are supported by about 2000 km (1240 mi) of coral reefs along the coast. Among these reefs can also be found dolphins, turtles, and approximately 44 species of sharks.

As in other countries, the environment is the main base for the natural and cultural resources for attracting tourists worldwide. Coral reefs are therefore an important component of nature-based tourism and sustainable tourism is a crucial component of tourism strategy in Egypt. Almost 75% of tourism activity in Egypt was leisure orientated and mostly concentrated on the Sinai and Red Sea. Red Sea is considered to be one of the best scuba diving locations. The web site «Scubatravel» classifies 13 Egyptian diving sites among the 100 best dive sites of the World.

Yet another beautiful attraction in the Northern Red Sea is the Ras Mohamed National Marine Park. This is truly a gem of the Red Sea. Located on the southern tip of the Sinai Peninsula, only 12 km from the resort town of Sharm El Sheikh, Ras Mohamed was declared a marine reserve in 1983 to protect the stunning wildlife from the ruin of fishing and overdevelopment. The park contains the islands of Tiran and Sanafir, Shark and Yolanda Reefs, and many more beautiful formations. The area

is so rich in nutrients brought in by currents from either side of the Sinai, that underwater life is abundant, with barracuda, unicorn fish, batfish, and sharks. Jacques-Yves Cousteau even ranked Shark Reef as one of his top 10 dives.

A bit further south is Marsa Alam, a great diving destination. Marsa Alam enjoys pleasant water temperatures year round, with winter temperatures being about 24°C (75F), and summer water temperatures around 30°C (86F). Being located further south, Marsa Alam enjoys less pollution and crowds, making the water clearer, though in April and May visibility isn't at its best as a result of a seasonal boom in plankton. Overall, Marsa Alam is so wildlife friendly with its warm waters, its common to see bottlenose dolphins, spinner dolphins, sea turtles, sharks, and even a dugong. Life is so peaceful here, and so are the waters, it allows divers and snorkelers a great opportunity to experience the colorful coral and some its friendly inhabitants.

The coral reefs and their biodiversity in the Gulf of Aqaba (Nuweiba, Taba), South Sinai (Sharm el-Sheik within the Ras Mohammed National Park), the North (Hurghada, Safaga and Quseir) and South (Marsa Alam) Red Sea coast have made these two areas a world-privileged destination for diving tourists. Water temperatures lie from 20°C in winter to 27-32°C in summer. In a survey made in 2004 to determine the top motivations for foreigners to travel to South Sinai, the Support for Environmental Assessment and Management of Egypt, snorkelling and water sports came at the third place (with 33%) after Climate (82%) and Beaches (44%) and before good value for money (27%) and travel time (23%). Surprisingly diving came sixth and cultural and religious tourism (St. Katherine Monastery) and desert safaris all came down to the list. Interestingly however, tourists ranked coral reefs at the first place (73%) when asked about the most enjoyed aspects of their holidays, before climate (58%), beauty of landscape (35%), beaches (31%) and accommodation, services and food (26%) [10].

The Red Sea is blessed with natural beauty and astounding biological diversity. Coral reefs, mangrove forests, seagrass beds, salt marshes and salt-pans are distributed throughout the region. These unique habitats support a diverse range of marine life, including sea turtles, dugongs, dolphins, and many endemic fish species.

Coral reefs are mainly distributed along the northern and central coasts and decrease in abundance towards the southern region as the water becomes more turbid. The most extensive areas of coral reefs are found along the Saudi coast. While mangrove forests are scattered along much of the Red Sea coast, the main concentration is in the southern region, due to the soft bottomed substrate.

The Red Sea has several marine protected areas, the most well-known being the Ras Mohammed National Park at the southern tip of Sinai Peninsula, Hurghada and the adjacent islands in the Egyptian Red Sea coast, Sanganeb atoll in Sudan and the Farasan Islands in Saudi Arabia.

The Red Sea region is sparsely populated, and not more than 5 million people are estimated to live along the coast. The major industries in the Red Sea region include oil exploration, oil production, oil processing, manufacturing industries (fertilizers, chemicals, cement), tourism, fisheries and oil related maritime transport. The Red Sea is an important trade route.

Although the Red Sea region has remained relatively free of pollution, the environment is currently under increasing threat from a wide range of human activities. Also, in contrast to other regional seas around the world where most pollution comes from land-based activities, marine-based activities such as shipping and oil exploitation are becoming a significant source of marine pollution in the Red Sea. Major areas of concern are in the coastal industrial areas of the Gulf of Aqaba in Jordan, tourism areas on the Egyptian coast, industrial areas in the Gulf of Suez and in the industrial areas of Yanbu and Jeddah in Saudi Arabia.

Natural habitats, such as coral reefs, mangroves and seagrass beds, have been physically altered and destroyed through dredging and landfilling operations associated with urban expansion, industrial development and tourism, especially in Jordan, Saudi Arabia, Egypt, Sudan and Yemen.

On a minor scale, uncontrolled tourist activities have inflicted damage on coral reefs through boat anchors and insensitive divers.

Some living marine resources in the Red Sea are being over-exploited. For example, the catch of lobsters and strombids are rapidly declining and cuttlefish stocks in major fishing grounds have completely collapsed. Sharks are illegally exploited for the East Asian shark-fin market, especially in Sudan, Djibouti and Yemen. Internationally endangered sea turtles are

caught for their meat, oil and shells, and their eggs are taken from their nesting sites.

In the 1970's, the Arab League Educational, Cultural and Scientific Organization (ALECSO) brought together the countries bordering the Red Sea and Gulf of Aden to discuss shared marine environmental issues. The outcome of these meetings culminated in the signing of an international agreement in 1982, the Jeddah Convention, and formally entitled the «Regional Convention for the Conservation of the Red Sea and Gulf of Aden Environment». Subsequently, an official intergovernmental organization known as the «Regional Organization for the Conservation of the Environment of the Red Sea and Gulf of Aden (PERSGA)» was established in 1995 as an implementation body of the Jeddah Convention and is dedicated to the conservation of the coastal and marine environment. Since then PERSGA has prepared a Strategic Action Plan (SAP) for the Red Sea and Gulf of Aden, which was implemented as a major new environmental initiative in 1998 through cooperation from the Global Environment Facility and other international organizations.

The SAP mainly focuses on the following key issues, and progress will be constantly evaluated and monitored:

- Reduction of navigation risks and maritime pollution.
- Sustainable management of living marine resources.
- Conservation of habitats and biodiversity.
- Establishment of a regional network of marine protected areas.
- Support for integrated coastal zone management.
- Enhancing public awareness and participation.

Socio-economic environment and transportation. Let us consider economic and social factors of water tourism in the Red Sea.

The Red Sea has since antiquity, been important for political and economic reasons. This long and narrow sea between Africa and the Arabian Peninsula acted as a link between China, India, Persia, the Arabian Gulf and Africa with the Mediterranean. The Red Sea contributed to the development of the Silk Road connecting China and Rome, through India. This road facilitated trade and cultural exchange between the west and China.

The Red Sea was key in the spreading of the Christian faith to Egypt and Ethiopia shortly after the death of Christ. St Mark brought the gospel to the Egyptians around AD. The isolation of the Red sea area in Egypt attracted

the first Christian hermits. St Anthony – a very devout Egyptian who sought spiritual salvation was attracted by the isolation and austere character of the region. He is credited with founding monasticism. The monastery built by his disciples in the fourth century AD lies at the foot of the plateau of Gebel al-Galala al-Qibliya.

Early routes usually were coastal in nature as navigators had to rely on the coastal landmarks. As the knowledge of navigation and mapmaking increased, shipping routes became less dependent on coastal landmarks and spanned to larger seas and ocean.

Pirates of Somalia – a threat for marine tourism (Figure 3). Piracy in Somalia occurs principally near the area of the Gulf of Aden south of the sea. Additionally, while the Oceans Beyond Piracy (OBP) paper alleged

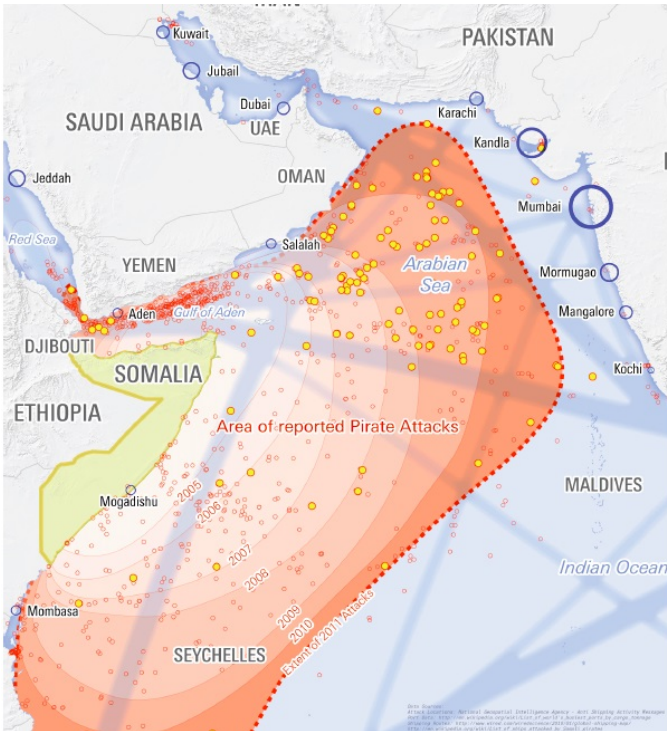

Figure 3. Map of areas under threat by pirates [11]

that pirate activity has had a significantly negative impact on regional economies, particularly the Kenyan tourism industry.

The Red Sea does not take significant place on the Mediterranean cruise shipping market [3]. The Mediterranean is the world's second largest cruise shipping market, representing over 23% of the annual cruise capacity. It can be broken down into four regions, the Western Med, the Eastern Med and the Adriatic, but the fourth region, the Southern Mediterranean, is sparsely serviced mainly due to political instability. Its adjacency to Europe provides the advantage of a large pool of customers with discretionary spending. It is a perennial cruise market with a summer peak season (several itineraries are not serviced in the winter) [14]. Winter cruises are usually moved to the Red Sea.

There are conditions for ferry tourism. El Salam Maritime Transport is an Egyptian ferry operator that operates a fleet of fifteen vessels on Red Sea routes between ports in Egypt, Saudi Arabia and Jordan. The company is the largest private shipping company in Egypt, and transports over one million passengers a year.

Routes operated by the Egyptian ferry:

- Suez, Egypt – Jeddah, Saudi Arabia;
- Safaga, Egypt – Duba and Jeddah, both in Saudi Arabia;
- Nuweiba, Egypt – Aqaba, Jordan;
- Hurghada, Egypt – Duba, Saudi Arabia.

There are special facilities for the development of varieties of tourism on the Red Sea coast. And it is not only traditional institutions for tourists. For example, in Sharm-el-Sheikh has special training base for divers – Red Sea Virtual Diving Center [8]

In the late eighties the number of divers coming to Sharm El Sheikh was growing as was the number of people coming over to learn to dive [12].

The 5 existing centres were geared to cater for the diver, but diving education was not really an issue. There was a gap that could be filled with a centre focused on people that would like to learn to dive. On August the 5th 1991 the idea became reality: the Red Sea Diving College opened as the first diving centre/school dedicated to the student diver. The Red Sea Diving College [7] was purpose built, starting with a blank piece of paper, enabling a design that would fit exactly to the needs of diving courses. Nowadays over 2000 PADI divers are trained each year, all the way up to instructor level. In the Red Sea there are many convenient places for diving [7; 15].

Diving the Red Sea also offers something for everyone. Not only is there plenty of nature to enjoy, but the further North you go, there are also many wrecks that are quite beautiful and worth a visit to. Among them are the Thistlegorm and the Kingston. Since the Red Sea has had ships traveling through it as an important trade route for centuries, some of these ships have gotten caught on rocks and sunk, and some have even been sunk during World Wars I & II. Needless to say, these wreckage sites offer sine stunning views, having been populated by some coral and fish in the years since their sinking.

Way of life and socio-political situation. Cultural resources are an important attraction of the Red Sea coast. Way of life of local people influences the development of tourism.

Islam is the single most important influence on culture in region. And this applies even for non-adherents like Coptic Christians. Perhaps for this reason, crime is virtually nonexistent. The society is conservative, especially on issues related to women. Women are expected to be modest in dress and manner- no flimsy attire or loud talking and laughing, for example. The men are very happy with their position in this patriarchal society. The people are generally friendly, hospitable and very accommodating especially towards visitors. But visitors need to keep their religion to themselves – proselytizing is illegal here.

The Lingua Franca is Arabic. But there are two versions- classical Arabic, the language of the Koran and the colloquial Arabic used in the street. English and French are widely used for business and by educated urbanites. In terms of culture, is important in the Arab world. And books, movies, music and TV programs produced here are popular throughout the Arabic speaking nations of the Middle East.

The hotels in the tourist areas serve cosmopolitan fare. Though this is a Muslim country, imbibers of alcohol will not go thirsty. Beers, wines and other drinks are available in bars and restaurants, especially at hotels catering for tourists. But you should defer to local sensitivities and avoid drinking in daylight hours in the month of Ramadan.

Arguably the most significant event in 2011, from a historical perspective, was the socio-political upheaval seen in some countries of North Africa and the Middle East. This was the catalyst for what has become known as the Arab Spring, and which continues to cause concerns in 2012.

The spirit of social unrest, triggered by the Arab Spring, started to spread to other countries outside the Arab region in the second half of 2011. Negative public sentiment surrounding the financial sector spawned the ‘Occupy’ movement (initially in New York), while the UK experienced a frightening wave of rioting and street crime during August.

Images of social unrest, rioting, demonstrations and civil war were broadcast around the world, and almost instantly had a major negative impact on Travel & Tourism demand.

International arrivals fell by 32% in Egypt and 31% in Tunisia, with arrivals also down in neighbouring countries such as Jordan (-16%) and Lebanon (-24%).

Due to the impact of the Arab Spring, much tourism demand – especially from key northern European markets – switched back to southern Europe and, in particular, the western Mediterranean.

This provided a welcome financial boost after several years of mixed performance.

International arrivals growth in the region in 2011 ranged from 6% for Italy, for example, to 7% for Portugal, 8% for Spain, 9% for Turkey and 10% in Cyprus – exceptional results in light of the economic situation in Europe.

4. SWOT-analysis of the tourism in the Red Sea

SWOT analysis is a structured planning method used to evaluate the Strengths, Weaknesses, Opportunities, and Threats.

The following table 1 contains the main Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats (SWOT) for water tourism in Red Sea. The SWOT approach is used below to synthesize the results of the discussions and analysis of other materials obtained in the study.

5. Conclusions

The marine environment has long been one of the most attractive settings for tourism. The Red Sea offers many opportunities for recreation and tourism purposes.

Thanks to a whole host of attractive beach resorts such as Eilat in the south of Israel or Sharm el-Sheikh in Egypt as well as a relaxed, fun-filled atmosphere, this region is highly popular for vacations that cater to a large variety of tastes. Whether you fancy relaxing on the beautiful beaches,

Chapter «Geographical sciences»

going for a refreshing dip in the azure water, exploring the wonderfully scenic desert hinterland or prefer to engage in more adventurous water sports such as kite surfing, you will find the Red Sea has it all. Thanks to its amazingly rich marine wildlife, including a 2,000 km stretch of coral reefs, the Red Sea is also an ideal spot for scuba diving and snorkelling.

Table 1

SWOT-analysis

Strengths	Weaknesses
<ul style="list-style-type: none"> – Seaside location. – Location near centre of Muslim culture. – Good climate in winter. – Well-developed infrastructure. – Good direct access to foreign markets. – Good international links. – Good hotel and restaurant infrastructure. – Outstanding public places with extensive public art. – Old City with traditional buildings. – Good shopping facilities. – Excellent range of good quality restaurants with good variety. – High percentage of repeat visitors. – Good value for money. – Relatively exclusive compared to other destinations on the Red Sea Coast. – Demand for inland excursions and soft adventure. – Demand for products with strong local cultural component (excursions, handicrafts). – Highly environmentally sensitive market. Interest in spending time (overnight) outside of the resort. – High preference for accommodation with character and high quality. – Prices are low for international diving and soft adventure standards 	<ul style="list-style-type: none"> – Lack of a wide range of tourism products. – Lack of marketing information and promotional materials. – Uncontrolled development of some parts of the shore zone. – Lack of strong integrated planning and management. – Weak site plan control, environmental review and enforcement for protection of natural assets. – Restrictions female-travelers in dress and mobility may deter female visitors. – Extreme seasonality of visits associated with the Hajj. – Low expenditure on locally produced services. – Marketing is controlled by international tour operators and resort management companies. – High percentage of packaged tours (85%). – Not attracting higher value customer with more money and higher education. – Lack of integrated marketing approach. – Marketing is narrowly focused on only two segments: divers and beachgoers (coastal based recreation). – Image of the region is not diversified, too much focus on the Red Sea. – Diving industry is segregated from the rest of the tourism supply chain, particularly in Egypt.

(End of Table 1)

Opportunities	Threats
<ul style="list-style-type: none"> – Increasing demand based on growing domestic holiday market and on interest of international tourists to visit exotic localities. – Packaging interest tourism to better utilize a broader range of natural and cultural assets. – Selective marketing of new products to attract tourists compatible with cultural sensitivities. – Interest from large-scale investors. – Soft-adventure market is higher-yielding than the beach-going or diving market. – The European soft-adventure markets prefer activities concentrate on enjoying the desert and the environment (mountains, monuments and cultural sightseeing). – Soft adventure markets appreciate encounters with local populations. – For the soft-adventure market, nature observation is not the focus of their activities but rather experiencing a sense of “place”. 	<ul style="list-style-type: none"> – Regional unrest which may affect the international market. – Risk of social conflict between tourist and local values. – The Red Sea are not seen as “eco-tourism” destinations. – The Red Sea does not have as exciting an image as Sub-Saharan Africa. – Average length of stay of soft-adventure markets is low at specific sites. – Soft-adventure markets do not have a preference for organized entertainment. – Soft-adventurers and eco-tourists are not likely to be repeat visitors to a destination. – Divers pay more for destinations that do not rely on charter flights. – Environmental certification systems have little or no recognition in the market.

The Red Sea’s tourist revolution started with a few scuba divers, mainly from the UK and Europe, who discovered the fantastic underwater life and conditions along these coasts. The Red Sea is one of the top diving destinations in the world.

Jacques Cousteau called the Red Sea “a corridor of marvels” referring to its clear water and pristine reefs. The underwater jewels of the Red Sea lie just off the shores of Egypt, Sudan and Jordan. In Egypt, the seaside ports of Sharm El Sheikh, Hurgahda, Marsa Alam and others provide gateways to some of the best diving in the world.

With political changes and extension of marketing to non-divers wanting sun and beaches, self-contained resorts and many more hotels have sprung up producing a near continuous strip of built land to cater for the influx. This has brought employment to many, prosperity to some but it has also changed the landscape and put pressures on the environment. That change

in the environment could ultimately be enough to push the interested visitor elsewhere.

SWOT-analysis showed that the strengths outweigh the weaknesses. And the opportunities outweigh the threats. There are three basic reasons why marine tourism, and tourism in general will continue to grow. Primarily, there is still a large potential for growth in the tourism sector, and the marine tourism sector as a key tourism component will naturally benefit from this growth. Secondly, the tourism sector will also benefit from improved communication and transportation technologies.

Rhetoric aside, the sustainable growth of the tourism industry will depend very much on pragmatic development policies, which take into account the relationship between the industry and the surrounding environment.

References:

1. Smal' I.V. (2010) Turystychni resursy svitu. Nizhyn: Vydavnytstvo Nizhyns'koho derzhavnoho universytetu imeni Mykoly Hoholya, 336 pp.
2. Stafyichuk V.I., Malynovs'ka O.Y. (2009) Turystychni krayinoznavstvo: turystychni resursy svitu. Yevropa, Aziya, Avstraliya ta Okeaniya. Kyiv: Al'terpres, 427 p.
3. Cruisemarket Watch. URL: <http://www.cruisemarketwatch.com>
4. Dunn Jimmy. Egyptian Beach Vacations. Part III: Egypt's Mainland Gulf of Suez and Red Sea Coast. URL: <http://www.touregypt.net/featurestories/beachvacations3.htm>.
5. Dunn Jimmy. Marsa Alam: Today and the Vision to Come. URL: <http://www.touregypt.net/marsaalam.htm>
6. Edwards Christina What Is Shark Tourism? URL: <http://www.wisegeek.com/what-is-shark-tourism.htm>
7. Egypt: Red Sea – Dive Sites URL: <http://www.touregypt.net/vdc/dive22.htm>
8. Egypt: Red Sea Virtual Diving Center URL: <http://www.touregypt.net/vdc/>
9. El-Gouna (Kafr El Gouna). URL: <http://www.touregypt.net/el-gouna/>
10. Hilmi Nathalie, Safa Alain, Reynaud Stéphanie, Allemand Denis. Coral Reefs and Tourism in Egypt's Red Sea / Topics in Middle Eastern and African Economies. Vol. 14, September 2012. URL: http://meea.sites.luc.edu/volume14/PDFS/MEEA%202011%20Coral%20reefs%20and%20tourism%20in%20Egypt's%20Red%20Sea%2016%20mai%202011_3.pdf
11. Kenya opens fast-track piracy court in Mombasa. URL: <https://www.bbc.com/news/10401413>
12. Red Sea Diving College. URL: <http://www.redseacollege.com>
13. Red Sea topographic map-en. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Red_Sea_topographic_map-en.jpg
14. Rodrigue Jean-Paul, Comtois Claude and Slack Brian. The geography of transport systems. Third edition (2013). New York: Routledge, 352 p.

URL: https://www.researchgate.net/publication/318837359_The_Geography_of_Transport_Systems

15. Skubadiving centers. URL: http://www.tangareef.com/dive-the-red-sea?gclid=CPj2_9_QiLQCFUxY3godjzgADQ#map

16. Stephen M. Reeve, Stephen C. Jameson, Ragaei S. Abdel-Fattah, Bernhard Riegl, Randa Hassan, and Alvin P. Newman. Best Practices for Tourism Center Development Along the Red Sea Coast. Cairo: Tourism Development Authority, 1998. URL: https://nsuworks.nova.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1045&context=occ_facreports

**ANALYSIS OF THE THERMOHALINE STRUCTURE
IN THE ACTIVE LAYER OF THE MARINE ENVIRONMENT
ACCORDING TO THE CALCULATED HYDROPHYSICAL
CHARACTERISTICS BASED ON REMOTE MEASUREMENTS
(ON THE EXAMPLE OF THE BLACK SEA)**

**АНАЛІЗ ТЕРМОХАЛІННОЇ СТРУКТУРИ
В ДІЯЛЬНОМУ ШАРІ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА
ЗА РОЗРАХОВАНИМИ ГІДРОФІЗИЧНИМИ
ХАРАКТЕРИСТИКАМИ НА ОСНОВІ ДИСТАНЦІЙНИХ
ВИМІРЮВАНЬ (НА ПРИКЛАДІ ЧОРНОГО МОРЯ)**

Andrii Sryberko¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-6>

Abstract. Today, one of the priority scientific directions in marine sciences is the study of the spatial distribution of hydrophysical characteristics in the marine environment by remote measurements methods. To studying the spatio-temporal variability of water temperature and salinity in the active layer of the marine environment, it is necessary to use the data of their vertical and spatial distribution. Today there does not exist an easy way to get a in situ data for the analysis of the thermohaline structure in the marine environment. Indirect definitions of the vertical and spatial distribution of water temperature and salinity through the development of various methods for the calculation of thermohaline characteristics are used to date. Main purpose of this work is to study the thermohaline structure in the active layer of the Black Sea according to the calculated hydrophysical characteristics based on satellite and hydroacoustic data. The study of the vertical distribution of water temperature and salinity in the Black Sea was carried out in the deep-water part sea at standard levels (0, 10, 20, 25, 30, 50 meters) in the spring-autumn period. This area of research is represented by the highest number of measurements and is included in the Main Black Sea

¹ Research Fellow,
State Institute “Hydroacoustic Branch of Institute of Geophysics
by S.I. Subbotin name of the National Academy of Sciences of Ukraine”, Ukraine

current zone. The calculations of thermohaline characteristics in the marine environment are based on the original methods of calculating the vertical distribution of water temperature, sound speed and salinity of water by satellite and hydroacoustic data. These methods were developed in the State Institute “Hydroacoustic Branch of Institute of Geophysics by S.I. Subbotin name of the National Academy of Sciences of Ukraine”. Mathematical and physical-statistical methods of calculation were used in the developed methods. For the efficiency of calculations an Automated Program Complex (APC) for calculating the vertical distribution of temperature and salinity fields in the marine environment by satellite and hydroacoustic data has been developed and tested on the example of the Black Sea. The initial data for the calculations using the APC are only daily satellite data of the sea surface temperature. Based on the results of calculations of the APC, maps of the vertical distribution of temperature and salinity of water on zonal and meridional sections in the Black Sea in the period of spring – autumn 2018 were developed. Analysis of the results of calculations of the vertical distribution of thermohaline characteristics made it possible to identify the main features in these distributions. The features of the spatial-temporal distribution of thermohaline parameters have been analysed. The confirmation of the state of the thermohaline regime inherent in the Black Sea in the warm season was obtained. The results of calculations of the vertical distribution of thermohaline characteristics in the Black Sea deep-water area on the basis of satellite and hydroacoustic data using the developed methods showed the possibility and expediency of their application in the layer 0-50 meters in the period May-October for a detailed analysis of the state of the thermohaline structure. The developed methods and principles of building an the APC for calculation of vertical distribution of temperature and salinity fields of water according to satellite and hydroacoustic data can be applied for analysis and monitoring of others water area of the World Ocean taking into account their hydrological conditions.

1. Вступ

Одним з найбільш пріоритетних напрямків в науках про Землю в останні десятиріччя є дослідження змін клімату нашої планети, значна роль в яких належить океану, як невід’ємної частини глобальної кліматичної системи. Для держави, що має вихід до Чорноморського узбе-

режжя, важливо мати науково обґрунтовані уявлення про регіональні особливості океанологічних процесів і передбачати потенційні природні зміни, що впливають на функціонування морегосподарського комплексу та стан морської екосистеми.

Сучасний етап вивчення чорноморського басейну, з середини 1990-х років по теперішній час, визначається різким зниженням числа систематичних експедиційних досліджень відкритого моря, що обумовлено, передусім, економічними проблемами причорноморських держав, виходом з ладу та втратою практично усього великотоннажного науково-дослідного флоту. Основні зусилля вчених різних відомств спрямовані на аналіз та осмислення усієї сукупності інформації, отриманої на попередніх етапах, з метою виявлення довгоперіодних змін в екосистемах морів або їх регіонів. Крім того, наявна інформація, яка організована у вигляді сучасних баз даних та інформаційних систем, використовується для вивчення особливостей різних процесів в морських екосистемах [1, с. 10–11].

За останні двадцять років стався значний прогрес в розумінні основних фізичних та біогеохімічних процесів в Чорному морі [2; 3; 4] завдяки проведенню сучасних науково-дослідних програм. В області морських наук та технологій виник й продовжує розвиватися новий напрямок – оперативна океанографія, що спирається на широке використання інформації, отриманої за допомогою спостережень супутникових систем [5, с. 7]. Останнім часом для океанологічних досліджень використовуються комбіновані, контактні й дистанційні, методи спостережень гідрометеорологічних характеристик. На сьогодні існує велика проблема отримання контактних даних вертикального розподілу гідрофізичних характеристик Чорного моря. У випадку відсутності цих даних, використовуються розрахункові, прогностичні (змодельовані) їх значення. Тому, найчастіше доводиться прибігати до непрямих визначень вертикального та просторового розподілу цих характеристик шляхом розробок різних методик та методів розрахунку їх розподілу [6; 7; 8].

При сучасному рівні розвитку технологій дослідження та контролю стану Землі дистанційні методи спостережень виходять на передній план, оскільки дозволяють миттєво отримувати дані спостережень, проводити моніторинг великих територій з дуже високою розв'язною здатністю та відстежувати динаміку процесів, що відбуваються на земній поверхні [9, с. 3].

Проблеми дистанційного отримання інформації про явища та процеси, що відбуваються в усій товщі морського середовища, усе більш привертають увагу дослідників й фахівців різного профілю, оскільки їх рішення дозволяє контролювати характеристики величезних водних просторів, отримувати їх інтегральні оцінки та скорочувати витрати на проведення досліджень. Традиційні методи дослідження океану з використанням науково-дослідних судів та автономних буїв не можуть охопити постійними вимірами акваторію усього океану та навіть окремих його частин, тому не дають повної картини їх просторово-часової мінливості. Для дослідження відповідної реакції моря на кліматичні зміни й антропогенну дію потрібний постійний контроль за станом морської поверхні, мінливістю верхнього перемішаного шару, вертикальною структурою та динамікою вод в діяльному шарі вод, процесами в шельфовій зоні й т.д. Стратегія комплексного використання дистанційних спостережень (супутникових та акустичних) повинна забезпечувати довготривалий й безперервний збір та системну інтеграцію даних, які отримуються різними методами за допомогою сучасних технічних засобів, що дозволить ґрунтуватися на них в імітаційному моделюванні [9, с. 116].

В цілому на сьогодні можна констатувати, що розрахунки просторового розподілу гідрофізичних характеристик у Світовому океані, і зокрема в Чорному морі на основі дистанційних методів вимірів є актуальною задачею, вирішення якої, дає оперативну можливість відновлювати просторовий розподіл гідрофізичних характеристик як локально, так і по цілим акваторіям морів в науково-дослідницьких та прикладних цілях в області гідрографії, гідроакустиці, океанології, екології моря, судноплавстві та ін. Для цього розробляються різноманітні методи й методики [2; 6; 7; 8].

Мета досліджень полягала у проведенні аналізу термохалінної структури в діяльному шарі морського середовища за розрахованими гідрофізичними характеристиками на основі супутникових та гідроакустичних даних. Для чого на прикладі Чорного моря були вирішені наступні задачі:

- розрахунок вертикального розподілу температури води на основі супутникової інформації за методикою [6];
- розрахунок вертикального розподілу швидкості звуку на основі супутникової інформації за методикою [7];

– розрахунок вертикального розподілу солоності води за супутниковими та гідроакустичними даними за методикою [8].

Аналіз термохалінної структури в діяльному шарі Чорного моря проводився на основі оригінальних методик розрахунків вертикального розподілу температури води, швидкості звуку і солоності води за супутниковими і гідроакустичними даними [6; 7; 8]. Ці методики розроблені в Державній установі «Відділення гідроакустики Інституту геофізики імені С.І. Суботіна НАН України».

2. Методи розрахунків гідрофізичних характеристик на основі дистанційних вимірювань

Дослідження вертикального розподілу гідрофізичних характеристик за супутниковими та гідроакустичними даними в Чорному морі проводилися в глибоководній частині моря в період весна – осінь 2018 року. Розрахунки вертикального розподілу полів термохалінних характеристик в діяльному шарі Чорного моря доцільно представити за трьома основними етапами [8, с. 15].

Перший етап. Розрахунки вертикального розподілу температури води в Чорному морі на основі супутникової інформації за методикою [6] мають наступну послідовність:

1. Знаходження статистичних залежностей між значеннями температури води на сусідніх горизонтах в Чорному морі за усередненими даними температури води та побудова рівнянь регресії.
2. Розрахунок поправок на температуру на глибинах 10, 20, 25, 50 метрів.
3. Установка критерію для розрахунку вертикального розподілу температури води ($\pm\Delta T$).

Другий етап. Розрахунки швидкості звуку в Чорному морі за супутниковими даними проводилися за методикою [7; 8] та мають наступну послідовність:

1. Розрахунки вертикального розподілу температури води в Чорному морі на стандартних горизонтах за супутниковими даними [6];
2. Розрахунки вертикального розподілу швидкості звуку в Чорному морі за побудованими рівняннями регресії, за методикою [7; 8].

Для збільшення точності розрахунків вертикального розподілу солоності авторами [8, с. 16] були побудовані рівняння лінійної регресії щодо розрахунку швидкості звуку на глибині 50 метрів.

Тремій eman. Розрахунки вертикального розподілу полів солоності в Чорному морі проводилися за розрахованими значеннями температури води та швидкості звуку на основі супутникової інформації. Рівняння ЮНЕСКО для розрахунку швидкості звуку у воді [10, с. 11; 11, с. 46] встановлювало залежність між значеннями солоності, температури води, швидкості звуку у воді та гідростатичного тиску. Для визначення солоності (S) та збільшення точності розрахунків рівняння ЮНЕСКО було перетворено у рівняння для розрахунку солоності [8, с. 17].

Дослідження з розподілу солоності показали, що в середньому середньоквадратичне відхилення значень у локальному, тобто в конкретно узятій точці та в певний момент часу, вертикальному розподілі солоності в Чорному морі в шарі 0–50 метрів в період весна – осінь, було порядку 0,24%. Для достатньо високої апроксимації вертикального профілю солоності це відхилення свідчить про не великий розкид значень солоності, тому у розрахунках приймалося, що локальний вертикальний розподіл солоності практично однорідний в цьому шарі. Таким чином, розрахунок локального вертикального розподілу солоності за перетвореним рівнянням проводився для глибини 50 метрів. Розрахована величина солоності на горизонті 50 метрів була постійною величиною для усього шару 0–50 метрів [8].

Локальний розрахунок вертикального розподілу температури та солоності води в Чорному морі за супутниковими та гідроакустичними даними в шарі 0–50 метрів, тобто на декількох станціях, можна легко провести, застосовуючи рівняння, які побудовані за розробленими методиками [6; 7; 8]. Але якщо розраховувати по усій акваторії Чорного моря, то цей процес дуже трудомісткий. Тому, автором цієї статті розроблено Автоматизований Програмний Комплекс розрахунку вертикального розподілу полів температури та солоності води в Чорному морі за супутниковими та гідроакустичними даними (АПК). АПК включає: 864 рівняння експоненціальної та лінійної регресії для розрахунків вертикального розподілу температури води в Чорному морі по місяцях у періоді травень-жовтень; рівняння лінійної регресії для розрахунку поправок на температуру на стандартних горизонтах (10, 20, 25, 50 метрів); інтервали, для визначення розрахунку температури води за рівняннями експоненціальної або лінійної регресії; рівняння лінійної регресії для розрахунків швидкості звуку; рівняння для розрахунків солоності в Чорному морі.

Таким чином, АПК автоматично визначає де і за якими рівняннями розраховувати вертикальний розподіл температури води і, відповідно, поправки на температуру та солоність води в Чорному морі в шарі 0–50 метрів. Вихідними даними для розрахунків за допомогою АПК є тільки щоденні супутникові дані температури поверхні моря.

3. Аналіз розподілу розрахованих термохалінних характеристик на основі супутникових та гідроакустичних даних

Аналіз просторового та вертикального розподілу термохалінних характеристик в діяльному шарі Чорного моря у період травень-жовтень проводився на основі розрахунків за допомогою АПК.

Для дослідження термохалінної структури в діяльному шарі Чорного моря на основі розрахунків АПК були побудовані карти вертикального розподілу температури й солоності води в Чорному морі на зональних і меридіональних розрізах для шести дат, по одній даті для кожного місяця 2018 року в період травень-жовтень. Виявлені особливості у цих розподілах було зіставлено з детальною схемою циркуляції вод Чорного моря (рис. 1), яка наведена у [12].

Вихідними супутниковими даними послужили щоденні відомості по супутниковим вимірів температури поверхні води Чорного моря з кроком 4 км за широтою та довготою, вимірювані супутником NASA (Terra MODIS) для 15.05.2018 р.; 21.06.2018 р.; 08.07.2018 р.; 23.08.2018 р.; 21.09.2018 р.; 15.10.2018 р. [13]. Вибрані для прикладу дати представлені найбільшою кількістю даних супутникових вимірів температури поверхні Чорного моря.

Просторовий розподіл температури поверхні Чорного моря за супутниковими даними зображений на рис. 2. Карти просторового розподілу температури поверхні Чорного моря за супутниковими даними (рис. 2), побудовані за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення NASA – SeaDAS [14]. Білі ділянки на рис. 2 характеризують відсутність супутникових даних, наприклад, із-за високої хмарності у момент вимірів. Температурна шкала відповідає оригінальній шкалі для цих вимірів [13].

Координати розподілу зональних та меридіональних океанографічних розрізів для яких проводилися розрахунки вертикального розподілу температури та солоності води за супутниковими та гідроакустичними даними в Чорному морі, представлені в табл. 1.

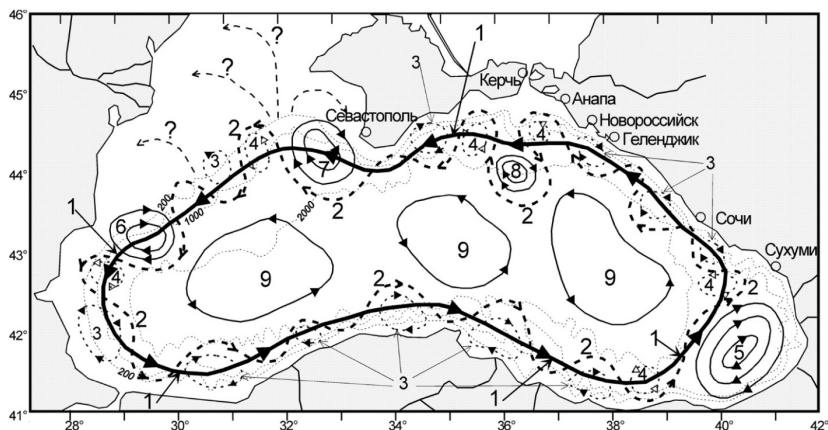

Рис. 1. Схема циркуляції вод Чорного моря, згідно [12, с. 133]:
 1 – кільцева циклонічна течія (КЦТ) – середнє положення стрижня; 2 – меандри КЦТ; 3 – прибережні антициклонічні вихори (ПАВ); 4 – циклонічні вихори (ЦВ);
 5 – Батумський антициклонічний вихор; 6 – Каліакрський ПАВ;
 7 – Севастопольський ПАВ; 8 – Керченський ПАВ; 9 – квазістаціонарних циклонічні кругообіги

Таблиця 1

**Координати океанографічних розрізів
 для розрахунків вертикального розподілу температури води
 і солоності в Чорному морі**

Дата	Океанографічні розрізи	
	Зональний, пн.ш.	Меридіональний, сх.д.
15.05.2018	44,00°	32,34°
21.06.2018	43,00°	30,40°
08.07.2018	43,23°	30,85°
23.08.2018	42,60°	36,70°
21.09.2018	43,31°	35,77°
15.10.2018	43,70°	33,52°

Результати розрахунків розподілу температури та солоності води у діяльному шарі Чорного моря за допомогою АПК на основі супутни-

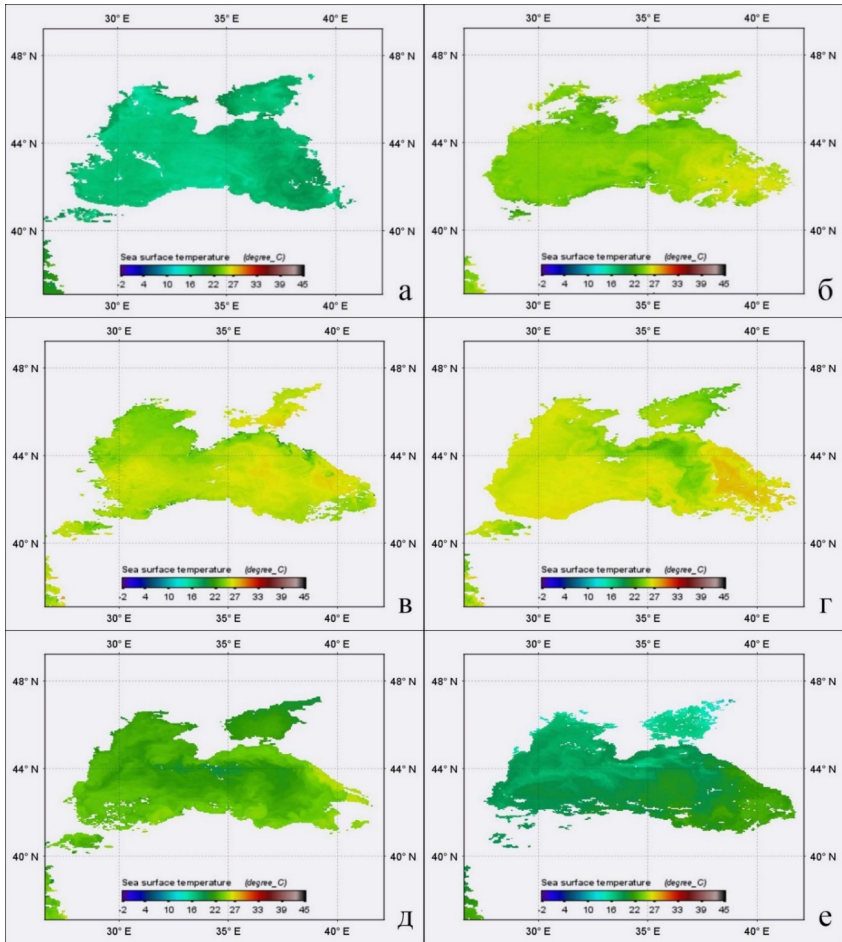

Рис. 2. Просторовий розподіл температури поверхні Чорного моря за супутниковими даними для 15.05.2018 р. (а), 21.06.2018 р. (б), 08.07.2018 р. (в), 23.08.2018 р. (г), 21.09.2018 р. (д) та 15.10.2018 р. (е)

кових та гідроакустичних даних на зональних океанографічних розрізах, представлені на рис. 3.

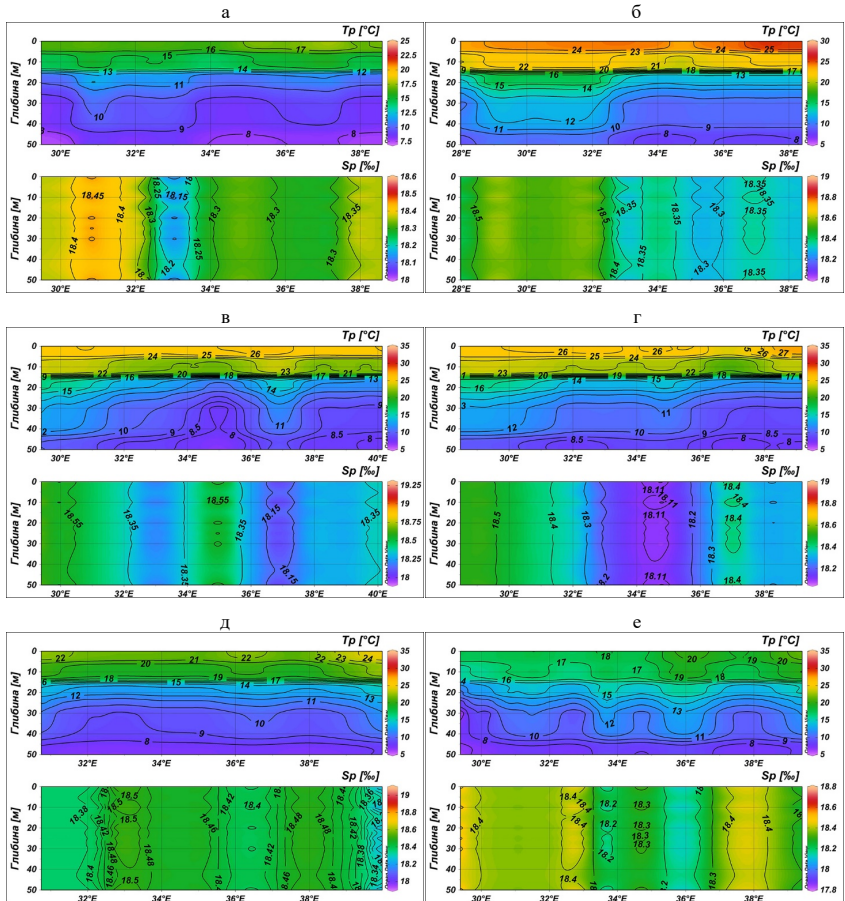

Рис. 3. Розподіл розрахованої температури води (Tr) і солоності (Sp) на зональних розрізах в Чорному морі на широтах: 44,00° пн.ш. для 15.05.2018 (а); 43,00° пн.ш. для 21.06.2018 (б); 43,23° пн.ш. для 08.07.2018 (в); 42,60° пн.ш. для 23.08.2018 (г); 43,31° пн.ш. для 21.09.2018 (д); 43,70° пн.ш. для 15.10.2018 (е)

Проаналізувавши результати розрахунків розподілу термохалінних характеристик на зональних розрізах (рис. 3) виокремимо деякі особливості у цих розподілах.

На рис. 3 (а) можна побачити яскраво виражені 3 куполи в шарі 15 – 50 метрів. Більш прогріті вертикальні шари спостерігаються на меридіанах з центрами вертикального перерізу по 31° сх.д. та 37° сх.д., які співпадають з меандрами ОЧТ у районі материкового схилу та у південно-східному напрямі від Керченського прибережного антициклонічного вихору, відповідно (рис. 1). За критерієм 8°C , який традиційно є критерієм виділення холодного проміжного шару (ХПШ) [15, с. 82], верхня межа ХПШ (3 куполи) спостерігаються починаючи з глибини 45 метрів на меридіанах $29,5^{\circ}$ – $30,4^{\circ}$ сх.д., 34° – 36° сх.д. та $37,4^{\circ}$ – $38,5^{\circ}$ сх.д.

Значення вертикального розподілу солоності в західній частині Чорного моря склали 18,4‰. Мінімальне значення солоності ($S = 18,15\text{‰}$) спостерігалось в Севастопольському прибережному антициклонічному вихорі (рис. 1). На схід від Севастопольського прибережного антициклонічного вихору мінливість значень солоності була в межах 18,3‰ – 18,35‰ (рис. 3 (а)).

На рис. 3 (б) більш прогрітий вертикальний шар спостерігається в західній частині Чорного моря, переважно в західному квазістаціонарному циклонічному кругообігу (рис. 1). Починаючи з меридіану $33,27^{\circ}$ сх.д. та далі в східному напрямі на глибині 45 метрів спостерігаються 2 куполи верхньої межі ХПШ.

Як видно з рис. 3 (б) більш солоні води ($S \approx 18,5\text{‰}$) спостерігаються в західній частині Чорного моря, переважно в західному квазістаціонарному циклонічному кругообігу (рис. 1). Починаючи з меридіану $32,65^{\circ}$ сх.д. та далі на схід солоність в шарі 0–50 метрів знижується та складає близько 18,3‰ – 18,35‰.

На рис. 3 (в) спостерігається більш бурхливий розподіл ізотерм у порівнянні з попередніми рис. 3 (а) та 3 (б). Прохолодний вертикальний шар з центром вертикального перерізу на меридіані 35° сх.д. співпадає з серединою центрального квазістаціонарного циклонічного кругообігу (рис. 1) та появою верхньої межі ХПШ на глибині 30 метрів. Відразу після цього шару, далі на захід, спостерігається більш прогрітий шар, який співпадає із західною частиною східного

квазістаціонарного циклонічного кругообігу (рис. 1). Починаючи з меридіану 38° сх.д., знову починається прохолодний вертикальний шар й тягнеться до меридіану 40° сх.д., де вже простежується верхня межа ХПШ на глибині 45 метрів, що відповідає зоні ОЧТ в східній частині Чорного моря біля узбережжя Західного Кавказу (район міста Сочі).

Як видно з рис. 3 (в) вертикальний розподіл солоності змінюється із заходу на схід до центральної частини Чорного моря (до 33° сх.д.). Далі на схід по паралелі $43,23^{\circ}$ пн.ш. до меридіану 35° сх.д. відбувається збільшення солоності, де максимальне значення солоності $18,55\%$ на меридіані 35° сх.д. співпадає з серединою центрального квазістаціонарного циклонічного кругообігу (рис. 1). Мінімальні значення солоності $\approx 18,05\%$ спостерігаються на меридіані 37° сх.д., що співпадає із західною частиною східного квазістаціонарного циклонічного кругообігу (рис. 1).

Більш прогрітий вертикальний шар розташований на заході розрізу (рис. 3 (г)) стає прохолодніше в східному напрямі по паралелі $42,6^{\circ}$ пн.ш., де починаючи з меридіану $36,35^{\circ}$ сх.д. можна спостерігати верхню межу ХПШ на глибині 45 метрів.

Розподіл солоності в розрізі (рис. 3 (г)) змінюється із заходу на схід по паралелі $42,6^{\circ}$ пн.ш. до меридіану $34,56^{\circ}$ сх.д., де значення солоності досягають мінімуму ($S \approx 18,11\%$) та співпадає з районом меандру ОЧТ біля центральної частини Анатолійського узбережжя. Далі на схід по паралелі $42,6^{\circ}$ пн.ш. значення солоності збільшується до меридіану 37° сх.д., де значення солоності досягають $18,4\%$ та співпадає із західною частиною східного квазістаціонарного циклонічного кругообігу (рис. 1). На схід від меридіану 37° сх.д. солоність знижується на $\approx 0,1\%$ та складала $\approx 18,3\%$.

На рис. 3 (д) можна побачити підйом вод в центрі та опусканням на периферії моря формуючи куполоподібний розподіл ізотермічних поверхонь. Подібний розподіл температури води підтверджують автори [15, с. 47]. Верхня межа ХПШ простягається практично уздовж усього розрізу на глибині 45 метрів.

Розподіл солоності являє собою 2 максимуми з солоністю $18,5\%$ (рис. 3 (д)): перший максимум – на меридіані 33° сх.д., а другий – на меридіані 38° сх.д. та зменшенням солоності на периферії моря, що також формує куполоподібний розподіл солоності. Такий розподіл солоності співпадає з думкою авторів [15, с. 57].

На рис. 3 (е) видно чітко виражені 3 куполи: перший купол – на меридіані $32,65^{\circ}$ сх.д., який збігається з меандром ОЧТ, розташованого на південь від Севастопольського прибережного антициклонічного вихору (рис. 1); другий купол – на меридіані $34,69^{\circ}$ сх.д., який збігається з краєм північної частини центрального квазістаціонарного циклонічного кругообігу (рис. 1); третій купол – на меридіані $37,77^{\circ}$ сх.д., який збігається з краєм північної частини східного квазістаціонарного циклонічного кругообігу (рис. 1). Підйом ізотерм в західній частині розрізу збігається з меандром ОЧТ, розташованого на північ від Каліакрського прибережного антициклонічного вихору (рис. 1). Верхня межа ХПШ спостерігається на заході розрізу на глибині 30 метрів з подальшим заглибленням до глибини 45 метрів в районі першого куполу. Далі на схід по паралелі $43,7^{\circ}$ пн.ш. верхня межа ХПШ спостерігається біля другого та третього куполів на глибинах ≈ 50 метрів та 45 метрів, відповідно.

Вертикальний розподіл солоності (рис. 3 (е)) знаходиться в протифазі з вертикальним розподілом температури води, тобто більш прогріті вертикальні шари відповідають менш солоним вертикальним шарам та навпаки. Розподіл солоності також має куполоподібний характер, куполи яких, співпадають з основними елементами циркуляції Чорного моря, які описані для розподілу температури води (рис. 3 (е)).

Результати розрахунків розподілу температури води та солоності за допомогою АПК на основі супутникових та гідроакустичних даних на меридіональних океанографічних розрізах, представлені на рис. 4.

Рисунки 3 та 4 побудовані за допомогою комп'ютерної програми ODV (Ocean Data View), призначеної для інтерактивного дослідження і графічного відображення океанографічних профілів, траєкторій або часових рядів даних [16].

Проаналізувавши результати розрахунків розподілу термохалінних характеристик на меридіональних розрізах (рис. 4) виокремимо деякі особливості у цих розподілах.

Як видно з рис. 4 (а), розподіл ізотерм практично рівномірний уздовж усього розрізу за винятком прохолоднішого вертикального шару на паралелі $45,15^{\circ}$ пн.ш. в районі західного узбережжя Криму та появою в ньому верхньої межі ХПШ.

Мінливість значень вертикального розподілу солоності практично рівномірна по усьому розрізу (рис. 4 (а)) та склала $\approx 18,4\%$.

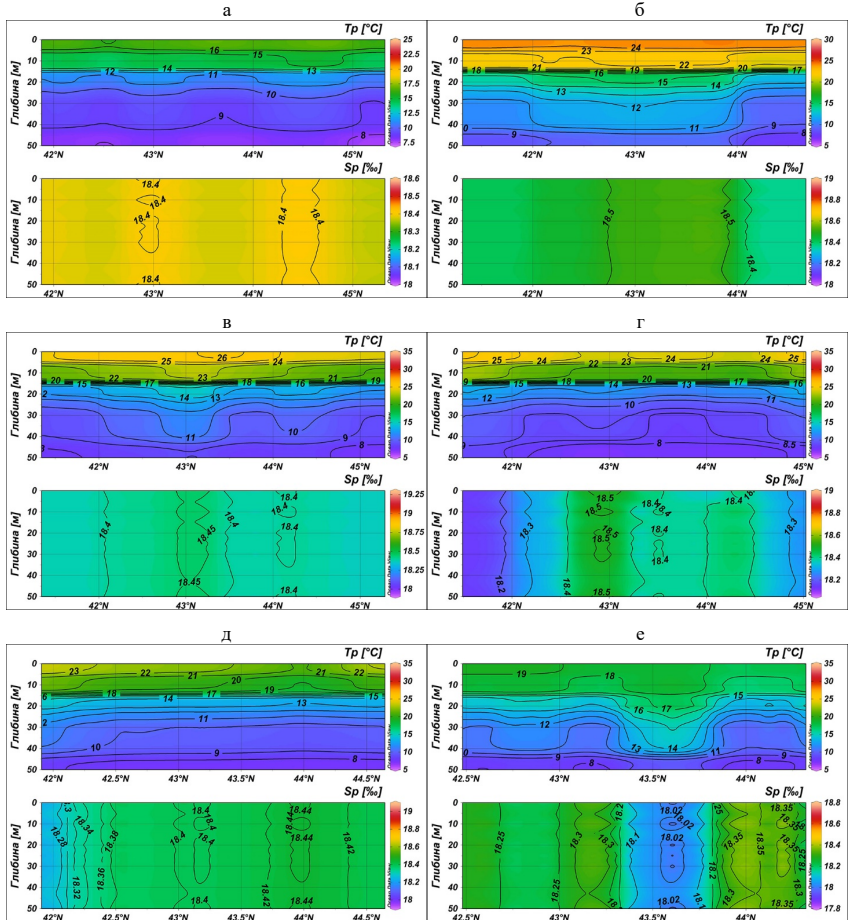

Рис. 4. Розподіл розрахованої температури води (Tr) і солоності (Sp) на меридіональних розрізах в Чорному морі на довготах: $32,34^\circ$ сх.д. для 15.05.2018 (а); $30,40^\circ$ сх.д. для 21.06.2018 (б); $30,85^\circ$ сх.д. для 08.07.2018 (в); $36,70^\circ$ сх.д. для 23.08.2018 (г); $35,77^\circ$ сх.д. для 21.09.2018 (д); $33,52^\circ$ сх.д. для 15.10.2018 (е)

Чітко виражений, прогрітий вертикальний шар (рис. 4 (б)) спостерігається в зоні ОЧТ та в західному квазістаціонарному циклонічному кругообігу (рис. 1). Починаючи з паралелі 44° пн.ш. та далі в північному напрямі по меридіану $30,4^{\circ}$ сх.д. західної частині Чорного моря, розташований прохолодний вертикальний шар з появою верхньої межі ХПШ на глибині 45 метрів. На південь від паралелі 42° пн.ш., також спостерігається менш прогрітий шар на горизонтах 20–40 метрів.

Розподіл солоності ($S \approx 18,5\%$) приблизно однорідний по усьому розрізу до паралелі 44° пн.ш. (рис. 4 (б)). Далі, в північному напрямі від паралелі 44° пн.ш., спостерігається зниження солоності на $0,1\%$, значення солоності дорівнювали $\approx 18,4\%$.

На рис. 4 (в) більш прогрітий вертикальний шар спостерігається на паралелі 43° пн.ш., який розташований в західному квазістаціонарному циклонічному кругообігу (рис. 1). Верхня межа ХПШ спостерігається в південному напрямі по меридіану $30,85^{\circ}$ сх.д., починаючи з паралелі $41,81^{\circ}$ пн.ш. в зоні ОЧТ поблизу західної частини Анатолійського узбережжя та в північному напрямі по меридіану $30,85$ сх.д., починаючи з паралелі $44,65$ пн.ш. в районі материкового схилу.

Вертикальний розподіл солоності по усьому розрізу (рис. 4 (в)) практично однорідний та складає $18,4\%$ з невеликим збільшенням на $0,05\%$ на паралелі 43° пн.ш., що знаходиться у західному квазістаціонарному циклонічному кругообігу (рис. 1).

Мінливість значень вертикального розподілу температури води супроводжується невеликим підняттям ізотерм в центральній (мористій) частині та опусканням на периферії східної частини моря (рис. 4 (г)). Верхня межа ХПШ спостерігається уздовж більшої частини розрізу на глибині 45 метрів, починаючи з паралелі $42,15^{\circ}$ пн.ш. до $44,8^{\circ}$ пн.ш.

Вертикальний розподіл солоності в розрізі (рис. 4 (г)) має максимум $18,5\%$ на паралелі $42,94^{\circ}$ пн.ш., яка проходить між центральним та східним квазістаціонарними циклонічними кругообігами (рис. 1). Мінімальні значення солоності $18,2\%$ притаманні до зони ОЧТ в районі гирла р. Єшил-Ирмак центральної частини Анатолійського узбережжя.

На рис. 4 (д) спостерігається невеликий купол ізотерм на паралелі 44° пн.ш., який співпадає з меандром ОЧТ, розташованого на захід від Керченського прибережного антициклонічного вихору (рис. 1). Опускання ізотерм відбувається в районі прибережного антициклоніч-

ного вихору центральної частини Анатолійського узбережжя (рис. 1). Верхня межа ХПШ простягається практично уздовж усього розрізу на глибині 47 метрів.

Розподіл солоності має максимум 18,44‰ на паралелі 44°пн.ш з подальшим повільним зменшенням значень солоності в північному напрямі уздовж меридіану 35,77°сх.д. та мінімумом значень солоності 18,22‰ на периферії моря, в районі гирла р. Кизил-Ірмак центральної частини Анатолійського узбережжя (рис. 4 (д)).

На рис. 4 (е) видно 3 куполи ізотермічних поверхонь з центрами вертикального перерізу: перший купол – на паралелі 42,56°пн.ш., який співпадає з меандром ОЧТ, розташованого на північ від прибережного антициклонічного вихору центральної частини Анатолійського узбережжя (рис. 1); другий купол – на паралелі 43,15°пн.ш., який розташований по середині між західним та центральним квазістаціонарними циклонічними кругообігами (рис. 1); третій купол – на паралелі 44,06°пн.ш., який збігається з меандром ОЧТ, розташованого на південний схід від Севастопольського прибережного антициклонічного вихору в районі південного берега Криму (рис. 1). Також на рисунку видно чітко виражений більш прогрітий вертикальний шар з центром вертикального перерізу на паралелі 43,56°пн.ш., який знаходиться по середині між меандром ОЧТ, розташованого у південно-східному напрямі від Севастопольського прибережного антициклонічного вихору в районі південного берега Криму та центральним квазістаціонарним циклонічним кругообігом (рис. 1). Верхня межа ХПШ простежується під усіма 3-ма куполами: під першим куполом – на глибині ≈ 50 метрів; під другим й третім куполами – на глибині 45 метрів.

Вертикальний розподіл солоності має характер проти фази по відношенню до вертикального розподілу температури води (рис. 4 (е)). Чітко виражені максимальні значення солоності (близько 18,35‰) під другим та третім куполами ізотерм (рис. 4 (е)). Яскраво виражений вертикальний шар з мінімальними значеннями солоності ($S \approx 18\text{‰}$) відповідає більш прогрітому вертикальному шару температури води з центром вертикального перерізу на паралелі 43,56°пн.ш. (рис. 4 (е)).

Максимум вертикального градієнту розрахованих значень температури води на стандартних горизонтах в Чорному морі спостерігався в шарі 10 – 20 метрів та не перевищував 1,17°С м-1 (табл. 2).

Максимуми вертикального градієнту розрахованих значень температури води на стандартних горизонтах в Чорному морі

Дата	Шар, м	Градiєнт, °С м-1
15.05.2018	10–20	0,62
21.06.2018	10–20	1,03
08.07.2018	10–20	1,15
23.08.2018	10–20	1,17
21.09.2018	10–20	1,00
15.10.2018	10–20	0,80

Вертикальний градієнт значень солоності в цій статті не розглядається, так як зазначалося вище, що локальний 50-ти метровий шар вертикального розподілу солоності вважався однорідним.

Проаналізувавши в цілому розрахунки просторового розподілу термохалінних характеристик в діяльному шарі Чорного моря на стандартних горизонтах (0, 10, 20, 25, 30, 50 метрів) за допомогою АПК на основі супутникових (рис. 2) та гідроакустичних даних можна виокремити деякі особливості у цих розподілах.

Просторовий розподіл температури води поверхневого шару в Чорному морі в період травень-жовтень 2018 року відповідає найбільш характерним рисам, які притаманні для Чорного моря, а саме ростом температури води у напрямку від північного заходу на південний схід.

Звернемо увагу на локальні мінімуми температури води в просторовому розподілі:

1) у травні (15.05.2018) – уздовж центральної частини Анатолійського узбережжя, що співпадає з дослідженнями, які описані у роботі [15, с. 50]. Цей мінімум викликаний стійким апвелінгом;

2) у червні (21.06.2018) – уздовж центральної частини Анатолійського узбережжя, Керченсько-Таманського шельфу та району західної частини Криму;

3) у липні (08.07.2018) – уздовж західної частини Керченсько-Таманського шельфу та південно-східного узбережжя Криму, а також західного узбережжя Криму;

4) у серпні (23.08.2018) – уздовж південно-східного узбережжя Криму з виходом в мористу акваторію східної частини Чорного моря;

5) у вересні (21.09.2018) – уздовж паралелі 44°пн.ш. від меридіану 31,8°сх.д до 35,69°сх.д, який розташований на півночі центральної частини Чорного моря;

6) у жовтні (15.10.2018) – уздовж південно-східного узбережжя Криму та районів Керченсько-Таманського шельфу й західної частини Криму.

Просторовий розподіл солоності в період травень-жовтень 2018 року має характерні риси, які притаманні для Чорного моря. Максимальні значення солоності припадають на райони західного та східного квазістаціонарних циклонічних кругообігів (рис. 1) та в районі протоки Босфор. Мінімальні значення солоності спостерігаються уздовж центральної та східної частин Анатолійського узбережжя; південно-східного узбережжя Криму та Керченсько-Таманського шельфу під впливом більш розпрісненних азовоморських вод та в районі західного узбережжя Криму.

На закінчення відзначимо, що розроблені методики [6; 7; 8] та Автоматизований Програмний Комплекс (АПК) дозволяють відновлювати просторовий розподіл температури й солоності води в морському середовищі за супутниковими та гідроакустичними даними в шарі 0–50 метрів в період весна – осінь для проведення детального аналізу стану термохалінної структури.

4. Висновки

В результаті проведеного аналізу термохалінної структури морського середовища на основі побудованих карт вертикального розподілу температури й солоності води в діяльному шарі глибоководної частини Чорного моря на зональних і меридіональних розрізах для шести дат, по одній даті для кожного місяця 2018 року в період травень-жовтень за результатами розрахунків АПК були здобуті підтвердження стану термохалінного режиму, притаманного до Чорного моря у теплий період року.

В цілому, результати розрахунків вертикального розподілу термохалінних характеристик у глибоководній частині Чорного моря за супутниковими та гідроакустичними даними за розробленими методиками показали можливість та доцільність їх застосування в шарі 0–50 метрів в період травень-жовтень для проведення детального аналізу стану термохалінної структури.

Принципи побудови АПК для розрахунків вертикального та просторового розподілу температури та солоності води у перспективі можливо втілити щодо створення «Системи аналізу та моніторингу полів термохалінних характеристик на основі дистанційних методів вимірів», що дозволить оцінювати динаміку процесів в морському середовищі, особливості просторово-часової мінливості термохалінних характеристик та вплив їх змін на гідробіологічні, гідрохімічні, гідрофізичні процеси та екосистему моря в цілому.

Розроблені методики та принципи побудови АПК для розрахунків вертикального та просторового розподілу температури та солоності води в морському середовищі за супутниковими та гідроакустичними даними, які випробувані на прикладі Чорного моря, можуть бути застосовані для аналізу і моніторингу інших акваторій Світового океану з урахуванням їх гідрологічних умов.

Список літератури:

1. Ильин Ю. П., Репетин Л. Н., Белокопытов В. Н., Горячкин Ю. Н., Дьяков Н. Н., Кубряков А. А., Станичный С. В. (2012) Гидрометеорологические условия морей Украины. Том 2: Черное море. Севастополь : МО УкрНИГМИ, 2015. 421 с.
2. Андрианова О. Р., Скипа М. И., Сриберко А. В., Степанова Ю. В. Оценка возможности расчета вертикального распределения температуры воды в Черном море по спутниковым данным. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Географічні та геологічні науки*. Том 20. Вип. 4. С. 9–21.
- Андрианова О. Р., Батырев А. А., Скипа М. И., Сриберко А. В. Подспутниковая заверка и интерпретация данных космической съемки морской поверхности. *Космична наука і технологія*. 2004. Том 10. № 4. С. 92–95.
3. Oguz, T., Tugrul, S., Kideys, A. E., Ediger, V., & Kubilay, N. Physical and biogeochemical characteristics of the Black Sea (28, S). *The sea*. 2005. Vol. 14. Chapter 33. Pp. 1333–1371.
4. Пустовойтенко В. В., Запевалов А. С. Оперативная океанография: современное состояние, перспективы и проблемы спутниковой альтиметрии. Севастополь : ЭКОСИ-Гидрофизика, 2012. 218 с.
5. Sryberko A. Calculation of the vertical distribution of water temperature in the Black Sea by satellite data. *Geographia Technica*. 2019. Vol. 14. Issue 2. Pp. 97–111. https://doi.org/10.21163/GT_2019.142.09
6. Андрианова О. Р., Сриберко А. В. Методика розрахунків розподілу швидкості звуку за температурою води наприкладі Чорного моря. *Український гідрометеорологічний журнал*. 2019. № 24. С. 83–91. <https://doi.org/10.31481/uhmj.24.2019.08>
7. Андрианова О. Р., Сриберко А. В. Методика розрахунків вертикального розподілу полів термохалінних характеристик для глибоководної акваторії

Чорного моря за даними дистанційних вимірів. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Географічні та геологічні науки*. 2019. Том 24. Вип. 2. С. 11–25.

8. Андрианова О. Р., Батырев А. А., Белевич Р. Р., Скипа М. И. Черное море как полигон для отработки дистанционных методов контроля: монография. Киев : Наукова думка, 2018. 156 с.

9. Ярошенко А. А. Вычисление скорости звука в морской воде. От Колладона и Штурма до наших дней. *Водний транспорт*. 2012. Вип. 3. С. 8–12.

10. Fofonoff N. P., Millard Jr. R. C Algorithms for computation of fundamental properties of seawater. UNESCO Technical Papers in Marine Sciences. Paris, France, UNESCO. 1983. Vol. 44. 53 p.

11. Кривошея В. Г. Натурные исследования пространственно-временной изменчивости течений прибрежно-шельфовой зоны черноморского побережья России. *Динамические процессы береговой зоны моря*. Москва : Научный мир, 2003. С. 131–151.

12. NASA's OceanColor Web (2020) National Aeronautics and Space Administration, OceanColor Web. Retrieved from: <https://oceancolor.gsfc.nasa.gov/13/> (accessed December 2020).

13. NASA's SeaDAS (2020) National Aeronautics and Space Administration, SeaDAS. Retrieved from: <https://seadas.gsfc.nasa.gov/about/> (accessed December 2020).

14. Иванов В. А., Белокопытов В. Н. Океанография Черного моря. Севастополь: НАН Украины, Морской гидрофизический институт, 2011. 212 с.

15. Schlitzer R. (2020) Ocean Data View. Retrieved from <https://odv.awi.de> (accessed December 2020).

References:

1. Ilyin, Yu. P., Repetin, L. N., Belokopytov, V. N., Goryachkin, Yu. N., Dyakov, N. N., Cubryakov, A. A., & Stanichnyi, S. V. (2012) *Gidrometeorologicheskie usloviya morey Ukrainy. Tom 2: Chernoe more* [Hydrometeorological conditions of the seas of Ukraine. Volume 2: The Black Sea]. Sevastopol: UkrNIGMI, 421 p. (in Russian)

2. Andrianova, O. R., Skipa, M. I., Sryberko, A. V. & Stepanova, Y. V. (2015) Otsenka vozmozhnosti rascheta vertikal'nogo raspredeleniya temperatury vody v Chernom more po sputnikovym dannym [Estimation of ability of vertical temperature distribution's calculation for the Black sea's water by satellite data]. *Herald ONU. Geography and Geology*, vol. 20, no. 4, pp. 9–21.

3. Andrianova, O. R., Batyrev, A. A., Skipa, M. I., & Sryberko, A. V. (2004) Podsputnikovaya zaverka i interpretatsiya dannykh kosmicheskoy s'emki morskoy poverkhnosti [Undersatellite authentication and interpretation of the data of space surveys of a sea surface]. *Kosmichna Nauka i Tekhnologiya*, vol. 10, no. 4, pp. 92–95.

4. Oguz, T., Tugrul, S., Kideys, A. E., Ediger, V., & Kubilay, N. (2005) Physical and biogeochemical characteristics of the Black Sea (28, S). *The sea*, vol. 14, ch. 33, pp. 1333–1371.

5. Pustovoytenko, V. V. & Zapevalov, A. S. (2012) *Operativnaya okeanografiya: sovremennoe sostoyanie, perspektivy i problemy sputnikovoy al'timetrii* [Operational Oceanography: Satellite altimetry – the current status, prospects and problems]. Sevastopol: Ecos-Hydrophysics, 218 p. (in Russian)
6. Sryberko, A. (2019) Calculation of the vertical distribution of water temperature in the Black Sea by satellite data. *Geographia Technica*, vol. 14, issue 2, pp. 97–111. https://doi.org/10.21163/GT_2019.142.09
7. Andrianova, O. R., & Sryberko, A. V. (2019) Metodyka rozrakhunkiv rozpodilu shvydkosti zvuku za temperaturoiu vody na prykladi Chornoho moria [Methods for calculating the speed of sound distribution by water temperature: case study for the Black Sea]. *Ukrainian hydrometeorological journal*, vol. 24, pp. 83–91. <https://doi.org/10.31481/uhmj.24.2019.08>
8. Andrianova, O. R., & Sryberko, A. V. (2019) Metodyka rozrakhunkiv vertykalnogo rozpodilu poliv termokhalinnykh kharakterystyk dlia hlybokovodnoi akvatorii Chornoho moria za danymy dystantsiinykh vymiriv [The method for calculations the vertical distribution of the fields of thermohaline characteristics for the Black Sea deep-water area by remote measurements data]. *Herald ONU. Series: Geography and Geology*, vol. 24, no. 2, pp. 11–25.
9. Andrianova, O. R., Batyrev, O. A., Belevich, R. R., & Skipa, M. I. (2018) *Chernoie more kak poligon dlya otrabotki dystantsionnykh metodov kontrolya: monografiya* [Black sea – as a polygon for development of remote control methods]. Kyiv: Naukova Dumka, 168 p. (in Russian)
10. Yaroshenko, A. A. (2012) Vychislenie skorosti zvuka v morskoy vode. Ot Kolladona i Shturma do nashikh dnei [The calculation of sound velocity is in the sea water. From Colladon and Sturm to our days]. *Water transport*, vol. 3, pp. 8–12.
11. Fofonoff, N. P. & Millard, Jr. R. C. (1983) Algorithms for computation of fundamental properties of seawater. UNESCO Technical Papers in Marine Sciences. Paris, France, UNESCO, vol. 44, 53 p.
12. Krivosheya, V. G. (2003) *Naturnye issledovaniya prostranstvenno-vremennoy izmenchivosti techeniy pribrezhno-shel'fovoy zony chernomorskogo poberezh'ya Rossii* [Field study of spatial-temporal changeability of currents on Russian part of Black Sea coastal – shelf zone]. *Dinamicheskie protsessy beregovoy zony morya* [Dynamical Processes In the Sea Nearshore Zone]. Moscow: Scientific World, pp. 131–151.
13. NASA's OceanColor Web (2020) National Aeronautics and Space Administration, OceanColor Web. Retrieved from: <https://oceancolor.gsfc.nasa.gov/l3/> (accessed December 2020).
14. NASA's SeaDAS (2020) National Aeronautics and Space Administration, SeaDAS. Retrieved from: <https://seadas.gsfc.nasa.gov/about/> (accessed December 2020).
15. Ivanov, V. A., & Belokopytov, V. N. (2011) *Okeanografiya Chernogo morya* [Oceanography of the Black Sea]. Sevastopol: NAS of Ukraine, Marine Hydrophysical Institute, 212 p. (in Russian)
16. Schlitzer R. (2020) Ocean Data View. Retrieved from: <https://odv.awi.de> (accessed December 2020).

CHAPTER «HISTORICAL SCIENCES»

SOMETHING ABOUT THE MENTAL MAP OF THE VIKING AGE: UKRAINIAN LANDSCAPE IN THE SCANDINAVIAN RUNIC INSCRIPTIONS (OVERVIEW OF THE PILGÅRDS AND THE BEREZAN' RUNESTONES)

Alla Kurzenkova¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-7>

Abstract. The main aim of the article is to investigate the text of the Pilgård's runestone concerning the place name which are connected with Ukrainian landscape, and at the same time, understanding the role of Berezan' Island in the trade communication is shaped by researching its rune inscription. The main purpose of research is to understand how fellows-in-trade in the Viking Age have perceived places and how they reflected their mental map in the inscriptions of runestones. The content analysis method became the principal idea of the research methodology. The research was carried out in two stages. The first stage involved the grouping of conceptual components into logical categories recorded in the runic inscriptions. The second stage involved examining the text on different contextual levels. The scientific novelty of the article is to investigate the geography information of runestones as the mental maps, which were connected with long-distance trade networks on the Eastern way, combining knowledge of travel routes extended to Ukrainian landscape, and how traders encountered and experienced it. The runestones show us something what the people have been pondering about before. The text on the stones are perceived as a common place for the development of the cultural experience, it attracts attention to the life of people and the cultural environment that made impact on the stone and where it was formed due to the trade activity of human beings. Understand-

¹ Candidate of Historical Sciences, Researcher of the Department of Archeology, State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Human-Made Disasters; Associate Professor of the Department of Source Studies and Special Historical Disciplines, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

ing the scale of Scandinavian activities beyond the island Berezan' fosters the increasingly necessary knowledge to explain such term as *felagi* that is found on runestone. The inscriptions on runestones were fused the physical, humans and the cultural landscape into the mental map, which was comprehensible to a certain group of the Swedish fellows-in-trade. The Pilgård's and the Berezan' runestones structured information about Ukrainian landscape and gave the evaluation of the purpose of a place.

1. Introduction

The islands Gotland (Sweden) and Berezan' (Ukraine) had a strategic situation along the major Eastern trade route. The evidence for the use of a runestones (rune inscriptions from Pilgård's (G 280)¹ and Berezan' (X UaFv1914)²) seem to indicate a lingering Viking mindset [13]. Trade and trade networks presented a vital context to impact to the Swedish trade community to the Eastern landscape.

According to Frog, Kendra Willson, and Maths Bertell in pre-modern environment geography would most often be construed from an anthropocentric perspective in dialectic with circulating discourse. The result is what can be described as a mental map, an imaginal understanding of situated relations of places and spaces [1, p. 13].

The runic inscriptions reflect the mental map of Viking surroundings which they as a group as fellows-in-trade created that to understand and experience Eastern landscape. It was the special way to organize the world, creating space and social relations.

The construction and communication of mental maps were most likely connected with long-distance trade networks, combining knowledge of travel routes and lands encountered there [1, p. 14].

Relations between the Swedish and Ukrainian landscape were encoded with the runic inscriptions. The named places (logical categories recorded in the runic inscriptions: *Ru[ff]stæini* ['Rofstein'], *Æifur* ['Aifor']) are sites to which runic knowledge is moored in discourse, which reciprocally constructs those landscapes, their significance and relationships to one another.

¹ G 280. Samnordisk runtextdatabas, Uppsala universitet, accessed February 20, 2021, <https://skaldic.abdn.ac.uk/db.php?id=18719&if=srdb&table=mss>

² X UaFv1914;47. Samnordisk runtextdatabas, Uppsala universitet, accessed February 20, 2021, <https://skaldic.abdn.ac.uk/db.php?id=21575&if=srdb&table=mss>

In recent years, the understanding of runic inscriptions as an important source of information on pooling together knowledge of different places in the context of Viking trading networks been brought to the fore [5, p. 173–176].

A more and more careful approach to runic stones as an instrument of communication, a carrier of the historical memory should be taken at present. The project by Professor M. Hansson at the Department of Archeology and Ancient History, Lund University “Memory, Memorials and Monuments” offered to conduct the study of sites for the establishment of runic stones and their perception in the landscape [5, p. 173–176].

Back Danielsson, Ing-Marie points out understand how rune-stones worked as mnemonic agents. She emphasized that it is important that the stone’s relation to other stones is considered. The stones together structured the landscape in a certain way, and also regulated how the body was to enter, encounter and experience this index, nexus, or gate to other lands.

Back Danielsson, Ing-Marie maintains that not only places but also families were tied together in the landscape through the rune-stones. They resulted in shared experiences of landscape, life and death – that is, commemoration. In this way, individuals, collective memory and rune-stones were seamlessly interwoven [4, p. 81].

The scientific attention of Christoph Kilger, Senior lecturer in Archaeology at Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University directs on investigating of runes, trade and silver, that were deeply interconnected within the context of Viking trading networks that were intellectually stimulating environments pooling together knowledge and ideas from different places [8, p. 49–63].

Christoph Kilger highlighting that from a social perspective, island societies like Gotland were not backwaters, but at the forefront of trade and communication across the Viking world [8, p. 61].

As Kilger demonstrates, the trading communities of the Baltic may have provided the social and intellectual environment needed for the development of the short-twig runic system [8, p. 61].

According to Swedish archaeologist and runologist Laila Kitzler Åhfeldt a contextual approach towards runes is key to understanding their social significance, the circumstances in which they were used, and by whom [9, p. 151–161].

Laila Kitzler Åhfeldt discusses the runic research in a wider perspective, such as identity, networks and the role that islands play as nodes of interaction and communication, and to examine change and continuity from a long-term perspective.

In addition, the author emphasizes that the Eastern Route affected lives at the level of individuals, processes connected with it also operated at the level of geopolitics, of which mobility is a significant factor.

An increase of research interest in the study of the geographical conceptions as revealed in Old Norse and in classical texts through place names, terms of direction and geographical descriptions is evident from the latest developments of Frog, Kendra Willson, and Maths Bertell [1, p. 11–25].

The strategic purpose of the article is to review two runestones (Pilgård's (G 280) and Berezan' (X UaFv1914)) referring to Viking trading networks which were pooling together geography knowledge about Ukrainian landscape in the eyes of the Swedish trade community.

The main task of the research is to study runic texts from the Samnordisk runtextdatabas³, as well as their logical categories that link runic meaning to an understanding of the mental map in the eyes of Scandinavians, which they as fellows-in-trade created [13].

In general, in terms, the text of Pilgård's runestone analyzed concerning the place names, which are connected with Ukrainian landscape, and at the same time, understanding the role of Berezan' island in the trade communication is shaped by researching its rune inscription.

2. Methods and procedures

The electronic database Samnordisk runtextdatabas (Uppsala University)⁴ has been used to regard Berezan's runic inscription from a textual perspective. Providing the quotation of the runic inscription in the article should be performed through transliterations in the informal way, far from the standard according to the electronic database.

³ The aim of Scandinavian Runic-text Database is to collect all Scandinavian runic inscriptions digitally. It has been to collect all Nordic rune-texts, including those found outside the Nordic countries, in a machine-readable format for the benefit of a number of disciplines.

⁴ "Samnordisk runtextdatabas", Uppsala universitet, <https://skaldic.abdn.ac.uk/db.php?if=srd-b&table=srd-b>

The Scandinavian runic inscriptions are supplied with normalisations in the Old Norse, and in the case of the Swedish inscriptions, there are also norms in the Runic Swedish respectively. The content analysis method became the principal idea of the research.

The research demands the following steps in studying Berezan's and Pilgård's Scandinavian rune inscription:

1. Examining Berezan's and Pilgård's rune text within different levels of contextuality.
2. Determining a meaning for the text as a mini-narrative about the landscape, understanding of situated relations of places and spaces.
3. Establishing a group of signs as a text, identifying its basic components.

Gaining a deeper understanding of the Berezan's and Pilgård's texts and its historical runic commemorative tradition by combining knowledge from various connected inscriptions from Swedish landscape.

Application of the method of the content analysis to the given study provides deeper understanding of the text and its historical information about Berezan's and Pilgård's runic inscriptions and the Viking trade.

Then the paper dwell upon the limits of modern understanding of the rune information, which leads to further modifications.

The Scandinavian runic inscriptions are a unique, authentic and reliable historical source. The runic monuments are considered an example of the material embodiment of the Viking Age, the public art and the Historical Memory.

The Berezan's and Pilgård's Scandinavian runestones are the evidence of the Viking trade, the mini-narrative about the landscape. The Scandinavian runic inscriptions usually have strong and weak points.

The benefits include universality of human experience as well as originality and uniqueness of documents. Fragmentary and laconic nature; as well as homogeneous words in the text belong to the shortcomings.

Runes have surpassed time, geography, language and culture. Through centuries inscription provides the historical information that is not available in other sources.

In this respect, runes are not only one of the roots of the modern Northern European culture, but also they find their embodiment in the Eastern European culture, including Ukrainian.

3. The inscription on the Pilgård's runestone: there are something about the mental map of Vikings and Ukrainian landscape

Each Scandinavian runic stone tells a story. It's rather the history that accompanies every stone. The runic inscription on a stone spurs on the desire for presence, involvement, experience of customers marked instead of impressions.

According to Åhfeldt Kitzler the runestones show relations between sites and regions on several levels, i.e. the runic inscription, the artefact and the context – i.e. where and in what circumstances it was produced used and found – united into the same object [9, p. 151].

The material offered to the historian by runic inscriptions includes original data on geographical names, which were connected with the Viking trade. They contain data on medieval social and economic history that points to journeys to the east helps to establish the mental map where people had travelled, and indicates the function of the trade route to the Dnipro and further to the south.

Place names represented on runestones represent the destination: only the large water routes to the east were important.

According to Christoph Kilger, Viking trading networks were intellectually stimulating environments pooling together knowledge and ideas from different places. Runic inscriptions represent an important source of information on aspects of Gotland's long distance trading networks [8, p. 50].

The famous Pilgård's stone from north-eastern Gotland, provide direct evidence for the people who were participating in these expeditions. The original location of the runestone is not known, but it was probably situated not far from a Viking Age harbour in Boge bay. Pilgård's is dated to the 9th or 10th century [8, p. 50].

The runestone from *Pilgård's* (Gotland, Sweden, G 280) refers to the southern trade route along the Dnipro River. The monument was found in 1870. The stone is 60 cm long and 36 cm wide.

The text is executed on six longitudinal strips divided by limiting lines:
*biarfaa : statu : sis[o] stain ¶ hakbiarn : brubr ¶ ruþuisl : austain : imuar ¶
is aff[a] : st[ai]n[a] : stata : aft : raf[a] ¶ su[b] furi : ru[f]staini : kuamu ¶
uit i aifur : uifil ¶ [ba]uþ [u=m]* [13]

The inscription mentions an unsuccessful expedition into the interior of Rus', which tragically ended near the rapids of Aifur on the Dnipro River. The inscription says:

Brightly painted, this stone was raised by Hegbjarn and his brothers Rodvisl, Austain and Emund. They have raised stones in memory of Ravn south of Rufstain. They penetrated far into the Aifur. Vivil was in command [14, p. 128].

The inscription commemorates a man who must have died south of *Ru[ff]stæini* [‘Rofstein’] while travelling in *Æifur* [‘Aifor’]. The latter indicates one of the dangerous Dnipro cataracts, whereas the former has been identified as a cliff located close to the cataract.

The place names *Æifur* [‘Aifor’] and *Ru[ff]stæini* [‘Rofstein’] are of the greatest interest in the inscription. The name *Ever fierce* [‘Aifor’] occurs in a text drafted for Constantine VII around 950.

Chapter Nine of Constantine’s *De administrando imperio* [‘On How to Manage an Empire’] depicts the Rus’ as based on the Middle Dnipro and points north, and ‘all the Rus’ constitute an elite preoccupied with tribute-collection and trade. The boats are fitted out and laden, and the Rus’ set forth in convoy as far as the Dnipro Rapids.

“At the fourth great rapid, which in Rus’ is called *Airfor*, everyone brings their ship to land and those who are in it stand watch after they disembark. These sentinels are necessary because of the *Petchenegs* who lie constantly in ambush. The rest take their belongings out of the dugouts and lead the slaves, fettered in chains, across the land for six miles, until they are past the rapids. After that they transport their vessels, sometimes by hauling them, sometimes by carrying them on their shoulders, past the rapids” [3, p. 58–59].

The toponym *Ru[ff]stæini* [‘Rofstein’] is not known from other sources; therefore, its interpretation is hypothetical. It is connected with the first of thrust of the *Neiasytetskyi* threshold, which was called *Rvanyi kamin* [2, p. 271–273].

On the Pilgårds stone six male persons of the expedition are mentioned, out of which four were addressed as brothers. As contemporary sources the runestones allow us to get glimpses of the organization of long-distance enterprises [8, p. 52].

One feature of island societies as suggests Christoph Kilger is the formation of collective identities through in-group identification and its maintenance through intra-group interaction [8, p. 52].

According to Christoph Kilger, the brothers mentioned on the Pilgårds stone might not necessarily be relatives in a biological sense, but they might

have rather considered themselves as brothers, companions, or fellows engaging in common enterprises abroad.

Perhaps, these fellowships were the basic elements of the networks operating from Gotland, recruiting male members of big families originating from different farms on the island [8, p. 52].

In his discussion on the Pilgård stone, its origins and the intellectual environment behind the inscription, Magnus Källström suggests that north-eastern Gotland and especially the area of Boge Viken could have been a center for the use of runic inscriptions during the early Viking period [8, p. 127].

From a social perspective, island societies like Gotland were not backwaters, but at the forefront of trade and communication across the Viking world [8, p. 61].

4. The Berezan' runestone about the collective memory of the Swedish trade community

The only find of a runestone in the east came to light on the island of *Berezan'* near the mouth of the Dnipro (Ukraine). Travelling across water was nothing new for Scandinavians. During the Viking Age, people, trade goods, and ideas flowed into its waters from regions as far removed as, for example, Rus'.

The runestone reflects especial knowledge that was driven by extensive contact with the outside world. It is obvious example of unique tradition of raising stone that occurred on Berezan' island during the Viking Age.

The island is mentioned in *De administrando imperio* as the island of *St. Aitherios*, where the Rus' usually rested on their way between Kyiv and Byzantium. Information about *St. Aitherios Island* is found in chapter 9 of the treatise "On How to Manage an Empire," describing movement towards Rus' on "the way from the Varangians to the Greeks."

Thus, from the text of *Constantine Porphyrogenitus* it can be seen that the Rus' reequipped their *monoksily* for sea travel on *St. Aitherios* Island, and perhaps such a staging post on the island was not uncommon. Byzantine emperors were concerned about the presence of the Rus' on the Lower Dnipro and near the island of *St. Aitherios*, as reflected in the agreement between Byzantium and Rus', signed by Prince Ihor in 944, which stipulated that the Rus' did not have the right to winter at the mouth of the Dnipro on *St. Aitherios Island*.

Most likely, the settlement on Berezan' Island in the 10th through 12th centuries occupied a very small territory. The island was of too great strategic value to the Byzantine Empire to allow the Rus' to inhabit it during winter, as it could lead to colonization of the area by the Rus'. On the return trip, the island served as the last resting place before facing rapids, portages, and the backbreaking oar work of fighting the river's currents [13, p. 231].

In the Viking Age in the Gulf of Finland there were several islands and places named Birkala, a place name similar to *Berezan'* Island. These places were located on "the way from the Varangians to the Greeks."

Perhaps, local involvement and the importance of *Berezan'* Island in trade contacts in the Viking Age were especially notable.

The Berezan' runestone memorialized merchants with enough information to reconstruct at least some of the routes they took.

The stone excavated in 1905 on the island of Berezan' in the mouth of Dnipro on what was known as the Varangian Way "from the Varangians to the Greeks".

The stone was found in a later grave and the original place is unknown. The stone lay in the tomb under the head and the runic inscription turned down. It is 48 cm wide, 47 cm high and 12 cm thick, and it is presently located in the Odessa archaeological museum⁵.

What makes the Berezan' runestone more interesting is that the Vikings trade campaigns from the Swedish lands to Byzantium proceeded along the Dnipro, which is pointed out in Eastern European toponymy and recorded in the runic inscription from the Pilgårds.

The inscription indicates the commercial interest of the Vikings in the Eastern route, therefore the inscription on the Berezan' stone should be understood in connection with the function of the Dnipro trade way.

The monument is dated to the second half of the eleventh century:

*krani : kerþi : (h)alf : þisi : iftir : kal : fi:laka : si(n)*⁶.

[‘Grani made this vault in memory of Karl, his partner’] [X UaFv1914] [13].

A slab was raised by *Grani* in memory of his companion *Karl* together with whom he made a trip, probably to Byzantium.

The memorial runic monument was established not by relatives of the dead, but by his companion, the partner.

⁵ Registration number 50378

⁶ XUaFv1914;47. Samnordisk runtextdatabas, Uppsala universitet. <https://skaldic.abdn.ac.uk/db.php?id=21575&if=srdb&table=mss>

Therefore, it is unique for Eastern Europe. The stone is testimony to the wide-ranging activities of Scandinavians in the east.

Karl and Grani, mentioned on the stone of Berezan' island can be identified as fellows-in-trade from Gotland, Upland, or Västergötland, as suggested by the use of the term “*felagi*” (Figure 1).

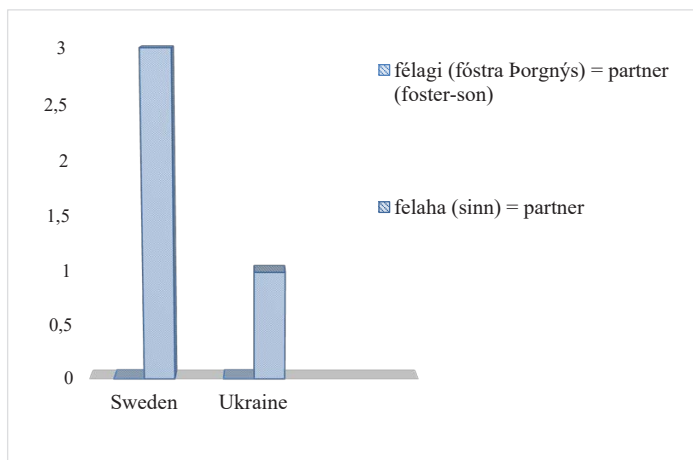

Figure 1. The distribution of the word “*felagi*” in Swedish runic inscriptions

The study shows that the term “*felagi*” occurs in Swedish runic inscriptions, the term “*felagi*” has often been generalized to fellow-in-trade, meaning “joint property” (felaha = partner: Vg 112, Vg 122, Vg 182, U 391, G 280) [13].

According to Judith Jesch term such as *félag* (a fellowship or partnership) suggests close-knit groups [6, p. 184].

Etymologically, the word appears to suggest trade, or at least some activity based on common property. This contractual implication of the term is illuminated by the loan word *feolaga* in Old English (‘fellow’) [6, p. 235].

The term “*felagi*” has often been generalized to friend/comrade but the actual meaning is rather “joint property”.

Thus, the term has been interpreted as fellow-in-trade, the exact meaning conditioned by each individual inscription.

Karl and Grani, mentioned on the stone of Berezan' island, cannot be clearly identified, although they may be from Gotland as suggested by the use of the term “*hvalf*” (coffin/vault) found only in this region.

This word was borrowed into English where it became fellow. Its primary meaning is shown by its etymology. The first element is Old Norse *fe*, “money” the second is related to the verb to the *leggja* to “lay”.

Thus “*fellow*” is someone who laid down money in a common enterprise, a business partner. This sense is certainly recorded in runes. Presumably this is a relic of two partners in trade one of whom died on their travels [10, p. 51].

Figure 2. The map with the place names mentioned in the Swedish rune inscriptions marked out along the Eastern trade route

So, a rare piece of evidence from the end of the 10th to the beginning of the 11th centuries is a runic inscription carved into a stone on Berezan island, which testifies that a considerable part of the travelers on the Dnipro route came from the Swedish community.

So, either the merchants travelled in felag with Scandinavians, or used people in as intermediaries.

Crossing along the Dnipro and further was the step towards exploring into the unchartered territories, including the Ukrainian landscape that connected the Viking Age Scandinavians trade community with established Eastern trade route into their mental map.

It is important that Berezan' stone structured the landscape in a certain way and regulated how traders encountered and experienced it.

Not only places, but also evidence of fellows-in-trade were brought together in the landscape through runestones (not only the one on Berezan' island, but also those in Gotland, Upland, and Västergötland).

Finally, that resulted in a common understanding of the landscape where the runestone was erected as well as creation of the mental map in the eyes of Scandinavians.

5. The runestones as mnemonic agents

The Scandinavian runic inscriptions constitute unique and reliable historical sources. Each Scandinavian runic stone tells a story. When someone encounters a runestone, they don't just observe it. The runic inscription on the stone makes them feel part of the life experience of the deceased.

The stones are examples of multi-media, demanding the evoking and engaging of an array of bodily senses. The rune-stones as images worked as focal points that transformed the place and affected the directionality in the landscape [4, p. 76]. A single runestone may have affected, and in some instances perhaps controlled, movement in the landscape.

The stones signal the destination of the path through islands Pilgårds and Berezan' making them an integral part of the general concept of movement. It is here that the layering of the past with a human dimension takes place.

The Scandinavian runic stones of the Age of Vikings are eyewitnesses of existence of Viking trade, mini-narratives about landscape of the Age of Vikings.

The Pilgårds and the Berezan' Scandinavian runic stones from the Viking Age are evidence of the Viking trade and a mini-narrative about the Viking age landscape. The text on the stone is understood as commonplace for the development of cultural experience. It highlights the human lives, activities, and cultural environment that influenced the existence of the stone.

The runestones were placed where people repeatedly walked, met, and travelled. Commemorative practices are performative and recurring in nature, which is why it is important to point out that it was not only the rune stone carvers that travelled in the landscape.

Back Danielsson, Ing-Marie points out that different classes and genders inhabiting the landscape, perhaps transporting things, goods, people and information from one place to another [4, p. 79–80].

This is an obvious statement, since the power relations expressed by rune-stones must be implemented where they can have an impact on people, in this case on roads and routes where people commonly travelled [4, p. 80].

The runestones are striking monuments in the landscape. Understanding the landscape and analyzing the potential connection of a runestone with other monuments within the same area are important in its general analysis.

The meaning of landscape is connected to people, territorial factors, and the importance of social connotations through connections to a wider world [14, p. 138].

In order to understand a monument it is necessary to analyze its geographical factors. Trade routes are commonly found near a runestone.

Connections to runestones, in turn, entail a broad historical scope, in which the monuments are seen not only as products of their time, but also as testaments of the past.

The Pilgårds and the Berezan' runestones held a general mnemonic function part of social memory. The runestones were an individual expression in the sense that they reiterated the deeds of a deceased person.

However, it should be emphasized that individual memories would not exist were it not for a social memory that provides the foundation and context for them. Social memory here refers to the selective preservation, construction, and obliteration of ideas about the way things were in the past in favor of interest in the present [15, p. 234–39].

It is important that runestones were erected in past places of importance, such as along the Eastern way. Due to such usage, a runestone both reminds

people of the past and, at the same time, brings something new to the equation. A runestone can be regarded as a memory object, i.e. a mnemonic citation.

In this paper, it has been shown that the Pilgårds and the Berezan' runestones structured the landscape in a certain way and also regulated how traders encountered and experienced them. Not only places, but also evidence of fellows-in-trade were brought together in the landscape through runestones.

This resulted in a common understanding of the landscape where the runestone was erected as well as the life and death of the deceased, in other words, honoring their memory.

Runestones were seamlessly interwoven in both individual and collective memory. The work of memory is a practical performativity based on experience, a profoundly material and strongly embodied process.

Commemorative practices are performative and recurring in nature, which is why it is important to point out that it was not only the runestone raiser that traveled through the landscape [4, p. 79].

The Berezan' runestone had an impact on people, in this case of the commonly traveled Eastern trade route.

Such a practice-based approach serves to create a more dynamic perspective on the runestone as a monument and how it actually linked people together and is thereby connected to the Swedish trade community. Those forces of regularity in combination with repeated performances have built memory.

6. Conclusions

In the process of long-distance Vikings trade networks on the Eastern way Ukrainian geographical space turned into social and was reflected in the inscriptions of the Pilgårds and the Berezan' runestones.

The inscriptions on runestones were fused the physical, humans and the cultural landscape into the mental map, which was comprehensible to a certain group of the Swedish fellows-in-trade.

The Pilgårds and the Berezan' runestones produced memorable situations: the Vikings imagined space from their anthropocentric perspective. They structured information about Ukrainian landscape and gave the evaluation of the purpose of a place.

An interest in the landscape settings of monuments has been growing over the past few decades and it has been demonstrated that landscape is not just a neutral backdrop but an integral part of Pilgård's and the Berezan' runestones.

As Johnson suggests: "people in the past did not simply live, discard items, and build on sites, but they also interacted with the landscape beyond".

The role of memory had been crucial to both the initial creation and subsequent use of rune inscription and its information.

Runestones may essentially be fragments of memory in the sense that they serve to activate memories of distant places and trade activity.

Finally, runestones were seamlessly interwoven in both individual and collective memory. Such circulating knowledge of landscape was an integral part of rune inscriptions. We can assume that a single runestone on Berezan' island may have affected and, in some instances, perhaps controlled movement in the Eastern landscape.

References:

1. Bertell, Maths, Frog & Willson Kendra (2019). Looking across the Baltic Sea and over linguistic fences. In *Contacts and Networks in the Baltic Sea Region: Austmarr as a Northern Mare nostrum, ca. 500–1500 AD.*, edited by Maths Bertell, Frog and Kendra Willson. Crossing Boundaries: Turku Medieval and Early Modern Studies. Amsterdam University Press, 11–25.
2. Braun, F. A. (1911). *Dneprovskiy porog v runicheskoy nadpisi*. [Dnipro Threshold in the Swedish Rune Inscription]. *Sbornik arheologicheskikh statey, podnesennyiy A.A. Bobrinskomu* [Collection of archaeological articles in honor of A. A. Bobrinsky], pp. 270–276. (in Russian)
3. DAI (1967) = Moravchik, G. (1967). *Constantine VII Porphyrogenitus, De administrando imperio*. In: Greek text with English trans. by Jenkins, R. J. H. Washington. DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 58–59.
4. Danielsson Ing-Marie Back (2015). Walking down memory lane: runestones as mnemonic agents in the landscapes of late Viking-age Scandinavia. In *Early Medieval Stone Monuments: Materiality, Biography, Landscape*, ed. Howard Williams, Joanne Kirton and Meggen Gondek. UK: The Boydell Press, 62–86.
5. Hansson, Martin (2014). Life in Medieval Landscapes: People and Places in the Middle Ages. Papers in Memory of H. S. A. Fox. *European Journal of Archaeology*, 17(1): 173–176.
6. Jesch, Judith (2001). *Ships and Men in the Late Viking Age. The Vocabulary of Runic Inscriptions and Skaldic Verse*. The Boydell Press, Woodbridge, 344 p.
7. Källström, Magnus (2012). Gotlandic Picture Stones as Sources for Runology and the History of Scandinavian Languages. In *Gotland's picture stones:*

Chapter «Historical sciences»

bearers of an enigmatic legacy, *Gotländskt Arkiv 84.*, ed. M. Herlin Karnell. Visby: Gotlands Museum, 119–128.

8. Kilger, Christoph (2020). Long distance trade, runes and silver: a Gotlandic perspective. In *Relations and Runes – The Baltic Islands and Their Interactions During the Late Iron Age and Early Middle Ages.*, ed. Laila Kitzler Åhfeldt, Charlotte Hedenstierna-Jonson, Per Widerström and Ben Raffield. Riksantikvarieämbetet: 49–63.

9. Kitzler Åhfeldt, Laila (2020). Islanders' attitudes to runic script – personal objects with runic inscriptions on Öland, Gotland and Bornholm. In: *Relations and Runes – The Baltic Islands and Their Interactions During the Late Iron Age and Early Middle Ages*. Laila Kitzler Åhfeldt, Charlotte Hedenstierna-Jonson, Per Widerström & Ben Raffield (Eds.) Riksantikvarieämbetet, pp. 151–161.

10. Page, Raymond Ian (1987). *Reading the past runes*. London: Published for the Trustees of the British Museum by British Museum Publications.

11. Peterson, Gary Dean (2016). *Vikings and Goths: A History of Ancient and Medieval Sweden*. Jefferson, North Carolina: McFarland & Company.

12. Siljedahl, Carl-Olof, & Jacobsson Oscar (2017). People, Runestones and Landscape in Västergötland. In *Lund Archaeological Review*, 23, 135–49.

13. Uppsala universitet. “Samnordisk runtextdatabas”. Accessed February 20, 2021. URL: <https://skaldic.abdn.ac.uk/db.php?if=srdb&table=srdb>

14. Van Dyke, Ruth (2011). Imagined pasts imagined. Memory and ideology in archaeology. In *Ideologies in Archaeology*, edited by Reinhard Bernbeck and Randall McGuire, Tuscon: University of Arizona Press, 233–53.

15. Westholm, Gun. (2009). Gotland and the surrounding world. In *The Spillings Hoard. Gotland's Role in Viking Age World Trade.*, ed. A.-M. Pettersson. Visby: Fornsalens Förlag, Gotlands Museum, 109–52.

CHAPTER «ARCHITECTURE»

CURRENT PROBLEMS OF PRESERVATION AND DEVELOPMENT OF HISTORICAL AREAS OF THE CITY

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНИХ РАЙОНІВ МІСТА

Iryna Rusanova¹

Iryna Chernova²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-8>

Abstract. The work is devoted to the analysis of modern approaches to the use of objects of architectural and historical heritage and the conceptual solution of issues of use and preservation of historical areas on the example of Zaporizhzhia. The work analyzes modern approaches to the preservation of the urban historical environment in the context of sustainable development of the city, the means of reconstruction of historic areas; it highlights the historical stages of formation, compositional and planning characteristics, as well as the architectural and spatial typology of development of historical areas of Zaporizhzhia. The study substantiates the theoretical and methodological basis for the preservation of historical and architectural heritage. The paper considers national and foreign experience in preserving historic areas in urban development and modern methods of preserving architectural and historical heritage. The author offers a vision of a comprehensive reconstruction of the historic city, stages and measures to implement the concept of reconstruction based on the characteristics of construction and analysis of the functional use of

¹ Candidate of Architecture, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Design,
National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Ukraine

² Master of Architecture,
Head of the Department of Ukrainian Studies and General Language Training,
National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Ukraine

buildings in the context of the environment. The author concludes that the state of preservation and use of historical and architectural monuments in Ukraine lags far behind the leading foreign countries, and to effectively solve the problem it is necessary to apply a comprehensive approach to the revitalization of historic cities.

1. Вступ

Урбаністичний топос сучасної України являє собою мультисередовище, яке потребує ґрунтового вивчення та осмислення в різних аспектах. Зокрема, значний інтерес представляють різноманітні підходи до визначення історичних етапів формування міст України, адже на теренах сучасної держави можна виділити історико-архітектурні ареали часів античності, маґдебурзького права, індустріальні міста ХІХ – середини ХХ століття, які розташовані поруч із сучасною забудовою.

Попри певні зрушення, доволі актуальною залишається проблема збереження, реставрації та розвитку історичних ареалів у міській забудові. У провідних зарубіжних країнах наразі сформоване належне підґрунтя для гармонізації та ревіталізації історичних міст, натомість в Україні, нажаль, превалює споживацьке ставлення до багатой культурної спадщини, яке призводить до дисгармонійності історико-культурного ландшафту багатьох міст. Місто Запоріжжя посідає вагомe місце у загальнодержавній соціально-економічній структурі країни, певною мірою впливає на внутрішньодержавний та міжнародний розподіл праці, проте недостатньо реалізує власний рекреаційний та історико-культурний потенціал, почасти й через недбале ставлення до історико-архітектурної спадщини.

Збереження та ревіталізація міського історичного середовища в контексті сталого розвитку міста набуває нового значення з огляду на сучасні соціально-економічні потреби, екологічні виклики та наявний історико-культурний потенціал. Для збалансування сучасних потреб людини й обстоювання інтересів прийдешніх поколінь, їх права на комфортне та безпечне довкілля спонукає до пошуку шляхів збереження та оновлення історичного середовища міста як головного чинника його культурного розвитку. Це і зумовлює актуальність окресленої проблеми.

2. Науково-методичні засади збереження історичного середовища

Забудова Запоріжжя відбувалася впродовж кількох століть під впливом різних чинників: політичних та соціально-економічних реалій, діяльності інституцій та окремих особистостей, особливостей клімату, специфіки ландшафту місцевості та зміни архітектурно-будівельних концепцій. Динамічні зміни на сучасному етапі розвитку міста посилюють інтерес до структури міського простору, виявлення закономірностей у його трансформації. У Запоріжжя протягом останнього часу з'явилися нові житлові комплекси й дороги, на місці колишніх промислових зон постають офісні й торговельні центри, перебудовуються парки, змінюється інфраструктура, але й збільшується територія депресивних локацій на місці колишніх промислових майданчиків. Водночас зростає й свідомість міських мешканців, які обстоюючи своє право на простір, беруть активну участь у обговоренні новацій та все частіше виступають проти необґрунтованих, а іноді навіть шкідливих, перетворень.

Вивчення архітектурно-планувальних засоби використання архітектурних пам'яток у планувальній структурі міста дозволить, на наш погляд, розробити комплекс дієвих заходів зі збереження та актуалізації культурної спадщини, своєчасно виявити прояви та особливості містобудівної деградації історичних районів міста.

Проблема збереження середовища історичних міст не нова, на неї звертали увагу вітчизняні та зарубіжні дослідники. Наукові розробки засвідчують певний інтерес до наукового обґрунтування ключових засад використання, збереження та регенерації містобудівних комплексів з історичною забудовою (Бевз М., Прибега Л.) [3; 28–30], окремі дослідники зосереджувались на проблемі регенерації забудови ринкових площ (М. Каплінська, О. Рибчинський [14; 33] та ін. Проте питання відбудови історичних кварталів міст залишається недостатньо дослідженим.

У низці теоретичних праць М. Бевза, В. Вечерського, Г. Петришин, Л. Прибеги, О. Рибчинського, М. Ясінського та ін. [3; 6; 22; 28–30; 78; 33; 43] досліджено архітектуру та планувальну структуру історичних міст, принципи, способи і підходи відновлення їх середовища. В окремих працях ґрунтовно викладені теоретичні аспекти дослідження, регенерації та відновлення історичних міст: М. Дьомін, М. Каплінська,

Н. Лещенко, О. Пламеницька, С. Топилко та ін. [8; 14; 18; 23; 39]. Вагомий внесок зроблено вченими, які розробляли питання формування поселень та загальних принципів містобудування різних періодів: Л. Прибеогою, Т. Трегубовою, В. Тимофієнком, П. Ричковим, І. Фомінім, Т. Саваренською, Б. Посацьким, В. Каліновським, Б. Колоском [13; 15; 25; 28; 35; 36; 38; 40; 41]. Результати окреслених досліджень узагальнено у роботах У. Іваночко, Ю. Ідака, С. Кравцова та ін. [10; 11; 16]. Аналізу історичних містобудівних етапів формування міста Запоріжжя та їх впливу на міську забудову, планувальній структурі міста Запоріжжя присвячені роботи Альошина В. та Силогаєвої В. [2; 37].

Наразі можна констатувати, що в нашій державі існує низка проблем інституційного, правового та організаційного характеру, що вкрай негативно позначаються на державній політиці в сфері використання, збереження та популяризації національної культурної спадщини. З-поміж яких варто назвати: розрізненість елементів системи держуправління в галузі охорони культурної спадщини; непогрунтовані обмеження окремих функцій, покладених на державні інституції з охорони культурної спадщини; недопрацьований алгоритм обліку та систематизації об'єктів, що належать до культурної спадщини, що не дозволяє створити якісний інформаційний ресурс культурної спадщини та культурних цінностей; недосконалість чинного законодавства тощо.

Суттєвою проблемою в сфері збереження архітектурно-історичного надбання держави залишається координування охорони спадщини, розвитку населених пунктів та господарської діяльності на основі законодавства у пам'яткоохоронній сфері. Також досі забудовники та інші суб'єкти господарювання доволі часто нехтують інтересами збереження архітектурно-історичної спадщини, створюючи перешкоди для пам'яткоохоронної та дослідницької діяльності.

В умовах глобалізації постало питання збереження в автентичному вигляді сучасних історичних населених місць. Через сучасну забудову, яка не лише не гармоніює з історичними кварталами, а й значною мірою спотворює їх, знижується туристичний потенціал держави й регіонів, їх культурний імідж, а отже й надходження до місцевого та державного бюджетів суттєво нижчі. Історичні міста є складовою гуманітарного простору, на якій ґрунтується патріотичне виховання, формується естетичний смак та базуються наукові дослідження.

Отже, використання та збереження архітектурно-історичного культурного надбання має належати до пріоритетних напрямів гуманітарної політики України. Саме в цій площині культурної діяльності на державні інституції покладається найбільша відповідальність. Тому, як будь-яка продуктивна діяльність, вона вимагає зосередження функцій прийняття рішень, координування та контролю в єдиному центрі та визначення чіткої управлінської ієрархії.

3. Вітчизняний та зарубіжний досвід збереження історико-архітектурної спадщини

Загальносвітовий досвід засвідчує, що пріоритетним завданням реконструкції житлових кварталів в архітектурному плані є відновлення втрачених елементів історичної містобудівної структури, зокрема реставрація історичної забудови та усунення дисгармонійних елементів. Вітчизняні реалії демонструють звужений підхід, який полягає у реконструкція чи реновації окремо взятих споруд.

Оте н часі вивчення та узагальнення накопиченого досвіду збереження, реставрації та пристосування до умов життя сучасного суспільства об'єктів архітектурної спадщини України, виявлення інноваційних підходів до розробки проектів зі збереження архітектурної, містобудівної спадщини, що може стати передумовою для діалогу представників органів державної, виконавчої влади та архітекторів для вирішення актуальних питань збереження архітектурного пласту.

Збереження та використання історико-культурного надбання в умовах розбудови міст є глобальною проблемою сучасності. У країнах пострадянського простору склалася специфічна ситуація, яка значно відрізняється від світової практики, оскільки пов'язана з правовим нігілізмом, змінами соціально-економічного та політичного устрою держави, що проявилися в деструктивному впровадженні нової забудови в історичне середовище. Сучасна зі збереженням культурної спадщини має стати частиною Національної безпеки країни. Зарубіжний досвід, де проблема використання та збереження історико-культурної спадщини набула вагомого значення та юридичного статусу, переконує нас у цьому.

Наразі у низці нормативних документів можна зустріти поняття історичного середовища, порушеного історичного середовища тощо.

Під цілісним історичним середовищем, як правило, розуміють певне міське середовище, що якомога краще сприяє виявленню основних якостей історико-культурних пам'яток, яке збереглося в своєму історичному вигляді або за своїми ознаками відповідає історичному.

Якщо певне історичне середовище має включення дисгармонійного характеру або втратило частину історичної забудови, що спричинило зміну чи часткову втрату планувальної структури території, тоді має місце частково порушене історичне середовище.

Найпоширенішими видами реконструкції, виходячи зі стану збереженості історичного середовища, є: регенерація, ревалоризація, ревіталізація, реконструкція, реставрація, реновація тощо.

Конституція України та Закони України, які регулюють питання збереження та використання історико-культурної спадщини, є основою пам'ятоохоронної діяльності. У цих документах визначено рівень відповідальності за пошкодження та порядок використання пам'яток. Певні аспекти збереження культурного ландшафту та урбаністичних особливостей історичних міст зафіксовано у 1987 році в «Міжнародній хартії про охорону історичних міст» [Цит. за 28, с. 46]. Зокрема, там зазначено, що історичне місто виникало «внаслідок більш-менш стихійного розвитку чи за продуманим планом, всі міста світу як матеріальне вираження різноманітних суспільств, що змінювалися протягом історії, є історичними. Ця хартія безпосередньо стосується історичних міст, великих і малих, історичних центрів і кварталів з їхнім природним чи створеним людиною оточенням, котрі, крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям» [28, с. 47].

Водночас варто зазначити, що окрім безпосереднього збереження пам'ятки, необхідно передбачати «одночасно збереження безпосереднього традиційного оточення. Навколо об'єкта (споруди) пам'ятки потрібно створювати охоронну зону, в якій нове будівництво, усі знесення та перетворення, які могли б змінити співвідношення об'ємів та кольорів, забороняються» [33, с. 97].

Вітчизняна методика збереження культурної спадщини спирається на праці Є. Михайловського [20], С. Под'япольського [24], О. Щенкова [42]. Методику охорони пам'яток в історично сформованому середовищі та урбаністичній структурі розробляли А. Іконніков [9], Н. Гуля-

ницький [7], А. Беккер [4], М. Кудрявцев [17], Ю. Ранінський [32]. Відтак слухними є зауваження Леоніда Прибеги, що «з урахуванням історико-культурної значущості та існуючого стану об'єкта традиційного зодчества, можуть мати місце такі пам'яткоохоронні методи, як ревалоризація, регенерація та моделювання традиційного середовища. Метод ревалоризації прийнятий у випадку автентичної схоронності просторового каркасу середовища і спрямований на зміцнення матеріальної субстанції пам'ятки та виявлення композиційно-просторової організації відповідного об'єкта через його естетизацію. Застосування методу регенерації допускається у разі необхідності відновлення характерного середовища пам'ятки (комплексу) та функціональної адаптації об'єкта [29]».

4. Етапи забудови міста Запоріжжя

Місто Запоріжжя як індустріальний центр з багатою історією та унікальною культурною спадщиною має багатий культурний та економічний потенціал. Економічний потенціал міста Запоріжжя відзначається масштабністю і різноманітністю галузей виробництва і видів діяльності. Як місто з унікальним характером середовища м. Запоріжжя занесено до Списку історичних населених місць, затвердженого постановою Кабмін України № 876 «Про затвердження Списку історичних населених місць України» [26]. На державному обліку наразі перебуває 174 пам'ятки історії та культури. З метою обмеження господарської діяльності у місцях зосередження пам'яток та археологічного культурного шару у місті встановлено межі трьох історичних ареалів – «Старий Олександрівськ», «Соціалістичне Запоріжжя», «Острів Хортиця».

Хоча Запоріжжя має доволі тривалу історію, а рішеннями Запорізької міськради «Про уточнення дати заснування Запоріжжя» [12] змінена офіційна дата заснування міста і цією датою вважається 952 рік (перша писемна згадка), власне історія самого міста традиційно пов'язується з закладенням Олександрівської фортеці 1770 р. У різних джерелах можна подаються різні формати виділення основних містобудівних етапів.

Наразі існує низка підходів да аналізу урбаністичного простору: на морфотипом забудови (А.Г. Большаков) [5], ембріональним розвитком (В. Силогаєва) [37], акторно-мережевий підхід тощо. Проте універ-

сального підходу з чітким набором критеріїв до вичленення містобудівних етапів у межах певного урбаністичного простору немає. Традиційно використовується хронологічний метод, який спирається на найбільш знакові зрушення в архітектурному топосі міста.

В історії формування міста Запоріжжя за архітектурно-історичним планом виділяється три основні етапи, відповідно до них вичленовуються історичні ареали.

Проте, на наш погляд, доцільно виділити принаймні 5 етапів формування урбаністичного простору м. Запоріжжя, представлені в таблиці 1.

Слушно першим етапом можна вважати період з 1770 року. Чотирицигальська правофлангова фортеця замикала Дніпровську лінію укріплень. Першу Олександрівську фортецю почали будувати у 1770 між річками Мокрою Московкою (лівий берег) і Кушугумом (правий берег). Через наслідки повені будівництво було перенесене ближче до Дніпра в районі «мініховського ретраншементу», спорудженого графом Мініхом у 1736 р.

Новицький Я. зазначав: «15 августа 1771 в день Успения Богородицы Фридездорф был уже на реке Московке и, заняв Миниховский ретраншемент и несколько бывших здесь запорожских зимовников, утвердился лагерем...» [Цит. за 12]. Фортецю названо Олександрівською. План фортеці являв собою п'ятнадцятикутну зірку, яка разом з ровами займала площу 105 десятин, внутрішній двір фортеці мав 58 десятин (рисунок 1).

Головне управління – цитадель апостола Іоанна звернена на південний захід у бік Дніпра з двома рavelінами, з північного заходу – бастион апостола Матфея, з північного сходу – апостола Марка, бастион апостола Луки (на місці сучасної обласної бібліотеки). До середини 1775 роботи зі спорудження фортеці були закінчені. Вали обнесені глибокими ровами з гласіксами.

На території фортеці планувалося розмістити кам'яні та дерев'яні будинки для офіцерів та коменданта, вісім казарм для гарнізона, церкву, аптеку, шпиталь, школу, запасний продовольчий магазин, цейхгауз і в'язницю. В казармах фортеці розміщувалися прикордонний батальйон, інженерна, артилерійська та інвалідна команди. Вони називалися «Олександрівськими». У фортеці розташовувалися також командування всією

Історичні етапи забудови м. Запоріжжя

Історичний період	Коротка характеристика	Об'єкти
1770 р. – кінець XVIII століття	<p>Традиційно історія міста ведеться з 1770 року – закладення однієї з семи фортець Дніпровської кріпленої лінії – Олександрівську. 1771 рік – перенесення на нове місце. 1785 фортецю перетворено на посад, а в 1806 році Олександрівськ – повітове місто Катеринославської губернії. 1796 року було розроблено та схвалено проєкт трансформації Олександрівська в найбільше місто регіону. 5 червня 1806 року було видано указ, на підставі якого Олександрівськ набув статусу повітового міста Катеринославської губернії. Герб Олександрівську було пожалувано 1811 року.</p>	Олександрівська фортеця
Кінець XVIII століття – початок XX століття	<p>Навколо Олександрівська з 1787 року почали оселялися переселенці-меноніти, що скористалися запрошенням Катерини II. Так виникають менонітські колонії Кічкас, Ейнлаге, Хортицька колонія, Розенталь, Шенвізе, с. Вознесенка. З ініціативи переселенці створюється ціла низка підприємств, зокрема заводи: Я. Бадовського (1880 р.), Леппа і Вальмана (1887 р.), О. Циглера (1891 р.), І. Кацена (1894 р.). Олександрівська машинобудівна компанія (1890 р.). Знаковим став 1902 рік, коли виникає залізничне сполучення, а 1910 р. розпочинає свою роботу електростанція. Швидко формується мережа освітніх закладів. З 1914 році до міста евакуюються підприємства з Російської імперії – авторемонтні майстерні, завод акціонерного товариства «Борман, Шведе і Ко» (1915 р.), завод авіаційних моторів акціонерного товариства ДЕКА (1916 р.), дротово-цвяховий завод та ін.</p>	Колонія Розенталь, Електростанція, палац Вальмана, млин Нібура Залізничний вокзал Запоріжжя-2

Chapter «Architecture»

(Закінчення таблиці 1)

Історичний період	Коротка характеристика	Об'єкти
Початок ХХ століття – 1941	Після перейменування губернії на Запорізьку, у 1921 році Олександрівськ також отримав назву Запоріжжя. Подальший розвиток міста визначило будівництво першої із лінії дніпровських гідроелектростанцій - ДніпроГЕС (1927 р.). Будівництво тривало до 1934 р., а на повну потужність (560 тис. кВт. Це дало поштовх до спорудження нових промислових підприємств («Запоріжсталь», Запорізький коксохімічний завод, алюмінієвий комбінат, завод феросплавів та «Дніпроспецсталь». Модель міста нового типу реалізується в комплексі Соцміста (1936 р.).	ДніпроГЕС, Соцмісто, театр ім. Магара
1945–1990 рр.	У повоєнний період (1947 р.) відновив свою роботу ДніпроГЕС, а згодом одне з найбільших промислових підприємств «Запоріжсталь» (1949 р.). Швидкими темпами були відбудовані вищі та середні навчальні заклади. Надалі споруджуються громадські будівлі (Концертний зал імені М. І. Глінки) та житлові райони (Вознесенка, Космічний, Шевченківський, Хортицький, Бородинський, Осипенківський та Південний райони. Розпочали свою роботу «Запоріжкабель», ЗТЗ (Запорізький трансформаторний завод), «Перетворювач», ЗВА (Завод високовольтної апаратури), споруджується Дніпрогес-2	Концертний зал ім. М.Глінки
1991 р. – сучасність	Вигляд м. Запоріжжя після 1991 року поступово починає змінюватися, будуються сакральні споруди (Свято-Покровський кафедральний собор 1933–2007 рр., Бізнес-центри, готелі (Хортиця Палас, Есо Tower, Рейкарц, і т.п.), житлові комплекси (Бородино, Централ, Комфорт Сіті), закладаються та реконструюються парки і сквери, культурні центри (Запорозька січ, Скіфський стан тощо).	Свято-Покровський кафедральний собор 1933–2007 рр. БЦ Хортиця Палас БЦ Есо Tower ЖК Бородино

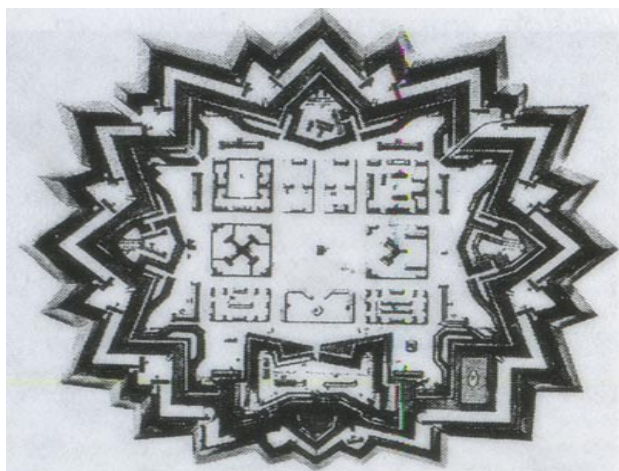

Рис. 1. План Олександрівської фортеці

Дніпровською лінією фортець, Азовський піхотний полк. З 1776 тут розмістилася Олександрівська прикордонна митна застава. Фортеця діяла до 1800, тепер на цьому місці – забудова м. Запоріжжя [12].

З 1775 до 1921 рр. – населений пункт мав назву Олександрівськ, який з 1806 року стає повітовим містом. У 1921 році Олександрівськ було перейменована на Запорожжя і з 1923 року місто стає центром утворення Запорізького округу. 1796 року було розроблено та схвалено проект трансформації Олександрівська в найбільше місто регіону. 5 червня 1806 року було видано указ, на підставі якого Олександрівськ набув статусу повітового міста Катеринославської губернії, проте майже до XX століття, на думку окремих дослідників, місто було провінційним та слабко розвиненим.

Рис. 2. Фасад Олександрівської фортеці

Ціла епоха в історія Олександрівська пов'язана з менонітами. В кінці XVIII – початку XX століття навколо Олександрівська почали оселялися переселенці-меноніти, що скористалися запрошенням Катерини II. Так виникають менонітські колонії Кічкас, Ейнлаге, Хортицька колонія, Розенталь, Шенвізе, с. Вознесенка.

Наразі в Запоріжжі можна побачити значний менонітський «слід» у вигляді колишніх промислових підприємств, освітніх закладів; споруди, в яких вони розмішувалися, являють собою цінні архітектурні об'єкти з потужною естетичною функцією, незважаючи на їх занедбаний стан. Саме з менонітами пов'язана активізація просвітницької та меценатської діяльності

Загалом історико-архітектурні пам'ятки менонітів в колонії Розенталь представлені кількома типами:

- сакральні об'єкти (менонітська кірха – тепер районний будинок культури);
- промислові об'єкти (приміщення колишнього заводу Леппа-Вальмана та ін.);
- адміністративні споруди (центральна гімназія, школа для дівчаток, лікарняний комплекс, будівля волосної адміністрації);
- монументальні об'єкти (пам'ятник менонітам);
- житлові будівлі.

Найвідомішими пам'ятками Хортицької колонії є: менонітська кірха, Центршулле (Центральна гімназія), Учительська семінарія, лікарняний комплекс, меморіальний пам'ятник менонітам-жертвам сталінських репресій та релігійних утисків, адміністративна будівля (волося), Палац Вальмана, Медхеншулле (школа для дівчаток).

Усі менонітські будинки у Запоріжжі побудовані за допомогою «фламандської кладки». З часів середньовіччя така кладка була найбільш популярною у всіх містах Західної Європи.

Оскільки Олександрівськ мав вигідне розташування, через нього проходили велелюдні шляхи та завозилася сільськогосподарська продукція з навколишніх селищ для подальшого транспортування залізницею. Завдяки цьому впродовж XIX століття місто стає не лише важливим транзитним пунктом залізничного сполучення, а й провідним центром з виготовлення сільськогосподарської техніки.

З ініціативи менонітів створюється ціла низка підприємств, зокрема заводи: Я. Бадовського (1880 р.), Леппа і Вальмана (1887 р.), О. Циглера (1891 р.), І. Кацена (1894 р.). Олександрівська машинобудівна компанія (1890 р.).

Знаковим став 1902 рік, коли залізничне сполучення поєднало Олександрівськ із Донецьким і Криворізькими басейнами, а 1910 р. розпочинає свою роботу електростанція. Швидко формується мережа освітніх закладів: загальноосвітні початкові школи, комерційні та реальні училища, класичні гімназії.

З 1914 році до міста евакуюються підприємства з Російської імперії – авторемонтні майстерні, завод акціонерного товариства «Борман, Шведе і Ко» (1915 р.), Завод авіаційних моторів акціонерного товариства ДЕКА (1916 р.), дротово-цвяховий завод та ін.

Станом на 1897 р. в Олександрівську проживало майже 19 тис. осіб, а перед Першою світовою війною населення міста досягло вже 63,6 тисячі осіб [12]. Швидко зростання кількості населення супроводжувалося й розбудовою самого міста, згідно з архівними матеріалами, на початку ХХ ст. тут було понад 8000 будинків, які розташовувалися на 95 вулицях, частина з яких була покрита бруковкою.

Період початку ХХ століття – 1941 рік ознаменований кількома масштабними проектами, які стали візитівкою Запоріжжя разом з о. Хортицею та Олександрівською фортецею.

Від початку Першої світової війни у 1914 році низка місцевих та евакуйованих підприємств розпочали випуск різноманітної продукції військового призначення [37].

Подальший розвиток міста як потужного індустріального осередку визначив початок будівництва першої із ліній дніпровських гідроелектростанцій – ДніпроГЕС (1927 р.). Будівництво станції тривало до 1934 р., а на повну потужність (560 тис. кВт.) вона запрацювала після запуску 9 агрегатів у 1939 р. Це дало поштовх до спорудження нових промислових підприємств («Запоріжсталь», Запорізький коксохімічний завод, алюмінієвий комбінат, завод феросплавів та «Дніпро-спецсталь»).

Модель міста нового типу реалізується в комплексі Соцміста (1936 р.). Ідея плану міста навколо ДніпроГЕСа належить професору І.Г. Александрову (1928 р.). До участі у конкурсі було допущено проекти

групи Щусєва (розбудова міста вздовж Дніпра) та групи Б.В. Сакулїна (забудова Хортиці) [1].

Надалі розбудова житлового комбїнату помітна у забудові першої черги – шостого селища (соцміста), що формується на основі квартальної забудови, зберігаючи ознаки первинної структури з житловими та побутово-комунальними спорудами.

В 1930-ті роки Запорїжжя займало одне з провідних місць в економічному розвитку країни. У передвоєнний рік підприємства Запорїжжя виробляли валової продукції на суму 1,4 млрд. крб. Інтенсивний промисловий розвиток Запорїжжя дав поштовх житловому та соціально-культурному будівництву. Численні пропозиції планування і забудови міста, конкурсні проекти супроводжувалися дискусіями з найбільш принципових питань – місцерозташування нової частини міста, зонування і структури території, системи просторової організації, питання економіки та інше. Під керівництвом О. Щусєва колективом архітекторів та Харківським політехнічним інститутом під керівництвом професора М. Сикулїна, московськими архітекторами К. Князєвим, О. Беспрозваним, колективом Дніпромїста УСРР під керівництвом В. Весніна було розроблено декілька варіантів генерального плану міста.

У 1928 групою архітекторів: В. Веснін, Г. Орлов, М. Коллі було спроектовано центральний район «Шостого» селища «Великого Запорїжжя». Воно формувалося як ядро нового міста [19]. Автори проекту – архітектори Г. Орлов та В. Лавров – запропонували основні елементи головної композиції: вісь – Алея Ентузіастів ім. С. Орджонїкїдзе (сучасний проспект Металургів) – до Дніпрокомбїнату. Житлова забудова перемежовувалася громадською забудовою. Довкола ДніпроГЕСу мали зосереджуватися: готель, палац культури, музей Дніпробуду тощо, а посеред площі планувалося встановити пам'ятник В.І. Ленїну. В якості оздоблювального матеріалу окремих житлових будинків, лікарні, машинного залу ДніпроГЕСу були використано тинькування туфом.

Внаслідок широкого обговорення планованих рішень найкращим був визнаний проект Дніпромїста, за яким місто повинно було мати єдину структуру з акцентом на лінійному центрі. Суттєва роль у планувальній структурі міста відводилася зеленій зоні у житловій забудові

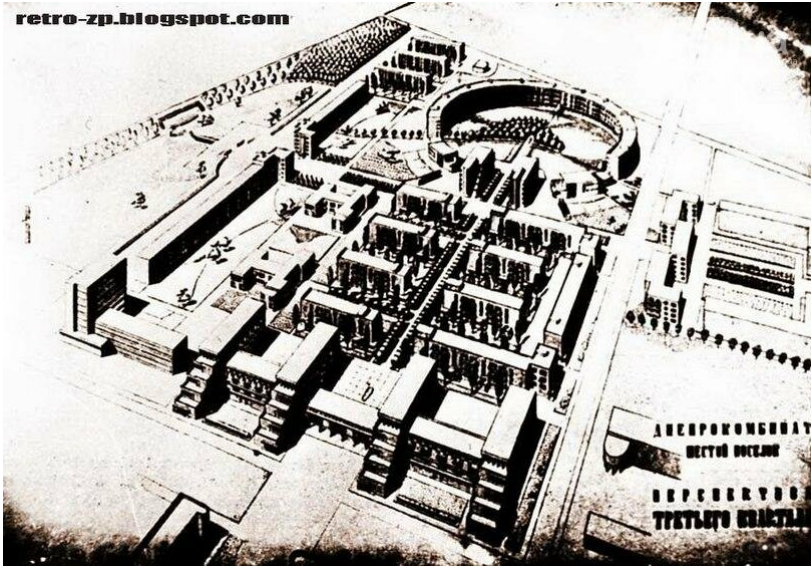

Рис. 3. Перспектива шостого селища

та громадських кварталів на території, закріпленій за промисловими підприємствами з формуванням захисної зеленої смуги від 1-6 км завширшки біля промислового майданчика.

Розробляючи проекти та втілюючи в життя будівництво Великого Запоріжжя, архітектори мали за мету створити місто нового типу, забезпечити належне обслуговування населення установами комунально-побутового та культурного призначення. Унікальність забудови Запоріжжя полягає в тому, що вперше у практиці містобудівництва був застосований принцип мікрорайонування, впроваджено блочний метод будівництва житлових будинків) тощо. На міжнародній виставці у Нью-Йорку один із варіантів проекту був нагороджений великою золотою медаллю [12, с. 231]. За задумом авторів проекту головна роль старого міста поступово нівелювалася, воно залишалося відокремленою одиницею цілісного урбаністичного простору [19].

Згодом було запущено ДніпроГЕС (1932 р.), а з 1939 р. станція запрацювала на повну потужність (9 гідроагрегатів забезпечували потужність 560 тис. кВт).

Паралельно в місті з'являлися нові підприємства – завод листових сталей («Запоріжсталь»), коксухімічний, алюмінієвий, феросплавів, завод інструментальних сталей (тепер «Дніпроспецсталь»). Запоріжжя стає одним із центрів з виробництва чорних та кольорових металів, важкої промисловості та електроенергетики країни.

Період 1945–1990 рр. позначений активною відбудовою повоенного періоду. У повоєнний період (1947 р.) відновив свою роботу ДніпроГЕС, а згодом одне з найбільших промислових підприємств «Запоріжсталь» (1949 р.). Швидкими темпами були відбудовані вищі та середні навчальні заклади.

Надалі споруджуються громадські будівлі (Концертний зал імені М.І. Глінки) та житлові райони (Вознесенка, Космічний, Шевченківський, Хортицький, Бородинський, Осипенківський та Південний райони. Розпочали свою роботу «Запоріжкабель», ЗТЗ (Запорізький трансформаторний завод), «Перетворювач», ЗВА (Завод високовольтної апаратури), споруджується Дніпрогес-2.

На початку 70-х років ХХ ст. почалася активна забудова нових житлових районів міста: Хортицького, Бородинського, Осипенківського і Південного мікрорайонів.

Вигляд м. Запоріжжя після 1991 року поступово починає змінюватися, будуються сакральні споруди (Свято-Покровський кафедральний собор 1993–2007 рр., Бізнес-центри, готелі (Хортиця Палас, Есо Tower, Рейкарц та ін.), житлові комплекси, що суттєво відрізняються від колишніх радянських проєктів (Бородино, Централ, Комфорт Сіті), закладаються та реконструюються парки і сквери, культурні центри (Запорозька січ, Скіфський стан тощо).

5. Історичні ареали м. Запоріжжя

На території Запоріжжя виділяють три історичні ареали, що обумовлені історичними етапами розвитку міста: Національний заповідник «о. Хортиця», «Старий Олександрівськ», Соціалістичне Запоріжжя: 4-те та 6-те селище, ДніпроГЕС, післявоєнна забудова міста 1945–1955 рр.).

У межах історичних ареалів пріоритетним напрямком містобудування є збереження традиційного характеру середовища, охорона та раціональне використання розташованих у цих межах пам'яток та об'єктів культурної спадщини.

Історико-культурна заповідна територія «Старий Олександрівськ» має доволі розгалужену форму і містить понад 100 пам'яток архітектури та містобудування. Площа території цього історичного ареалу згідно з історико-архітектурним опорним планом складає 213 га. Значна частина кварталів збереглися з часів заснування Олександрівська. Площі, кам'яниці, багатопверхові будівлі, навчальні заклади, які поступово змінили загальний вигляд колись провінційного міста. Під час Другої світової війни низка старих будівель вціліли (прибутковий будинок Якова Лещинського (арх. О. Ланшин), будівля Земської лікарні та ін.). Найвищою спорудою Олександрівська до 1920-х рр. був Свято-Покровський собор (1886–1890 рр.), зруйнований 1943 року (висота дзвіниці – 44,5 метри). Вулицею Поштова рухались екіпажі на Крим, тут було сконцентровано готелі: «Центральний», «Гранд-готель», «Метрополь», «Петроградський», «Північний», з яких зберігся лише будинок Шенделя – готель «Росія».

Межі історичного ареалу «Соціалістичне Запоріжжя» охоплюють територію правобережної та лівобережної частини Запоріжжя, поєднані греблею ДніпроГЕС. Загальна площа всього ареалу складає 539 га.

За архітектурними особливостями Запоріжжя умовно поділялося на стару частину (збігалася з територією Олександрівська) та нову, яку називали Соцмістом, Новою частиною або Великим Запоріжжям. Будівництво нового міста відбувалося за 8 кілометрів від старої частини, поруч з Дніпрогесом. Для складення проєктів планування та забудови міста у к. 20-х років ХХ ст. було створене «Бюро для проєктування м. Велике Запоріжжя». Містобудування тих років було втіленням ідеї комплексної забудови кварталів, яка передбачала поділ кварталів на окремі житлові комплекси, що мали гармоніювати з природним середовищем і виконувати соціально-побутові функції.

Шосте селище в Запоріжжі демонструє позитиви та негативи в містобудуванні 1920–1950-х років. Основним завданням «Соцміста» було усунування побути: обслуговування громадян, навчання молоді, вивільнення жінки від домашніх побутових обов'язків, обслуговування культурних потреб.

За проєктом Весніна Шосте селище м. Запоріжжя («Соцмісто») являло собою квартали – об'єднані комбінати із житлових будинків, громадських будівель (клуби, фабрики-кухні, їдальні, дитячі садки

та школи). Метою будівництва стало створення для всього населення однаково сприятливих умов. Шосте селище стало одним з дуже небагатьох реальних втілень ранніх соціально-містобудівних концепцій у дусі «чистого конструктивізму». У життя втілювалась ідея міста-конвеєра.

Наразі історичні ареали поруч з сучасними спорудами в забудові міста Запоріжжя створюють самобутній архітектурний комплекс, почасти зберігають своє функціональне призначення, проте потребують збереження та використання з урахуванням кращих світових та вітчизняних практик.

З-поміж сучасних тенденцій збереження та використання історико-архітектурної спадщини варто окреслити найбільш популярні, зокрема: уникання гомогенності та урізноманітнення функціонального призначення об'єктів.

Наявність офісних будівель у середмісті є свого роду показником успішності бізнес-середовища та високого рівня компанії. Приміщення для керівників та офісних співробітників здатні приносити прибуток завдяки оренді та за умови грамотного підходу можуть швидко окупитися. Такий сегмент нерухомості завжди користується попитом.

Оскільки попит на послуги автостоянок постійно зростає через збільшення кількості автомобілів загалом, тому це може стати вигідною інвестицією. Це, передусім, дозволить зареєструвати нового суб'єкта підприємницької діяльності, створить нові робочі місця та отримати нові надходження до бюджету міста.

План реконструкції певного історичного кварталу може складатися з таких етапів:

- реконструкцію самої історичної будівлі;
- облаштування навколишньої території (автостоянки, парки та сквери, знесення аварійних споруд, будівництво нових будинків, знесення некапітальних споруд, внутрішніх двориків);
- зміна функціонального призначення певних споруд тощо.

5. Висновки

Архівні матеріали та літературні джерела пам'яток архітектурно-історичної спадщини різних історичних періодів дозволили виділити п'ять історико-архітектурних етапів формування м. Запоріжжя впродовж кінця XVIII – початку XXI століття.

За архітектурно-просторовою типологією в забудові історичних кварталів м. Запоріжжя переважає периметральна, змішана забудова та з групами житлової забудови.

Внаслідок непродуманої політики збереження культурної спадщини в масштабах держави та міста можна констатувати певну містобудівну деградації історичних районів м. Запоріжжя.

Натомість зарубіжний та вітчизняний досвід дозволяє розробити та успішно втілити різні варіанти реконструкції кварталів з історичною забудовою зі збереженням автентичного вигляду та функціонального призначення пам'яток, доповнити його відповідно до запитів населення.

Оптимальним варіантом вирішення проблеми збереження та використання історико-архітектурної спадщини є комплексна реконструкція території, яка передбачає перепланування дворового простору, оснащення автостоянок для відвідувачів громадських закладів, знесення некапітальних будівель та будівництво нових будівель. Важливо, щоб всі радіуси доступності підприємств і установ обслуговування були достатніми для комфортного проживання у історичному кварталі. Комплексний підхід дозволить суттєво покращити умови життя на певній території.

Ефективність комплексного підходу до реконструкції полягає у тому, що він забезпечує можливість розглядати всі складники об'єкта перетворення в найважливіших взаємозв'язках. Містобудівна значимість реконструктивних заходів має на меті отримання високого архітектурно-художнього та функціонального результату завдяки здійсненню цілісного містобудівного задуму.

Соціальна ефективність виражатиметься в істотному поліпшенні умов проживання внаслідок одночасного доведення всіх елементів житлового середовища до стандартного рівня якості, виникненні нових суб'єктів підприємницької діяльності та збільшенні надходжень до міського бюджету від оренди приміщень, плати за паркування тощо. Економічна ефективність впливає з економії трудових і матеріально-технічних ресурсів унаслідок їх концентрації на одному містобудівному об'єкті.

Список літератури:

1. Алфьоров М.А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр.: монографія / М.А. Алфьоров. – Донецьк: Донецьке відділення НТШ ім. Шевченка, ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. – 552 с.
2. Альошин В.Е. Розвиток уявлення про соціалістичне поселення в містобудуванні України в 1920-х – початку 1930-х років: дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата архітектури. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alyoshin.ru/Files/diss.html>
3. Бевз М. Методологічні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст (на прикладі Західної України): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора архітектури. – Харків, 2004. – 34 с.
4. Беккер А.Ю. О сохранении градостроительных систем прошлого // Теория и практика реставрационных работ. – Москва: Стройиздат, 1972. – С. 21–24.
5. Большаков А.Г. Градостроительная организация ландшафта как фактор устойчивого развития территории: диссертации доктора архитектуры. – Иркутск, 2003 – 556 с.
6. Вечерський В. Архітектура і містобудування України доби Гетьманщини. (Особливості становлення і розвитку. 1648–1781 рр.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури. – Київ, 2001. – 20 с.
7. Гуляницький Н. Историко-архитектурное наследие в структуре современного города // Методика и практика сохранения памятников архитектуры. – Москва: Стройиздат, 1974. – С. 8–14.
8. Демин Н.М. Управление развитием градостроительных систем. – Київ: Будівельник, 1991. – 184 с.
9. Иконников А.В. Старое и новое в системе города. Памятники архитектуры в структуре городов СССР. – Москва: Стройиздат, 1978. – 208 с.
10. Іваночко У. Розвиток архітектурно-планувальної структури міст Галичини в умовах урбанізаційного процесу 1772–1918 рр.: дисерт. ... канд. арх. – Львів, 2004. – 394 с.
11. Ідак Ю. Підходи до визначення понять «морфологія» та «морфологія міста» в контексті теорії містобудування // Містобудування та територіальне планування. – 2019. – Вип. 69. – С. 153–159. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/MTP_2019_69_18
12. Історія Запоріжжя. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B6%D0%B6%D1%8F
13. Каліновський В.В. Шляхом непорозумінь та компромісів: учені-археологи і таврійське духівництво в справі охорони пам'яток Криму (кінець XIX – початок XX ст.) / Каліновський В.В. // Чорноморський літопис. – 2010. – 2. – С. 73–77. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/chornlit_2010_2_73
14. Каплінська М.В. Архітектурно-містобудівні принципи регенерації ринкових площ історичних міст Західного регіону України: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури. – Львів, 2015. – 157 с.

15. Колосок Б.В. Пам'ятки містобудування та їх охорона // Праці Центру пам'яткознавства. – Київ, 2001. – Вип. 3. – С. 49–72.
16. Кравцов С.Р. Принципы регулярного градостроительства Галичины XIV – XVII веков.: дисерт. ... канд. арх. – Москва, 1993. – 91 с.
17. Кудрявцев М.П. Развитие планировочной структуры городов с учетом историко-архитектурного наследия // Памятники архитектуры в структуре городов СССР. – Москва: Стройиздат, 1978. – С. 89–106.
18. Лещенко Н.А. Реконструктивні трансформації забудови історичного центру малого міста (на прикладі площі пам'яті в місті бар Вінницької області) / Н.А. Лещенко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Архітектура. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. – № 893. – С. 59–66.
19. Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»: Запорізька область. – Кн. 1: Запоріжжя / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. – Київ, 2016. – 350 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?libid=11022>
20. Михайловський Е.В. Реставрация памятников архитектуры. Развития теоретических концепций. – Москва: Стройиздат, 1971. – 190 с.
21. Міжнародна хартія з охорони і реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія) / II Конгрес архітекторів і технічних спеціалістів в царині нерухомих історичних пам'яток. – Венеція, 1964 р.
22. Петришин Г.П. Історичні архітектурно-містобудівні комплекси: наукові методи дослідження. – Львів: НУ «Львівська політехніка», 2006. – 212 с.
23. Пламеницька О. Автентичність і достовірність: концепт і проблема архітектурної реставрації // Архітектурний вісник КНУБА. – Київ: КНУБА, 2014. – Вип. 1. – С. 83–92.
24. Подъяпольский С.С., Бессонов Г.Б., Беляев Л.А., Постникова Т.М. Реставрация памятников архитектуры. – Москва: Стройиздат, 1988. – 264 с.
25. Посацький Б.С. Просторово територіальний розвиток міст Західної України (1945–1990 рр.) // Вісник Державного Університету «Львівська політехніка». – Львів: ДУ «Львівська політехніка», 1999. – № 379. – С. 107–114.
26. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text>
27. Постанова Кабінету Міністрів України № 318 від 13 березня 2002 року «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318-2002-%D0%BF>
28. Прибега Л. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: Методологічний аспект. – Київ: Мистецтво, 2009. – 304 с.

29. Прибега Л.В. Афіньська хартія // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 1 : А – Г. – 672 с.
30. Прибега Л.В. Міжнародна охорона історико-культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 1. – Київ, 1992. – С. 46-47.
31. Раевський І. Методичні основи регенерації та реконструкції класицистичних площ (на прикладі міст Центральної та Південної України): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури. – Київ, 2011. – 20 с.
32. Ранинский Ю.В. Памятники архитектуры и градостроительства. – Москва: Высшая школа, 1988. – 64 с.
33. Рибчинський О. Формування і ревіталізація середмість історичних міст України: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора архітектури. – Львів, 2017. – 438 с.
34. Ризька хартія з автентичності та реконструкції історичних об'єктів у контексті збереження культурної спадщини/ Регіональна конференція «Культурна спадщина: автентичність і історична реконструкція». – Рига, 2000.
35. Ричков П. А. Градостроительное искусство Западной Украины XV–XIX вв.: дис. д-ра архитектуры. – Москва: НИИТИАГ, 1993. – 819 с.
36. Саваренская Т.Ф. Западноевропейское градостроительство XVII–XIX веков. Эстетические и теоретические предпосылки. – Москва: Стройиздат, 1987. – 190 с.
37. Сілогаєва В.В. Аналіз історичних містобудівних етапів формування міста Запоріжжя. Алгоритм реновації промислових територій / В.В. Сілогаєва // Містобудування та територіальне планування. – 2014. – Вип. 53. – С. 477–484. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/МТР_2014_53_62
38. Тимофійченко В.І. Спільні риси в містобудуванні Чернігівщини та Південної України на зламі XVIII–XIX ст. // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 116–118.
39. Топилко С. Архітектурно-планувальна структура містечок Галичини, закладених у другій половині XVI–XVII століттях: дисерт. ... канд. арх. – Львів, 2003. – 163 с.
40. Трегубова Т.А. Планировка средневекового Львова (опыт историко-градостроительного анализа): дисерт. ... канд. арх. – Киев, 1971. – 140 с.
41. Фомин И.А. Город в системе населенных мест. – Київ: Будівельник, 1986. – 112 с.
42. Щенков А.С. Соотношение памятников архитектуры и окружающей среды // Методика и практика сохранения памятников архитектуры. – Москва: Стройиздат, 1974. – С. 26–29.
43. Ясінський М. Р. Відтворення кварталів житлової забудови центральних частин малих історичних: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури. – Львів, 2018. – 26 с.

References:

1. Alfjorov M.A. (2012) *Urbanizacijni procesy v Ukrajinu v 1945–1991 rr.* [Urbanization processes in Ukraine in 1945–1991]. Donecjk: Donecjkke viddilennja NTSh im. Shevchenka, TOV «Skhidnyj vydavnychyj dim», 552 p. (in Ukrainian)
2. Aljoshyn. V.E. *Rozvytok ujavlennja pro socialistychnu poselennja v mistobuduvanni Ukrajinu v 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv: dysertacija na zdobuttja vchenogho stupenja kandydata arkhitektury* [Development of the idea of socialist settlement in urban planning of Ukraine in the 1920s – early 1930s]. Retrieved from: <http://www.alyoshin.ru/Files/diss.html> (accessed 28 December 2020)/
3. Bezv M. (2004) *Metodologhichni osnovy zberezhennja ta rehgeneraciji zapovidnykh arkhitekturnykh kompleksiv istorychnykh mist (na prykladi Zakhidnoji Ukrajinu): avtoreferat dysertaciji na zdobuttja naukovogho stupenja doktora arkhitektury* [Methodological bases of preservation and regeneration of protected architectural complexes of historical cities (on the example of Western Ukraine)]. Kharkiv, 34 p.
4. Bekker A.Yu. (1972) *O sokhranenni gradostroitel'nykh sistem proshlogo. Teoriya i praktika restavratsionnykh rabot* [On the preservation of urban planning systems of the past // Theory and practice of restoration work]. Moscow: Stroyizdat, pp. 21–24. (in Russian)
5. Bol'shakov A.G. (2003) *Gradostroitel'naya organizatsiya landshafta kak faktor ustoychivogo razvitiya territorii: Dissertatsii doktora arkhitektury* [Urban planning organization of the landscape as a factor of sustainable development of the territory]. Irkutsk, 556 p. (in Russian)
6. Vecherskyj V. (2001) *Arkhitektura i mistobuduvannja Ukrajinu doby Ghetjmanshhyny. (Osoblyvosti stanovlennja i rozvytku. 1648–1781 rr.): avtoreferat dysertaciji na zdobuttja naukovogho stupenja kandydata arkhitektury* [Architecture and urban planning of Ukraine during the Hetmanate. (Features of formation and development. 1648–1781)]. Kyiv, 20 p.
7. Gulyanitskiy N. (1974) *Istoriko-arkhitekturnoe nasledie v strukture sovremennogo goroda* [Historical and architectural heritage in the structure of a modern city]. *Metodika i praktika sokhraneniya pamyatnikov arkhitektury* [Methods and practice of preserving architectural monuments]. Moscow: Stroyizdat, pp. 8–14. (in Russian)
8. Demin N.M. (1991) *Upravlenie razvitiem gradostroitel'nykh sistem* [Urban planning systems development management]. Kyiv: Budivel'nik, 184 p. (in Ukrainian)
9. Ikonnikov A.V. (1978) *Staroe i novoe v sisteme goroda. Pamyatniki arkhitektury v strukture gorodov SSSR* [Old and new in the city system. Architectural monuments in the structure of cities in the USSR]. Moscow: Stroyizdat, 208 p. (in Russian)
10. Ivanochko U. (2004) *Rozvytok arkhitekturno-planuvajnoji struktury mist Ghalychyny v umovakh urbanizacijnogho procesu 1772–1918 rr.: dysert. ... kand. arkh.* [Development of the architectural and planning structure of the cities of Galicia in the conditions of the urbanization process of 1772–1918]. Lviv, 394 p.
11. Idak Ju. (2019) *Pidkhody do vyznachennja ponjatj «morfologhija» ta «morfologhija mista» v konteksti teorii mistobuduvannja* [Approaches to the

definition of «morphology» and «morphology of the city» in the context of urban theory]. *Mistobuduvannja ta terytorijalne planuvannja* [Mistobuduvannja and territorial planning], vol. 69, pp. 153–159. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/MTP_2019_69_18 (accessed 26 December 2020).

12. Istoriija Zaporizhzhja [History of Zaporozhye]. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B6%D0%B6%D1%8F (accessed 12 January 2021).

13. Kalinovskij V.V. (2010) Shljakhom neporozuminj ta kompromisiv: ucheni-arkheology i tavrijsjke dukhivnyctvo v spravi okhorony pam'jatok Krymu (kinecj XIX – pochatok XX st.) [Through misunderstandings and compromises: archaeologists and the Taurian clergy in the protection of monuments of the Crimea (late XIX – early XX centuries.)]. *Chornomors'kij litopys* [Chornomors'kij litopys], no. 2, pp. 73–77. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/chornlit_2010_2_73 (accessed 12 January 2021).

14. Kāplinsjka M.V. (2015) *Arkhitekurno-mistobudivni pryncypy regheneraciji rynkovykh ploshh istorychnykh mist Zakhidnoho rehionu Ukrainy: dysertacija na zdobuttja naukovooho stupenja kandydata arkhitektury* [Architectural and city planning principles of regeneration of market areas of historical cities of the Western region of Ukraine]. Lviv, 157 p. (in Ukrainian)

15. Kolosok B.V. (2001) Pam'jatky mistobuduvannja ta jikh okhorona [Sights of urban planning and their guard]. *Praci Centru pam'jatkoznavstva* [Praci Centru Pam'jatkoznavstva]. Kyiv, vol. 3, pp. 49–72.

16. Kravtsov S.R. (1993). *Printsypy regulyarnoho gradostroitel'stva Galichiny XIV–XVII vekov: disert. ... kand. arkh.* [Principles of regular urban planning of Galicia in the XIV–XVII centuries]. Moscow, 91 p. (in Russian)

17. Kudryavtsev M.P. (1978). Razvitie planirovochnoy struktury gorodov s uchetom istoriko-arkhitekurnogo naslediya [Development of the planning structure of cities, taking into account the historical and architectural heritage]. *Pamyatniki arkhitektury v strukture gorodov SSSR* [Architectural monuments in the structure of cities in the USSR]. Moscow: Stroyizdat, pp. 89–106. (in Russian)

18. Leshhenko N.A. (2018) Rekonstruktyvni transformaciji zabudovy istorychnooho centru maloho mista (na prykladi ploshhi pam'jati v misti bar vinnycjkoji oblasti) [Reconstructive transformations of the development of the historical center of the small city (on the example of the memory area in the city of Bar Vinnytsia region)]. *Visnyk Nacionaljnogo universytetu "Ljvivs'jka politehnikna"* [Visnyk nacionaljnogo universytetu «ljvivs'jka politehnikna»]. Serija: Arkhitektura. Lviv: Vydavnyctvo Ljvivs'jkoji politehniky, vol. 893, pp. 59–66.

19. Materialy do baghatotomnooho «Zvodu pam'jatok istoriji ta kuljturny Ukrainy»: Zaporiz'jka oblastj. Kn. 1: Zaporizhzhja (2006) [Materials to the multi-volume «Movement of the monuments of history and culture of Ukraine»: Zaporozhye region. – Kn. 1: Zaporozhye]. Kyiv: NAN Ukrainy. Instytut istoriji Ukrainy; Centr doslidzhenj istoryko-kuljturnoji spadshhyny Ukrainy, 350 p. Retrieved from: <http://www.history.org.ua/?libid=11022> (accessed 22 December 2020).

20. Mikhaylovs'kiy E.V. (1971). *Restavratsiya pamyatnikov arkhitektury. Razvitiya teoreticheskikh kontseptsiy* [Restoration of architectural monuments. Development of theoretical concepts]. Moscow: Stroizdat, 190 p. (in Russian)

21. Mizhnarodna khartija z okhorony i restavraciji nerukhomykh pam'jatok i vyznachnykh miscj (Venecijska khartija). II Konghres arkhitekturiv i tekhnichnykh specialistiv v caryni nerukhomykh istorychnykh pam'jatok (1964) [International Charter for Protection and Restoration of Fable Sights (Venetian Charter). II Congress of Architects and Technical Specialists in the field of immovable historical monuments]. Venecija.

22. Petryshyn Gh.P. (2006) *Istorychni arkhitekturno-mistobudivni komplekсы: naukovi metody doslidzhennja* [Historical architectural and urban development complexes: Scientific methods of research]. Lviv: NU «Ljvivs'jka politekhnika», 212 p. (in Ukrainian)

23. Plamenycjka O. (2014) Avtentychnistj i dostovirnistj: koncept i problema arkhitekturnoji restavraciji [Authenticity and authenticity: Concept and problem of architectural restoration]. *Arkhitekturnyj visnyk KNUBA* [Arkhitekturnyj Visnyk Knuba]. Kyiv: KNUBA, vol. 1, pp. 83–92.

24. Podypol'skiy S.S., Bessonov G.B., Belyaev L.A., Postnikova T.M. (1988) *Restavratsiya pamyatnikov arkhitektury* [Restoration of architectural monuments]. Moscow: Stroyizdat, 264 p. (in Russian)

25. Posac'kyj B.S. (1999) Prostorovo terytorijnyj rozvytok mist Zakhidnoji Ukrajinj (1945–1990 rr.) [Spatial and territorial development of the cities of Western Ukraine (1945–1990)]. *Visnyk Derzhavnogho Universytetu «Ljvivs'jka politekhnika»* [Visnyk Derzhavnogho University «Lviv Polytechnic»]. Lviv: DU «Ljvivs'jka politekhnika», vol. 379, pp. 107–114.

26. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrajinj vid 26 lypnja 2001 r. № 878 «Pro zatverdzhennja Spysku istorychnykh naselenykh miscj Ukrajinj»* [Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26 lypnja 2001 r. № 878 «Pro zatverdzhennja Spysku istorychnykh naselenykh miscj Ukrainy»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text> (accessed 22 December 2020).

27. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrajinj no. 318 vid 13 bereznja 2002 roku «Pro zatverdzhennja Porjadku vyznachennja mezh ta rezhymiv vykorystannja istorychnykh arealiv naselenykh miscj, obmezhenja ghospodars'koji dijajnosti na terytoriji istorychnykh arealiv naselenykh miscj»* [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine no. 318 of March 13, 2002 «On approval of the procedure for determining the limits between the use of historical areas of populated areas, delimitation of economic activity in the territory of historical areas of settlements»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318-2002-%D0%BF> (accessed 22 December 2020).

28. Prybjegha L. (2009) *Okhorona ta restavracija ob'ektiv arkhitekturno-mistobudivnoji spadshhyny Ukrajinj: Metodologichnyj aspekt* [Okhorona and restaurant ob'ektiv arkhitekturno-mistobudivnoji spadshhyny Ukrainy: Metodologichnyj aspekt]. Kyiv: Mystectvo, 304 p. (in Ukrainian)

29. Prybjegha L.V. (1998). Afins'jka khartija [Athenian Charter]. *Jurydychna encyklopedija* [Jurydychna encyklopedija]. Kyiv: Ukrajin'sjka encyklopedija im. M.P. Bazhana. T. 1 : A – Gh. 672 p. (in Ukrainian)

30. Prybjegha L.V. (1992) Mizhnarodna okhorona istoriko-kuljturnoji spadshhyny [Mizhnarodna okhorona istoriko-kuljturnoji spadshhyny]. *Praci Centru pam'jatkoznavstva* [He works at the Center for Monument Studies], vol. 1. Kyiv, pp. 46–47.
31. Raevskiy I. (2011) *Metodychni osnovy regheneraciji ta rekonstrukcii klasycystychnykh ploshh (na prykladi mist Centralnoji ta Pivdennoji Ukrainy): avtoreferat dysertaciji na zdobuttja naukovogho stupenja kandydata arkhitektury* [Methodical bases of regeneration and reconstruction of classical surfaces (for example, Central and Southern Ukraine)]. Kyiv, 20 p.
32. Raninskiy Yu.V. (1988) *Pamyatniki arkhitektury i gradostroitel'stva* [Monuments of architecture and urban planning]. Moscow: Vysshaya shkola, 64 p. (in Russian)
33. Rybchynskiy O. (2017) *Formuvannja i revitalizacija seredmistj istorychnykh mist Ukrainy: dysertacija na zdobuttja naukovogho stupenja doktora arkhitektury* [Formation and revitalization of historical cities of Ukraine]. Lviv, 438 p. (in Ukrainian)
34. Ryzjka khartija z avtentychnosti ta rekonstrukcii istorychnykh ob'ektiv u konteksti zberezhennja kuljturnoji spadshhyny. Reghionaljna konferencija «Kuljturna spadshhyna: avtentychnistj i istorychna rekonstrukcija» (2000) [Riga Charter on Authenticity and Reconstruction of Historic Sites in the Context of Cultural Heritage Preservation. Regional Conference «Cultural Heritage: Authenticity and Historical Reconstruction»]. Rygha.
35. Richkov P.A. (1993) *Gradostroitel'noe iskusstvo Zapadnoy Ukrainy XV–XIX vv.* Dis. d-ra arkhitektury [Urban planning art of Western Ukraine XV–XIX centuries]. Moscow: NIITAG, 819 p. (in Russian)
- Savarenskaya T.F. (1987) *Zapadnoevropeyskoe gradostroitel'stvo XVII–XIX vekov. Esteticheskie i teoreticheskie predposylki* [West European urban planning of the XVII–XIX centuries. Aesthetic and theoretical background]. Moscow: Stroyizdat, 190 p. (in Russian)
36. Siloghajeva V.V. (2014) Analiz istorychnykh mistobudivnykh etapiv formuvannja mista Zaporizhzhja. Alghorytm renovaciji promyslovykh terytorij [Analysis of historical town-planning stages of Zaporizhia city formation. Algorithm for renovation of industrial areas]. *Mistobuduvannja ta terytorialjne planuvannja* [Urban planning and spatial planning], vol. 53, pp. 477–484. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/MTP_2014_53_62 (accessed 19 October 2020).
37. Tymofijenko V.I. (1985) Spiljni rysy v mistobuduvanni Chernighivshhyny ta Pivdennoji Ukrainy na zlami XVIII–XIX st. [Common features in the urban planning of Chernihiv and Southern Ukraine at the turn of the XVIII–XIX centuries]. Persha Chernighivsjka oblasna naukova konferencija z istorychnogho krajeznavstva: Tezy dopovidej [The first Chernihiv regional scientific conference on historical local lore]. Chernighiv, pp. 116–118.
38. Topylko S. (2003) *Arkhitekturno-planuvajlna struktura mistechok Ghalychyny, zakladyenykh u drughij polovyni XVIII–XIX stolittjakh: dysert. ... kand.arkh.* [Architectural and planning structure of the towns of Galicia, laid in the second half of the XVIII–XIX centuries]. Lviv, 163 p. (in Ukrainian)

Tregubova T.A. (1971) *Planirovka srednevekovogo L'vova (opyt istoriko-gradostroitel'nogo analiza)*: dysertacija na zdobuttja naukovogho stupenja kandydata arkhitektury [Layout of medieval Lviv (experience of historical and urban planning analysis)]. Kyiv, 140 p. (in Ukrainian)

39. Fomin I.A. (1986). *Gorod v sisteme naseleennykh mest* [City in the system of settlements]. Kyiv: Budivel'nik, 112 p. (in Ukrainian)

40. Shchenkov A.S. (1974) *Sootnoshenie pamyatnikov arkhitektury i okruzhayushchey sredy* [The ratio of architectural monuments and the environment]. *Metodika i praktika sokhraneniya pamyatnikov arkhitektury* [Methods and practice of preserving architectural monuments]. Moscow: Stroyizdat, pp. 26–29. (in Russian)

41. Jasinskyj M.R. (2018) *Vidtvorennja kvartaliv zhytlovoji zabudovy central'nykh chastyn malykh istorychnykh*: avtoreferat dysertaciji na zdobuttja naukovogho stupenja kandydata arkhitektury [Reproduction of residential quarters of the central parts of small historical]. Lviv, 26 p.

CHAPTER «HISTORY OF ART»

MEANS OF FORMING INFORMATION AND COMMUNICATION SYSTEMS IN THE DESIGN OF THE INCLUSIVE SPACE OF THE SCHOOL

Ksenia Katrichenko¹

Svitlana Kryvuts²

Olena Vasina³

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-9>

Abstract. The article is devoted to the analysis of means of formation of information and communication systems taking into account inclusive design. The constant development of innovative project developments in this direction indicates a change in conceptual approaches to their design and the urgency of changing the paradigm of inclusive education, which takes into account accessibility and safety for all students without exception. The system approach allowed to establish connections between the ergonomic component of the formation of the design of information and communication systems, their functionality and aesthetic expressiveness. The method of abstraction helped separate from certain properties and relations of the object and at the same time focus on those properties that are the direct object of scientific research; the method of generalization contributed to the logical completion of abstraction; the method of classification allowed to determine the specific characteristics in solving the problems of the best examples of project activities with the possibility of their theoretical justification. The social significance and relevance of the chosen research topic lies in the analysis and identification of fundamentally new design solutions for the educational space of secondary

¹ PhD Student, Department of Design,
Kharkiv State Academy of Design and Arts, Ukraine

² PhD, Department of Environmental Design,
Kharkiv State Academy of Design and Arts, Ukraine

³ PhD, Department of Design,
Kharkiv State Academy of Design and Arts, Ukraine

schools, which have been implemented in foreign countries. Characteristic features of their solution are taking into account the principles of universal (inclusive) design based on the use of technological innovations, availability of spatial planning, design and artistic solutions, which significantly improve the implementation of information and communication systems. Functional comfort, in this case, is considered as a generalized criterion for optimizing the system «human-object or process-environment». In addition, the inclusive approach takes into account the comfortable and aesthetic conditions of students' adaptation to the new modern standards of education and testifies to its practical significance. It is a special synthesis of ergonomics and design in the educational environment, and also allows you to create new «scenarios» of educational activities of modern students. Analysis of aspects of the developed design model of an inclusive approach in solving information and communication systems will help initiate its implementation in the educational space of secondary schools of Ukraine.

1. Introduction

Innovative teaching methods, which are inherent in the Concept of the New Ukrainian School, should provide conditions for the realization of the child's individual abilities. Following the latest Orders of the Ministry of Education and Science of Ukraine, in which the primary task is to reform the New Ukrainian School, it is necessary to determine the difficult but very important formation of a new form of society, where every child with disabilities has an equal place in education schools.

For the last 10-15 years, scientists around the world have been trying to solve the problem of involving children with disabilities in society, helping them to be useful to the state and, in general, to improve their quality of life. One of the areas to address these issues is information exchange, secure communication and student navigation. The results of the work of architects [4] and specialists in design psychology [1], who studied this problem, showed that in today's conditions, the solution of the design of the educational space should take into account several main tasks, namely: 1) functional (information and communication, navigation); 2) aesthetic; 3) psychological; 4) social. So, first of all, to create a quality communicative space, it is necessary to identify the main aspects that have an impact on the disclosure of the conceptual idea, taking into account an inclusive approach,

namely: 1) the area and size of the study space; 2) planning decision of the premises; 3) functional subject filling of the room; 4) features of the state of health of students; 5) their age category.

In their turn, the authors of the article «Harmonization of the inclusive environment of secondary school on the basis of the concept of» Phiophilic design» analyze no less important criterion for the formation of the design of educational space that meets environmental standards of today. Researchers K. Katrichenko, O. Vasina and S. Kryvuts emphasize that the emphasis on the design of the natural environment as a learning space significantly improves the level of psychophysiological indicators in the process of teaching students with autistic problems and children with visual impairments. An important result of these studies is the conclusion that the concept of «Phiophilic design»: «...takes into account two functions: rehabilitation and social adaptation, which are extremely important for children with autistic disorders» [5, p. 24].

The above aspects are basic and provide: psychological comfort of students, ease of perception of information, promote socialization and communication of children with special needs; improve navigation processes. In her turn, T. Yezhyzhanska, the author of the article «Visual communication», emphasizes that communication channels provide movement in physical space and in astronomical time [3]. The researcher believes that visual communication is a movement of messages in the social space by simple, clear and accessible means. It should be noted that today there is a formation of fundamentally new conceptual approaches in the design of information and communication systems, which entail a change in methods and means of their design. Professor B. Stolyarov in his works emphasizes the urgency of solving problems of visual culture, using various information channels [11]. The author reveals the main components of visual culture that have an impact on the logic of perception of the environment. The formation of long-term messages is one of the main features of visual communication [8]. Information messages are the result of various forms of coding: verbal, nonverbal or written [10]. It is desirable to identify effective factors that are prone to development in the information and communication space and contribute to behavior change for effective communication. In turn, the importance of redevelopment of educational facilities to enhance learning processes is one of the main issues of modern researchers [2]. To improve the

design of the learning space, it is desirable to pay attention to three topics, namely: 1) combining the interests of students; 2) the optimal rhythm of perception of information; 3) activation of holistic learning [8]. One of the tools in this case is assistive devices and technologies that promote inclusive learning, regardless of whether the child has a physical disability or visual impairment, etc. [11]. Professional design of educational institutions taking into account the inclusive approach provides a reasonable placement of all necessary information and communication systems that help attract students. Thus, the effectiveness of professionally designed visual information and communication design determines the logic of the proposed messages by means of color, fonts, lighting and more. Implementing them in educational facilities can help determine the level of inclusiveness in each specific project proposal. For example, at the beginning of the 21st century, the social need for a developed system of graphic, tactile, interactive or sensory communications has helped rethink the design of information signs based on the principles of universal design and introduce new tools that make it accessible to all students without exception. Changes in their design force a detailed analysis of current trends in the creation of project proposals for the educational space of the school, taking into account an inclusive approach.

2. The Factors of information support

It should be noted that the requirements for the criterion of informativeness provide the formation of conditions that reduce the manifestations of stressful situations in students with disabilities, ensure the comfort of navigation processes and include the following aspects: 1) the use of information appropriate to the health of students; 2) timely recognition of landmarks in the architectural environment of the educational space of the school; 3) accurate identification by the student of the current location and places, which is the purpose for their future movement; 4) the ability to have continuous information support throughout the passage of the building. In addition, to achieve the desired results in the formation of the visual accessibility of the elements of information support must take into account the following factors:

- the distance from which the message can be effectively perceived;
- angles of the field of view, convenient for the perception of visual information by students of different ages;

- clarity and quality of the image, its contrast to the environment;
- relief of the image (to facilitate the adoption of children with visual impairments);
- conformity of the used symbols or plastic receptions to the standard value;
- increased size of the character or text message;
- reducing the number of visual details of the graphic image; 8) the use of one or only two strong colors;
- development of design of symbols that differ significantly from each other in their shape and color;
- elimination of obstacles to the perception of information media (flashing pointers, dazzling lighting, a combination of areas of action of different acoustic sources);
- increase the light where the information is provided. The constant influence of a developed information system can lead to the introduction into the minds of children of new socio-cultural values and aesthetic ideas.

So, let's analyze the main criteria for building the design of information and communication systems in the formation of the educational space by graphic, tactile means or means of interactive technologies.

3. Formation by graphic means of information system

Graphic visual system is the most common means of transmission and perception of relevant information. It is worth noting that among the many tools that help solve the graphical function of the navigation function in the design of the learning space, you should determine the color and methods of its use. Researchers G. Freeling and K. Auer, who studied the problem of color and its impact on improving thinking in children, point out that painting the school space with dark or “cold” colors significantly reduces students’ perception of the necessary information and, conversely, “warm” colors light tones provide a comfortable perception of space [13]. Visual perception of the subject-spatial environment by a child with visual impairments has a deviation of visual functions. Researcher G. Havhun in his article “Graphics in the interior” [14]. notes that graphics in the formation of interiors – is a very complex task that reveals the presentation function, indicates the direction of movement of visitors and can be an icon indoors. Thus, the graphic culture of providing information

that meets the needs of visually impaired students is one of the means of solving the problem of visual communication in the school space, they are perceived as informational assistance in addressing issues of orientation and, subsequently, in socially oriented activities (Figure 1).

Figure 1. Browns Point Elementary School, TCF Architecture

The diversity of visual graphic communication systems in the formation of inclusive design can be analyzed on the example of Lake Wilderness Elementary School (Maple Valley, WA). The method of structural organization of the educational space of Lake Wilderness Elementary School with an emphasis on the detection of visual logic is based on a graphical means of providing information, which is solved quite harmoniously and aesthetically (Figure 2). Bright color accents highlight the necessary functional areas and provide attention throughout the navigation process due to the following components:

– *on the floor*: with the help of colored spots and stripes, provided taking into account the reception of color contrast by local type of location (this technique helps children with poor eyesight or autistic disorders to feel safe and move freely in a given direction);

– *on the ceiling*: additional graphic presentation of information is offered in the form of a lamp with elements of typography;

– *on the walls*: each transition from one zone to another is marked with a contrasting color along the entire perimeter of the room based on the spatial type of their solution. However, in the corridor area, two contrasting colors are proposed, which are part of the same continuous line of walls. In this case, the unity of the color scheme of the walls helps to focus students' attention on information elements in the form of tables, drawings and photos that are at the level of visual perception.

Figure 2. Lake Wilderness Elementary School

To determine the function of navigation in the formation of the design of the Peter G. Schmidt Elementary School (Tacoma, WA), the architects of TCF Architecture use the collage method. This method allows you to combine in one room several information accents, which are decided by the local type of their location: photos, text messages, active use of bright colors and embossed materials for fencing. First of all, we should pay attention to the definition of the principle of safety, which is one of the basic principles of universal design, proposed by architect Ron Mace. Therefore:

– *on the floor*: the source of the pictorial material, which immediately attracts attention, is a bright color. The general composition with the use of colored linoleum is based on the construction of radial elements of geometric shapes, which are created by the local type of their location and indicate the main functional areas of the room;

– *on the ceiling*: there are elements of infographics that are brightly lit and provide information about the main directions of movement. If we define the main functions of infographics, which, in this case, greatly simplify the perception of information in school design, we should name the following: 1) illustrative: implemented when achieving originality and attractiveness of design; 2) cognitive: a) is manifested in the structuring and systematization of information, which is solved in the design of icons; b) combines elements of figurative and abstract solutions; c) reveals the integrity of the perception of infographics; solves the problem of activating the associative string; 3) communicative: forms a visual order to action, to implement the necessary recommendations by students;

– *on the walls*: various means of determining additional information are offered: 1) a panel with a photo image on the theme of work that is inherent in this area; 2) the other part of the wall, which is solved in dark colors, has color informational text messages, developed on the basis of the reception of an enlarged scale and highlighted in a contrasting color; 3) no less important for the improvement of orientation in the space of children with impaired vision is the presence of a textured surface in the walls; 4) the solution of a decorative graphic panel, which greatly simplifies the perception of changes in the architectural space of the school.

In this case, the use of works of art in the form of decorative panels is an integral part of the modern design solution of the information and communication system of the interior of the school (Peter G. Schmidt Elementary School) and corresponds to the principle of humanization. Thus the basic receptions of its decision reflect their multipurpose value, namely:

– *artistic techniques*: the method of organizing the image in combination with the technique of stylization (help to solve the navigation function based on the graphical information component). Stylistic expressiveness of decorative images on a natural theme is due to the formalization of elements of natural leaves and flowers. The conciseness of the graphic language and the absence of unnecessary decorative elements facilitates easy understanding of the required information;

– *psychological techniques*: 1) have an effect on relieving stress, which can be high enough for children with health problems. The authors of the project decided that graphic accents should be clear and concise; 2) wall murals of the corresponding color scale provide confidence in correctness of the chosen direction; 3) the calm development of “events” of the plot line of murals helps to establish a therapeutic effect for students with autistic disorders and children with poor eyesight; 4) creating a decorative panel by means of graphic design, the authors of the project comprehensively solve aesthetic problems of architectural and environmental design, which are based on the principle of transformation and contribute to the formation of a positive emotional state of all students without exception.

4. The tactile information and communication system

The next tool, the tactile information and communication system, in the design of the inclusive educational space of the school is developing in the

direction of “man-society” and must take into account the urgent needs of today. According to the visual material of the study, its main properties are solved on the basis of two approaches:

1) creation of tactile graphics of symbols or text messages due to the transformation of graphic versions of images (felt to the touch due to the use of Braille fonts: when making maps, diagrams, tables, icons, didactic teaching material, font messages;

2) tactile indicator message in school interiors (based on the feeling of pressure on the surface and related to obtaining information through the skin and proprioception of joints).

It should be noted that according to research the tactile information received its development in parallel with the development of visual communication. Its significance is almost universal, because a person can not only focus on tactile perception of information, but also feel socially adapted. In addition, scientific works of specialists in various fields prove that psychological safety is very important for students with visual impairments, so one of the urgent tasks of today is the process of professional design of tactile information and navigation systems. For example, the article by A. Kochneva and M. Pankina [6] provides a meaningful analysis of solving problems of tactile perception of information. The authors emphasize the tactile properties of materials used in interior design while maintaining their overall concept and emphasize the variability of tactile characteristics in the design of a quality system of design communication. Given the above, the necessary analysis in the design of information and communication systems of the educational space of the school requires the definition of the following components: 1) means of providing tactile information; 2) methods of compositional solution of tactile navigation systems; 3) taking into account the age category of students (for a more convenient perception of tactile information and communication structure).

The main purpose of the *first approach*, namely – the creation of tactile graphics of symbols or text messages is: the development of students' communication skills, improving the organization and perception of educational material, the use of alternative means of communication and its improvement. The main criteria for its solution are:

– combination of design of two- or three-dimensional models of symbols-signs with the provision of tactile information in Braille;

– clear design of tactile diagrams, maps or tables without unnecessary additional elements, which are usually used in the graphic version of messages (clear formulation of tactile graphics, corresponding to the main text of the graphic analogue). For the effectiveness of the design of the above tasks, the authors of the projects use the following special methods:

- *method of stylization*, due to which on the basis of various methods of shaping the generalization of the necessary images-signs is carried out. For example, on the basis of analogies the tasks of editing or replacing the silhouette of the general form, its elements, details (graphic or plastic means) are performed;

- *method of formalization* that requires consideration of the level of abstraction of given elements or geometric figures of the information sign system;

- *method of combination*, due to which the solution of the general composition of information symbols (iconography, icons, etc.) is formed on the basis of combining planar and three-dimensional-plastic forms.

It should be noted that among the types of tactile communication with the help of symbols, the following means should be mentioned: 1) graphic-tactile images-signs that have characteristic elements of Braille fonts; 2) abstract tactile plastic compositions; 3) font tactile compositions of information systems of local or spatial types of location in the internal space of the school (for example, the School of Discovery Elementary; Elementary Knop school of law).

The second approach, rational, which reflects the relevance of the formation of tactile information and navigation systems in the design of inclusive learning space, reveals its potential through the use of tactile indicator elements that improve the level of navigation system for visually impaired students. Tactile-bodily-spatial perception is based on direct tactile sensation. Among the criteria for the perception of the above tactile navigation system should be mentioned:

- absence of superfluous architectural designs;
- mutual arrangement of relief forms;
- a combination of different materials;
- quality of processing of textured surfaces;
- light and color spatial and plastic properties of the interior.

The compositional organization of the space of the secondary school, in this case, is characterized by the activation of functional processes

Chapter «History of art»

and is solved by architects and designers on the basis of the following principles:

- *the principle of expediency*: is responsible for the choice of means and methods of forming a tactile information and communication structure, taking into account the health of students with visual impairments (example of a design concept in the design of Skovbakke School (Figure 3), Bergen School and Hazelwood School);

- *safety principle*: takes into account the ability to move in the required direction (Skovbakke School design, Anchor Center, Hazelwood School design (Figure 4), Bergen School design). These examples indicate the professionalism of identifying the tactile qualities of objects characterized by the activation of the communicative function;

Figure 3. Skovbakke School

Figure 4. Hazelwood School

• *the principle of creativity*: which solves the problem of choosing an artistic image for the formation of tactile design communication that meets modern social and art requirements (example of the Bergen School (Figure 5), Lyndon Bennett School design).

It should be noted that the main tactile varieties that provide orientation in the learning space and simplify social and domestic orientation are the following:

1) a combination of graphic and tactile warning indicators in areas of change of direction (design of the Skovbakke school). The contrasting color of the stripes on the floor directs the movement of students along the required functional areas; in turn, the use of tactile indicators in the areas of the stairs greatly facilitates the orientation in space, leads to safe movement and promotes the socialization of visually impaired students;

2) tactile warning indicators in areas of change of direction (school design for girls, Melbourne; Bergen School design (Figure 5)).

Figure 5. Bergen School

An example of solving the design of the school space in Bergen allows us to reveal the functional-utilitarian and aesthetic qualities of modern schools. The use of TacPro® stainless steel tactile studs on the floor allows visually impaired students to move mobile and indicate the existing priority in choosing the desired direction. In this case, priority is given to professional modeling of the main passage zones and changes in the direction of movement along the perimeter of the architectural space. The tactile indicator message also meets modern aesthetic requirements and is both safe and convenient for school users. The above tools improve their intuitive perception by visually impaired children and promote mobile mobility;

3) tactile warning and guide strips in front of the transition areas (design of Skovbakke school, school for girls, Melbourne, school in Bergen);

4) tactile and plastic properties of floor and wall surfaces (W. Ross MacDonald School; Whitby Shores School; Hazelwood School; Sandal Magna School);

5) thematic tactile compositions on the walls, which are the main accents in the overall design organization of the interior (Lyndon Bennett school design);

6) relief-plastic properties of floor surfaces with an additional element of illumination in zones of change of the direction of movement (design of the Anchor Center). Therefore, tactile means involve the transmission of information by feeling the touch or pressure on the surface. They play an important role in the interaction of students with the learning environment by signaling the presence of any stimulus in contact with their body.

5. The interactive information support in the design of the educational space

The third approach, interactive, which in today's conditions significantly improves the formation of a new form of socialization of students with special needs, is characterized by the emergence and rapid development of innovative technologies. They have an impact on positive changes in the design of the school's educational space, namely – help to solve the information and communication function and help to identify the artistic image of a modern school. Thus, the virtualization of information and communication systems in the design of the interior of the school indicates a promising trend of disclosure of the author's concept, taking into account its inclusiveness. An important criterion here is the professional presentation of the necessary information, which changes its perception at the levels of consciousness and subconsciousness. This approach involves a new attitude to learning processes, its intensification; takes into account the possibilities of independent analysis of the received information and its mastering through new media devices and digital technologies by all students without exception. Due to the above formation of information and communication systems acquires new strategies, properties and innovative methods of visualization of educational materials and solutions to navigation issues.

The main factor in the use of interactive technologies in the context of changing approaches to the educational process and the design of the educational space is the need to transform the traditional education system into a more modernized strategy for the presentation of educational material. The result of its successful implementation are: 1) intensification of the educational process; 2) improving the independence of students; 3) improving cognitive activity; 4) formation of creative skills; 5) accelerating the process of adaptation of students with special needs. Let's identify and analyze several new trends in the creation of important examples of interactive means of obtaining information that are relevant and, most importantly, they have found positive confirmation in the design of the educational space when used by children with disabilities.

Example, portable multi-touch-interactive touch screen: has a protective panel against glare for any lighting conditions in the learning space, allowing students to clearly see the content, no matter where they sit and what health features they have. The main advantages of their use in the design of the classroom are the following: the clarity and brightness of the

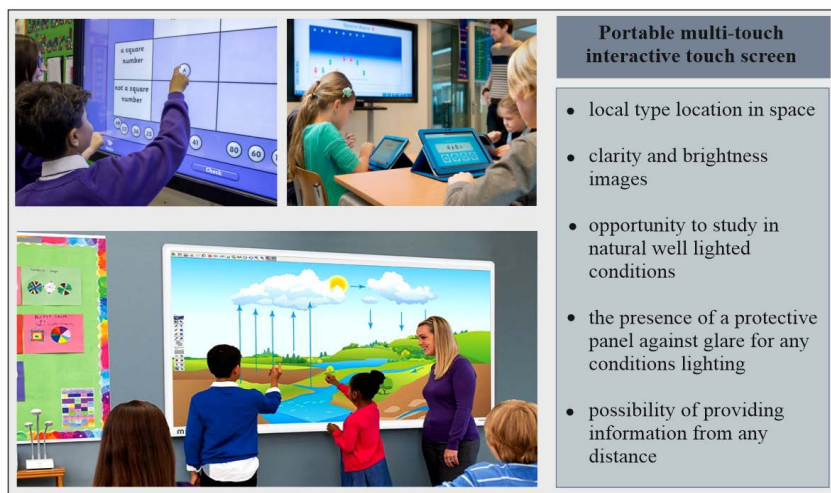

Figure 6. An example of the use of a portable multi-touch interactive touch screen in classroom design

Source: author's composition of figure

Chapter «History of art»

image, the absence of shadows and noise, the ability to learn in natural well-lit conditions of the classroom (Figure 6).

A striking example of the integrated inclusion of interactive innovations is the design of the educational space of the Hazelwood School in the UK (Figure 7). According to the concept of the designers of the TaskSpace studio, the following is proposed: 1) individual lighting of the room with

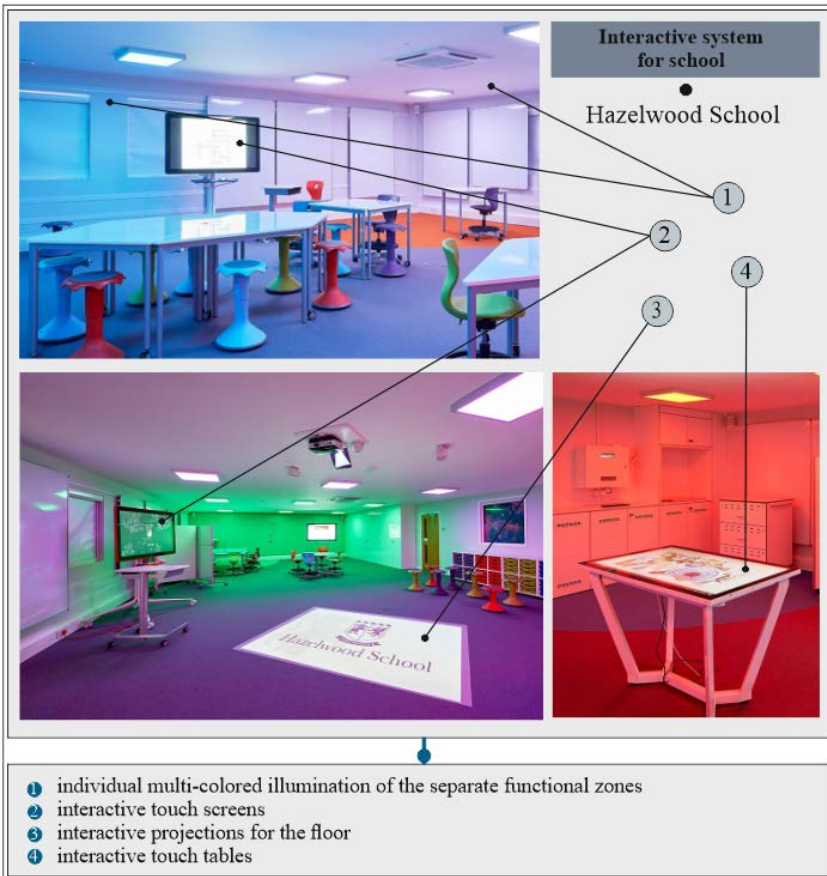

Figure 7. Hazelwood School

Source: author's composition of figure

different color effect in different functional zones of the class; 2) virtual reality system; 3) Lego construction wall; 4) several interactive projections for the floor and walls; 5) area for robotics training. This set of interactive developments helps to create a design of the learning space on the principle of flexibility and take into account the latest technological innovations to identify an inclusive approach. In addition, the design of the classroom is designed to develop students' creative thinking, improve their psycho-physiological performance and accessibility to increase digital awareness of all students without exception.

6. Conclusions

1. Thus, the transfer of the author's idea of information and navigation message has a combined nature of its creation and helps to emphasize the geometric simplicity of school premises, focus students' attention on important functional areas, consistently reveal the content of information messages by various artistic and compositional means. In addition, the intertwining of modern printing technologies, the expressiveness of iconography, decorative panels, comparison of abstract abstract-symbolic images realistic – all the above components prove that the design organization of the educational space of secondary school of the early XXI century has a new trend, which in the complex of all signs is responsible for the safety, harmony and comfort of all students without exception based on an inclusive approach.

2. It is proved that the formation of tactile information system in modern conditions develops on the basis of two approaches: the first – improves information and communication function by creating tactile graphics of symbols or text messages by transforming graphic versions of images. The second approach is responsible for the navigation function and helps to solve the tactile indicator message in school interiors, which is based on the sensation of vibration, movement, surface pressure, temperature difference and is related to obtaining information through the skin and joint proprioception. Focusing on the design of interior design with the help of tactile indicators completely solves the problem of distance of students with special health, making their daily life more communicative and full of positive emotions.

3. It is determined that the virtualization of internal space by means of interactive technologies indicates another promising trend in the formation

of school inclusiveness. The professional presentation of the necessary information becomes important here, which changes its perception at the levels of consciousness and subconsciousness. This approach involves: a new attitude to learning processes; intensification of the supply of educational material; takes into account the possibilities of independent analysis of the received information and its mastering through new media devices and digital technologies by all students without exception.

4. Thus, the combination of the above proposals for the design of information and communication systems and navigation structure allows to identify their functional load and reveal the importance of the aesthetic component in the design of modern educational space.

References:

1. David Abram (1997) *The Spell of the Sensuous: Perception and Language in a More-Than-Human World*. New York: Vintage Books.
2. Davison Munodawafa (2008) Communication: concepts, practice and challenges. *Health Education Research*, vol. 23, issue 3, June, pp. 369–370. Retrieved from: <https://doi.org/10.1093/her/cyn024>
3. Yezhyzhanska T. (2012) Vizualna komunikacia. Informatsia, komunikacia, suspilstvo [Visual communication. Information, communication, society]: materials of the I International scientific conference, pp. 30–31. Lviv: Polytechnic Publishing House. (in Ukrainian)
4. Juhani Pallasmaa (2005) *The Eyes of the Skin: Architecture and the Senses*. West Sussex, England: Wiley. Retrieved from: http://ccatalogo.org/site/pdf/Pallasmaa_EyesoftheSkin.pdf
5. Katrichenko K.O., Vasina O.V., Kryvuts S.V. (2021) Garmonizatsia inkluzivnogo seredovyhsa zagalnoosvitniioyi shkoly na osnovi kontseptcii «Biophilic design» [Harmonization of the inclusive environment of secondary school on the basis of the concept of “Biophilic design”]. *Bulletin of the KSADA*, pp. 21–29. Kharkiv.
6. Kochneva A.S., Pankina M.V. (2019) Evolyutsiya taktilnosti v dizayne: istoriko-kulturnyy analiz [The evolution of tactility in design: historical-to-cultural analysis]. *Culture and Civilization*, 9 (3-1), pp. 156–167. (in Russian)
7. Kryvuts S.V. et al (2021) The phenomenon of digital art as a means of preservation of cultural heritage works. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo (Museology and Cultural Heritage)*, vol. 1, issue 9, pp. 145–156.
8. Melissa L. Rands, Ann M. (2017) Gansemer-Topf. The room itself is active: how classroom design impacts student engagement. *Journal of Learning Spaces*. vol. 6, no. 1.
9. Pocheptsov G.G. (2001) Teoria obsnenia [Theory of communication]. Retrieved from: <http://socium.ge/downloads/komunikaciisteoria/pohepcov%20teoria%20komunikacii.pdf> (in Russian)

10. Radhika Kapur (2020) The Process of Communication September. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/344187652_The_Process_of_Communication
11. School Design and Construction, UNICEF. Retrieved from: http://www.unicef.org/education/index_56204.html#resources
12. Stolyarov B.A. (2015) Rozvytok vizualnoi kultury uchniv muzeiu [Development of visual culture of students of the museum]. *Art pedagogy*. Retrieved from: http://www.art-education.ru/sites/default/files/journal_pdf/stolyarov_46-59.pdf
13. Freeling G., Auer K. (1973) Chelovek – tsvet – prostranstvo [Man – color – space]. Retrieved from: <http://padabum.com/d.php?id=46969> (in Russian)
14. Havhun G.M. (2015) Interyerna grafika [Interior graphics]. *Modern problems of architecture and urban planning*, issue 38, pp. 108–114. (in Ukrainian)

CHAPTER «PEDAGOGICAL SCIENCES»

**SYNTHETIC CHARACTER OF LEARNING ENVIRONMENT
IN ORGANISATION OF DISTANT TEACHING
OF CREATIVE AND PRACTICAL ACADEMIC SUBJECTS
UNDER PANDEMICS AND SOCIAL CATAclysms
(ON THE EXAMPLE OF THE COURSES “JOURNALISTIC
SPECIALITY” AND “DESIGN IN ADVERTISING AND PR”)**

**СИНТЕТИЧНИЙ ХАРАКТЕР НАВЧАЛЬНОГО
СЕРЕДОВИЩА ПРИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДИСТАНЦІЙНОГО
НАВЧАННЯ ТВОРЧО-ПРАКТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН
В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ КАТАКЛІЗМІВ
(НА ПРИКЛАДІ КУРСІВ “ЖУРНАЛІСТЬСЬКИЙ ФАХ”,
“ДИЗАЙН У РЕКЛАМІ ТА PR”)**

Olha Antonova¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-10>

Abstract. The article is dedicated to the demarcation of the transformation specificity of creative and practical subjects into distant teaching in higher education institution. The particularities of the course didactic elements usage on the Moodle platform and within extra-platform resources were studied on example of the course «Journalistic Speciality (Photo Journalism)» which was located on the website of distant learning of Luhansk Taras Shevchenko National University, and «Design in Advertising and PR», educational and methodological package located on the web-portal of National University of Food Technologies. Academic subjects of such type aim to form students' practical skills and, thus, are based on imitation as a method of teaching which is hard to realize during distant teaching of an academic subject. The formation of necessity of creative

¹ PhD in Social Communication,
Associate Professor of the Department of Marketing,
National University of Food Technologies, Ukraine

seeing and self-realization within the academic subject is also important. Taking into consideration specific situation caused by the events in Luhansk region in 2014 and later and events, caused by the COVID-19 pandemics, it was particularly important to create psychological comfort and minimize stress situations connected to the absence of direct contact with a teacher and groupmates during the studying process. The aim of this research was to trace out the specificity of usage of the Moodle platform and extra-platform resources in distant teaching of creative and practical academic subjects (also with usage of computer technologies and specific equipment) to the students of humanities. The researcher also pursue the aim to lighten gained experience in search of optimal for distant learning forms and methods of teaching for provision of high educational result and psychological comfort of students. The author uses such methods of research as analysis of educational and methodological literature, programmes, manuals and methodological recommendation, available programme means and a platform for distant learning; approbation of chosen methodology in the conditions of distant learning in evacuated university and during the learning process under the conditions of lockdown; questionnaires and interviews with the students who took part in studying of the academic subject, working out and statistical analysis of the results; progress monitoring of students' educational activity, observation and evaluation of their extra-curriculum creative activity. The usage of both basic methodological forms of work and interactive and playing technologies (web-quests, glogs, and comics) realized due to combination of the Moodle elements and outside internet resources assisted to better mastering of learning material and helped to those students who faced distant learning for the first time to adapt quicker to the particularities of the Moodle distant learning platform and to make their integration into student community easier. The choice of platform and extra-platform educational resources allowed to meet psychological, educational, professional needs of the students and encouraged them to creative self-realization in open information space.

1. Вступ

Сьогодні дистанційна освіта переживає бурхливий розвиток в Україні, що повністю відповідає світовим тенденціям в освіті та професійному розвитку особистості. Дистанційні навчальні курси про-

понують своїм студентам та вільним слухачам провідні навчальні заклади вищої освіти та незалежні освітні платформи. Безперечно, що стрімка популяризація дистанційних форм навчання значною мірою спричинена ситуацією, що склалася у зв'язку з поширенням пандемії COVID-19, коли доступ до навчальних ресурсів за допомогою онлайн-технологій став єдино можливим шляхом здобування освіти для тисяч і мільйонів людей, змушених дотримуватися карантинних обмежень у пересуванні та офлайн-контактах. Так, під час локдаунів в Україні у 2020–2021 заклади вищої освіти провадили освітню діяльність через різні ресурси в мережі Інтернет, а кількість слухачів навчальних курсів на таких освітніх платформах, як Prometheus, Coursera, зросла в кілька разів порівняно з докарантинним періодом. Зокрема, І. Примаченко, співзасновник онлайн-курсів Prometheus, відзначив, що на травень 2020 року на платформі було зареєстровано понад 1 мільйон 200 тисяч користувачів, тобто «з самого початку карантину [в 2020 році – Авт.] на Prometheus кількість активних слухачів збільшилася в чотири рази, пройшла хвиля нових реєстрацій... За перші чотири місяці 2020 року отримали лише трохи менше реєстрацій, ніж за весь 2019 рік, при тому, що 2019-й теж був найкращим із точки зору нових реєстрацій за всю історію платформи...» [1].

Однак очевидно, що підґрунтя для такого стрімкого розвитку технологій дистанційного навчання в Україні було сформовано значно раніше. Варто відзначити глобальні зміни в соціумі, спричинені, зокрема, технологічною еволюцією та інтернетизацією інформаційного простору, що вплинули на необхідність оновлення стандартів освіти та професійної підготовки. На сьогоднішньому етапі розвитку суспільства кожен його член має доступ до величезного масиву інформації, створеного за попередні роки, а світова віртуальна бібліотека, що функціонує у швидко оновлюваному, глобалізованому та оцифрованому інформаційному просторі, надає сприятливі умови для постійного, неперервного й, найважливіше, автономного самовдосконалення кожному. При цьому вільність, відкритість, багатогранність, оновлюваність та інтегративний характер осмислення дійсності масиву інформації у вільному доступі нівелює територіальні, вікові та соціальні обмеження до процесу здобування нових знань і навичок, які існували раніше.

Особливо актуальним це стає насамперед для професійного розвитку й розширення арсеналу необхідних професійних компетентностей здобувача. Сьогодні кожен учасник освітнього процесу має змогу синхронізувати свої особисті навички з вимогами доби та набути конкурентоспроможності як на ринку держави, так і за її межами, узгоджуючи свої знання й уміння із світовими тенденціями в професійному розвитку. І в цьому процесі заклади вищої освіти поступово втрачають монополію. Як слушно зауважила з цього приводу О. Г. Кузьмінська, «спрямованість системи освіти на засвоєння учнями системи знань, яка була виправданою ще декілька десятиліть тому, вже не відповідає сучасному соціальному замовленню, представленому системою ключових компетентностей, щодо підготовки спеціалістів, здатних до успішної самореалізації, навчання протягом усього життя та сприяння розвитку суспільства» [7, с. 147].

У той же час розвиток інформаційно-комунікативних систем сформував психологічні особливості сучасної людини щодо світосприйняття, типові риси її навчальної діяльності, які також стали необхідною передумовою для поширення дистанційної освіти. Так, дослідник С. Ю. Пахомов відзначав, що в умовах глобальних трансформацій у суспільстві епохи постіндустріалізму відбулася зміна механізму сприйняття людиною світу під впливом інформаційних технологій, що пов'язане, передусім, із впливом глобальних комунікацій [13, с. 205]. Серед цих змін дослідники звертають увагу на такі вагомі й визначальні для організації навчального процесу особливості пізнавальної діяльності сучасних учнів, як «прагнення до економії зусиль, комфорту та швидкого доступу до ресурсів, бажання отримати інформацію чи послуги «тут і зараз» [18, с. 14], задовольнити які й покликана дистанційна освіта.

Саме тому цілком природним є той факт, що система вищої освіти, для того, щоб задовольнити соціальні запити у висококваліфікованих, здатних до саморозвитку фахівцях, чії знання й практичні навички відповідають європейському рівневі розвитку професії в умовах глобалізації, змушена провадити пошук та здійснювати формування нових, більш ефективних форм і методів навчання. Однією з таких форм стало дистанційне навчання, яке «дає можливість створювати системи масового постійного навчання та самовиховання» [7, с. 147].

При цьому науковці говорять у першу чергу про розвивальне дистанційне навчання, базу якого має складати «продуктивна діяльність, а репродуктивна, будучи пов'язаною з відпрацюванням конкретних умінь та навичок, виступає по відношенню до базової як допоміжна» [7, с. 147]. Варто відзначити, що, за словами О. Г. Кузьмінської, змінюється і характер самого знання, яке здобувач набуває у дистанційний спосіб: «При доборі змісту головним стає критерій «знання – під діяльність»; знання виступають переважно як засоби вирішення конкретних професійних завдань, а пріоритетними стають знання так званого універсального (методологічні) типу. Ідея розвивального підходу, що передбачає орієнтацію на потреби та запити як окремого студента, так і суспільства в цілому та стимулювання інтелектуального розвитку особистості, реалізується шляхом побудови освітнього процесу, де змістова сторона навчання є в зоні найближчого розвитку» [7, с. 147].

Демократичний характер та доступність освітніх ресурсів, незалежно від географічних та соціальних особливостей, зробили дистанційне навчання здатним «гнучко реагувати на потреби та вимоги суспільства та забезпечувати реалізацію конституційного права на освіту, ... це система рівних можливостей, незалежно від соціального та географічного положення» [7, с. 147]. Саме доступність стала ключовою рисою дистанційного навчання, що зумовила перспективність розвитку та перетворення на оптимальну форму проведення освітньої діяльності у кризові для соціуму періоди.

Відзначимо, що в низці вузів дистанційне навчання було органічною складовою навчальної діяльності ще до того, як назріла нагальна необхідність стрімкого переорієнтування навчання на форми віддаленої взаємодії зі здобувачами. Так, в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка впровадження дистанційних форм навчання було розпочато у 2002 р. З цією метою спочатку була створена лабораторія дистанційного навчання, яка згодом була реорганізована у сектор дистанційного навчання кафедри управління якістю освітнього процесу планування. На початковому етапі впровадження дистанційні курси в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка відігравали роль додаткового елементу в загальному процесі навчання здобувачів різних спеціальностей. Наприклад, для здобувачів спеціальності «Журналістика» було розроблено одну навчальну

дисципліну, яку викладали у дистанційній формі – курс «Види журналістики». Сама дисципліна мала теоретичний характер, була присвячена ознайомленню студентів із класифікацією та характерними особливостями різних видів журналістики. Опрацювання цієї освітньої компоненти відбувалося студентами виключно на освітній платформі Moodle, причому більшість компонентів (лекції та виконання практичних завдань) передбачали асинхронний характер опрацювання, а проведення підсумкової контрольної роботи було синхронним.

У Національному університеті харчових технологій (м. Київ) у дистанційній формі з використанням ресурсів і можливостей платформи Moodle щорічно провадилося навчання протягом 6 тижнів другого семестру навчального року. Під час цього періоду здобувачі ознайолювалися з теоретичними матеріалами у формі лекцій, мали змогу консультуватися із викладачами при виконанні завдань, а по завершенню дистанційного етапу складали модульний контроль, щоб засвідчити засвоєння матеріалу.

Такі форми організації навчального процесу були цілком доречною на поточному етапі впровадження та розвитку дистанційного навчання в Україні, оскільки, за словами М. А. Умрик, «враховуючи фінансові, організаційні та психологічні моменти ... найближчим часом можна говорити переважно про органічно змішане традиційне та дистанційне навчання, в якому гармонійно поєднуються всі переваги першого та другого» [19, с. 4].

Однак розвиток дистанційного навчання в Україні був інтенсифікований викликами доби. Так, у 2014 році з'явилася гостра необхідність для закладів вищої освіти Донбасу швидко переорієнтувати переважну більшість освітніх компонент з очної на дистанційну форму навчання, що було зумовлено соціально-політичною ситуацією в регіоні. Луганський національний університет імені Тараса Шевченка був примусово евакуйований з Луганська до Старобільська, тому дистанційне навчання стало єдиною можливою формою організації викладання для багатьох спеціальностей. Педагогічним працівникам довелося швидко адаптувати всі існуючі методичні прийоми викладання дисциплін до специфіки комп'ютеризованого процесу навчання у віддаленій формі. При цьому було враховано той факт, що «проведені спостережні дослідження засвідчили можливість використання ефективних

навчальних стратегій, які були знайдені при особистісному навчанні «обличчям до обличчя», і в середовищі дистанційного навчання» з деякими адаптаціями [23, с. 181].

Слід відзначити, що потреба швидкого переведення на дистанційний формат навчання творчо-практичних курсів, пов'язаних із технічними засобами, виникла не лише через евакуацію закладу вищої освіти та складнощі на першому етапі налагодження його освітньої діяльності на новому місці. Схожа задача постала вже для закладів вищої освіти на всій території України при необхідності швидко переорієнтувати навчальний процес на дистанційне навчання при загрозовій ситуації поширення епідемії коронавірусу, що виникла в країні у 2020–2021 роки.

Природно, що під час цієї реорганізації освітнього процесу особливо глибокі трансформації при переведенні у дистанційний формат відбулися в освітніх дисциплінах творчого та практичного характеру. Тож необхідно було віднайти оптимальні форми спілкування в Інтернеті, а освітній процес повинен був здійснюватися викладачем, що перебрав на себе функції тьютора, тобто «наставника-консультанта, який повинен координувати процес пізнання» [6, с. 3].

Відзначимо, що викладання творчих та практичних навчальних предметів часто вимагає безпосереднього контакту між викладачем та студентом. Таким чином, у процесі вивчення таких академічних курсів, як «Журналістський фах», зокрема «Фотожурналістика», або «Дизайн у рекламі та PR», доволі часто необхідно використовувати такий метод навчання, як імітація, оскільки студент повинен орієнтуватися на продемонстровані навички викладача та акумулювати емпіричні знання й формувати власні уміння, повторюючи дії педагога. Така умова успішного оволодіння здобувачами практичними навичками, їхнього творчого розвитку виступала ускладнюючим фактором для реорганізації курсів у дистанційну форму.

Також слід було врахувати, що переведення на дистанційну форму навчання позначиться на доступі студентів до технічних засобів навчання – зокрема, комп'ютерів із необхідним програмним забезпеченням і можливості попрацювати з фотокамерою, освітлювальним обладнанням тощо.

Окрім, власне, складнощів переорієнтації викладання дистанційно дисциплін творчого та практичного спрямування, що вимагають

додаткового технічного забезпечення, постала нагальна задача також терміново створити психологічно комфортні умови для освітньої і, найголовніше, творчої діяльності студентів. Слід було орієнтуватися не лише на засвоєння необхідної інформації, а й на сприяння формуванню взаємодії й зміцнення навчальних груп за допомогою дистанційного навчання, підвищення мотивації студентів до пізнавальної й творчої діяльності. Особливо важливо це було для тих здобувачів, які раптом опинилися в стресових умовах через соціально-політичну ситуацію в Луганській області. Не менш гостро потреба переорієнтації курсів у дистанційну форму й забезпечення сприятливих для навчання психологічних умов постала з початком пандемії COVID-19, коли студенти переживали стрес через запровадження карантину, нестабільність економічної ситуації та загрозу здоров'ю, за умов відсутності живого спілкування й звуження особистого простору.

Згідно з нашою гіпотезою, можна було вирішити ці завдання за допомогою використання позаплатформних засобів навчання (соціальні мережі, веб-квести та інтерактивні постери-глоги) в поєднанні з основними ресурсами платформи Moodle.

Метою нашого дослідження є вивчення специфіки використання платформи Moodle та позаплатформних ресурсів при дистанційному викладанні творчих та практичних навчальних дисциплін здобувачам, що навчаються на гуманітарних спеціальностях (на прикладі курсів «Журналістська спеціальність (Фотожурналістика)» для здобувачів спеціальностей «Журналістика» та для здобувачів магістратури спеціальності «Медіакомунікації», «Дизайн у рекламі та PR» для здобувачів бакалаврату спеціальності «Журналістика», освітня спеціалізація «Реклама та зв'язки з громадськістю») та висвітлити наш накопичений досвід у пошуку форм і методів, які б відповідали системі дистанційного навчання та забезпечували б високі навчальні результати та психологічний комфорт студентів.

Об'єктом дослідження є навчальні курси: «Журналістська спеціальність (фотожурналістика)», який розміщений на веб-сайті дистанційного навчання Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, «Дизайн у рекламі та PR», що викладено на веб-сайті дистанційного навчання Національного університету харчових технологій. **Предметом** є особливості дистанційного викладання

курсів творчого та практичного спрямування для здобувачів спеціальностей «Журналістика» (у тому числі освітньої програми «Реклама і зв'язки з громадськістю») та «Медіакомунікації».

Специфіка методологічної організації дистанційної професійної освіти була предметом досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зокрема, В. Биков [3], П. Стефаненко [17], П. Юцявічене [20] звертали увагу на концептуальні засади дистанційної освіти, її основні особливості, такі як гнучкість, модульність, паралельність, рентабельність, асинхронність; на принципи побудови модульного навчання та на наявність і у викладача, і в здобувача особливого статусу. При розробці наших навчальних дисциплін ми враховуємо специфіку дистанційного курсового проектування та вимоги до нього, які визначили В. Биков [3], В. Кухаренко, О. Рибалко та Н. Сиротенко [8], зокрема, робимо акцент на формуванні практичних умінь, що формують професійні компетентності, на інтеграції технічних та нетехнічних навичок, увагу до індивідуальних практичних завдань тощо.

Ми також спираємось на базову модель дистанційної освіти, запропоновану П. Стефаненком, її місце в загальній дидактичній системі та основні форми організації навчального процесу та на розроблені вченими шляхи вдосконалення дистанційного навчального процесу шляхом індивідуалізації навчального процесу [17].

Цілком погоджуємося з позицією Є. Полат, яка у своїх дослідженнях застерігала від спроб «просто механічно перевести розвинені традиційні навчальні дисципліни в електронну версію та відправляти їх електронною поштою користувачам» [15]. Це засвідчило актуальність нашого методологічного пошуку в процесі адаптації денного академічного курсу до дистанційного навчання. Ми також базували результати своїх досліджень на принципах навчання, простежених Є. Полат, М. Мойсеєвою та А. Петровим, наприклад, на засадах навчання у співпраці, використання проектного навчання та необхідність вступного тестування для визначення рівня підготовки та наявних навичок в здобувачів [14].

Ю. Борисовська, О. Козлова та О. Лисенко, звертаючи увагу на особливості дистанційного викладання освітніх компонент з природничих наук, запропонували різні форми роботи з інформацією та оцінки знань студентів, визначили функціональність використовуваних про-

грамних елементів у процесі навчання. У своєму педагогічному експерименті ми базувались на їх ідеї, що «матеріал, який не можливо засвоїти самостійно, необхідно... доповнювати... мультимедійними складовими, які повинні враховувати досвід викладача, що читає дану дисципліну» [4, с. 22].

Ш. Амонашвілі [2], С. Лисенкова [9] аналізували проблему допомоги студентам в опрацюванні навчального матеріалу через співпрацю, що вважаємо доцільним при викладанні саме творчо-практичних освітніх компонент.

Однак особливості викладання творчих і практичних навчальних предметів у вищих навчальних закладах та пошук оптимальних навчально-методичних стратегій формування мистецької компетентності студентів з допомогою засобів спеціалізованих освітніх платформ і позаплатформених Інтернет-ресурсів ще потребують подальшого глибокого дослідження, особливо з огляду на те, яку актуальність дистанційне навчання набуло зараз, в умовах карантину через поширення пандемії коронавірусу в світі. У процесі вивчення творчих та практичних навчальних предметів на перший план виходить необхідність пошуку оптимальних шляхів передачі практичного досвіду від викладача до здобувачів за допомогою дистанційного навчання та формування мотивації учнів до творчості; однак ще не відбулось накопичення достатньої кількості методологічних прикладів успішного вирішення таких завдань.

Методи дослідження. Шукаючи оптимальну стратегію дистанційного викладання творчого та практичного академічного курсу «Журналістська спеціальність (Фотожурналістика)», «Дизайн у рекламі та PR», для здобувачів спеціальностей «Журналістика» освітнього рівня бакалавр та для здобувачів магістратури за спеціальністю «Медіакомунікації», ми використовували такі методи та прийоми, як аналіз навчально-методичної літератури, програм, навчальних посібників та методичних рекомендацій, існуючих програмних засобів та платформи для дистанційного навчання; спостереження за навчальним процесом у вищому навчальному закладі; тестування обраної методології в умовах дистанційного навчання в евакуйованому університеті та в умовах навчання під час карантину, зумовленого поширенням пандемії коронавірусу в Україні; опитування та анкетування студентів, які дистан-

ційно вивчали матеріал, обробку та статистичний аналіз результатів; моніторинг успішності навчальної діяльності учнів, спостереження та оцінку їх творчої позанавчальної діяльності.

Викладання навчальної дисципліни «Журналістський фах» («Фотожурналістика») відбувалось у 2014–2016 рр., а дисципліни «Дизайн у рекламі та PR» здійснювалось протягом 2020–2021 рр. Залучено було усього 5 академічних груп (здобувачі бакалаврату за спеціальністю «Журналістика» (у тому числі ті, що навчаються за освітньою програмою «Реклама та зв'язки з громадськістю»), а також магістратури за спеціальністю «Медіакомунікації»), загалом 58 студентів. Моніторинг обраних освітніх засобів включав комплекс дій.

По-перше, ми провели вступний контроль знань та навичок студентів через усний тест та аналіз їх власних фотографій чи графічних робіт, зроблених перед академічним курсом, а також через оцінку їх загального інтересу до фотографії та графічного дизайну як творчої діяльності.

По-друге, для того, щоб відстежувати ефективність і комфорт обраних методичних прийомів і для коригування стратегії навчання, короткі опитування були проведені після опрацювання здобувачами навчальних тем. Паралельно з цим нами було здійснено якісну й кількісну оцінку успішності виконання домашніх завдань, пов'язаних із засвоєнням теорії та напрацюванням творчих навичок.

По-третє, по завершенню курсу відбувалось оцінювання як засвоєння здобувачами теоретичного матеріалу (шляхом тестування та написання контрольної роботи), так і творчого портфоліо (фотографічного чи з графічного дизайну) кожного зі студентів, відстежувалась їх подальша творча самореалізація.

2. Стандартні навчальні елементи платформи Moodle при викладанні творчих та практичних предметів

Дистанційне навчання, спрямоване на забезпечення оптимальних результатів навчальної діяльності, означає використання спеціалізованої платформи дистанційного навчання, що являє собою «програму забезпечення, призначене для організації дистанційного навчання в Інтернеті, що дозволяє автоматизувати процес створення та отримання знань у системі дистанційного навчання» [11, с. 9]. Вона надає доступ

до освітніх ресурсів, повинна гарантувати «рівноправну присутність в мережі всіх учасників навчального процесу (викладача, учня, навчального закладу)» [16, с. 39], дозволяє знаходити спеціалізовані електронні навчально-методичні комплекси з можливістю швидкого редагування та перевірки матеріалів.

Вибір оптимальної платформи для дистанційного навчання є надзвичайно важливим, оскільки «для того, щоб зробити навчання на відстані більш змістовним і повним, можуть бути використані різні комп'ютерні інструменти: інструменти для перегляду та пошуку в Інтернеті, інструменти для спілкування (електронна пошта, форуми, списки розсилки), планування діяльності, конспектування, моделювання концепцій тощо. Для тих студентів, що територіально віддалені від навчального осередку та можуть мати різний досвід роботи з комп'ютерами, крива навчання може бути занадто крутою. Крім того, оскільки більшість з них навчаються асинхронно, вони виявляються досить ізольованими не лише для використання навколишнього середовища, але, що важливіше, для організації своєї діяльності в цьому новому світі» [22, с. 364].

Обидва заклади вищої освіти, в яких нам довелося застосувати дистанційне навчання для викладання курсів творчо-практичного спрямування, – Луганський національний університет імені Тараса Шевченка та Національний університет харчових технологій – використовують платформу з відкритим кодом Moodle, яка зараз є провідною в Україні за кількістю використання в навчальних закладах, на цей факт вказують різні дослідники [18, с. 15]. Перевага цієї платформи полягає у «відкритому коді», побудованому на здоровій освітній філософії, а також на наявності величезної спільноти користувачів, яка підтримує та розвиває її. Moodle може конкурувати з великими комерційними системами з точки зору наборів функцій, а арсенал її навчальних засобів легко розширюється» [21, с. 4].

Хоча у процесі викладання дисципліни творчо-практичного спрямування, де є необхідність не лише передачі теоретичних знань студентам, але, в першу чергу, має велике значення формування практичних навичок для створення якісних креативних матеріалів, використання платформи Moodle зазнало деяких специфічних особливостей.

Зокрема, в процесі трансформації у дистанційну форму тих освітніх курсів, у межах яких відбувається вивчення основ фотографії, а

здобувачі мають набути практичного досвіду створення фотографій у різних жанрах, оволодіти різною фототехнікою, вивчити методи та принципи фотозйомки з природним і штучним світлом, ми шукали оптимальні шляхи передачі практичного досвіду від викладача студентам за допомогою дистанційного навчання. Зокрема, така творчо-практична навчальна дисципліна потребувала б прямого спілкування викладача з академічною групою, щоб продемонструвати основні налаштування камери чи освітлювальних приладів, а також використання спеціального обладнання, але було очевидно, що дидактичні ресурси платформи Moodle не були в змозі забезпечити повний і синхронний контакт. Особливо це було важливо для проведення практичних та лабораторних занять, які базувались на розвитку певних навичок в оволодінні фотоапаратом та іншим обладнанням для фотозйомки, користуванням графічних редакторів для обробки фотозображень та створення власної графіки тощо.

Слід наголосити на тому, що ситуації, які зумовила нагальну потребу викладання аналізованих нами курсів у дистанційному форматі, була різними. А отже, зумовили різні вимоги до організації навчального процесу і тих навчальних елементів, які доцільно було б використовувати при викладанні курсів творчо практичного спрямування.

Розглянемо спочатку ті умови навчання, в яких опинились студенти та викладачі Луганського національного університету імені Тараса Шевченка на початковому етапі евакуації навчального закладу, які, безумовно, вплинули на особливості використання освітньої платформи.

Через події на Сході України, що розпочалися у 2014 році та спричинили евакуацію вищих навчальних закладів на підконтрольні території, значна частина студентів та викладачів були змушені теж евакуюватися до більш безпечних регіонів, часто віддалених від місця розташування евакуйованого навчального закладу, на новому місці проживання вони могли стикнутися з погіршенням умов життя, обмеженими технічними ресурсами й гострою необхідністю поєднувати навчання з роботою задля утримання родини в нових умовах. Частина студентів лишалися на непідконтрольній Україні території Донбасу, де у 2014–2015 роках існували суттєві перебої з інтернет-зв'язком, постачанням електроенергії та загальна нестабільність ситуації.

Тож необхідно було врахувати всі особливості життя студентів, насамперед ті, що висувають конкретні вимоги до використання навчальних елементів, у тому числі суто технічні. Так, ми дійшли висновку, що оптимальніше буде використовувати переважно асинхронні форми навчання, оскільки багато студентів не мали змогу долучитися до опрацювання навчальних матеріалів у чітко визначений час. Такі труднощі були зумовлені технічними обмеженнями деяких студентів, які не змогли користуватися якісним фотообладнанням та стабільним з'єднанням з Інтернетом. Відзначимо також, що в певний період було взагалі небезпечно займатися фотозйомкою на вулиці в неконтрольованих містах України, і це обов'язково потрібно було взяти до уваги при створенні практичних завдань курсу. Необхідність врахування цього факту також вплинула на вибір найоптимальніших дидактичних форм навчання, запропонованих Moodle.

При викладанні дисциплін творчо-практичного спрямування «Журналістський фах (фотожурналістика)» за рекомендаціями кафедри управління плануванням якості навчального процесу ми використовували такі стандартні елементи курсу, як «Лекція», «Завдання», «Форум», «Тест». В умовах асинхронного навчання ці ресурси платформи Moodle стали основними навчальними елементами.

Елемент «Лекція» виявився найкращим для подання теоретичної інформації про історичний розвиток фотожурналістики, умови зйомки, структуру камери, закони композиційної організації кадрів та сучасні жанри фотожурналістики, які є основними змістовими частинами навчального курсу «Журналістський фах (Фотожурналістика)».

Хоча при написанні текстів лекцій ми намагалися зберегти баланс між текстом й ілюстративними частинами для того, щоб зробити їх максимально зрозумілими й наочними, наскільки це можливо, а також для забезпечення їх технічної доступності. Таким чином, деякі лекції, які через особливості предмету та навчальної теми містили велику кількість ілюстрацій, супроводжувались файлом у форматі .ppt (презентація) або .pdf (текст лекції з ілюстраціями). Оскільки не всі студенти мали стабільне з'єднання з Інтернетом, їм було простіше завантажувати ілюстративний матеріал як окремий файл і не залежати від стабільності з'єднання з Інтернетом під час обробки матеріалу на вебсайті дистанційного навчання закладу вищої освіти. Через ці причини

ми використовували як ілюстративний елемент лише окремі глоги (у формі інтерактивних плакатів) та коміксові зображення, оскільки вони більше залежать від технічних ресурсів студентів.

Елемент «Завдання» дозволяв організовувати та контролювати практичну діяльність студентів під час засвоєння курсу «Журналістська спеціальність (Фотожурналістика)». Ця частина курсу, зокрема, дозволила полегшити засвоєння таких «проблематичних» для засвоєння під час віддаленого в просторі й часі навчання, але дуже важливих тем, як вивчення налаштувань для камери при природному освітленні і законів композиції.

З огляду на те, що вчитель й окремі здобувачі були розділені в просторі, це унеможливило швидку оцінку світлових умов фотозйомки та корекцію налаштувань експозиції. Тож проблематично було повторити кадр з виправленими налаштуваннями зі збереженням вихідних умов зйомки. Також необхідно було враховувати вимоги безпеки окремих студентів, що перебували на території, невідконтрольній Україні. Тож з огляду на це елемент «Завдання» дистанційного навчального курсу на платформі Moodle виявився найоптимальнішим, бо дозволяв кожному студентові надіслати відзняті кадри та отримати згодом відповідь викладача з аналізом недоліків та переваг свого фотозображення. Висновки щодо того, які налаштування фотоапарату потрібно було використовувати під час зйомки, студент мав зробити самостійно.

Елемент платформи Moodle «Форум» дав змогу застосувати синхронні методи навчання та організувати воркшоп з фотозйомки зі штучним освітленням (з огляду на її більш стабільний характер та простоту відтворення світлових умов). Так, кожен студент на форумі, розташованому в межах навчального курсу на сайті дистанційної освіти, описував створені ним світлові умови, зазначав обрані налаштування наявної фототехніки та демонстрував фотознімки. Отримавши відгуки викладача та інших студентів, він мав змогу аргументувати доцільність свого рішення чи перезняти фото.

Елемент «Тест» став у пригоді при проведенні модульного контролю. Відповідаючи на запитання, що мали відкритий та закритий характер, здобувачі виявляли рівень засвоєння навчального матеріалу курсу, зокрема, його теоретичної складової.

Ці елементи платформи Moodle стали першими та базовими для розробки курсу «Журналістська спеціальність (Фотожурналістика)» для здобувачів бакалаврату та магістратури Луганського національного університету імені Тараса Шевченка у перший період евакуації на підконтрольну Україні територію.

Під час дистанційного викладання навчальної дисципліни «Дизайн у рекламі та PR» для здобувачів Національного університету харчових технологій в умовах локдауну й карантинних обмежень ситуація, умови, в яких опинилися студенти, а отже й вимоги до організації навчальної діяльності мали суттєві відмінності.

Нам слід було врахувати той факт, що в умовах карантину через пандемію COVID-19 доцільніше буде орієнтувати студентів на синхронні форми навчання, дотримуючись звичного розкладу. Синхронізований у часі контакт викладача й здобувачів, можливість усного живого спілкування через сторонні програмні засоби, з одного боку, сприяли більш повному засвоєнню навчального матеріалу, давали змогу докладніше висвітлити навчальний матеріал з урахуванням запитань від студентів, а з іншого – забезпечували сприятливішу психологічну атмосферу в умовах карантинних обмежень, даючи змогу бодай віртуально комунікувати з одногрупниками й викладачем, а також сприяли дотриманню режиму самоізоляції, оскільки вимагали присутності студентів вдома для участі в занятті. Тож попередній досвід викладання дистанційного курсу творчо-практичного спрямування потребував ґрунтовного переосмислення й трансформації. Платформа Moodle за таких умов уже втрачала свою провідну роль у формуванні освітнього середовища для здобувачів й донесенні основного масиву інформації курсу, поступаючи іншим інтернет-каналам живого спілкування.

Однак її роль в організації навчальної діяльності лишилася значною з огляду на різноманітність доступних освітніх елементів та їхні можливості. Так, у середовищі дистанційної освіти на платформі Moodle ми активно використовували елементи «Файл», «Лекція» для розміщення опорних конспектів лекцій та презентацій з ілюстративним матеріалом до них. Ці ресурси допомагали студентам глибше опрацювати й краще запам'ятати нову інформацію після прослуховування лекції викладача, синхронізованої в часі, таким чином із основного каналу донесення навчальної інформації до здобувачів, яким вона була

в попередньому випадку, Moodle зараз набула функцій узагальнення й акумуляції додаткової інформації. До того ж, при організації навчання в дистанційному форматі та виборі навчальних складових ми взяли до уваги той факт, що окремі здобувачі не завжди мали змогу навчатися синхронно через відсутність постійного доступу до комп'ютерної техніки (наприклад, у випадку, коли в родині декілька дітей, заняття в яких відбуваються одночасно, однак комп'ютером доводиться користуватися по-черзі, або техніка потрібна батькам для роботи вдома під час локдауну). У таких ситуаціях саме матеріали, розміщені на платформі Moodle, допомагали здобувачам опрацювати матеріал самостійно у зручний час.

Також при викладанні навчальної дисципліни «Дизайн у рекламі та PR» для студентів Національного університету харчових технологій були використані елементи «Завдання» і «Тест». За допомогою цих елементів здобувачі надсилали на перевірку творчі роботи й виконані практичні завдання, а також проходили фінальний модульний контроль для оцінки рівня засвоєння теоретичного матеріалу курсу. Специфіка використання цих елементів була такою ж, як і в попередньому випадку.

Відзначимо, що освітня платформа Moodle під час дистанційного вивчення творчо-практичної дисципліни в умовах локдауну в Україні перебрала на себе насамперед організаційні функції, у тому числі завдяки використанню ресурсу «Форум». У навчальному елементі «Форум» розміщувались посилання на онлайн-трансляції лекційних та практичних занять, про що студенти отримували сповіщення на e-mail. Також у середовищі дистанційного навчання для здобувачів було розміщено всю необхідну інформацію про навчальну дисципліну, зокрема, форми роботи, розподіл балів, методичні рекомендації до опрацювання курсу із зазначенням дедлайнів та вимог до виконання завдань, тож студенти мали усю необхідну інформацію для планування своєї навчальної діяльності.

3. Комбіновані навчальні елементи та їх роль у формуванні мотивації та консолідації учнів

Однак проведені нами опитування (у формі анкет із закритими та відкритими питаннями) та аналіз навчальної діяльності учнів (якісні та кількісні показники виконання різних завдань) показали, що існує

нагальна потреба приділити більше уваги навчальній мотивації учнів та комфортності навчального процесу.

Так, при підготовці курсу «Журналістський фах (Фотожурналістика)» для здобувачів, які навчалися у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка у перший етап його евакуації, слід було взяти до уваги кілька факторів. Зокрема, той факт, що деякі студенти, які опановували дисципліну, не мали досвіду дистанційного навчання (і взагалі навчання в університеті, оскільки цей академічний курс вивчався протягом першого курсу в перший рік евакуації закладу вищої освіти), що вплинуло на сферу їх мотивації, а також на здатність працювати з віддаленою платформою, керувати своїм часом для виконання завдань та дотримуватися встановлених дедлайнів. Отже, в опитуванні студентів, яке проводилося після опрацювання ними перших 3-4 тем, частина респондентів зазначила, що «важко вивчати дисципліну віддалено» (майже 40% респондентів), «важко розподілити час на навчання» (22% респондентів), «важко зрозуміти, як застосувати отримані знання на практиці» (майже 30% респондентів, переважно молодших студентів).

Важливо також, що значна частина студентів, які вивчали цю освітню компоненту, були територіально віддалені не тільки від викладача, але й один від одного; тож цей аспект ускладнював виконання творчих і практичних завдань у групах, набування навичок командної роботи. 28% здобувачів з молодших курсів відзначили, що було «важко налагодити стосунки з однокурсниками», а магістранти скаржилися на психологічний дискомфорт від швидкої зміни формату навчання, відсутності звичного щоденного живого спілкування з однокурсниками й викладачами. Такий дискомфорт також посилювався загальною тривожністю ситуації, пов'язаною з веденням бойових дій на Сході України.

Моніторинг навчальної діяльності здобувачів на цьому етапі показав, що близько 10% здобувачів узагалі не впорались із завданнями, а майже 40% з них виконували їх на низькому рівні.

Тому було вирішено використовувати для здобувачів евакуйованого Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, поряд з основними елементами, розглянутими вище, ще додаткові нестандартні форми роботи на платформі Moodle, а також активно застосовувати відповідні позаплатформні ресурси. Таким чином, щоб ство-

рити сприятливу психологічну атмосферу під час навчання, підвищити інтерес до академічного курсу та активізувати творчу та дослідницьку діяльність здобувачів, їм було запропоновано веб-квест за темою вивченого матеріалу на основі елемента дистанційного навчання під назвою «Вікі». Завдання для квесту було розміщено у відкритому доступі на створеному сайті, там же були вказівки на інтернет-ресурси з необхідною для проходження квесту інформацією з теорії композиційної побудови кадру. А виконане завдання студенти мали спільно розмістити в елементі «Вікі» та надати на перевірку викладачеві.

На думку О. Гончар, «спілкування з комп'ютером, яке є менш емоційним, ніж спілкування з викладачем у класі, стає причиною емоційного психічного дискомфорту, психологічного стресу» [6, с. 62], тож саме з метою компенсації цього недоліку, ми вирішили провести квест у формі гри за мотивами популярного літературного твору. Це також дозволило молодшим студентам дистанційно познайомитись, інтегруватися у студентське співтовариство (деякі завдання здобувачі молодших курсів та магістранти виконували разом). Обрання за сюжетну «канву» навчального квесту циклу книг про Гаррі Поттера сприяло психологічному розвантаженню студентів, виявило спільні інтереси в значній кількості учасників та, окрім обговорення навчальних завдань, зініціювало ще й літературну дискусію.

Як відзначають науковці, «соціальний конструкціонізм ґрунтується на ідеї про те, що люди навчаються краще, коли вони беруть участь в соціальному процесі набуття знань шляхом створення артефакту для інших... Процес узгодження значень і використання спільних артефактів є процесом побудови знань... Ми не є чистими аркушами, коли вступаємо в процес навчання» [21, с. 4–5]. Елемент дистанційного академічного курсу «Вікі» виявився оптимальним для колективної роботи над завданнями веб-квесту через його інтерактивний характер, дозволив орієнтувати студентів не на відтворення отриманих під час курсу знань, а спонукати їх до автономного пошуку, до аналізу та узагальнення зібраної ними інформації. Емоційне залучення до процесу навчання також посилювалось постійною взаємодією з одногрупниками під час виконання завдання, обміном інформацією з гравцями з інших команд та зміною ролей, а також переходом від пасивного сприйняття інформації до активної позиції творця.

Ефективність цієї обраної форми навчання була доведена тим, що лише 9% усіх учнів виконували завдання на низькому рівні. Крім того, у підсумковому тесті студенти дали правильні відповіді на 96% запитань, що стосувались матеріалу, опрацьованого під час квесту (тоді як у темах, представлених на платформі Moodle через елемент «Лекція», цей показник становив лише 72%).

Слід зазначити, що при очному викладанні академічного курсу така форма роботи, як веб-квест, не використовувалася, тому переведення навчальної дисципліни у формат дистанційного навчання дозволило розширити арсенал методів і прийомів.

На платформі Moodle для здобувачів, що вивчали дистанційно курс «Журналістський фах (Фотожурналістика)» у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка, ми також розмістили кілька глогів та коміксових зображень, створених за допомогою сторонніх Інтернет-ресурсів, щоб проілюструвати теоретичні відомості наочними прикладами. Зокрема, ми використовували ресурс StoryboardThat.com для створення коміксу, який чітко пояснює студентам основні вимоги до роботи з курсом, а також Glogster.com для створення інтерактивних плакатів, які б структурували теоретичну інформацію для кращого засвоєння.

Під час опитування 72% студентів Луганського національного університету імені Тараса Шевченка зазначили, що їм зручніше користуватися інтерактивними плакатами, ніж звичайними презентаціями. Однак ми навмисно використовували небагато глогів, оскільки вони залежать від технічних ресурсів, доступних студентам.

При переведенні на дистанційну форму навчання під час карантину через епідемію COVID-19 курсу «Дизайн у рекламі та PR» для здобувачів Національного університету харчових технологій ми використали кілька існуючих напрацювань, зокрема, інтерактивні плакати-глоги, що пояснювали композиційні основи побудови зображення. Оскільки переважна більшість здобувачів не мала обмежень, пов'язаних із якістю інтернет-зв'язку, то використання таких наочних засобів було виправданим та активізувало увагу й сприяло зацікавленню матеріалом.

Також для ознайомлення їм було запропоновано інтерактивну рухома презентацію, створену за допомогою ресурсу Prezi.com. Її нелінійний характер, візуальна привабливість та дедуктивний принцип унаочнення матеріалу від загального до часткового сприяли глибшому

засвоєнню матеріалу й усвідомленню здобувачами логічних зв'язків між його тематичними складовими.

4. Використання позаплатформених ресурсів у процесі дистанційної освіти

Слід відзначити, що для ефективного викладання дисципліни творчо-практичного спрямування «Журналістська спеціальність (Фотожурналістика)» ми вирішили не обмежуватися освітніми методологічними та комунікативними ресурсами платформи Moodle. У якості додаткового простору ми обрали соціальні мережі, зокрема спеціалізовані за темами та типами вмісту (Flickr, Instagram), оскільки всі студенти мали облікові записи в соціальних мережах і спілкувались там, тож вони добре знали функціонал цих мереж.

На думку Г. Можасвої та А. Фащенко, «зрозумілість ідеології та інтерфейсу соціальних мереж більшості інтернет-аудиторії дозволяє заощадити час, минаючи етап адаптації учнів до нового комунікативного простору, який дозволяє вибудувати неформальне спілкування між викладачем і студентами» [10]. Такі особливості спілкування в соціальних мережах, а також легкість, проста організація та контроль синхронного спілкування, широкі можливості та зручний інструментальний набір для групування учасників навчального процесу в діалоги та спільноти, а також звичність такого спілкування для студентів дозволили створити більш комфортні умови для роботи в групах та активної дискусії щодо творчих робіт.

В опитуванні, яке ми провели, більшість студентів Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (84%) відповіли, що виконання завдань на основі колективних обговорень та консультацій з викладачем зручніше в соціальних мережах, а спілкування за допомогою елемента «Форум» та приватних повідомлень на платформу Moodle 75% респондентів вважають більш офіційним, тому залучення до коментування творчих робіт колег було меншим.

Це підтвердили наші спостереження. Лише 60% здобувачів брали участь у коментуванні фоторобот за допомогою елемента «Форум», тоді як в обговореннях у спеціалізованих соціальних мережах брали участь понад 85%, причому обговорення було більш активним, дійсно менш офіційним.

Так, вивчення навчальної дисципліни «Журналістський фах (Фотожурналістика)» передбачало курсове завдання – створення студентами власного фотопроєкту. Кожного дня вони мали робити фотографії, вибирати найцікавіші та публікувати їх в Інтернеті у своєму акаунті на Flickr , а також коментувати фотографії своїх однокласників та інших користувачів мережі. Необхідність щодня робити фотографії та публікувати їх у відкритому доступі для інших стала стимулом для розвитку кожного учня, дозволила пропустити дозволила уникнути «замкнення» у вузькому колі одногрупників та «поділитися досягненнями з усім світом» [12, с. 153], що є важливим фактором розвитку. Студенти також стежили за деякими профільними спільнотами у галузі фотожурналістики («Український Flickr» , «Вулична фотографія» тощо).

Реалізація цього проєкту на основі мережі Flickr дозволила занурити здобувачів у сучасний фотожурналістичний процес і дала можливість отримати та проаналізувати множинність оцінок своїх фоторобіт. На основі обговорень з колегами вони мали можливість сформувати власні технічні, естетичні та етичні норми фотожурналістики, отримали настанови для творчої роботи. Відбувся обмін знаннями та вміннями не тільки між викладачем та студентами, студентом та іншими студентами, але також між студентом та сторонніми користувачами-фотолюбителями в межах одного комунікативного простору, що відповідає актуальному коннективістському підходу до організації навчального процесу в умовах мозаїчної інформаційної парадигми [5].

Оскільки для творів фотожурналістики (як і для будь-яких інших матеріалів засобів масової інформації) надзвичайно важливо отримати зворотній зв'язок та відгуки аудиторії, виведення творчої навчальної діяльності студентів із замкненої платформи Moodle видалося доцільним. Реалізована у мережі Flickr можливість отримувати коментарі та «лайки» від інших зареєстрованих учасників стала ще одним (крім відгуків про творчу діяльність від викладача) засобом вимірювання якості виконання навчального завдання, оскільки студенти могли простежити, яка фотографія зібрала більше позитивних коментарів, проаналізувати причини для популярності чи меншої успішності свого творчого доробку.

Ми відстежували якісні та кількісні показники роботи студентів у соціальних мережах. Зокрема, було оцінено творчі роботи у влас-

ному блозі-портфолію студента, оцінено діяльність щодо коментування роботи одногрупників та сторонніх фотографів та аргументацію в дискусіях, що було б доказом глибокого розуміння студентами технічних та естетичних принципів створення фотографії. У підсумковому опитуванні більше 80% студентів зазначили, що вони хотіли б працювати у галузі фотографії в майбутньому.

Слід згадати, що, крім поліпшення якості фотографій в особистих творчих блогах здобувачів в порівнянні з роботаами, наданими на вхідний контроль, показником ефективності й доцільності застосування у дистанційному навчанні сторонніх ресурсів вважаємо той факт, що близько 40% студентів розміщували у власному фотоблозі в соціальних мережах роботи, створені поза завданнями курсу, а 65% студентів продовжили ведення творчого блогу і після завершення вивчення дисципліни.

Ще одним показником зростання мотивації студентів є те, що у підсумковій анкеті понад 85% студентів згадали про свій інтерес до фотографії для майбутньої діяльності, тоді як лише близько 25% цікавились фотожурналістикою під час вступного опитування, тоді як при вхідному контролі фотожурналістикою цікавилось лише близько 25%, а практикувало 11%.

При вивченні творчо-практичної дисципліни «Дизайн у рекламі та PR» у дистанційному форматі здобувачами Національного університету харчових технологій ми також орієнтувались на використання сторонніх ресурсів як складових освітньої діяльності. Безперечно, доцільним лишилося використання спеціалізованих соціальних мереж, насамперед, Instagram, для оприлюднення результатів творчої діяльності здобувачів. Обговорення робіт одногрупників більш активно й неформально відбувалося у каналі академічної групи в месенджері Telegram.

Слід відзначити, що на відміну від попереднього досвіду організації дистанційного навчання, коли платформа Moodle слугувала основним освітнім середовищем, у цьому випадку освітня діяльність відбувалася у синхронному форматі, тож провідним ресурсом для неї став сервіс для відеоконференцій Zoom. Можливості, надані сервісом, зокрема, трансляція відео для значної кількості слухачів, демонстрація екрану з одночасним використанням додаткових програм, графічних редакторів чи інтернет-ресурсів зробили Zoom оптимальним для проведення лек-

цій і лабораторних занять, сприяли створенню максимально «живого» спілкування викладача зі здобувачами на лекції, забезпеченню комфортних умов для пізнавальної активності студентів, зменшуючи чи навіть нівелюючи обмеження дистанційного формату. Насамперед це стосувалося потреби живого безпосереднього контакту для освоєння практичних умінь та навичок роботи з графічними редакторами чи фототехнікою та доступу до технічних засобів для фотозйомки. Ми намагалися їх компенсувати шляхом використання відеотрансляції Zoom та використання додаткових комп'ютерних засобів.

Так, для опрацювання зі здобувачами матеріалу про технічні налаштування фототехніки, зокрема, поняття про експозицію та її визначення ми, свідомі того, що не в усіх студентів вдома є фотоапарат із можливостями ручного налаштування, запропонували в якості альтернативного навчального об'єкту так званий симулятор камери з ресурсу Camerasim.com. Він дає змогу спробувати зробити віртуальний знімок при різних налаштуваннях камери й наочно побачити, як впливає на результат зміна певного параметру налаштувань. Завдяки його використанню студенти, навіть не маючи фототехніки з відповідними можливостями, змогли потренуватися обирати правильну експонару залежно від різних умов зйомки, усвідомити, на які особливості зображення впливають параметри витримки й діафрагми, простежити, як змінюється зображення при використанні оптики з різними параметрами, як впливає на результат зміна світлочутливості тощо.

Так само через Zoom нами було проведено трансляцію з метою ознайомлення здобувачів із роботою в графічних редакторах. Демонстрування екрану викладача й можливість надати права демонстрування кожному зі студентів полегшили опрацювання цього тематичного блоку навчальної дисципліни у дистанційному форматі.

Також ми усвідомлювали потребу безпосереднього контакту викладача і студентів під час проведення зйомки, що давало б змогу наочно простежити весь процес отримання відповідного зображення з урахуванням композиційних особливостей побудови кадру, параметрів освітлення, використання освітлювальних приладів. З метою створення альтернативи безпосередньому контактowi нами було використано спеціалізоване програмне забезпечення [Imaging Edge Desktop](#) для синхронізації бездзеркальної фотокамери Sony з персональним комп'ютером.

Трансляція його роботи відбувалася для здобувачів через Zoom, тож у такий спосіб вони мали стежити за тими параметрами, які викладач виставляє при зйомці, бачили, в яких вона відбувається умовах, й одразу могли оцінити знімки-результати фотографування, тож мали змогу відстежувати, який результат дають ті чи інші встановлені параметри чи конфігурація освітлення. Проведений у такий спосіб віртуальний воркшоп сприяв глибшому розумінню здобувачами технічних основ фотографії та принципів побудови гармонійної композиції, що засвідчило проведене опитування та моніторинг практичних результатів навчання. Проведення заняття у такій формі стало оптимальним через орієнтацію на синхронну форму дистанційного навчання та наявний якісний інтернет-зв'язок у студентів, а також можливість спостерігати за зйомкою з мобільних пристроїв зв'язку. Тож вважаємо використання сервісу Zoom у поєднанні з іншими програмними та інтернет-ресурсами оптимальним засобом при необхідності дистанційного вивчення творчо-практичних освітніх дисциплін, пов'язаних із необхідністю безпосередньої взаємодії викладача й студента для забезпечення наслідування й набування власних практичних навичок.

5. Висновки та перспективи подальших досліджень

Отже, використання при дистанційному викладанні дисциплін творчо-практичного характеру, зокрема фотожурналістики та дизайну в рекламі та PR, ресурсів платформи дистанційного навчання Moodle, спеціалізованих соціальних мереж та ресурсу для організації відео-конференцій у поєднанні з додатковими програмними засобами дали можливість підвищити мотивацію до творчості у студентів, сформувати більш зручне навчальне середовище, нівелювати чи зменшити психологічний дискомфорт від відсутності постійного живого контакту з викладачем та одногрупниками.

Використання поряд із базовими методичними формами роботи зі студентами інтерактивних та ігрових технологій (зокрема, веб-квестів, плогів, коміксів) допомогло тим зі студентів, хто стикнувся із дистанційним навчанням уперше, швидше адаптуватися до особливостей платформи дистанційного навчання Moodle та інтенсифікувати навчальне та позанавчальне спілкування з одногрупниками, інтегруватися у студентську спільноту.

Вихід за межі закритого навчального середовища й залучення можливостей спеціалізованих соціальних мереж сприяли глибшому розумінню студентами технічних засад та етико-естетичних принципів фотожурналістики й дизайну, що дозволило їм отримувати й аналізувати неупереджену реакцію аудиторії на свої твори.

Використання відеотрансляцій за допомогою сервісу Zoom у поєднанні зі спеціалізованими інтернет-ресурсами та програмами дозволило не лише зменшити незручності від відсутності живого безпосереднього контакту викладача та студента, а й полегшити студентам набуття навичок роботи з технічними засобами та графічними редакторами.

Таким чином, комбінація платформених та позаплатформених освітніх ресурсів дала позитивні результати, оптимально задовольняючи психологічні, навчальні, професійні потреби студентів, підштовхнула їх до творчої самореалізації у відкритому інформаційному середовищі, сформувала професійні компетенції та зацікавленість у фотожурналістиці та графічному дизайні як творчій діяльності.

Використання соціальних мереж (як спеціалізованих, так і загальних) у дистанційному навчанні творчих та практичних навчальних предметів, спрямованих на адаптацію синхронних форм навчання, надзвичайно важливих для набуття практичних навичок, варте подальших досліджень.

Список літератури:

1. «Це унікальний момент в освітній історії» – Іван Примаченко про онлайн-навчання на карантині. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30582636.html> (дата звернення: 20.04.2021).
2. Амонашвили Ш. А. Психологические основы педагогики сотрудничества : монография. Киев : Освита, 1991. 111с.
3. Биков В. Ю. Дистанційна освіта – перспективний шлях до розвитку професійної освіти. *Педагогічна газета*. 2001. № 1. С. 2.
4. Борисовська Ю. О., Козлова О. С., Лисенко О. А. Використання педагогічних підходів дистанційного навчання до самостійного вивчення природознавчих дисциплін. *Теорія та методика електронного навчання* : збір. наук. пр. Кривий Ріг : Видавничий відділ НМетАУ, 2010. Вип. I. С. 18–23.
5. Власенко О. В. Використання інформаційно-комунікаційних технологій для контролю рівня навчальних досягнень. URL: http://www.tryus.npu.edu.ua/type/conference/images/stories/files/tezy/Tom_2/section_g.pdf (дата звернення: 20.04.2021).

6. Гончар О. Педагогічна взаємодія учасників навчального процесу в умовах дистанційної освіти. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2012. Ч. 1. С. 58-65.
7. Кузьмінська О.Г. Розвивальне дистанційне навчання: проектування та досвід впровадження. *Актуальні проблеми психології: психологічна теорія і технологія навчання*. Київ : НПУ імені М. Драгоманова, 2009. Т. 8. Вип. 6. С. 146–156.
8. Кухаренко В. М., Рибалко О. В., Сиротенко Н. Г. Дистанційне навчання : Умови застосування. Дистанційний курс : навч. посібник. Харків : НТУ"ХП", "Торсінг", 2002. 320 с.
9. Лысенкова С. Педагогика сотрудничества. *Учительская газета*. 1986. 18 октября.
10. Можаяева Г. В., Фещенко А. В. Использование виртуальных социальных сетей в обучении студентов-гуманитариев. URL: http://ido.tsu.ru/files/pub2010/Можаяева_Feshchenko_Ispolzovanie (дата звернення: 20.04.2021).
11. Осадчий В. В. Система дистанційного навчання університету. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького*. 2010. № 5. С. 7–16.
12. Палій С. В. Соціальні мережі як засіб комунікації електронного навчання. *Управління розвитком складних систем*. 2013. Вип. 13. С. 152–156.
13. Пахомов С. Ю. Глобальна конкуренція: нові явища, тенденції та чинники розвитку. Київ : КНЕУ, 2008. 223 с.
14. Педагогические технологии дистанционного обучения : учебное пособие для вузов / под редакцией Е. С. Полат. Москва : Издательство Юрайт, 2020. 392 с.
15. Полат Е. С. Теория и практика дистанционного обучения. *Инфо*. 2001. № 5. С. 37–43.
16. Сисоєва С. Дистанційне навчання: проблема творчого розвитку учнів. *Неперерв. проф. освіта: теорія і практика*. 2004. Вип. 1. С. 37–45.
17. Стефаненко П.В. Дистанционная система обучения в высшей школе : монография. Київ, 2012. 396 с.
18. Тараненко Г. Г. Розвиток дистанційної освіти у вищій школі. *Інформаційна культура в сучасному світі : матеріали наук. семінару*. Київ : НТУУ «КПІ», 2014. Вип. 5. Ч. 1. С. 14–18.
19. Умрик М. А. Організація самостійної роботи майбутніх учителів інформатики в умовах дистанційного навчання інформатичних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2008. 20 с.
20. Юцявичене П. А. Теория и практика модульного обучения. Каунас : Швиеса, 1989. 272 с.
21. Cole J., Foster N. Using Moodle: Teaching with the Popular Open Source Course Management System. Sebastopol, California: "O'Reilly Media, Inc.", 2008. 282 p.
22. Dufresne A. Interface design for Distant Education: Experimenting Different Environments. *EDICT'2000 International conference on information a communication technologies for education*. Vienne, Austria, 2000. P. 363–372.

23. King J., King K., Sattler-Weber S. Instructional strategies for distance education: Research-based examples. *Distance Learning, 2002: Proceedings of the Annual Conference on Distance Teaching and Learning* (18th, Madison, Wisconsin, August 14–16, 2002). P. 181–187.

References:

1. Radio Svoboda (2020) «Tse unikalnyi moment v osvittii istorii» – Ivan Prymachenko pro onlain-navchannia na karantyni [«This is a unique moment in the history of education» – Ivan Primachenko about online training in quarantine]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/30582636.html> (accessed 20 April 2021).
2. Amonashvyly Sh. A. (1991) *Psikhologicheskie osnovy pedagogiki sotrudnichestva: monografyia* [Psychological Bases of Cooperation Pedagogy : monography]. Kyiv: Osvita. (in Russian)
3. Bykov V. Iu. (2001) Dystantsiina osvita – perspektyvnyi shliakh do rozvytku profesiinoi osvity [Distant Learning is a Perspective Way to the Development of Professional Education]. *Pedagogical Newspaper*, no. 1, p. 2. (in Ukrainian)
4. Borysovska Yu. O., Kozlova O. S. & Lysenko O. A. (2010) Vykorystannia pedahohichnykh pidkhodiv dystantsiinoho navchannia do samostiinoho vyvchennia pryrodoznavchyykh dystsyplin [Usage of pedagogical approaches to distance learning of natural sciences disciplines]. *Bulletin of KhNTU*, vol. 2(38), pp. 491–496. (in Ukrainian)
5. Vlasenko O. V. (2013) Vykorystannia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii dlia kontroliu rivnia navchalnykh dosiahnen [Usage of informational communicative technologies for the control of level of learning achievements]. *Informational communicative technologies in education and researches*. Retrieved from: http://www.tryus.npu.edu.ua/type/conference/images/stories/files/tezy/Tom_2/section_g.pdf (accessed 20 April 2021).
6. Honchar O. (2012) Pedahohichna vzaiemodiia uchasnykiv navchalnoho protsesu v umovakh dystantsiinoi osvity [Pedagogical interaction of educational process participants in the conditions of distant learning]. *Collection of Scientific Works of Uman State Pedagogical University*, vol. 1, pp. 58–65. (in Ukrainian)
7. Kuzminska O.H. (2009) Rozvyvalne dystantsiine navchannia: proektuvannia ta dosvid vprovadzhenia [Developing distant learning: projecting and experience of implementation]. *Actual problems of psychology: Psychological theory and teaching technology*, vol. 8, issue 6, pp. 146–156. (in Ukrainian)
8. Kukhareno V. M., Rybalko O. V. & Syrotenko N. H. (2001) *Dystantsiine navchannia: Umovy zastosuvannia. Dystantsiinyi kurs: navch. posibnyk*. Distant Learning: Usage Conditions. Distant course. Kharkiv: Torthing. (in Ukrainian)
9. Lysenkova S. (1986) Pedahohyka sotrudnichestva [Pedagogy of cooperation]. *Teacher's newspaper*. October, the 18. (in Russian)
10. Mozhaeva G. V. & Feshhenko A. V. (2010) Ispol'zovanie virtual'nykh sotsial'nykh setey v obuchenii studentov-gumanitariiev [Usage of virtual social nets in teaching of humanities students]. Retrieved from: http://ido.tsu.ru/files/pub2010/Mojaeva_Feshchenko_Ispolzovanie (accessed 20 April 2021).

11. Osadchyi V. V. (2010) Systema dystantsiinoho navchannia universytetu. [University system of distant learning]. *Scientific Bulletin of Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University*, issue 5, pp. 7–16. (in Ukrainian)
12. Palii S. V. (2013) Sotsialni merezhi yak zasib komunikatsii elektronnoho navchannia [Social nets as a mean of communication of electronic education]. *Management of complex systems development*, issue 13, pp. 152–156. (in Ukrainian)
13. Pakhomov S. Yu. (2008) *Hlobalna konkurentsii: novi yavvyshcha, tendentsii ta chynnyky rozvytku* [Global competition: new phenomena, trends and factors of development]. Kyiv: KNEU. (in Ukrainian)
14. Polat Ie. S. (ed.) (2020) *Pedagogicheskie tekhnologii dystantsionnogo obucheniya : uchebnoe posobie dlya vuzov* [Pedagogical technologies of distance learning: a textbook for universities]. Moscow: Yurayt Publishing House. (in Russian)
15. Polat Ie. S. (2001) Teoriya y praktyka dystantsyonnoho obuchenya [Theory and Practice of Distant Learning]. *Info*, vol. 5, pp. 37–43. (in Russian)
16. Sysoieva S. (2004) Dystantsine navchannia: problema tvorchoho rozvytku uchniv [Distant learning: problem of pupils' creative development]. *Continuing vocational education: theory and practice*, issue 1, pp. 37–45. (in Ukrainian)
17. Stefanenko P. V. (2012) *Dystantsionnaya sistema obucheniya v vysshey shkole: monografiya* [Distance learning system in higher education: monograph]. Kyiv. (in Russian)
18. Taranenko H. H. (2014) Rozvytok dystantsiinoi osvity u vyshehii shkoli [Development of distant education in higher school]. *Informational culture in the modern world: materials of scient. seminar*, issue 5, pp. 14–18. (in Ukrainian)
19. Umryk M. A. (2008) Orhanizatsiia samostiinoi roboty maibutnikh uchyteliv informatyky v umovakh dystantsiinoho navchannia informatychnykh dystsyplin: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 [Organization of independent work of future teachers in computer science in the conditions of distant learning of informatics academic courses]. (Extended abstract of candidate's thesis). Kyiv: Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. (in Ukrainian)
20. Yutsiavychene P. A. (1989) *Teoriya i praktika modul'nogo obucheniya* [Theory and Practice of Module Education]. Caunas. (in Russian)
21. Cole J., Foster N. (2008) Using Moodle: Teaching with the Popular Open Source Course Management System. Sebastopol, Califirmia: "O'Reilly Media, Inc.".
22. Dufresne A. (2000) Interface design for Distant Education: Experimenting Different Environments. *EDICT'2000 International conference on information and communication technologies for education*. Vienne, Austria, pp. 363–372.
23. King J., King K., Sattler-Weber S. (2002) Instructional strategies for distance education: Research-based examples. *Distance Learning, 2002: Proceedings of the Annual Conference on Distance Teaching and Learning* (18th, Madison, Wisconsin, August 14–16, 2002), pp. 181–187.

**THE PROBLEM OF FORMATION MANAGEMENT
COMPETENCE FUTURE SPECIALISTS
OF THE SOCIAL SPHERE**

**ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ
СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ**

Tetyana Holubenko¹

Iryna Polishchuk²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-11>

Abstract. The article substantiates the purpose, stages, content, algorithm and methods of implementation. The entry of Ukrainian higher education into the European space determines the need for specialists with integrated specialties. The purpose of the article is to investigate the purposefulness of the formation of managerial competence in future professionals in the social sphere to ensure the educational and methodological process in higher education institutions. Methodology – general industry, research, information, diagnostic, subject methodical. Thus, there is a need to modernize professional and human resources. Therefore, the issue of scientific understanding of quality training of social workers in management, i.e., leadership of small and large groups of people, their ability to be highly qualified professionals with established managerial competence. Modern approaches to understanding the process of formation of managerial competence in future professionals in the social sphere, which is determined by the focus on the object of management, taking into account its specifics and the nature of development in the socio-educational environment. Based on the analysis of scientific sources, the essence and content of the concept of «managerial competence» are revealed. The understanding of professional training as an important component of

¹ Candidate of Pedagogical Sciences, Ph.D,
Associate Professor at the Department of Theory and Technology of Social Work,
National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

² Senior Lecturer at the Department of Theory and Technology of Social Work,
National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

managerial competence of future specialists in the field of management is highlighted, in particular, that professional training is a set of knowledge, skills and abilities, mastery of which allows a person to work as a specialist or a skilled worker qualifications. The main purpose of the formation of managerial competence in future professionals in the social sphere is to achieve a high level of its main components and ensure the manageability of the educational and methodological process. Based on the analysis of pedagogical, methodological, philosophical research of the essence, content and structure of managerial competence in social specialists, the founders revealed as a component of professional competence of a social specialist, a dynamic integrated systemic education, which is manifested in management. In turn, management activity is the result of managerial training of a social worker to evaluate his or her professional activity. Professional training of future social professionals for management is a necessary component that requires clarification of the concept of «professional training of social professionals» in order to form managerial competence for effective performance of professional duties and opportunities for successful work in the chosen profession.

1. Вступ

На сучасному етапі трансформація соціально-економічних процесів в Україні зумовили необхідність модернізації управління соціальною сферою, вдосконалення управлінського механізму на принципах демократії та гуманізації, цінності людських ресурсів, конкурентоспроможності, відкритості, компетентності і плановості.

Соціально-економічні зміни потребують сучасної високотехнологічної, соціально-ефективної освітньої системи, яка здатна забезпечити виконання її головної функції – підготовку фахівців соціальної сфери, соціально адаптованих, здатних задовольнити вимоги соціальних структур, а також упродовж всього життя самостійно здобувати й оновлювати знання та вміння, які необхідні для продуктивної професійної діяльності.

Відповідно на ці вимоги є переорієнтація професійної підготовки у закладах вищої освіти на компетентнісний підхід, що визначено у Національній стратегії розвитку освіти на 2012–2021 рр. На сьогодні виникла ситуація, коли країна має велику кількість фахівців з вищою

освітою, а реально соціальним установам бракує компетентних, практико-орієнтованих управлінських кадрів.

Професійна підготовка фахівців соціальної сфери, яка базується тільки на традиційній концепції навчання, не може забезпечити в повній мірі якісну підготовку майбутніх фахівців соціальної сфери, які здатні розв'язувати складні проблеми соціального розвитку країни. Як проказує практичний досвід, що завжди в рамках такої парадигми актуальною є проблема наявності знань і умінь їх реалізувати на практиці.

В Україні накопичено позитивний досвід професійної підготовки фахівців соціальної сфери у системі вищої освіти. Соціально-економічні процеси зумовлюють необхідність постійного внесення коректив у зміст їх підготовки в теоретичну та практичну складові.

Входження української вищої освіти в європейський простір зумовлює потребу у фахівцях з інтегрованими спеціальностями. Таким чином виникає необхідність у модернізації професійно-людських ресурсах. Тому дуже актуальним постає питання у науковому осмисленні якісної підготовки фахівців соціальної сфери до менеджменту, тобто керівництва малими та великими групами людей, їх здатності бути висококваліфікованими фахівцями із сформованою управлінською компетентністю.

Українська і зарубіжна педагогіка накопичила позитивний досвід професійної підготовки фахівців у системі вищої освіти. Її важливі аспекти висвітлені в наукових працях таких фундаторів, як Г. Алтухової, Ю. Арутюнова, С. Батишева, І. Беха, М. Вандер Венде, Л. Володарської-Золи, Т. Горячевої, В. Гриненка, С. Зигмантович, Н. Ничкало, А. Почтовюк, В. Семиченко, О. Соколова, Ю. Фокіна та ін. Проблеми професійної підготовки фахівців у галузі управління визначено у працях філософів (Т. Бірюкова, Н. Лукашевич, І. Ходикіна), фундаторів психології (О. Гринчук, С. Дубов, І. Єлісеєва, Б. Жиганов), фундаторів педагогіки (О. Карпенко, Н. Романова, О. Романовський, В. Топоровський). Питання підготовки менеджерів у закладах вищої освіти висвітлена у працях вітчизняних і зарубіжних учених О. Аксьонової, Н. Давиденко, О. Кузнєцової, В. Локшина, Л. Парашенко, які вивчали проблеми формування управлінського мислення студентів. Формування управлінської компетентності як предмет дослідження висвітлено у працях В. Бондаря, І. Васюкова, Р. Вдовиченко, Г. Єльнікової та ін.

Результати аналізу, здійснених за останнє десятиліття досліджень проблеми формування управлінської компетентності у майбутніх фахівців соціальної роботи свідчать про те, що зацікавленість науковців була зосереджена на вдосконаленні управлінської діяльності, управлінських уміннях, управлінської кваліфікації, проблемах формування професійної, інформаційної, комунікативної, іншомовної та інших компетентностей.

Проте формування управлінської компетентності у майбутніх фахівців соціальної сфери у закладах вищої освіти як педагогічна проблема комплексно і детально не досліджувалась. Аналіз сучасного стану професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери у системі закладів вищої освіти дозволили констатувати готовність майбутніх фахівців до сприйняття у ХХІ столітті нових форм професійної поведінки, зокрема і менеджерської.

Метою статті є дослідити цілеспрямованість формування управлінської компетентності у майбутніх фахівців соціальної сфери для забезпечення навчально-методичного процесу в закладах вищої освіти.

Методи дослідження – загальногалузеві, дослідницькі, інформаційні, діагностичні, предметно методичні.

2. Теоретичні аспекти поняття «професійної підготовки» щодо формування управлінської компетентності

Підготовка майбутніх фахівців соціальної сфери з метою формування управлінської компетентності, опановуючи в процесі навчання відповідні знання, які необхідні для набуття управлінських вмінь та навичок.

Оскільки об'єктом нашого дослідження визначено професійну підготовку студентів соціальної сфери вищих навчальних закладів ми вважали за необхідне з'ясувати її особливості у вищих закладах освіти України. Для цього насамперед було досліджено семантику поняття: «професійна підготовка».

За результатами аналізу словникової та довідкової літератури з'ясовано, що цей феномен тлумачиться як формування і збагачення настанов, знань та умінь особистості з метою прискореного набуття навичок, які необхідні майбутньому спеціалісту для адекватного виконання специфічних завдань [9, с. 363]. Категорію «професійна підготовка»

розглядають також у значенні сукупності вже здобутих спеціальних знань, навичок, умінь, якостей, досвіду праці та норм поведінки, що забезпечують можливість успішної роботи з певної професії [13, с. 390].

С. Гончаренко зазначає, що професійна підготовка – це сукупність знань, навичок і умінь, оволодіння якими дає змогу людині працювати спеціалістом вищої, середньої кваліфікації або кваліфікованим робітником [2, с. 275], тобто процес підготовки зумовлює певний рівень кваліфікації спеціаліста.

У працях А. Грекова та Є. Бондаревської професійна підготовка в себе включає суспільно-політичну, загальнофахову, психологічну та спеціальну підготовку, а також підготовку до керівництва і пошуку найбільш ефективних засобів навчання та виховання на основі запровадження педагогічної науки [3, с. 84].

В. Семиченко розуміє під сутністю поняття «професійна підготовка», що це одночасне забезпечення і виконання певного державного замовлення на спеціалістів. Науковець зазначає, що провідною цінністю професійної підготовки є діяльність, яка засвоюється [12, с. 179–184].

У Законі України «Про вищу освіту», професійна підготовка тлумачиться як «здобуття кваліфікації за відповідним напрямом підготовки або спеціальністю» [4, с. 1].

Враховуючи сучасні вимоги до фахівців соціальної сфери вважаємо, що результатом процесу професійної підготовки спеціальності «Соціальна робота» слід розглядати набуту ними в процесі навчання систему компетентностей, що включає в себе і управлінську складову для здійснення професійної діяльності, професійних завдань соціального і управлінського характеру та здатність до їх постійного вдосконалення.

Оскільки підготовка фахівців соціальної сфери передбачає врахування фундаментальних знань і з інших галузей, предметом дослідження багатьох науковців була інтеграція знань з різних навчальних дисциплін з метою покращення професійної підготовки майбутніх спеціалістів шляхом підвищення якісного рівня взаємозв'язків між елементами спеціальних і базових знань.

З наукової точки зору важливим є дослідження вітчизняної вченої Л. Сергієвої з формування управлінських навичок в учнівської молоді невиробничої сфери та отримані нею результати. Вона доводить, що «...

лише теоретичне ознайомлення з навчальними курсами економічних дисциплін, основ підприємницької та управлінської діяльності не забезпечують цілеспрямованого формування в учнів управлінських навичок» [14].

На сучасному етапі у закладах вищої освіти запроваджуються заходи, які спрямовані на прискорення та поглиблення реформ національної системи освіти.

Проблема підготовки кадрів вищої кваліфікації в Україні не нова, зокрема в Національній стратегії розвитку освіти на 2012–2025 рр. вказано потреби ринку праці та сучасні виклики вищої освіти.

Успішне професійне становлення молодих фахівців та їх особистісного розвитку впродовж всього життя набули актуальності у сьогоднішній час. Проблема підготовки фахівців, яка сьогодні вирішується різними шляхами, в тому числі й через інтеграцію різних спеціальностей та реалізацію компетентнісного підходу.

Соціальна освіта – це необхідна та важлива умова поліпшення соціального становища країни і підвищення рівня професійної діяльності.

Прийнята Концепція неперервної освіти в Україні, яка ґрунтується на необхідності існування в суспільстві певного рівня загальної соціальної освіти, що зумовлено: необхідністю переходу до нових засад формування та розвитку соціальних знань; формуванням сучасних поглядів у майбутніх фахівців соціальної сфери з метою сприяння розвитку соціалізації суспільних процесів, підвищення рівня життя і добробуту; інтеграцію процесів навчання та виховання як складових системи освіти для формування світогляду сучасного фахівця.

У нашому дослідженні висвітлено терміни «управлінська діяльність» та менеджерська діяльність», які рівнозначні за смисловим значенням.

Аналіз теоретичних висновків науковців і практиків щодо професійної підготовки фахівців соціальної сфери до управлінської діяльності є переконливим аргументом на користь необхідності уточнення суті поняття «професійна підготовка фахівців соціальної сфери», під яким ми розуміємо процес, результатом якого є формування комплексу компетентностей, в тому числі управлінської, необхідних майбутньому фахівцю для адекватного виконання професійних завдань, а також сукупність певних особистісних якостей, досвіду праці та норм поведінки, що забезпечують можливість успішної роботи з обраної професії і подальшого професійного й особистісного розвитку.

Приєднання України до Болонського процесу підвищує вимоги до результату вищої професійної освіти, який сформовано в категоріях «компетенція» і «компетентність», що мають свою історію розвитку.

Поняття «компетентність» відображає інтегральну характеристику особистості. Водночас – це «не застигла сума характеристик» і «нестатична сутність». Оскільки людина – це «рухливий процес», «річка змін, а не шматок твердого матеріалу; це суцвіття можливостей», які мають властивість постійно змінюватися, то очевидним мотиваційним чинником є те, що «кожний індивід має тенденцію стати самостійною, відмінною від інших, унікальною людиною» [13].

В процесі становлення компетентнісного підходу до професійної підготовки фахівців І. Зимня виділяє три основних етапи:

– перший (1960–1970 рр.) характеризується введенням до наукового апарату поняття «компетенція» та спроби роз'яснити відмінності між поняттями «компетенція» і «компетентність», які відносяться до самої людини, як суб'єкта діяльності (здоровий спосіб життя, ціннісно-змістовна, інтеграція знань, самоосвіта, саморозвиток);

– другий (1970–1990 рр.) характеризується використанням понять «компетенція/компетентність» при оцінці професіоналізму в управлінні, менеджменті і відносяться до соціальної взаємодії людини і соціальної сфери;

– третій (90-ті рр. ХХ ст.) характеризується дослідженням компетентності як наукової категорії в системі освіти, яка відноситься до діяльності людини (вирішення пізнавальних завдань, предметно-діяльнісна, інформаційно-технологічна) [6].

У педагогічній енциклопедії наведено два значення компетентності:

1 – міра відповідності знань, умінь і досвіду осіб певного соціально-професійного статусу реальному рівню складності завдань, які він виконує, і проблем, які розв'язує;

2 – область повноважень керівного органу, посадової особи; коло питань, з яких вони мають право приймати рішення.

Дане джерело дає також порівняльну характеристику двох понять «компетентність» і «кваліфікація» і підкреслює, що компетентність на відміну від кваліфікації містить крім суто професійних знань і умінь, такі якості як: ініціатива, співпраця, спроможність працювати в групі,

комунікативні здібності, вміння вчитися, оцінювати, логічно мислити, відбирати і використовувати інформацію [10, с. 237].

Потреба цивілізованого інтегрування незалежної України в світове співтовариство вимагає орієнтування майбутніх спеціалістів на передові методи господарювання, притаманні соціальним знанням та інформаційному суспільстві, оснащення їх сучасними знаннями і технологіями. Тому підготовка фахівців соціальної сфери до діяльності в сучасних умовах вимагає суттєвих змін. Процес розбудови української державності та життєздатність України у майбутньому значною мірою залежатимуть від того, чи зможе система освіти виховати нову генерацію ділових людей – управлінців, політиків тощо.

Передусім, притаманні глобальний стиль мислення, здатність діяти цілеспрямовано у складних нестабільних умовах та брати на себе есоціальну, кономічну, юридичну й моральну відповідальність за свої дії. Формування цих рис характеру в сучасній молоді за умов традиційної школи, що дісталась нам у спадок, є неможливим, оскільки освіта так і залишилася зорієнтованою на виховання «виконавців», нехай навіть і з високим рівнем знань. Тому у нашому дослідженні ми вважаємо правомірним проаналізувати зміст їхньої професійної підготовки, який складається з наукових знань і пов'язаних з ними уміннями та навичками.

Відомо, що існуюча організація, зміст і методика вищої професійної школи значно відстають від вимог життя, потреб і здібностей покоління, діючого в умовах швидких соціально-економічних змін. ЗВО країни не забезпечують належним чином готовності молоді до реалізації себе у галузі соціальної сфери, особливо за умов тенденції до нестабільності. Це призводить до гальмування адаптаційних процесів у молодих фахівців на виробництві, у сфері надання соціальних послуг. Оскільки випускник закладу вищої освіти може працювати на підприємстві, займаючи посаду відповідно до свого фаху, і може в майбутньому стати керівником, він повинен знати, як впливати на підлеглих, які методи використовувати, для досягнення максимально високих результатів, як сформувати свій колектив тощо. Тому цілком правомірним і доцільним є включення складової володіння методами управління та організації роботи колективу до змісту професійної підготовки фахівця соціальної сфери.

Таким чином, ключовими словами при визначенні поняття «компетентність» є знання, базові уміння, кваліфікація, інформованість, соціальна поведінка, прагнення до успіху в професійній діяльності тощо.

Професійна підготовка компетентного фахівця соціальної сфери, який готовий до роботи, є головною метою на зростаючій конкуренції на ринку праці.

3. Формування управлінської компетентності у майбутніх соціальних працівників

Оскільки предметом нашого дослідження визначено формування управлінської компетентності у майбутніх фахівців соціальної сфери, постає необхідність з'ясувати сутність та зміст.

В. Топоровський розглядає управлінську компетентність з позицій сучасного наукового бачення як філософсько-світоглядний, психолого-педагогічний та організаційно-технологічний потенціал професійних здібностей керівника школи, який визначається «спрямованістю діяльності на об'єкт управління з урахуванням його специфіки і характеру розвитку в соціально-освітньому середовищі» [16]. Науковець обґрунтовує двокомпонентну структуру управлінської компетентності, яка складається з базової складової професійної діяльності керівника та інноваційної складової як основи управління процесами розвитку педагогічного колективу й організації інноваційної роботи.

Філософський погляд на підготовку майбутніх менеджерів у вищих навчальних закладах як імператив Болонського процесу Т. Бірюкова зазначає, що сутність управлінської компетентності складають знання форм та методів управління. Нею розроблена і презентована структура управлінської компетентності менеджера, яка має три складові:

- стратегічна компетентність, що передбачає вміння аналізувати розвиток ситуації на тривалу перспективу з урахуванням усіх діючих факторів;
- функціональна компетентність орієнтує керівника на виконання управлінських функцій, тобто приймати рішення; організувати, стимулювати, аналізувати результативність діяльності організації;
- соціальна компетентність «орієнтована на оптимізацію людського ресурсу в організації» і передбачає діяльність менеджера із забезпечення організації кваліфікованими кадрами; із надання повноважень, встановлення системи мотивації і мінімально необхідного контролю

їхньої діяльності, формування команди та створення умов для розвитку членів колективу [1].

Значний внесок у розроблення цього феномену зробила Г. Єльнікова. Нею виокремлено групу знань і умінь, які необхідні керівникові загальноосвітнього навчального закладу (знання: законодавчо-нормативні, методологічні, загальнотеоретичні, організаційно-технологічні; уміння: діагностично-прогностичні, організаційно-регулятивні, контрольно-корегуючі), та входять до складу цього концепту [7, с. 74–75].

Прослідковується тенденція вивчення питання управлінської компетентності менеджера соціальної сфери в тісному взаємозв'язку із соціальними, економічними процесами: управлінська компетентність є складовою професійної компетентності фахівця; управлінська компетентність висвітлена як результат професійної підготовки фахівця соціальної сфери та оцінка його професійної діяльності в сфері менеджменту; сутність управлінської компетентності з точки зору фундаторів філософії розкриває спрямованість професійної діяльності керівника на об'єкт управління, враховуючи соціально-освітній простір, знання та уміння; фундатори педагогіки відображають управлінську компетентність як готовність та здатність ефективно здійснювати управлінську діяльність, застосовуючи знання, вміння та навички на підґрунті мотиваційно-особистісних якостей; управлінська компетентність – це об'ємна група знань, які ґрунтуються на законодавчо-нормативних, методологічних, загальнотеоретичних, організаційних та умінь діагностичних, організаційних, контрольних, які необхідні керівнику; здатність до діалогу в освітньому процесі.

4. Міждисциплінарні зв'язки в процесі формування управлінської компетентності

Принципи навчання в професійній освіті є основним орієнтиром у викладацькій діяльності. Їх порівнюють з мостом, який поєднує «теоретичні знання і уявлення» з педагогічною практикою. Вони завжди відображають залежність між об'єктивними закономірностями і цілями навчання. Інакше, це – методичне вираження пізнаних законів і закономірностей, знання про цілі, сутність, зміст, структуру навчання, виражене у формі, що дозволяє використовувати їх як регулятивні норми педагогічної практики.

До тепер вважалося, що проблема реалізації міжпредметних зв'язків у педагогічній практиці вищої школи достатньо досліджена. Їй присвячені наукові праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених-педагогів. Однак останні публікації в педагогічній і методичній літературі свідчать про поживлення інтересу науковців до означеної проблеми.

С. Гончаренко тлумачить принцип як «основні вихідні положення теорії навчання [3, с. 270]. У підручниках з педагогіки вищої школи наводиться визначення поняття «принципи» як загальний орієнтир для визначення змісту, засобів, форм, методів організації навчання [7, с. 221], основні положення, що визначають зміст, організаційні форми і методи навчальної роботи [7, с. 88]. Виявлені нами в попередньому розділі дисертації теоретичні основи формування у бакалаврів спеціальностей соціальної сфери свідчать про те, що у відповідь на нові виклики, що постають перед вітчизняними вищими навчальними закладами, розвиток сучасної вищої освіти потребує постійної реорганізації знань.

Таким чином, академічний світ має адаптуватися до міждисциплінарного характеру вирішення більшості суспільних проблем. Нові очікування на підготовку кадрів соціальної сфери із сформованою управлінською компетентністю слід розглядати у світлі цього імперативу. Сучасна вища професійна школа накопичила великий досвід підготовки всебічно розвинутих фахівців соціальної сфери на основі інтеграції знань. Традиційно в системі професійної підготовки кадрів у закладах вищої освіти широко використовуються міжпредметні зв'язки як актуальний засіб комплексного підходу до навчання і виховання особистості, що дозволяє розкрити в змісті навчання сучасні тенденції розвитку науки, які виникають під впливом процесів інтеграції: соціалізації, гуманізації, теоретизації, математизації, формалізації тощо.

Однак інтернаціоналізація ринку праці вимагає від фахівців соціальної сфери знань в галузі суміжних з його спеціальністю знань, вмінь комплексно використовувати їх для розв'язання наукових, виробничих і господарських завдань. У зв'язку з цим зросла потреба у фахівцях широкого профілю з такими якостями як освіченість, мобільність, конструктивність, практичність, здатність до співпраці та міжкультурної взаємодії, діяльності в нових умовах, що зумовило актуальність дослі-

джен з проблеми подальшого розвитку і трансформації міжпредметних зв'язків в організації навчально-виховного процесу в ЗВО.

До тепер вважалось, що проблема реалізації міжпредметних зв'язків у педагогічній практиці вищої школи достатньо досліджена. Їй присвячені наукові праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених педагогів. Однак останні публікації в педагогічній і методичній літературі свідчать про поживлення інтересу науковців до означеної проблеми. На сторінках наукових видань поновилась наукова полеміка з проблем міжпредметної інтеграції в навчанні студентів, міжпредметного підходу як загальнонавчального уміння, міжпредметних зв'язків як основи структури освітнього процесу, міжпредметної координації як педагогічної умови формування фахівців і розвитку в них мотивації до вивчення [6].

В процесі професійної підготовки фахівців соціальної сфери в ЗВО так чи інакше реалізує інтегральну функцію. При цьому виникає необхідність у подоланні суперечності між інтеграцією і диференціацією. Ця суперечність проявляється в необхідності одночасно вирішувати такі завдання як предметна побудова навчального плану і орієнтація процесу навчання на кінцевий результат, багатофункціональність у діяльності фахівців і вузька спрямованість навчання на розв'язання конкретних завдань. Її розв'язання потребує міжпредметного узгодження навчального матеріалу з різних дисциплін з метою запобігання дублювання, яке сьогодні є досить поширеним явищем у педагогічній практиці вищої школи, що гальмує досягнення бажаного результату в підготовці фахівців, оскільки утруднює усвідомлення специфіки вживання понять у різних предметах.

Значущість реалізації принципу міжпредметних зв'язків зростає у зв'язку з впровадженням компетентнісного підходу до підготовки фахівців у системі вищої професійної освіти. Розвиваючи ідею еволюції принципу міжпредметних зв'язків до міжпредметної координації як основи оптимізації змісту навчання, Т. Колеснікова наголошує, що випускник сучасного університету повинен мати сформовані уміння «затребувати і використати апарат кожної навчальної дисципліни в інтегративному зв'язку з іншими як засіб розв'язання завдань у пізнавальній і професійній діяльності. Аналіз психолого-педагогічної і методичної літератури дозволив нам з'ясувати види міжпредметних

зв'язків. Це: фактичні зв'язки – зв'язки між навчальними предметами на рівні фактів; понятійні зв'язки – спрямовані на формування понять, загальних для споріднених предметів; теоретичні зв'язки – системи наукових знань у певній предметній області; філософські зв'язки – відображають категорії матеріалістичної діалектики (загальне і особливе, причина і наслідок, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, зміст і форма, сутність і явище).

За результатами вивчення ролі міжпредметних зв'язків в ракурсі компетентнісного підходу в підготовці майбутніх вчителів інформатики П. Нікітін дійшов висновку, що цей принцип відповідає знаневій парадигмі навчання, однак не в повній мірі відповідає вимогам компетентнісного підходу. Резюмуючи він зазначає, що принцип міжпредметних зв'язків «передбачає вже сформовані до певної міри статичні зв'язки між дисциплінами, оскільки визначає їх виключно через спільність теорій, законів, понять і методів», «не виокремлює компетентнісну сутність міждисциплінарних зв'язків, яка полягає в міждисциплінарному використанні знань і вмінь, а також цей принцип не визначає характер опанування ними в процесі навчання» [8, с. 318]. У зв'язку з цим виникла необхідність у розширенні принципу міжпредметних зв'язків. Автор доповнює його положенням про цілеспрямоване посилення зв'язків конкретної дисципліни з іншими, в тому числі «віддаленими» від неї, і про встановлення нових зв'язків. Йдеться про цілеспрямоване використання міжпредметних навчально-пізнавальних або компетентнісно-орієнтованих завдань як особливого виду міжпредметних зв'язків – міжпредметної координації. Такий підхід дозволяє створити освітній простір, своєрідну віртуальну навчальну міждисциплінарну лабораторію, в якій студент отримує можливість багаторазово використовувати знання з кожної дисципліни в нових умовах, за межами самої дисципліни, розвиває вміння використовувати знання і в професійній діяльності.

Узагальнюючи вищезазначене, можна зробити висновок, що принцип міжпредметних зв'язків у наукових працях вітчизняних і зарубіжних дослідників отримує подальшого розвитку – трансформується в принцип міжпредметної координації, який в нашому дослідженні ми визначаємо як основу формування управлінської компетенції у майбутніх фахівців соціальної сфери. Оскільки він забезпечує комплекс

сність професійної підготовки студентів органічним поєднанням його фахової спрямованості та формуванням управлінської компетенції у процесі вивчення як професійно значущих дисциплін, так і предметів загальнонаукового циклу, до яких належить низка навчальних дисциплін які містять менеджерську складову.

Таким чином, реалізується міжпредметна координація в вивченні менеджменту та фаховою підготовкою студента. Враховуючи ці результати досліджень, вважаємо за необхідне виокремити і узагальнити вимоги до міжпредметної координації щодо узгодження роботи на рівні відповідних кафедр і окремих викладачів при формуванні управлінської компетентності. На нашу думку до таких вимог слід віднести:

- виокремлення дисциплін, зміст яких може бути використаний для формування управлінської компетентності фахівців соціальної сфери;
- виділення менеджерських (управлінських) аспектів фахової дисципліни;
- усвідомлення викладачами менеджменту та фахових дисциплін комплексу цілей, які можна досягти при реалізації міжпредметної координації;
- надати студентам поняття про управлінську компетентність та її значення у майбутній професійній діяльності фахівця соціальної сфери;
- реалізація міжпредметних зв'язків у процесі проведення групових форм навчання, виконанні індивідуальних завдань та при організації систематичної самостійної роботи студентів;
- проведення занять з менеджменту з використанням методів навчальної діяльності, що актуалізують міжпредметні зв'язки (моделювання ситуацій, круглі столи за матеріалами індивідуальної роботи, майстер-класи, дискусії тощо).

Підготовка майбутніх фахівців соціальної сфери до діяльності в сучасних умовах вимагає суттєвих змін. Процес розбудови української державності та життєздатність України у майбутньому значною мірою залежатимуть від того, чи зможе система освіти виховати нову генерацію ділових людей. Практика економічно розвинутих країн свідчить, що цим професіоналам, передусім, притаманні глобальний стиль мислення, здатність діяти цілеспрямовано у складних нестабільних умовах та брати на себе соціальну, економічну, юридичну й моральну

відповідальність за свої дії. Формування цих рис характеру в сучасної молоді за умов традиційної школи, що дісталась нам у спадок, є неможливим, оскільки освіта так і залишилася зорієнтованою на виховання «виконавців», нехай навіть і з високим рівнем знань.

Тому цілком правомірним і доцільним є включення складової володіння методами управління та організації роботи колективу до змісту професійної підготовки майбутнього фахівця соціальної сфери. Отже, з метою реагування на виклики сучасного інформаційного суспільства і підготовки нового покоління фахівців для соціальної системи, заснованої на знаннях та інформації, науково-педагогічні закладів вищої освіти мають можливість постійно оновлювати зміст підготовки, відбирати і структурувати його згідно із загальнодидактичними і методичними принципами.

5. Висновки

Грунтуючись на аналізі педагогічних, методичних, філософських досліджень сутності, змісту та структури управлінської компетентності у фахівців соціальної сфери, фундаторами розкрито як складову професійної компетентності фахівця соціальної сфери, динамічним інтегрованим системним утворенням, який має прояв в управлінській діяльності. Управлінська діяльність в свою чергу є результатом управлінської підготовки фахівця соціальної сфери для оцінювання його професійної діяльності.

Отже, з метою реагування на виклики сучасного інформаційного суспільства і підготовки нового покоління фахівців для соціальної системи, заснованої на знаннях та інформації, науково-педагогічні колективи вищих навчальних закладів мають можливість постійно оновлювати зміст підготовки, відбирати і структурувати його згідно із загальнодидактичними і методичними принципами.

Професійна підготовка майбутніх фахівців соціальної сфери до управлінської діяльності є необхідною складовою, що потребує уточнення поняття «професійна підготовка фахівців соціальної сфери» з метою формування управлінської компетентності для ефективного виконання професійних обов'язків та можливості успішної роботи з обраної професії.

Список літератури:

1. Бірюкова Т. Ф. Болонський імператив підготовки майбутніх менеджерів: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.10 / Т. Ф. Бірюкова. – К., 2006. – 18 с.
2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
3. Гринчук О. І. Психологічні засади комунікативної підготовки майбутніх менеджерів: дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Гринчук Олександра Іванівна. – Івано-Франківськ, 2004. – 189 с.
4. Закон України “Про вищу освіту” // “Урядовий кур’єр”. – 15 травня 2002. – № 86. – С. 1–15.
5. Зеліковська О. О. Формування міжкультурної компетенції студентів вищих економічних навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. О. Зеліковська. – Чернівці, 2010. – 20 с.
6. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / Ирина Алексеевна Зимняя // Высш. образование сегодня. – 2003. – № 5. – 2003. – С. 34–42.
7. Єльнікова Г. Управлінська компетентність / Галина Єльнікова. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2005. – 128 с.
8. Педагогика : большая современная энциклопедия / сост. Е. С. Рапацевич. – Мн.: Современное слово, 2005. – 720 с.
9. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/> – Назва з екрана.
10. Педагогика : большая современная энциклопедия / сост. Е. С. Рапацевич. – Мн.: Современное слово, 2005. – 720 с.
11. Психолого-педагогический словарь для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений / под ред. В. А. Мижерикова. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1998. – 544 с.
12. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс. – М.: Прогресс, 1994. – 479 с.
13. Семиченко В. А. Пріоритети професійної підготовки: діяльнісний чи особистісний підхід? / В. А. Семиченко // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: монографія / за ред. І. А. Зязюна. – К., 2000. – С. 176–203.
14. Сергеева Л. М. Формування управлінських навичок в учнів вищих професійних училищ невикробничої сфери: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Л. М. Сергеева. – К., 2000. – 21 с.
15. Топоровский В. П. Интегративный подход к формированию управленческой компетентности компетентности директора развивающейся школы: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Топоровский Виталий Петрович. – СПб, 2002. – 331 с.
16. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. / М. М. Фіцула. – К.: «Академвидав», 2006. – 352 с. (Альма-Матер).

References:

1. Biryukova, T.F. Bologna imperative for the training of future managers: author dis. ... cand. philosopher. science: special. 09.00.10 / T.F. Biryukova, 2006, 18 p. (in Ukrainian)
2. Goncharenko, S.U. *Ukrainian pedagogical dictionary* / Semyon Ustimovich Goncharenko, 1997, 376 p. (in Ukrainian)
3. Grinchuk, O.I. *Psychological principles of communicative training of future managers: dis. cand. psychol. science: 19.00.07* / Grinchuk Alexandra Ivanovna, 2004, 189 p. (in Ukrainian)
4. Law of Ukraine "On Higher Education" // "Government Courier". – May 15, 2002, no. 86, 1–15. (in Ukrainian)
5. Zelikovska O.O. Formation of intercultural competence of students of higher economic educational institutions: author's ref. dis. ... cand. ped. science: special. 13.00.04 «Theory and methods of professional education» / O.O. Zelikovska. – Chernihiv, 2010. – 20 p.
6. Zimnyaya, I.A. *Key competencies – a new paradigm of educational outcomes* / Irina Alekseevna Zimnyaya // Vysh. education today. – 2003. – No. 5. – P. 34–42. (in Ukrainian)
7. Yelnikova G. Management competence / Galina Yelnikova, 2005. – 128 p. (in Ukrainian)
8. Rapatsevich, E.S. *Pedagogy: a large modern encyclopedia*. – Mn., 2005. – 720 p.
9. National strategy for the development of education in Ukraine for 2012–2021 [Electronic resource]. – Retrieved from: <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/> – Name from the screen. (in Ukrainian)
10. Mizherinkov, V.A. *Psychological and pedagogical dictionary for teachers and managers of general education institutions*. 1998, 544 p. (in Ukrainian)
11. Rogers, K. A (2004). *Look at psychotherapy. Becoming human* / Carl Rogers, 479 p.
12. Semichenko, V.A. *Priorities of professional training: activity or personal approach?* / V.A. Semichenko // Continuing professional education: problems, searches, prospects: monograph / ed. I. Zyazyun, 2000, 176–203. (in Ukrainian)
13. Sergeeva, L.M. *Formation of management skills in students of higher professional schools of non-productive sphere: author's ref. dis. ... cand. ped. sciences: 13.00.04* / L.M. Sergeeva, 2000, 21 p. (in Ukrainian)
14. Toporovsky, V.P. *Integrative approach to the formation of managerial competence of the competence of the director of the developing school: dis. ... doctor of pedagogical sciences: 13.00.01* / Toporovsky Vitaly Petrovich, 2002, 331 p.
15. Fitsula, M.M. *Pedagogy of higher school: Textbook. way* / M.M. Fitsula. – K.: «Akademydav», 2006. – 352 p. (Alma Mater).

**FUTURE TEACHER TRAINING FOR THE USE
OF AUGMENTED REALITY IN THE EDUCATIONAL
PROCESS OF A PRESCHOOL EDUCATION INSTITUTION**

**ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ
ДО ВИКОРИСТАННЯ ДОПОВНЕНОЇ РЕАЛЬНОСТІ
В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ЗАКЛАДУ
ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ**

Liudmyla Kozak¹

Tatyana Ponomarenko²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-12>

Abstract. The article substantiates the importance of future teacher training for the use of augmented reality (AR) in the educational process of a preschool education institution (PEI). Scientific sources on the problem of AR application in the field of education are analysed. The aspects of the research of the problem of AR application are defined in the field of education done by modern foreign and national scientists, in particular, the use of AR applications in education; introduction of 3D technologies, virtual reality (VR) and augmented reality in the educational process of preschool and primary school; application of 3d technology, virtual and augmented reality in a higher education institution; increasing the efficiency of training and motivation of students on the basis of using AR applications in smartphones; the formation of reading culture by means of augmented reality technology; prospects for the use of augmented reality within the linguistic and literary field of preschool and primary education. The specifics of publications of fiction works with AR applications are analysed that are appropriate to use in work with preschool children; the possibilities of books for preschool children created with the help of

¹ Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Chair of Preschool Education,
Pedagogical Institute, Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

² Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Chair of Preschool Education, Ukraine
Pedagogical Institute, Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

augmented reality technology are demonstrated. The possibilities of using AR in work with preschoolers are considered. The urgency of the use of AR for the effective education and development of preschoolers is determined. The problems of application of AR in the educational process of modern national PEI are outlined. A method of diagnostic research of the level and features of readiness of future teachers to use AR in the educational process of PEI has been developed. Criteria and indicators are defined, the levels of development of the main components of the studied readiness (cognitive and active) and the indicated readiness as a whole are characterized. The following points are proved: insufficiency and deficit of its formation of future teachers of the field of preschool education; inconsistency between the peculiarities of future teacher training to use AR in professional activities and modern requirements for the quality of educational process in PEI; the need to develop and implement a model for the formation of the studied readiness of future teachers of the institution of higher pedagogical education. A step-by-step model of formation of readiness of future teachers to use AR in the educational process of PEI has been developed.

1. Вступ

У сучасному суспільстві розвиток цифрових технологій дає можливість модернізувати освітній процес. Використання цифрових технологій в галузі освіти дозволяє прискорити передачу досвіду, підвищити якість освітньої діяльності. Однією з ефективних інноваційних технологій є технологія доповненої реальності (AR) – доповнення фізичного світу за допомогою цифрових даних в режимі реального часу; технологія накладання віртуальної реальності на об'єкти фізичного світу. Використання такої технології в освітньому процесі закладу дошкільної освіти підвищує рівень засвоєння досвіду за рахунок інтерактивності її представлення у форматі 3D, дає можливість педагогу швидко та доступно пояснити складний для уяви дитини матеріал, а дітям легко його засвоїти, сприяє розвитку креативності, підвищує пізнавальну активність дітей, допомагає довше утримувати їхню увагу, адже доповнена реальність викликає в дітей захоплення й відчуття чогось надзвичайного.

В Україні розроблено й затверджено нову редакцію Базового компоненту дошкільної освіти (БКДО) [1]. В означеному доку-

менті вимоги до обов'язкових освітніх результатів, компетентностей дошкільників визначено за освітніми напрямками інваріантного складника («Особистість дитини», «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі», «Дитина в природному довкіллі», «Гра дитини», «Дитина в соціумі», «Мовлення дитини», «Дитина в світі мистецтва») й складника варіативного («Особистість дитини. Спортивні ігри», «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі. Комп'ютерна грамота», «Мовлення дитини. Основи грамоти», «Мовлення дитини. Іноземна мова», «Дитина в соціумі. Соціально-фінансова грамотність», «Дитина у світі мистецтва. Хореографія» тощо).

Результати аналізу наукових джерел та практичного досвіду в галузі дошкільної освіти свідчать, що технологію доповненої реальності доцільно використовувати з метою ефективного формування будь-якої з компетентностей дошкільників (рухової й здоров'язбережувальної, особистісної, предметно-практичної й технологічної; сенсорно-пізнавальної, логіко-математичної й дослідницької; природничо-екологічної; ігрової; соціально-громадянської; мовленнєвої, художньо-мовленнєвої, мистецько-творчої тощо), визначених у межах вищеозначених напрямів, та в різних видах діяльності дошкільників: руховій, ігровій, мистецько-творчій, пізнавально-дослідницькій, господарчо-побутовій тощо.

Також використання в освітньому процесі закладу дошкільної освіти технології AR здатне впливати на ефективність формування умінь, навичок, що є спільними для дошкільної та початкової освіти (проявляти творчість та ініціативність; керувати емоціями; висловлювати та обґрунтовувати власну думку; критично мислити; приймати рішення; розв'язувати проблеми; співпрацювати в колективі тощо) й сприяти наступності між дошкільною та початковою освітою.

Водночас на підставі аналізу сучасного стану вітчизняної дошкільної освіти можна зробити невтішні висновки стосовно дефіциту в багатьох педагогів досвіду використання технології доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти. Оскільки використання AR-технології не передбачається програмами виховання й розвитку дошкільників, а навчальні посібники для майбутніх і чинних педагогів не містять завдань, пропозицій, які фахівцям необхідно реалізовувати в освітній галузі, то володіння новою технологією, в кращому випадку, здебільшого здійснюється педагогами в самостійній діяльності й засто-

совується не системно й хаотично. Крім того, існують психологічні бар'єри в застосовуванні педагогами нових технологій. Багато з них продовжують працювати в звичному неінноваційному режимі.

Вищеозначене має особливу значущість для вищої педагогічної освіти, оскільки існує нагальна потреба формування в майбутніх педагогів здатності до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти з метою її успішної актуалізації в подальшій професійній діяльності.

Проте спостерігається неузгодженість між підготовкою фахівців для вітчизняної дошкільної освіти, що здійснюється в умовах університетської педагогічної освіти, й потребами практики освіти дітей дошкільного віку. Отже, набула гостроти проблема забезпечення процесу формування готовності майбутніх педагогів в умовах закладу вищої освіти до використання технології AR у практиці дошкільної освіти.

Мета статті полягає у висвітленні результатів дослідження стану готовності майбутніх педагогів до використання технології доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти й розробки поетапної моделі її формування в умовах університетського навчання.

У контексті означеної мети визначено такі завдання дослідження:

- обґрунтувати актуальність підготовки майбутніх педагогів до використання технології доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти;
- визначити актуальність застосування технології доповненої реальності для ефективного виховання й розвитку дітей дошкільного віку;
- проаналізувати наукові джерела з проблеми застосування доповненої реальності в освітній галузі;
- окреслити проблеми при застосуванні технології доповненої реальності в освітньому процесі сучасних вітчизняних закладів дошкільної освіти;
- розглянути можливості використання технології доповненої реальності в роботі з дітьми дошкільного віку;
- проаналізувати специфіку художніх творів з AR-додатками, які доречно застосовувати в роботі з дітьми дошкільного віку;
- продемонструвати можливості книжок, розвивальних ігор для дітей дошкільного віку, створених за допомогою технології доповненої реальності;

– дослідити сучасний стан готовності майбутніх педагогів до використання технології доповненої реальності в професійній освітній діяльності;

– розробити поетапну модель формування готовності майбутніх педагогів до використання AR в освітньому процесі закладу дошкільної освіти.

2. Дослідження проблеми застосування доповненої реальності в галузі освіти

У контексті дослідження нами проаналізовано ряд наукових робіт, які зосереджені на вивченні застосування технології доповненої реальності в широкому діапазоні освітнього контексту та надають відповідне розуміння того, як використання технології AR зумовлює якість освіти студентів, учнів і дітей дошкільного віку в умовах освітніх закладів.

Доповнена реальність (Augmented Reality, скорочено – AR) – технологія інтерактивної комп'ютерної візуалізації, що дає змогу доповнити зображення реального світу віртуальними елементами й відображає його на екрані пристрою. Це дозволяє користувачам бачити реальний світ одночасно з віртуальними зображеннями, прикріпленими до реальних місць та об'єктів [5].

Доведено (Mehmet Kesim, Yasin Ozarslan) [8], що застосування технології доповненої реальності для засвоєння змісту певного досвіду підвищує ефективність, привабливість освітньої діяльності, оскільки покращує сприйняття студентами реального довкілля та взаємодію з ним. За допомогою систем доповненої реальності студенти взаємодіють із 3D-інформацією, предметами, процесами, подіями. Вони можуть переміщатися по тривимірному віртуальному зображенню й переглядати його з будь-якої точки зору, як і реальний об'єкт. Інформація, яку передають віртуальні об'єкти, допомагає студентам виконувати практичні завдання.

Dutta Kamalika [7] вважає, що практичний та візуальний аспекти навчання дозволяють пришвидшити розуміння змісту матеріалу, оскільки зорова пам'ять ефективно стимулюється. Дослідження показали, що використання доповненої реальності значно збільшує обсяг інформації, яку запам'ятовують студенти, й крім того, ця інформація зберігається в їх довготривалій пам'яті.

Досліджуючи використання технології доповненої реальності в мобільному навчальному середовищі закладу вищої освіти, Є. Модло, Ю. Єчкало, С. Семеріков, В. Ткачук [3; 4] констатують, що застосування означеної технології надає можливість підвищити реалістичність дослідження; забезпечує емоційний та пізнавальний досвід, що сприяє залученню студентів до систематичного навчання; створює нові способи подання реальних об'єктів у процесі освітньої діяльності; мотивує студентів до експериментальної та навчально-дослідницької роботи.

На засадах дослідження дидактичного потенціалу віртуального інформаційного навчання О. Bondarenko, O. Pakhomova, W. Lewoniewski [6] визначають такі особливості технологій віртуальної й доповненої реальностей як занурення, динамічність, почуття присутності, наступність, причинність, інтенсифікація процесу пізнання, економії часу при опрацюванні матеріалу. Підтверджуючи ефективність навчання за допомогою VR та AR технологій, автори вказують й на певні проблеми в їх використанні, зокрема, низький рівень комп'ютеризації освітнього процесу, незначна кількість та низька якість програмних продуктів тощо.

Важливим є положення про те, що справжнє навчання є експериментальним. Чим більше органів чуття задіяно в освітньому процесі (слуховий, зоровий, тактильний тощо), тим ефективнішими будуть результати освіти. В такому контексті доповнена реальність має велике значення для підтримки експериментального навчання й забезпечує тим, хто навчається, привабливий технологічний інструмент для забезпечення їх успішної навчальної діяльності. Дослідниками розроблено додаток AR, який поєднає в собі 3D-моделі й анімацію, міні-ігри та вікторини. Розробниками було обрано навчальний предмет для початкової школи «Знання природного, соціального та культурного навколишнього середовища». Розроблена система доповненої реальності «Realitat 3» складається з механізму AR та шести додатків: скелетний апарат, кругообіг води, розвиток рослин, метаморфоза жаб, Сонячна система, органи чуття [12].

Особливої уваги заслуговує розроблений мобільний додаток для програми початкової школи з метою отримання дітьми нового рівня досвіду в галузі загальнонаукових концепцій, таких як вивчення матеріалів, твердих тіл, рідин, газів, різних явищ, Всесвіту та галактик, основних частин скелета людини, травної й дихальної системи тощо [11].

Актуальним є дослідження перспектив використання доповненої реальності в межах мовно-літературної галузі початкової освіти (L. Nezhyva, S. Palamar, O. Lytvyn) [10]. Дослідники відзначають, що візуалізація художнього образу засобами доповненої реальності сприяє ефективності навчання в різних напрямках, зокрема: створює WOW-ефект, дивує, чим поглиблює емоційний резонанс від читання художнього твору; стає потужною мотивацією до читацької діяльності; сприяє розвитку творчої уяви; забезпечує сприйняття художнього образу різними органами чуття; демонструє дітям користь гаджетів для навчання й особистісного розвитку.

У дошкільній освіті також існує можливість застосовувати технології доповненої реальності. До таких продуктів належать ігри-подорожі, книги-розмальовки, інтерактивні абетки, енциклопедії й художні книжки.

Отже, більшість публікацій з визначеної проблеми свідчить про можливість використання VR та AR технологій в освітній галузі з метою візуального моделювання навчального матеріалу, доповнення його наочністю, забезпечення в дітей емоційного та пізнавального досвіду, навичок дослідження й експериментування, що прискорює набування певного досвід й робить цей процес цікавим і діяльним.

3. Застосування доповненої реальності у вихованні й розвитку дошкільників

Результати аналізу сутності технології AR та змісту компетентностей, які необхідно сформулювати в дітей дошкільного віку за Базовим компонентом дошкільної освіти (Державним стандартом дошкільної освіти) [1], дозволяють констатувати, що використання в освітньому процесі закладу дошкільної освіти технології доповненої реальності здатне сприяти ефективному формуванню означених компетентностей.

Так, використання в освітньому процесі книг з доповненою реальністю (казки Ганса Крістіана Андерсена «Дикі лебеді» (2019 р.), «Снігова королева» (2019 р.); Шарля Перро «Спляча красуня» (2019 р.), «Кіт у чоботях» (2020 р.) тощо) зумовлює можливість формування в дітей старшого дошкільного віку різних компонентів соціально-громадянської компетентності (інтересу до загальнолюдських цінностей, цінностей спілкування; знань про значення, сутність, конкретні про-

яви особистісних якостей (самостійності, відповідальності, працелюбності, лідерства, ініціативності, активності, креативності тощо) у стосунках з іншими людьми; усвідомлення соціальних правил та норм поведінки у щоденній життєдіяльності тощо).

Застосування в роботі з дітьми молодшого дошкільного віку книги з доповненою реальністю «Колобок» сприяє формуванню певних компонентів сенсорно-пізнавальної, логіко-математичної компетентностей – готовності до спрямування сенсорних процесів (відчуття, сприйняття, уваги тощо) на пізнання об'єктів довкілля; формування уявлень про основні математичні поняття «число», «величина», «форма», «простір», «час», «колір» тощо.

За допомогою книги «Кобзарева абетка» (2019 р.), яка містить твори Тараса Шевченка на кожен букву алфавіту, ілюстрації до яких оживають, рухаються й розмовляють за допомогою безкоштовного додатку FastAR Kids у смартфонах або планшетах (iOS, Android, iPhone), можна формувати в дошкільників такі компоненти мовленнєвої компетентності як розуміння того, що в Україні українська мова є державною; усвідомлення звукового складу рідної мови, спираючись на розвинений фонематичний слух і мовленнєве дихання; виховувати любов до рідної мови, повагу до державної мови, мов представників національних меншин України тощо.

Використання доповненої реальності також спрямоване на формування в дошкільників цифрової компетентності – формування уявлень про інформаційно-комунікаційні та цифрові технології як сучасні технічні засоби, що розширюють інформаційні обрії та допомагають орієнтуватися в довкіллі в умовах високої технізації життя; формування здатності до використання інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій для задоволення власних індивідуальних потреб і розв'язання освітніх, ігрових завдань на основі набутих елементарних знань, умінь, позитивного ставлення, інтересу до комп'ютерної та цифрової техніки (телефон, комп'ютер, планшет) тощо.

Разом з тим результати аналізу теорії й практики дошкільної освіти свідчать про наявність цілої низки проблем у застосуванні доповненої реальності в освітньому процесі сучасних вітчизняних закладів дошкільної освіти. Так, незважаючи на те, що дошкільники в сучасному соціумі звикають до різноманітних гаджетів (смартфонів,

планшетів тощо), які поступово перетворюються в один із важливих засобів пізнання довкілля, більшість не мають навичок оперування гаджетами в побутових умовах та в умовах освітнього процесу. Спостерігається дефіцит мобільних AR-додатків для візуалізації досвіду, який необхідно засвоїти дітям на етапі дошкільного дитинства. Використання дошкільниками гаджетів цілком правомірно обмежується цілою низкою санітарно-гігієнічних обмежень, на засадах урахування особливостей фізичного, психологічного, емоційного розвитку дітей дошкільного віку.

4. Дослідження готовності майбутніх педагогів до використання технології AR в професійній діяльності

З метою перевірки отриманих в ході теоретичного дослідження результатів проведено емпіричне дослідження. В дослідженні брала участь група студентів-магістрантів спеціальності «Дошкільна освіта» (денна й заочна форми навчання; всього – 87 осіб).

В якості методів дослідження використовувалося анкетування та виконання діагностичного завдання. Зміст питань анкети, завдання визначався на основі вивчення та аналізу теорії й практики застосування доповненої реальності в освітній галузі.

Зміст питань анкети для студентів-магістрантів був таким: 1) «У чому, на Ваш погляд, полягає сутність поняття «здатність педагогів до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти»?; 2) «Наскільки ефективним Ви вважаєте освітній процес щодо формування здатності майбутніх педагогів до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти?».

Зміст діагностичного завдання було визначено таким чином. «Розробити конспект інтегративного заняття для дітей старшого дошкільного віку з будь-якого освітнього напрямку Базового компоненту дошкільної освіти («Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі», «Дитина в природному довкіллі», «Дитина в соціумі», «Мовлення дитини» тощо) із застосуванням технології доповненої реальності з метою візуального моделювання навчального матеріалу, доповнення його наочністю. Визначити й обґрунтувати доцільність застосування технології доповненої реальності. Створити модель використання AR.

Визначити мобільні додатки для візуалізації навчального матеріалу й гаджети, якими доцільно оперувати. Реалізувати конспект в освітній практиці закладу дошкільної освіти».

Розробка конспекту інтегративного заняття здійснювалася протягом академічної години (1 год. 20 хвилин). Перед початком виконання завдання респондентам пояснювали, що вони будуть робити. Намагалися викликати інтерес до запропонованої діяльності, створити мотивацію для її виконання. Зміст конспекту реалізовувався студентами в період виробничої педагогічної практики в умовах закладу дошкільної освіти.

Сутність основного поняття дослідження «готовність педагогів до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти» ми визначили як цілісну, інтегративну, досить складну за змістом якість особистості, що являє собою сукупність ціннісних орієнтацій, мотивів, знань, умінь, навичок, особистісно-професійних якостей, які зумовлюють ефективність застосування доповненої реальності.

Ми також брали до уваги, що доповнена реальність (англ. augmented reality, AR) – це термін, який позначає всі проєкти, спрямовані на доповнення реальності будь-якими віртуальними елементами; це результат введення в поле сприйняття будь-яких сенсорних даних з метою доповнення відомостей про оточення й поліпшення сприйняття інформації [2].

Узагальнення сутності вищезначеного поняття дає можливість констатувати, що в процесі застосування AR здійснюється використання докільця та поверх нього накладається певна частинка віртуальної інформації, наприклад, графіка, звуки тощо. Оскільки віртуальне та реальне докільця гармонійно співіснують, користувачі з досвідом застосування доповненої реальності мають змогу спробувати відчутти, побачити, сприйняти дещо нове, більш наочне, чітке, яскраве оточення, де віртуальна інформація використовується як додатковий корисний інструмент пізнання докільця, набування більш усвідомленого, узагальненого, диференційованого, глибокого досвіду.

На засадах аналізу наукової літератури з метою виявлення рівня розвитку готовності майбутніх педагогів закладів дошкільної освіти до використання доповненої реальності було визначено основні критерії, що розкриваються через визначені нами показники.

Когнітивний критерій з показником: знання змісту поняття «готовність педагогів до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти».

Діяльнісний критерій з показниками: розробка конспекту інтегративного заняття для дітей дошкільного віку з будь-якого освітнього напрямку Базового компоненту дошкільної освіти із застосуванням технології доповненої реальності; визначення й обґрунтування доцільності застосування технології доповненої реальності; розробка моделі застосування AR; визначення мобільних додатків для візуалізації навчального матеріалу; визначення гаджетів, якими доцільно оперувати; реалізація конспекту в освітній практиці закладу дошкільної освіти.

За результатами аналізу відповідей на перше питання анкети студентів-магістрантів було поділено на три групи відповідно рівням розвитку їх когнітивного компоненту готовності до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти.

Достатній рівень розвитку когнітивного компоненту готовності педагогів до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти виявлено в студентів, які в змісті досліджуваного поняття визначають: основні компоненти готовності до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти (знання, уміння навички); сутність поняття «доповнена реальність» як процесу («доповнення реальності будь-якими віртуальними елементами»; «використання довкілля, поверх якого накладається певна частина віртуальної інформації»; «введення в поле сприйняття будь-яких сенсорних даних» тощо); мету використання доповненої реальності в галузі дошкільної освіти.

До не зовсім достатнього рівня розвитку когнітивного компоненту готовності педагогів до використання доповненої реальності в освітньому процесі ЗДО віднесено студентів, які в змісті досліджуваного поняття визначають не достовірно або зовсім не називають один або декілька із основних компонентів готовності педагогів до використання доповненої реальності в освітньому процесі ЗДО (основні компоненти здатності до використання доповненої реальності (знання, уміння навички); сутність поняття «доповнена реальність» як процесу; мета використання AR у галузі дошкільної освіти).

До недостатнього рівня розвитку когнітивного компоненту готовності педагогів до використання доповненої реальності в освітньому процесі ЗДО віднесено студентів, які в змісті досліджуваного поняття не визначають: жоден із основних компонентів здатності педагога до використання доповненої реальності в освітньому процесі ЗДО (основні компоненти здатності до використання доповненої реальності (знання, уміння навички); сутність поняття «доповнена реальність» як процесу; мета використання AR у галузі дошкільної освіти); а також студентів, у відповідях яких сутність поняття звужується до узагальнень, що не відповідають науковому визначенню досліджуваного поняття (наприклад, «застосування гаджетів» тощо).

Кількісне співвідношення рівнів розвитку когнітивного компоненту готовності до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти в студентів закладу вищої педагогічної освіти представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Кількісне співвідношення рівнів розвитку когнітивного компоненту готовності студентів до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти

Рівні розвитку когнітивного компоненту готовності студентів до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти		
достатній	не зовсім достатній	недостатній
8 (8,7%)	27 (29,3%)	57 (62%)

Таким чином, аналіз результатів проведеного дослідження дозволяє засвідчити наступне. У 8 (8,7%) студентів було виявлено достатній рівень розвитку когнітивного компоненту здатності до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти. В 27 (29,3%) респондентів виявлено не зовсім достатній рівень розвитку означеного компоненту. У 57 (62%) респондентів виявлено не достатній рівень розвитку когнітивного компоненту здатності педагогів до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти.

Кількісне співвідношення відповідей студентів на друге питання анкети «Наскільки ефективним Ви вважаєте освітній процес щодо фор-

мування готовності майбутніх педагогів до використання AR в освітньому процесі закладу дошкільної освіти?» представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

**Кількісне співвідношення відповідей студентів
на друге питання анкети**

Кількість відповідей студентів, у яких освітній процес у ЗВО щодо формування готовності майбутніх педагогів до використання AR в освітньому процесі ЗДО визначається як		
ефективний	недостатньо ефективний	не ефективний
11 (12%)	23 (25%)	58 (63%)

Аналіз відповідей на друге питання анкети дозволяє констатувати, що 11 (12%) респондентів вважають освітній процес з метою формування здатності майбутніх педагогів до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти ефективним; 23 (25%) респондентів – недостатньо ефективним; 58 (63%) респондентів – неефективним.

За результатами аналізу вирішення діагностичного завдання студентів було поділено на три групи відповідно рівням розвитку їх діяльнісного компоненту готовності до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти.

Так, достатній рівень розвитку діяльнісного компоненту готовності до використання AR в освітньому процесі ЗДО виявлено в студентів, які методично правильно розробили конспект інтегративного заняття для дошкільників з будь-якого освітнього напрямку БКДО із застосуванням AR; визначили й обґрунтували доцільність застосування технології AR; створили модель застосування AR; визначили мобільні додатки для візуалізації навчального матеріалу й гаджети, якими доцільно оперувати; методично доцільно реалізували розроблений конспект в освітній практиці ЗДО.

Не зовсім достатній рівень розвитку діяльнісного компоненту готовності до використання доповненої реальності в освітньому процесі ЗДО виявлено в студентів:

– які при розробці конспекту інтегративного заняття для дітей дошкільного віку з будь-якого освітнього напрямку БКДО із застосу-

ванням технології доповненої реальності допускали певні методичні помилки; не досить переконливо визначали й обґрунтовували доцільність застосування технології AR; допускали помилки при розробці моделі застосування AR, визначенні мобільних додатків для візуалізації навчального матеріалу й гаджетів, якими доцільно оперувати; мали певні утруднення в процесі реалізації конспекту в освітній практиці закладу дошкільної освіти.

– які методично правильно розробили конспект інтегративного заняття для дітей дошкільного віку з будь-якого освітнього напрямку БКДО із застосуванням технології доповненої реальності; визначили й обґрунтували доцільність застосування технології AR; створили модель застосування AR; визначили мобільні додатки для візуалізації навчального матеріалу й гаджети, якими доцільно оперувати; проте не змогли реалізувати інтегративне заняття для дітей дошкільного віку з будь-якого освітнього напрямку БКДО із застосуванням технології доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти.

Недостатній рівень розвитку діяльнісного компоненту готовності до використання доповненої реальності в освітньому процесі ЗДО властивий студентам, які не змогли методично правильно розробити конспект інтегративного заняття для дітей дошкільного віку з будь-якого освітнього напрямку БКДО із застосуванням технології доповненої реальності; не здійснили інтегративне заняття для дітей дошкільного віку з будь-якого освітнього напрямку БКДО із застосуванням технології доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти.

Кількісне співвідношення рівнів розвитку діяльнісного компоненту готовності до використання AR в освітньому процесі ЗДО в студентів закладу вищої педагогічної освіти представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

**Кількісне співвідношення рівнів розвитку діяльнісного
компоненту готовності студентів до використання AR
в освітньому процесі ЗДО**

Рівні розвитку діяльнісного компоненту готовності студентів до використання AR в освітньому процесі ЗДО		
достатній	не зовсім достатній	недостатній
7 (7,6%)	21 (22,8%)	64 (69,6%)

Як видно з таблиці 3, достатній рівень розвитку діяльнісного компоненту досліджуваної якості виявлено в 7 (7,6%) майбутніх педагогів, не зовсім достатній – у 21 (22,8%) студента; недостатній – у 64 (69,6%) студентів.

На засадах аналізу результатів проведеного дослідження було визначено рівні розвитку готовності майбутніх педагогів ЗДО до використання доповненої реальності за визначеними критеріями й показниками. Так, достатній рівень розвитку досліджуваної якості було виявлено в студентів, які мали за результатами анкетування й вирішення діагностичного завдання достатній рівень розвитку когнітивного й діяльнісного компонентів здатності до використання доповненої реальності в освітньому процесі ЗДО.

Не зовсім достатній рівень розвитку досліджуваної якості було виявлено в студентів, які мали за результатами анкетування й вирішення діагностичного завдання не зовсім достатній рівень розвитку когнітивного й діяльнісного компонентів здатності до використання доповненої реальності в освітньому процесі ЗДО, а також студенти, в яких було констатовано достатній рівень розвитку когнітивного компоненту, проте рівень розвитку діяльнісного компоненту виявився недостатнім.

Недостатній рівень розвитку досліджуваної якості було виявлено в студентів, які мали за результатами анкетування й вирішення діагностичного завдання недостатній рівень розвитку когнітивного й діяльнісного компонентів здатності до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти.

Кількісне співвідношення рівнів розвитку здатності студентів до використання AR в освітньому процесі ЗДО представлено в таблиці 4.

Таблиця 4

Кількісне співвідношення рівнів розвитку готовності студентів до використання доповненої реальності в освітньому процесі ЗДО

Рівні розвитку готовності студентів до використання доповненої реальності в освітньому процесі ЗДО		
достатній	не зовсім достатній	недостатній
6 (6,5%)	18 (19,6%)	68 (73,9%)

Як видно з таблиці, в 6 (6,5%) майбутніх педагогів було виявлено достатній рівень розвитку здатності до використання доповненої реальності в освітньому процесі ЗДО. Не зовсім достатній рівень розвитку досліджуваної якості було виявлено у 18 (19,6%) студентів. Недостатній рівень розвитку досліджуваної якості продемонстрували 68 (73,9%) майбутніх педагогів ЗДО.

Тож результати проведеного діагностичного дослідження свідчать про досить значну кількість майбутніх педагогів ЗДО, в яких виявлено середній та низький рівень розвитку готовності до використання AR в освітньому процесі закладу дошкільної освіти й зумовлюють необхідність формування досліджуваної готовності в умовах університетського навчання.

На засадах результатів аналізу наукових джерела з проблеми застосування AR в освітній галузі й результатів діагностичного дослідження рівня й особливостей готовності майбутніх педагогів до використання AR в освітньому процесі ЗДО нами розроблено модель формування готовності майбутніх педагогів до використання доповненої реальності в сукупності таких етапів: вивчення й аналіз наукових джерел з проблеми дослідження; визначення сутності основного поняття дослідження «готовність педагогів до використання доповненої реальності в освітньому процесі закладу дошкільної освіти» в сукупності його компонентів; розробка моделі ідеальної готовності педагогів до використання AR в дошкільній освіті; аналіз навчальних планів та робочих програм навчальних дисциплін ряду вітчизняних педагогічних університетів з метою виявлення дисциплін, що спрямовані на формування досліджуваної готовності; вивчення сучасного стану готовності майбутніх педагогів до використання AR у професійній діяльності; розробка змісту навчальної дисципліни «Основи готовності педагогів до використання AR в освітньому процесі ЗДО» й уведення означеної дисципліни в навчальний план магістрів спеціальності «Дошкільна освіта»; підготовка викладачів до впровадження розробленої програми в освітньому процесі ЗВО; розробка науково-методичного супроводу формування досліджуваної готовності; за узагальненими наслідками експериментальної роботи підготовка науково-методичних рекомендацій, навчально-методичних посібників тощо.

5. Висновки

В умовах інформатизації суспільства, комп'ютеризації та впровадження в освітній процес закладів освіти сучасних інноваційних технологій проблема застосування цифрових технологій стала провідною в педагогічній теорії та практичній діяльності освітніх закладів України, зокрема закладів вищої й дошкільної освіти. Тож в проведеному дослідженні обґрунтовано актуальність підготовки майбутніх педагогів до використання технології AR в освітньому процесі ЗДО. Визначено важливість застосування технології AR для ефективного виховання й розвитку дошкільників. Проаналізовано наукові джерела з проблеми застосування доповненої реальності в освітній галузі. Результати аналізу джерел засвідчили необхідність і можливість використання VR та AR технологій в освітній галузі з метою забезпечення якості освіти.

Результати аналізу наукових джерел та практичного досвіду у сфері дошкільної освіти дозволили констатувати, що технологію доповненої реальності доцільно використовувати з метою ефективного формування будь-якої з компетентностей дошкільників в різних видах їх діяльності. Окреслено проблеми у застосуванні AR в освітньому процесі сучасних вітчизняних ЗДО. Розглянуто можливості використання AR у роботі з дошкільниками. Проаналізовано специфіку видань художніх творів з AR-додатками, які доречно застосовувати в роботі з дітьми. Схарактеризовано можливості книжок, розвивальних ігор для дошкільників, створених за допомогою технології AR.

Досліджено сучасний стан готовності майбутніх педагогів до використання AR у професійній освітній діяльності. На етапі констатувального експерименту було використано взаємопов'язані методи: анкетування, діагностичне завдання з метою вивчення стану сформованості готовності майбутніх педагогів до використання AR-технологій у ЗДО; опис фактичної інформації з метою аналітичної інтерпретації та вивчення конкретних фактів і явищ; кількісна обробка результатів дослідження. Зроблено висновок про дефіцит її сформованості в майбутніх педагогів у галузі дошкільної освіти; неузгодженість між особливостями їх підготовки до використання технології AR у професійній діяльності та сучасними вимогами до якості освітнього процесу в ЗДО; необхідність розробки й реалізації моделі формування досліджуваної готовності в умовах закладу вищої педагогічної освіти.

Розроблено поетапну модель формування готовності майбутніх педагогів до використання AR в освітньому процесі ЗДО.

Результати аналізу теорії й практики дошкільної освіти засвідчили наявність цілої низки проблем у застосуванні технології доповненої реальності в освітньому процесі сучасних вітчизняних ЗДО. Так, незважаючи на те, що діти дошкільного віку в сучасному соціумі звикають до різноманітних гаджетів (смартфонів, планшетів тощо), які поступово перетворюються в один із важливих засобів пізнання довкілля, більшість не мають навичок оперування гаджетами в побутових умовах та в умовах освітнього процесу закладу дошкільної освіти. Спостерігається дефіцит мобільних AR-додатків для візуалізації досвіду, необхідного для засвоєння дошкільниками.

Аналіз результатів діагностичного дослідження стану готовності майбутніх педагогів до використання AR в освітньому процесі ЗДО й спостереження педагогічної практики в умовах ЗВО дозволяють окреслити такі проблеми: недостатність сформованості досліджуваної готовності в майбутніх педагогів у галузі дошкільної освіти; неузгодженість між особливостями підготовки майбутніх педагогів до використання технології AR у професійній діяльності та сучасними вимогами до якості освітнього процесу в ЗДО; недостатність підготовки викладачів до формування досліджуваної готовності в умовах ЗВО; необхідність розробки й реалізації моделі формування досліджуваної готовності майбутніх педагогів в умовах закладу вищої освіти.

Перспективи подальших досліджень полягають у реалізації наступних етапів розробленої нами моделі формування досліджуваної готовності: розробка змісту навчальної дисципліни «Основи готовності педагогів до використання AR в освітньому процесі ЗДО» й введення означеної дисципліни в навчальний план магістрантів спеціальності «Дошкільна освіта»; підготовка викладачів до впровадження розробленої програми в освітній процес закладу вищої освіти; розробка науково-методичного супроводу формування досліджуваної готовності; за узагальненими наслідками експериментальної роботи підготовка науково-методичних рекомендацій, навчальних посібників.

З метою забезпечення ефективності формування досліджуваної готовності майбутніх педагогів до запровадження доповненої реальності в дошкільній освіті планується використання інноваційного

класу, створеного в Педагогічному інституті Київського університету імені Бориса Грінченка, який спроектовано як інноваційний освітній центр для підготовки майбутніх педагогів, формування їх інноваційної професійної компетентності, реалізації завдань STEAM-освіти [12]. Інноваційний клас забезпечено комп'ютерами, інтерактивною дошкою, проектором та мультифункціональним пристроєм – принтером, сканером, копіром, а також цифровими засобами (ноутбуки, планшети, електронний фліпчарт, інтерактивні дошки та проектори, 3D принтери XYZprinting з модулем лазерної гравіровки). Для проведення занять з використанням технологій віртуальної реальності та доповненої реальності інноваційний клас забезпечено певним оснащенням: шоломом, контролерами та сенсорами положення, планшетами, на які можуть бути встановлені необхідні програми для роботи з доповненою реальністю.

Список літератури:

1. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні (Державний стандарт дошкільної освіти) нова редакція (2021). Наказ МОН № 33 від 12.01.2021 року. URL: <https://osvita.ua/legislation/doshkilna-osvita/79142/>
2. Доповнена, віртуальна та інші реальності (2021). URL: <https://www.it.ua/knowledge-base/technology-innovation/dopolnennaja-virtualnaja-i-prochie-realnosti>
3. Модло Є., Єчкало Ю., Семеріков С., Ткачук В. (2018) Використання технології доповненої реальності у мобільно орієнтованому середовищі навчання ВНЗ. Наукові записки. Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти. Випуск 11(І). 2018. URL: <https://arxiv.org/pdf/1807.10659>
4. Ткачук В., Семеріков С., Єчкало Ю., Модло Є. (2017) Технологія доповненої реальності у мобільному навчальному середовищі ВНЗ. URL: http://ds.knu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/791/1/Tkachuk_Semerikov_Echkal Modlo.pdf
5. Billinghurst, M. (2002) *Augmented Reality in Education*. Seattle WA: New Horizons for Learning – Technology in Education.
6. Bondarenko, O.V., Pakhomova, O.V., Lewoniewski, W. (2020) The didactic potential of virtual information educational environment as a tool of geography students training. In: Kiv, A.E., Shyshkina, M.P. (eds.) *Proceedings of the 2nd International Workshop on Augmented Reality in Education (AREdu 2019)*, Kryvyi Rih, Ukraine, March 22, 2019. CEUR Workshop Proceedings 2547, 13–23. URL: <http://ceur-ws.org/Vol 2547/paper01.pdf> (accessed 10 Feb 2020).
7. Dutta Kamalika (2015) *Augmented Reality for E-Learning*. URL: https://www.researchgate.net/publication/304078112_Augmented_Reality_for_E-Learning – Title from the screen

8. Mehmet Kesim and Yasin Ozarslan (2012) Augmented reality in education: current technologies and the potential for education / *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 47. 297–302. URL: <https://cyberleninka.org/article/n/1234005.pdf>

9. Morze Nataliia, Vember Viktoriia, Boiko Mariia, Varchenko-Trotsenko Liliia (2020) Organization of steam lessons in the innovative classroom. *Open educational e-environment of modern University*, № 8. 2020. DOI: <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2020.8.9>

10. Nezhyva Liudmyla, Palamar Svitlana, Lytvyn Oksana (2020) Perspectives on the use of augmented reality within the linguistic and literary field of primary education. *Proceedings of the 3rd International Workshop on Augmented Reality in Education (2731)*. P. 297–311. ISSN 1613-0073

11. Parhizkar B., Obeidy W. K., Chowdhury S. A., Mohana Gebriil Z., Ngan M. N. A. and Habibi Lashkari A. (2012) Android mobile augmented reality application based on different learning theories for primary school children, 2012 International Conference on Multimedia Computing and Systems, Tangiers, Morocco, 2012, pp. 404–408, doi: 10.1109/ICMCS.2012.6320114

12. Salvador-Herranz G., Pérez-López D., Ortega M., Soto E., Alcañiz M. and Contero M. (2013) Manipulating Virtual Objects with Your Hands: A Case Study on Applying Desktop Augmented Reality at the Primary School, 2013 46th Hawaii International Conference on System Sciences, Wailea, HI, USA, 2013, pp. 31–39, doi: 10.1109/HICSS.2013.390

References:

1. Bazovyj komponent doshkiljnoji osvity v Ukraini (Derzhavnyj standart doshkiljnoji osvity) [Basic component of preschool education in Ukraine (State standard of preschool education)] *nova redakcija* (2021). Nakaz MON № 33 vid 12.01.2021 roku. URL: <https://osvita.ua/legislation/doshkilna-osvita/79142/>

2. Dopovnena, virtualjna ta inshi realjnosti [Augmented, virtual and other realities]. URL: <https://www.it.ua/knowledge-base/technology-innovation/dopolnennaja-virtualnaja-i-prochie-realnosti>

3. Modlo Je., Jechkalo Ju., Semerikov S., Tkachuk V. (2018) Vykorystannja tekhnologhiji dopovnenoji realjnosti u mobiljno orijentovanomu seredovyshhi navchannja VNZ [The use of augmented reality technology in a mobile-oriented university environment]. *Naukovi zapysky. Serija: Problemy metodyky fizyko-matematychnoji i tekhnologhichnoji osvity*, vol. 11(I). URL: <https://arxiv.org/pdf/1807.10659>

4. Tkachuk V., Semerikov S., Jechkalo Ju., Modlo Je. (2017) Tekhnologhija dopovnenoji realjnosti u mobiljnomu navchaljnomu seredovyshhi VNZ [Augmented reality technology in the mobile learning environment of universities]. URL: http://ds.knu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/791/1/Tkachuk_Semerikov_Echkalo_Modlo.pdf

5. Billingham, M. (2002) *Augmented Reality in Education*. Seattle WA: *New Horizons for Learning – Technology in Education*.

6. Bondarenko O.V., Pakhomova O.V., Lewoniewski W. (2020) The didactic potential of virtual information educational environment as a tool of geog-

raphy students training. In: Kiv A.E., Shyshkina M.P. (eds.) *Proceedings of the 2nd International Workshop on Augmented Reality in Education (AREdu 2019)*, Kryvyi Rih, Ukraine, March 22, 2019. CEUR Workshop Proceedings 2547, 13–23. URL: <http://ceur-ws.org/Vol2547/paper01.pdf> (accessed 10 Feb 2020).

7. Dutta Kamalika (2015) Augmented Reality for E-Learning. URL: https://www.researchgate.net/publication/304078112_Augmented_Reality_for_E-Learning – Title from the screen

8. Mehmet Kesim and Yasin Ozarslan (2012) Augmented reality in education: current technologies and the potential for education / *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 47, 297–302. URL: <https://cyberleninka.org/article/n/1234005.pdf>

9. Morze Nataliia, Vember Viktoriia, Boiko Mariia, Varchenko-Trotsenko Liliia (2020) Organization of steam lessons in the innovative classroom. *Open educational e-environment of modern University*, no. 8. DOI: <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2020.8.9>

10. Nezhyva Liudmyla, Palamar Svitlana, Lytvyn Oksan (2020) Perspectives on the use of augmented reality within the linguistic and literary field of primary education. *Proceedings of the 3rd International Workshop on Augmented Reality in Education* (2731), pp. 297–311. ISSN 1613-0073

11. Parhizkar B., Obeidy W. K., Chowdhury S. A., Mohana Gebril Z., Ngan M. N. A. and Habibi Lashkari A. (2012) Android mobile augmented reality application based on different learning theories for primary school children, 2012. *International Conference on Multimedia Computing and Systems*, Tangiers, Morocco, 2012, pp. 404–408, doi: 10.1109/ICMCS.2012.6320114

12. Salvador-Herranz G., Pérez-López D., Ortega M., Soto E., Alcañiz M. and Contero M. (2013) Manipulating Virtual Objects with Your Hands: A Case Study on Applying Desktop Augmented Reality at the Primary School, 2013 *46th Hawaii International Conference on System Sciences*, Wailea, HI, USA, pp. 31–39, doi: 10.1109/HICSS.2013.390

**FOUNDERS OF DOMESTIC BYZANTINE STUDIES.
THE RETURN OF FORGOTTEN NAMES
IN MODERN HISTORICAL SCIENCE**

Lilia Kulykova¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-13>

Abstract. *The subject* of the research is the study of scientific researches of personalities, biographies and creative way of outstanding domestic scientists, scholars of Byzantium in the second half of the 19th – first half of the 20th century, who became the founders of Byzantine studies. *Research methods.* A system of theoretical and empirical research methods was used to study the specific purpose of scientific research and solving problems, namely: historical and pedagogical analysis and synthesis, definition of the purpose, subject and tasks, exploration, synthesis of abstraction, comparison, generalization and analogy to clarify the peculiarities of the development of theoretical approaches underlying the renewal and expansion of the study of Byzantinists and their research on the specified topic; analysis of sources, as well as research materials with the subsequent synthesis of its results into a holistic system of views on this problem; personalistic and biographical method – for the analysis of historical, biographical, reference and encyclopedic literature devoted to historical and pedagogical personalities. *The aim* of the study is to present to modern historians and all those interested in studying the history of Byzantium, both in Ukraine and abroad, the names of prominent historians of the past and objectively evaluate their work and scientific results in terms of modern international scientific views and approaches. *Conclusion.* Personalized study of life and scientific and pedagogical heritage of professors and academics of Byzantine studies V. G. Vasilievsky, O. O. Vasiliev, V. E. Regel, Y. A. Kulakovsky, F. I. Uspensky, A. G. Gotalov-Gottlieb gave the opportunity to reveal their fundamental role in the development of domestic Byzantine studies, the establishment of their own scientific schools and areas in scientific and pedagogical activities, created scientific and educational literature on

¹ Dr. of Pedagogical Sciences, Professor,
First Vice-Rector of Kherson State Maritime Academy, Ukraine

Byzantine history, medieval history and culture, national foreign research institutes, scientific societies, associations and more. The scholars in their monographs and textbooks gave a personal vision of the problem and an interpretation of the expediency and importance of studying the history and culture of Byzantium and the Middle Ages in general. V. G. Vasilievsky, O. O. Vasiliev, V. E. Regel, Y. A. Kulakovsky, F. I. Uspensky, A. G. Gotalova-Gotliba laid the foundation of the national scientific championship. Their names and works are our scientific pride «forgotten», «shot», destroyed or simply unknown today to the general public of modern scientists in Ukraine and abroad. Further research of publications and use of their works and textbooks could become a valuable source for modern researchers of Byzantine history, as well as a discovery and subject for acquaintance for modern foreign researchers.

1. Introduction

In the domestic historical and pedagogical science now there is a unique opportunity not only to rediscover many names of great scientific authorities of the past, but also to study, analyze and, most importantly, objectively assess the relevance of their work and scientific activity from the modern point of view. All this applies, first of all, to the scholars who stood at the sources of domestic Byzantine studies – a branch of science that comprehensively studies everything related to the history and culture of the Byzantine Empire, as well as its impact on international relations and historical significance.

It so happened that throughout the XX century the works of scholars-Byzantinists in our country have not been widely studied, and therefore not published. And this is understandable, because if a scientist devoted his life to the study of the Byzantine Empire, he had to express his opinion about religion, the influence of the church on public affairs, evaluate specific people, express their attitude to classes, social groups, movements, and this is very often did not coincide with the official views of specific royal figures, revolts or popular movements. That is why the activities and scientific achievements of many scholars-Byzantinists were simply silenced.

The purpose of our study is to reveal the scientific activities of the founders of the domestic Byzantine Studies, namely: Vasily Grigorovich Vasilievsky and his students and colleagues – V. E. Regel, Y. A. Kulakovsky,

O. O. Vasilyev, F. I. Uspensky and A. G. Gotalov-Gottlieb – scientists and teachers-practitioners, who we should be proud of for their titanic work in the field of Byzantine Studies, because they were all primarily individuals, encyclopedists, teachers who left behind entire scientific schools. We believe that this is relevant, especially from the point of view of science, especially pedagogy, because modern students and young scientists must not only know their names, but be able to study their life and scientific path as a good example to follow.

The scientific novelty of our study is to present the scientific achievements of these scientists-educators in the world science of Byzantium, which in the XX century no one managed to surpass. Suffice it to say that the work of F. I. Uspensky was recognized as the only and largest study of the history of the Byzantine Empire in the XX century.

2. Vasily Grigorovich Vasilievsky (1838–1899) is considered the founder of national Byzantine studies

He certainly has the first place. He was born in the village Ilyinskoe, Yaroslavl province in the family of a village priest. He studied at the Yaroslavl seminary, the main pedagogical institute, and after the closure of the institution in 1859, at the his-torical and philological faculty of St. Petersburg University. In 1862 Vasyly Gryhorovych went abroad to complete his education. Here, at the University of Ber-lin, together with Y. A. Kulakovskiy, he listened to lectures by the great Theodor Mommsen, as well as Droysen and Adam Schmidt in Jena. After returning to Russia, V. G. Vasilievskiy was enrolled as a history teacher in the Vilnius Gymnasium. After defending his dissertation on «Political Reform and the Social Movement in Ancient Greece in its Decline» in 1869, the young scholar taught a course in medieval history at St. Petersburg University, as well as at the Imperial Alexander Lyceum, the Theological Academy, and the Higher Women's Courses.

In 1876 V. G. Vasilievskiy was elected a corresponding member, and in 1890 an ordinary academician on Russian and Byzantine history. From the same year his editorial activity began in the «Journal of the Ministry of Public Education» (hereinafter JMPU). As a teacher, V. G. Vasilievskiy actively showed himself in the work of the scientific committee of the Ministry of Public Education and in the archeological commission.

V. G. Vasilievsky wrote almost sixty scientific articles on ancient Russian, Rus-sian-Lithuanian history, on the history of geography and ethnography. But his main research was works on the history of Byzantium and Byzantine-Russian and Bulgarian history, which were published in such prestigious journals and collections as “Vestnik Evropy”, “JMPU”, “Kurier Wileński”, “Orthodox Palestine”, “Slavic Collection” (vols. 1-2), “Russian Archive”, “Dictionary of Vengerov”. And his fundamental works “The story of Epiphanius about Jerusalem and the people living in it in the first half of the IX century”, translated and explained by V.G. Vasilievsky from Greek texts and appendices (1886), translation of G.V. Stoll’s book “Heroes of Greece in the war and peace” (1868, 1879), “Nicholas Bishop of Mephon and Fyodor Prodrom, writers of the XII century, life of Meletius the New”, published with a preface and Russian translation by V. G. Vasilievsky (1886), “Review of works on Byzantine history” (issue 1, 1890) and “Russian-Byzantine Studies” (two issues, 1893), which was published by the Academy of Sciences of Russia three times in 1908, 1909 and 1915 [1, p. 431].

The most famous and valuable scientific publications of V.G. Vasilievsky on the history of Byzantium are “Iconoclast Legislation” (1878), “Materials for the internal history of the Byzantine States” (1879), “Byzantium and the Pechenegs” (1872), “Russian-Byzantine Excerpts” (1875–1878, 1889), “On the Life and Works of Simon Metafrats” (1880), “Restoration of the Bulgarian Patriarchate under Tsar Ion Arsene II” (1885), etc. [2, p. 794].

V. G. Vasilievsky published with his comments a number of monuments of Byzantine history, for the first time revealed the meaning of economic terms and covered many issues in the history of farming in the ancient state.

V. G. Vasilievsky founded and was the first editor of the scientific Journal “Vi-zantiyskiy Vremennik”, and until now, for more than a century, its pages have published the most famous works of the twentieth century in this field of knowledge.

V. G. Vasilievsky died in Florence on May 13 (25), 1899, and was buried in the Lutheran Cemetery (Allora).

3. Vasily Eduardovich Regel – the first rector of Voronezh State University

After the death of V. G. Vasilievsky, the Journal was headed by Vasily Eduardovich Regel, who from the very beginning of the publication, as

the second editor, solved all issues related to logistics, corresponded with foreign, including Greek, scientists, with the Athos monasteries, while not receiving pay for this work. It was thanks to V. E. Regel that the publication gained great fame in the relevant scientific circles (it was put on a par with *Byzantische Zeitschrift*, the authoritative journal of Karl Krumbacher, published in Munich in 1892). When in 1915 the edition of the magazine was handed over to F. I. Uspensky, V. E. Regel began to publish the *Byzantine Review* (three volumes were published by 1917). The Journal covered issues of church history, philology, history and geography, law, art and archeology of Byzantium.

V. E. Regel (Andreas Friedrich Wilhelm Regel) was born on November 27, 1857 in St. Petersburg in the family of a rich nobleman E. L. Regel, who was a famous botanist, a corresponding member of the Russian Academy of Sciences.

After graduating from the St. Petersburg Reform School, the future Byzantinist studied at the Faculty of History and Philology of St. Petersburg University (he graduated in 1880). Then there was the preparation at the same faculty for a professorship in general history and the service of a clerk at the Department of Public Education. In 1894, on the recommendation of V. G. Vasilievsky and V. I. Lamansky, V. E. Regel was sent abroad for two years to study the methods of teaching history at German universities, to make useful acquaintances, to study Greek paleography in Berlin or Leipzig, political and ecclesiastical history of Byzantium in connection with and comparison with Western and Slavic, not limited to chronicles and printed sources, but also directly acquainted with the Greek-Slavic East, as well as to study medieval Greek literature, dialects of modern Greek in their historical development. During this time he visited and worked in the archives and libraries of Athens, Berlin, Paris, Rome, Vienna, London, Barcelona and other cities [4, p. 130–139].

During this and the next (1889) business trip, V. E. Regel met with leading German and Austrian scholars who studied the history of Byzantium, Schrett, G. F. Herzberg and Gelzer. Working in the bookstores of Constantinople and other cities in Asia Minor, Athens, Thrace, Fr. Patmos, a young scholar, not only studied unexplored sources, but also found many unknown materials from Byzantine and Slavic history

and copied many of them, including “chrysobull”. And in Thrace he determined the location of several settlements mentioned in the works of ancient writers: Abdera – the first port city of the region on the Aegean Sea, on the site of which later grew the city of Polystylon; ancient Lydian mountain Daskalia, and clarified the location of the ancient Buro-Kalessi on the northern shore of the sea bay Burugel. The scientist has collected a rich collection of inscriptions of the Greek, Roman and Byzantine eras. According to the materials of business trips, V. E. Regel published a number of articles on Byzantine epigraphy and paleography, which contributed to the development of Russian science.

His master’s thesis “On the Chronicle of Cosmas of Prague” was highly praised by the scientific community.

Returning to his homeland in 1888, V. E. Regel until 1908 worked as a private associate professor at St. Petersburg University, where he lectured and conducted practical classes on the history of Byzantium.

In 1898, the scientist was elected a corresponding member of the Russian Academy of Sciences. Since 1913 he was an extraordinary professor at St. George’s (Tartu) University; since 1914 – ordinary professor of the same university and professor and acting rector of the Higher Women’s Courses in St. George, and on October 10, 1917 he was awarded the title of Honored Professor. When World War I broke out, St. George’s University was evacuated to Voronezh. Here V.E. Regel not only taught, but also worked for some time as rector of the university, and also founded the Art ethnographic museum. The scientist and teacher died in Lithuania in Kaunas on December 1, 1932, where he emigrated.

V. E. Regel was one of those leading scholars who believed that for the most accurate idea of the historical processes in Byzantium, the source base of history must be studied comprehensively, and for this you need to know ancient and new languages, archeology, auxiliary historical disciplines: paleography, epigraphy, historical topography and others, freely navigate the world literature created about the ancient state in modern times. Few European scholars had such erudition and V. E. Regel belonged to them [5].

Another well-known and now forgotten scientist O. O. Vasiliev, belonged to V. G. Vasilievsky’s school.

4. Alexander Alexandrovich Vasiliev – the first researcher of Byzantium’s relations with the Arab world

Professor of Tartu University (since 1904), and since 1912 – Professor of St. Petersburg University. In history of Byzantine studies, he entered as a researcher of Byzantium’s relationship with the Arab world. O. O. Vasiliev devoted His master’s and doctoral thesis to this question (“Byzantium and the Arabs. Political relations between Byzantines and Arabs during the Amorian Dynasty”, St. Petersburg, 1900 and “Byzantines and Arabs during the Macedonian dynasty, 867–957”, St. Petersburg, 1902). The works were based on a large amount of factual material, and they were immediately included in those major scientific studies of the world importance.

O. O. Vasiliev was born in 1867 in St. Petersburg in a military family. His father, Alexander Stepanovich, was the commander of the fortress team in St. Petersburg. After graduating from the First Classical Gymnasium in 1887, he entered the St. Petersburg Conservatory in the class of theory and composition, as well as the Department of History of the Arab East of St. Petersburg University. A year later he left the conservatory, but did not part with music all his life, and when he emigrated to the United States he became an outstanding pianist, and he devoted his entire life to history.

Earlier in 1892, when he was still studying at the university, his Arabic teacher V. R. Rosen recommended him to Academician V. G. Vasilievsky. This finally de-termined his further scientific path.

From 1897 to 1900 he was an intern in Paris. In 1901 he defended his master’s thesis on “Political relations between Byzantines and Arabs during the Amorian Dynasty”.

Together with N.Y. Marr he traveled to Sinai, to the monastery of St. Catherine, and then to Florence. In the same year, 1902, he defended his doctoral dissertation on “Political relations between Byzantines and Arabs during the Macedonian dynasty (867–957)”.

From 1904 to 1912 – O.O. Vasiliev, Professor of Tartu University at the Department of World History.

From 1912 to 1922 he worked as a professor and dean of the historical and philological faculty of the Petrograd Pedagogical Institute, a professor at St. Petersburg University.

In 1925 he was on a business trip abroad in Berlin, Paris, and then in the United States, for which June 2, 1925, by decision of the general meeting,

he was expelled from the USSR Academy of Sciences. And after that he decided not to return home.

From 1925 to 1938 he worked as a professor at the University of Wisconsin. In 1934 he was elected a member of the Yugoslav Academy of Sciences, and later – president of the N. P. Kondakov Archaeological Institute in Prague (from 1935 to 1957), a member of the American Academy of the Middle Ages, chairman of the International Association of Byzantine Studies).

Alexander Vasiliev – founder of American Byzantology. While in America, he began researching Byzantine cultural monuments, which were housed in museums in Philadelphia, Harvard, etc.

Since 1941, O. Vasiliev began to publish his own periodical “Dumbarton Oaks Papers” which published articles not only on Byzantine topics, but also on the study of antiquity and the Middle Ages.

At this time in America, the Byzantine was not yet studied as an independent scientific field, and this is what O. Vasiliev did. In the first year of his stay, he translated his book “History of Byzantium”, which for many years became a textbook for American students. All his later life he worked in America developing problems in the study of Byzantine history. In 1953, at the Byzantine Congress in Thessaloniki, he was elected honorary president of the Congress.

O. Vasiliev was buried in Armenia on March 22, 1990. Already in our time he was posthumously returned the honorary title of corresponding member of the USSR Academy of Sciences [6].

5. Julian Andreevich Kulakovsky – a prominent Ukrainian Byzantinist

Y. A. Kulakovsky (July 13 (25), 1855. Ponevezh – February 21, 1919, Kyiv) – was a historian, archaeologist, translator from Latin and ancient Greek, publicist, teacher, who devoted his life to studying the history of the Roman and Byzantine empires.

Unlike V. E. Regel and O. O. Vasiliev, his fate was more generous to him – he was widely known both in life and after. A well-known professor at the University of Kiev, a great specialist in the history of ancient Rome and Byzantium, he followed a traditional path: first Moscow University, a trip abroad, where he listened to the aforementioned Mommsen, Gudshmidt and

others; after returning in 1882 to the Motherland, he defended his master's thesis (probably, this is the first doctoral dissertation defended by a historian in Ukraine on the history of mythology).

Since 1881, Y. A. Kulakovsky was teaching Roman literature and Latin and Roman history and literature at Kyiv Higher Women's Courses, and was taking part in the excavations of the Pantikapaion (modern Kerch).

In his work "The Christian Church and Roman law for the First Two Centuries" (1891), Y. A. Kulakovsky argued that religious intolerance was uncharacteristic of Roman law and became characteristic of it only under Christian emperors. This outraged the Kiev clergy, and they declared the scientist «the new apostate Julian» [7], so Y. A. Kulakovsky was forced to re-prove the truth of his thoughts in the «University Gazette» (1892). Yulian Andriyovych paid special attention to this question in his work "History of Byzantium" (in 2 volumes), written on a lot of documentary material.

As a historian of ancient Rome and antiquity, Y. A. Kulakovsky was known for the following works: "Politics of the Athenians" (1881), "Suetonius and his biography of Caesar", "Rulers of the Roman provinces" (1882), "The oldest period of the Roman Empire" (1884) and others.

In the historical science of the Soviet period, Y. A. Kulakovsky's works were not widely known, because he was a "pre-revolutionary" and, consequently, a bourgeois scholar, so his works were not republished or even mentioned.

In the second half of the 1890, Y. A. Kulakovsky was the first scientist to conduct archeological excavations in the south of Ukraine in Olbia, and one of the first, together with K. E. Dumbert in Kerch and the Old Crimea.

Y. A. Kulakovsky during his life participated in all the Archaeological Con-gresses (1884–1908), was a delegate to the Riga International Historical Congress (1903), the Berlin Congress of Historians (1909), the III International Congress of Historians in Leiden (1912), was a member of the Imperial Archaeological Commis-sion, as well as vice-chairman of the Kyiv Art, Industry and Science Museum of Emperor Nikolai Alexandrovich, a member of the Board of Trustees of the Kyiv Educational District.

The main scientific work of his life was a three-volume "History of Byzantium" – it was the first work composed by Ukrainian scholar, a chronicle of the central events of the Roman Empire from the founding of Constantinople (359) to the reign of Leo Isaurus (717).

Y. A. Kulakovsky was a monarchist and took an active part in the monarchical movement. In 1909 he was elected to the Council of the Kyiv Club of Nationalists, participated in the conservative movement.

There are very interesting memories of Y. A. Kulakovsky's students about him as a teacher. Students were especially impressed by his extensive erudition, knowledge of languages, his subject and high professionalism and pedagogical skills. He never used any notes or abstracts in his lectures, his lectures were very interesting and informative. For example, V. F. Asmus, a student of the Faculty of History and Philology of the University of St. Vladimir in Kiev, in his memoirs painted the following "portrait" of his teacher: "Kulakovsky was already an old man, but extremely cheerful, lively and energetic. He was wearing a well-tailored civilian suit, elegant trousers and exquisite socks. Entering the audience, he quickly greeted us, looked at us with a very stern look and immediately, without any preface, began reading. He read vigorously, swiftly, and each phrase spoke of great learning, of impeccable mastery of the subject, of pedagogical skill. He did not use any notes or abstracts. He warned us not to think of using Modestov in preparation for the exam, and was extremely unflattering about his course. He immediately advised not to prepare for his own lithographed lectures. He recommended that you first keep your own records and prepare for the exam. When the lecture began, we looked at each other and thought that he was probably exaggerating our abilities and our willingness to record his complex course, which he also read at a fast pace and sprinkled with Latin quotations from the most ancient monuments of Roman literature... The lectures were informative and interesting, and Kulakovsky's temperament made them lively, sometimes dramatic. We fully appreciated these qualities of Kulakovsky when he reached Plautus and began to analyze the content of his comedies. In the audience, there was often a chorus of laughter. Especially memorable are the retellings of the comedies *Aulularia* [The Pot], *Menechmi* [Two Menechmas], *Miles gloriosus* [The Boastful Warrior]. Kulakovsky conducted his masterful retellings extremely seriously, without a shadow of a smile – while listening to him, we often laughed uncontrollably ... Kulakovsky's temperament was political. This was a professor who did not hide his «right» political convictions, his readings were saturated with a political tendency. Both the heroes of the historical and literary process itself, and the learned luminaries – Western and

domestic – of the history of Roman literature were portrayed in his course as carriers of valiant or harmful political principles that they embodied. Such were Kulakovsky's images of Ennius and Lucretius, and Caesar and Cicero, and Curtius and Mommzen" (Memories of V.F. Asmus ... / Compiled by M. A. Abramov, V.A. Zhuchkov, L. N. Lyubinskaya. M., 2001. pp. 212–213). Yulian Andreevich conquered with "learning, brilliance of erudition, enormous memory".

V. A. Romanovsky (1890–1971), student of the Faculty of History and Philology of the University of St. Vladimir in 1909–1914: "Greek and Roman literature was represented quite strongly. In particular, the professor of Roman literature Y. A. Kulakovsky enjoyed great influence. He was a student of the St. Petersburg professor V. G. Vasilievsky and especially the Berlin professor T. Mommsen. For philologists, Y. A. Kulakovsky read "On the nature of things" by Lucretius Kara, for historians – Tacitus, Titus Livy, etc. He was especially fond of Roman writers and then moved on to the history of Byzantium..." (Alma Mater: University of St. Vladimir on the eve and in the days of the Ukrainian revolution (1917–1920): materials, documents, memoirs / Auth.-order. V. A. Korotkiy, V. I. Ulyanovskiy. Kiev, 2000. Book 1, p. 287).

Y. A. Kulakovsky died in Kyiv. In the scientific community he was considered a student of V. G. Vasilievsky and T. Mommsen [8].

6. F. I. Uspensky – outstanding Ukrainian Byzantinist, founder of the Archaeological Institute in Constantinople

Fedor Ivanovich Uspensky (1845–1928) was another of the founders of domestic Byzantine studies, closely connected with Ukraine. From 1879 to 1894 he held the position of professor at Novorossiysk University, so we have the right to call him a Ukrainian scientist.

F. I. Uspensky entered the annals of world history about Byzantium as the author of the fundamental work on Byzantine studies "History of the Byzantine Empire" [9], which covered the history of this country and neighboring states in the period from V to XV centuries, and the founder of the Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894–1914), which he also headed.

F. I. Uspensky studied a huge number of Byzantine, Slavic, Western European, and Eastern sources, and introduced many of them into scientific circulation.

At the end of the XIX century Byzantine studies in the Russian Empire occupied a leading place in this field of knowledge. Russian Byzantinists raised many issues of Byzantine history for the first time and made significant amendments to its interpretation. Even Soviet historians emphasized that they had inherited from ancient times a huge amount of material without which science could not do. This was especially true about the works of F. I. Uspensky, because he first published extremely valuable materials on the history of Slavic peoples of the Balkan Peninsula, in particular Serbia and Bulgaria. F. I. Uspensky traced the history of Serbia from the time of the emergence in the XI century of the first state formations of the coastal Serbs to the conquest of the region by the Turks. The scholar studied in detail the political history of the Bulgarian kingdom, the Latin feud, possession in the Byzantine Empire after its conquest by the Crusaders, analyzed and described the history of Byzantine-Venetian relations of the Palaeologus epoch in the period of its gradual decline. He vividly described the difficult international situation at that time, showed the Norman danger threatening the empires from the West, the growing power of the Slavic states of the Balkan Peninsula, the penetration of Italian merchants into Byzantium, which they destroyed inside, and finally the emergence and steady growth new danger from the Ottoman Turks, etc.

At first glance, it seems unclear why Soviet historical science has forgotten the scientist it should be proud of. What did they accuse him of?

First of all: protection of the small peasant community, monarchism, glorification of reforms from above and sharply negative attitude to national movements, class struggle; protection of the Orthodox Church as the basis of statehood; exaggeration of the importance of church issues in history, as well as the preaching of evolution instead of revolution, reforms instead of class struggle; religious views of the scientist, the ideas of nationality, Orthodoxy and the nation-state, because in Soviet times it was impossible to stutter that religious and ecclesiastical activities had a positive and decisive role in the historical development of the vast empire. Soviet historians rejected Uspensky's scientific conclusions, evaluating him and his scientific works as bourgeois, idealistic and positivist.

The idea of protecting peasant free property runs like a red thread throughout the "History of the Byzantine Empire". Moreover, the author closely intertwines the interpretation of this issue with monarchist and

reformist ideas, emphasizing that the monarchical government itself should be concerned about strengthening free peasant land ownership by carrying out reforms. Such, according to F. I. Uspensky, was the activity and rule of the emperors of the Macedonian dynasty, who pursued a policy of protecting free peasant land tenure from the oppression of the feudal lords. For Uspensky the policy of the Macedonian emperors was a model of combining reformist activities in favor of small peasant landholdings with strong monarchical power.

Today's reading of this work at the beginning of the XXI century impresses with its relevance and modern sound, richness of thought, erudition of the author, the depth of scientific reasoning, so it is rightly considered unsurpassed in European historical science.

Note: it was F. I. Uspensky who for the first time in domestic science gave a definition of "Byzantinism". As an expression of political, cultural and philosophical and literary features, Byzantium is manifested in the following features: 1) in the gradual abolition of Latin, which was dominant in that state at that time, and its replacement by Greek or Byzantine; 2) in the struggle of nationalities through political domination; 3) in the original nature of art development [9, p. 40].

F. I. Uspensky tried to prove that Byzantium was the beginning of historical development in South-Eastern Europe [9, p. 41]. According to the scientist, Byzantium became the ideal of the Slavic kingdom, to which the advanced Slavic peoples aspire. Byzantium «goes» to Kiev and Moscow, under its leadership there is a historical life, the state and military system of the south-eastern Slavs [9, p. 41].

In the introduction to the work F. I. Uspensky emphasized that he devoted 40 years of his life to the study of Byzantine history. The scientist studied it in Russia, in Constantinople, in the libraries of monasteries, and in European libraries for one purpose only: "...To give such a book to the Russian reader, which, on the one hand, with its clarity and seriousness would give him an idea of a well-thought-out and balanced system, and on the other – would leave a good memory of the author, who dared to let the history of Byzantium in the world. The author was subject to the inner urge, which stemmed from the conviction: the assertion of knowledge about Byzantium and clarifying our attitude to it is most mandatory for the scientist and no less useful for education and for direction in the correct

course of political and national identity. Let the reader reflect on the content of the chapters devoted to the South Slavs and look there for illustrations of the sad events that are now taking place on the Balkan Peninsula” [10, p. 14–126].

In one of the rare book collections of the National Scientific Library named after V. I. Vernadsky, we managed to find interesting materials about F. I. Uspensky as a teacher-professor and supervisor. These are the memories of A. G. Gotalov-Gottlieb, one of the closest students of Fyodor Ivanovich. A. G. Gotalov-Gottlieb writes that Uspensky’s students respected him for his passion, devotion to science, strictness to himself and demanding of his students, for the great talent of a teacher. He could present the most complex and confusing phenomena clearly and intelligibly, without admiring the details and artistically highlighting the essential. F. I. Uspensky prepared very carefully for lectures, so he read without notes, except that he kept a sheet with a plan of lectures at the department. Teaching the prehistoric period of Greece in the course of the history of antiquity, the professor used the conclusions of archeology and comparative philology, being very careful about mythology. In the course of the Cretan-Mycenaean and Homeric periods, he acquainted students with the views of world-famous European scientists such as Wolf, Grotto, Cox, Bergk, Folkman, Thucydides, Plutarch, Straton, Sheman, Terman, Beck, Waxmuth, Cortius, Kuhn Gilbert, Schmidt, Ulrich, Klassen, Buzolt, Bloch, the works of Pausanias and others. It should be noted that he read the works of these scientists in the original. And teaching the course of ancient Rome, Fyodor Ivanovich relied on the work of especially popular authors Niebuhr, Mommsen, Schweler, Durui and others [11, p. 14–126].

Creating his own method of university teaching and leadership of students’ scientific classes, F. I. Uspensky sought, wherever he could, examples for comparison, analyzed the techniques and methods of other teachers, selecting the best for him. F. I. Uspensky acquainted students with the works of such scientists as Zeiss, Drinov, Tomen, Galatsky, Hilferding, Lamansky, Leontovych, Kotlyarevsky, Vostokov, Sreznevsky, Bodyansky, and many others. Gotalov-Gottlieb emphasizes that F. I. Uspensky deviated from the tradition of lecturing in front of a silent audience, and he activated the listeners’ attention by asking them questions. At the end of the semester he usually held colloquia. The crown of the teacher’s scientific

and pedagogical work were practical classes on the history of the Middle Ages, in which students read and explained the main sources of Tacitus, Procopius, Constantine the Crimson, «barbaric truths», capitulations, formulas, passages from chronicles and more. The professor thoroughly characterized each source, indicating its origin, probability, condition, and also commented. At the seminars, he distributed among students two or three topics of essays. The abstract had to be submitted to him in advance. At a certain time, the author of the abstract read his work or part of it, then the professor analyzed the work, and if it was assessed as satisfactory, it was a huge compliment to the student [10, p. 14–126].

The library of Odessa University has a list of books that F. I. Uspensky took in it during 1875–1894. The list is impressive in the number and variety of books.

The fact that all scientific activity in Byzantine studies at Novorossiysk University was based on F. I. Uspensky is evidenced by the fact that when he went to Constantinople in 1894, it began to decline, and even the “community of Byzantinists”, created by him, was disintegrated. N. K. Kondakov, later a well-known specialist in the field of art, went to St. Petersburg, and historian A. I. Kirpichnikov went to Moscow University.

F. I. Uspensky entered the national history of science as the founder of the first scientific society for the study of history, archeology, art, and the Christian East abroad in the Ottoman Empire. He organized it and became the first director.

In 1894, Emperor Alexander III approved the Charter and staff of the newly established Archaeological Institute, and later the Journal “Izvestia RAIK” was founded, in which the results of scientific research were published.

The main purpose of the newly established institute was to study ancient geography and tomography, study the history and archeology of all territories of historical Byzantium, description of manuscripts, epigraphy and numismatics, study of architecture and monumental monuments. The Russian government has obtained permission from the Porte to conduct excavations throughout the territory and the possibility of keeping half of all finds. But, unfortunately, this work did not last long, it was stopped at the beginning of the First World War. In December 1914, all the property of the institute was confiscated by the Turkish government and transferred to the Ottoman Museum, and in May 1920 the institute was liquidated.

While in Constantinople before the war, F. I. Uspensky continued to give lectures to students – tourists from Russia and Ukraine, personally introduced them to the institute, museums, he led excursions to Hagia Sophia.

Already in the Soviet era, in 1927–1928, F. I. Uspensky dreamed of resuming the study of Byzantine history and culture at the Odessa University. He wrote: “Until I leave the stage, I would like to give hope for existence to Byzantinism in Russia after me” (quoted in: [7]). But years will pass until the exhibition “Byzantium and the Slavs” dedicated to the memory of the outstanding Byzantine scientist would be opened in Odessa in 1945. But his dream of the revival and development of Byzantology in our country is still unrealized, and therefore relevant [12].

7. Artemy Grigoryevich Gotalov-Gotlib – a famous Byzantine scientist and a prominent representative of the scientific school of F. I. Uspensky

Artemy Grigorievich Gotalov-Gottlieb – was born on January 5, 1866 in one of the townships of Belarus.

In 1889, having accepted Lutheranism, he entered the Faculty of History and Philology of the Imperial Novorossiysk University, which he successfully graduated in 1893. Gotalov-Gotlib’s graduation work “On the military structure of the Byzantine Empire” was carried out under the guidance of the outstanding Byzantinist Fyodor Ivanovich Uspensky.

In 1895 he accepted Russian citizenship (before that he was a citizen of the Austro-Hungarian Empire).

After graduating from the university with the 1st degree diploma, Gotalov-Gottlieb taught Latin at the gymnasiums. At the same time, Gotalov-Gottlieb was a contributor to the Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary and the author of dozens of fundamental articles on the history of education and world history.

Since 1899, Gotalov-Gottlieb was a permanent member of the imperially established commissions for the improvement of secondary schools. He repeatedly went on business trips abroad to Switzerland, France, Germany, Austria-Hungary, where he got acquainted with the educational systems developed in European countries. The analysis of what he saw and the observations of the scientist were highlighted in his scientific publications,

especially those devoted to the dissemination of the pedagogical ideas of John Dewey in Russia.

In 1903 he was appointed director of the Yalta gymnasium, and then headed the gymnasiums in Chisinau and Pskov. He was the director of the 2nd Chisinau gymnasium (1908–1910). From 1910 to 1918 he was the director of the Pskov men's gymnasium and taught Latin and history there. He became the prototype for Nikolai Antonovich Tatarinov, one of the most "negative" characters in the novel «Two Captains» by Veniamin Kaverin (who was studying at the gymnasium at the time). In Pskov, Gotalov-Gottlieb skillfully organized work on the physical education of students according to the Sokol system, initiated the creation of two sports societies – the Pskov Gymnastics Society "Sokol" and the Pskov Society for the Promotion of Physical Education of Students, led the Pskov Military Sports Committee. On January 16, 1917, he received the rank of a full state councilor "for his work on the physical development and education of students".

At the beginning of World War I, in 1914, he adopted Orthodoxy and a new name, Artemy Grigorievich Gotalov-Gotlib.

In 1918–1920 he taught at a women's gymnasium in Cherkassy, a real school and schools in Odessa; led the largest in the country, organized in 1919 in Odessa, home for street children under the name "Children's Town named after Comintern". Since that time, his life was associated with Ukraine.

In 1920, A. G. Gotalov-Gottlieb took part in the creation of the Odessa Institute of Public Education, where he taught world history and history of pedagogy, led a student pedagogical seminar. Five years later he received the title of professor of the first (highest) category.

In 1927–1940 A. G. Gotalov-Gottlieb worked at the institutes of Moscow, Kharkov, Kiev.

In 1940, without defending a thesis, he was awarded the degree of Doctor of Pedagogical Sciences. In the same year he returned to Odessa, where he became a professor at Odessa University. Remaining in Odessa during the occupation of the city by the Romanian-German troops, he temporarily stopped his teaching activities.

After the liberation of Odessa in 1944, he returned to work: he served as the dean of the history faculty of Odessa State University (1944–1946), simultaneously in charge of two departments: the history of the ancient

world and archeology and pedagogy, and since 1946 – only the department of pedagogy. At the university he taught courses in the history of the Slavic peoples and Byzantium.

In 1952 he retired, but after that he continued to read special courses and supervise graduate students.

The range of interests of the scientific activity of Gotalov-Gottlieb, which lasted almost 70 years, was extremely wide. P. O. Karyshkovsky wrote about this: “The range of scientific interests of prof. A. G. Gotalova-Gottlieb was broad and versatile: the history of Byzantium and the Slavic peoples, the history of the ancient world and its culture, classical philology and archeology, and finally, pedagogy and psychology – all these disciplines were in his field of vision. ... More than 200 works came out from under his pen – monographs, articles, notes, reviews, popular brochures, a significant part of which is associated with the history of pedagogical and social ideas. Death interrupted his work on three monographs – “Essays on the military structure of Byzantium”, “Questions of public education in France on the eve of the 18th century bourgeois revolution”, “History of the Richelieu Lyceum in Odessa”. The last two books were almost complete”.

A. G. Gotalov-Gottlieb thoroughly studied the history of Odessa. In the collective work “Odessa: Essay on the history of the hero city” he was the author of three chapters: “Prehistory of Odessa”, “Formation of the city and its development in the first decades” and “Odessa in the 30-50s of the XIX century”. It is also worth re-calling the manuscript work of A. G. Gotalov-Gottlieb “Materials for the history of public education in Odessa: Historiographic sketch”, the first part of which is kept in the department of manuscripts of the Odessa National Scientific Library named after M. Gorky.

The contribution of A. G. Gotalov-Gottlieb to historical science, in particular, the study of antiquity and the Middle Ages, was highly appreciated by other scientists, in particular, Professor P. O. Karyshkovsky.

A. G. Gotalov-Gottlieb was the author of dozens of works on pedagogy, in particular, comparative, which investigated the state of education and pedagogical thought in Germany, Switzerland, Italy, Czechoslovakia, etc., as well as in the Russian Empire, Ukraine and the USSR in different eras. Modern scholars highly appreciate the contribution of A. G. Gotalov-Gottlieb to pedagogical science.

The negative assessment of Gotalov-Gottlib by S. Y. Borovoy did not concern the activities of Gotalov-Gottlib as a scientist, but affected his moral qualities.

Gotalov-Gottlieb died in Odessa on July 27, 1960 was buried in the second Odessa Christian cemetery.

8. Conclusion

Personalized study of life and scientific and pedagogical heritage of professors and academics of Byzantine studies V. G. Vasilievsky, O. O. Vasiliev, V. E. Regel, Yu. A. Kulakovsky, F. I. Uspensky, A. G. Gotalov-Gotlib gave opportunity to reveal their fundamental role in the development of domestic Byzantine studies, the establishment of their own scientific schools and areas in scientific and pedagogical activities, created scientific and educational literature on Byzantine history, medieval history and culture, national foreign research institutes, scientific societies, associations, etc. [13].

Each of the scholars in his monographs and textbooks gave a personal vision of the problem and an interpretation of the expediency and importance of studying the history and culture of Byzantium and the Middle Ages in general.

V. G. Vasilievsky, O. O. Vasiliev, V. E. Regel, Yu. A. Kulakovsky, F. I. Uspensky, A. G. Gotalov-Gotlib and their students laid the foundation of the national championship.

Further research of publications and use of their works and textbooks could become a valuable source for modern researchers of the history of Byzantium, as well as a subject for acquaintance for modern foreign researchers.

In Ukraine, during the Soviet era, for almost the entire twentieth century, Byzantine studies, as an independent field in historical science did not develop systematically, we can say that this development continued sporadically. There were serious ideological and political reasons for this: after all, such prominent scholars as O. O. Vasiliev, Yu. A. Kulakovsky, F. I. Uspensky had their own views and judgments about religion, the influence of the church on public affairs, the importance of the personality of the common ruler in a certain period of Byzantine history. At the same time, it happened that the author praised the activity of one or another ruler

or clergyman, and a specific uprising or movement of the masses acquired a negative mark in the consideration. That is why the scientific achievements of many Byzantine scholars for a long time, during the Soviet era were silenced and not studied by students and historians.

Even worse were those who were forced to emigrate or ended their lives in Stalin's camps. First of all, we are talking about scientists whose period of the most fruitful scientific work fell on the pre-revolutionary period of life and activity, when in completely different conditions was the process of forming their political views and worldview in general.

V. G. Vasilievsky, O. O. Vasiliev, F. I. Uspensky, Yu. A. Kulakovsky and many others are luminaries, encyclopedists, teachers, who left behind plenty of prominent followers and founded scientific schools.

Today, their dream of the revival and development of Byzantine studies in our country is still relevant and, unfortunately, still unrealized.

Today we see that the problems associated with the study of world history, the history of Byzantium and other regions remain relevant and in many areas unresolved and little studied.

Over the last decade, modern, powerful schools of scientists have been established abroad in leading research institutions and universities, which have more opportunities to study little-known sources and documents. And the topic of studying the experience of the millennial history of Byzantium remains relevant and significant.

According to J. Shepard, editor of "The Cambridge History of the Byzantine Empire", the study of the empire, which lasted from ancient times to the Italian Renaissance, sheds light not only on the past but also on the geopolitical trends of the XXI century and international relations.

References:

1. The Big Encyclopedia / S.N. Yuzhakov. – St. Petersburg: Enlightenment, 1903. – Vol. 4. – P. 794.
2. The Big Encyclopedia / S.N. Yuzhakov. – St. Petersburg: Enlightenment, 1930. – T. 4. – P. 794.
3. Vasiliev Alexander Alexandrovich. URL: <https://cutt.ly/0n1C38U>
4. Lapteva L.P. Regel as a Byzantinist // Byzantium. Mediterranean. The Slavic world. To the XVIII International Congress of Byzantines. – Moscow: Moscow Publishing House. University, 1991. – P. 130–139.
5. Regel Vasily Eduardovich. URL: <https://cutt.ly/Un1C84O>
6. Vasilyevsky Vasily Grigorievich. URL: <https://cutt.ly/Pn1C7aC>

7. Proceedings of the Kiev Theological Academy. – 1892. – No. 5, 6: 1893. – No. 2, 4.
8. Kulakovskiy Yulian Andreevich. URL: <https://cutt.ly/9nlC5Oc>
9. Uspenskiy F.I. History of the Byzantine Empire. – Moscow: Astrel, 2001. – Vol. 1-5. 1.
10. Udaltsova Z. V. On the question of evaluating the works of Academician F.I. Uspenskiy // Bulletin of ancient history. – 1945. – No. 6. – P. 14–126.
11. Gotalov-Gotlib A. F. I. Uspenskiy as professor and supervisor // Vizantiyskiy Vremennik. – 1945. – Vol. 1. – Book. XXVI. – P. 14–126.
12. Uspenskiy Fyodor Ivanovich. URL: <https://cutt.ly/xnlC6FE>
13. Gotalov-Gottlieb Artemy Grigorievich. URL: <https://cutt.ly/3nlVqKc>

**PEDAGOGICAL CONCEPT
OF THE CIVIL SECURITY SPECIALISTS'
ADVANCED TRAINING**

**ПЕДАГОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ
ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ФАХІВЦІВ
З ПИТАНЬ ЦИВІЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ**

Viktor Mykhailov¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-14>

Abstract. In legal documents of the Ministry of Education and Science of Ukraine, there is emphasized the need to find ways to improve the level of professional knowledge, skills, abilities and new forms of training in educational establishments, which, in its turn, necessitates the transformation of training strategy. The need to respond to dangerous natural, human-made, anthropogenic, epidemiological and social factors requires highly qualified professionals ready to work in extreme conditions. Therefore, the importance of filling existing gaps in the theory and practice of vocational education determines the need for conceptual justification, development and testing of an improved pedagogical system of civil security professionals' advanced training. The paper considers the theoretical foundations of the organization of advanced training of specialists in civil security, summarizes the main problems of professional development within the institutions and educational establishments. The content and features of their professional training in order to ensure the safety of people in emergencies is analyzed as well. It is found out that the readiness of civil security specialists to carry out their professional activities is an individual feature that includes professional motives, a set of special knowledge, skills and abilities of civil security professionals, which in integration ensure their ability to perform professional tasks and provide their further professional development. The author outlines the conceptual provisions for improving the advanced training of civil security professionals in institutions and educational establishments for the formation of positive

¹ PhD in Public Administration, Associate Professor,
Institute of Public Administration and Research in Civil Protection, Ukraine

motives for educational activities, the appropriate level of professional competence and approaching the ultimate goals of education. The content of the concept of specialists in civil security advanced training is determined (relevant methodological approaches, didactic principles, goals, objectives, pedagogical conditions are outlined as well). The purpose of forming the concept of advanced training of civil security specialists in postgraduate education should be directed towards the individual needs for personal and professional growth, as well as to meet the needs of the state in highly qualified and professional specialists capable of responsible performing of the job functions related to solving problems in order to ensure the safety of life and activities of people. The proposed conceptual framework helps identify the main components of the advanced training system for civil security professionals, resolving a number of contradictions, the main of which is the contradiction between the public demand for highly qualified professionals prepared for the challenges of modern society and the current training system which at present does not fully meet these requirements.

1. Вступ

Зміни економічного, політичного та соціального характеру нині вимагають нових підходів та управлінських рішень, адекватних реаліям та міжнародним стандартам безпеки життя і діяльності людей. Нова епоха і глобалізація супроводжується сплеском цілої низки міждержавних конфліктів, тому безпека життя і діяльності людини є об'єктивною потребою. Основні зусилля щодо розвитку сил безпеки України зосереджені на поетапному та узгодженому нарощуванні оперативних спроможностей та рівня їх готовності до невідкладного реагування на виклики і загрози, які постають перед суспільством [1]. Стратегією національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020, підтверджується необхідність пошуку шляхів підвищення рівня професійних знань, умінь, навичок фахівців органів сектору безпеки в закладах, установах освіти для забезпечення функціонування державної системи своєчасного виявлення, запобігання і нейтралізації загроз, зокрема, природного та техногенного антропогенного, епідеміологічні, соціального характеру.

У сучасних умовах особливої значущості набуває завдання формування особистісних і професійних якостей фахівців з питань цивільної

безпеки. Якісно змінюється характер вимог до рівня їх особистої підготовки та професійної діяльності. Ускладнився характер професійної діяльності цих фахівців при реагуванні на надзвичайні ситуації та пожежі, підвищилася відповідальність при прийнятті рішень. Виникла необхідність оволодіння новими методами роботи щодо керівництва підлеглими в особливих умовах роботи. На фахівців з питань цивільної безпеки покладається широке коло обов'язків не лише з локалізації та ліквідації надзвичайних ситуацій та пожеж, а й із порятунку людей і майна від їх наслідків. Все це вимагає цілеспрямованого, поетапного професійного розвитку фахівців в умовах навчання в закладах, установах освіти, а потім і в ході подальшої професійної діяльності.

Професійний розвиток фахівців, діяльність яких пов'язана з вирішенням завдань з питань цивільної безпеки, відповідних заходів для належного захисту та порятунку людей, об'єктів від надзвичайних ситуацій має необхідність розроблення нових підходів і стратегій, що відповідають сучасним запитам суспільства, з урахуванням завдань порядку денного галузі цивільної безпеки. Тим самим, завдання формування особистісно-ділових і професійно-значущих якостей у фахівців з питань цивільної безпеки набуває іншого змісту, що вимагає їх неперервного професійного розвитку в процесі виконання посадових обов'язків. Швидкоплинність та ускладнення процесів сучасного життя, із загальною тенденцією до його зростання для кожної окремої людини, об'єктивно визначають потребу в формуванні особистості, здатної сприймати і здійснювати перетворення, налаштованої на усвідомлення змінності світу як природної норми та безперервного підвищення свого компетентнісного рівня [2]. Найбільш гострою проблемою нині є недосконалість механізму визначення освітніх потреб, невідповідність існуючої системи підвищення кваліфікації сучасним вимогам до змісту та якості професійного навчання фахівців, відсутність цілісної системи моніторингу та оцінювання якості надання освітніх послуг.

2. Підготовка фахівців з питань цивільної безпеки в дослідженнях та публікаціях вітчизняних вчених

Проблеми, що пов'язані із удосконаленням системи професійної підготовки фахівців з питань цивільної безпеки, знаходяться в центрі уваги вітчизняних та зарубіжних вчених. Важливими для нашої статті

є результати наукових досліджень О. Бикової, Н. Вовчастої, П. Волянського, І. Ковалія, М. Козяра, Г. Корж, А. Кузика, Є. Литвиновського, Ю. Ненько, К. Пасинчук, О. Повстин, Ю. Таймасова, А. Терент'євої, М. Фомича, М. Кришталія, В. Юрченка, присвячених розкриттю проблем підготовки фахівців для роботи в умовах надзвичайних ситуацій, психолого-педагогічних механізмів професійної підготовки фахівців, вивченню питань їх професійного становлення, окремих питань професійної підготовки співробітників ДСНС України тощо. Обґрунтування окремих концептуальних аспектів вдосконалення професійної підготовки фахівців різних галузей знань здійснювали В. Аргюх, О. Аніщенко, К. Везетіу, С. Гаркуша, С. Калаур, Г. Кашина, О. Коваленко, М. Коваль, Л. Лук'янова, Н. Ничкало, Є. Пінчук, В. Прусак, С. Соколова та інші.

Всі ці роботи сприяли надбанню та систематизації знань за результатами дослідження. Незважаючи на наявність вищевказаних та інших досліджень і віддаючи належне внеску багатьох дослідників відзначимо, що робіт, присвячених системному аналізу підвищення кваліфікації фахівців органів влади (підприємств, установ, організацій), діяльність яких пов'язана з реалізацією заходів цивільної безпеки, спрямованих на розвиток необхідних професійних навичок і особистісних якостей, нами виявлені фрагментарно. У науковій літературі не знайшли свого відбиття питання, пов'язані з розробкою педагогічної концепції удосконалення системи підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки для ефективного формування їх особистісних та професійних якостей.

3. Основні протиріччя, що впливають на якість професійної діяльності фахівців з питань цивільної безпеки та визначають актуальність нашого наукового дослідження

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє нам зробити висновок, що формування професійних і особистісних якостей у фахівців з питань цивільної безпеки є важливим етапом на шляху їх розвитку як професіонала, здатного творчо застосовувати свої знання, вміння та навички в професійній діяльності.

На основі вивчення досвіду професійної підготовки фахівців з питань цивільної безпеки, аналізу психолого-педагогічної та науко-

во-методичної літератури було виявлене і сформульоване завдання дослідження стосовно розробити педагогічної концепції вдосконалення системи підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки, яке обумовлене суперечностями між:

потребою органів влади (підприємств, установ, організацій) в кваліфікованих, професійно-компетентних фахівцях і недостатнім рівнем їх професійної підготовленості;

необхідністю підвищення ефективності процесу підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки в умовах закладів, установ освіти і недостатньою розробленістю програмно-методичного забезпечення даного процесу;

необхідністю підвищення рівня розвитку професійних і особистісних якостей у фахівців з питань цивільної безпеки в процесі підвищення кваліфікації і відсутністю методичних рекомендацій щодо їх формування.

Потреба у вирішенні зазначених протиріч визначає актуальність нашого дослідження. Наявність зазначених протиріч потребує побудови педагогічної концепції системи підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки до дій в надзвичайних ситуаціях природного, техногенного, антропогенного, епідеміологічного, соціального характеру та пожеж.

4. Передумови вдосконалення системи підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки

Провідною ідеєю організації та розвитку європейської освіти у XXI столітті стала філософсько-педагогічна концепція неперервної освіти, як пролонгований вид діяльності дорослого населення. Таке навчання спрямоване на здобування нових та розвиток набутих знань, умінь, навичок і якостей особистості, поглиблення та зміцнення її світогляду і ціннісної орієнтації, розкриття всіх можливостей в мінливих соціально-економічних умовах, містить в собі, зокрема, різноманітні форми та види освіти дорослих, межі якої визначаються принципами андрагогіки.

Серед сучасних концепцій освіти, що пов'язані зі світовими тенденціями, однією з найважливіших в Україні є концепція післядипломної освіти, спрямована на розвиток отриманих і здобування нових знань, умінь, навичок особистості, розкриття всіх її можливостей. В освітніх

документах нашої країни (Закон України «Про освіту», Закон України «Про вищу освіту», Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Національна доктрина розвитку освіти, Концепції розвитку освіти України та інші), які розкривають зміст післядипломної освіти, ставиться завдання розвитку актуальних професійних компетентностей особи, необхідних для її успішної професійної діяльності.

Післядипломна освіта забезпечує здобуття нової кваліфікації, нової спеціальності на основі раніше здобутого рівня освітньої та професійної підготовки, а також набутого практичного досвіду, самостійного навчання людини незалежно від віку. Важливість навчання фахівців в галузі цивільної безпеки завжди виявлялася на переломних етапах розвитку економіки країни, в якій бачили одну з реальних сил, що забезпечує безпечне життя і діяльність людини. Сучасні програмні документи, що визначають аспекти навчання фахівців з питань цивільної безпеки, позбавлені попередніх прорахунків, хоча і містять цілісну картину проблемних питань і необхідності їх подальшого удосконалення. Базова професійна освіта фахівців з питань цивільної безпеки забезпечує сформованість інтелектуальних якостей, що обумовлюють розвиток для здобуття ними кваліфікації, тоді, відповідно до значення післядипломної освіти, сутність підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки визначаємо як спеціалізоване навчання для вдосконалення, поглиблення, розширення та оновлення їх професійних знань, умінь і навичок. У цьому контексті післядипломна освіта в галузі цивільної безпеки набуває якісної визначеності та спрямована на професійний розвиток фахівця, його професійно-особистісне самоутвердження. Невід'ємною складовою цього є розбудова ефективної системи підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки, визначення пріоритетів і напрямів їх професійного розвитку, а також розроблення відповідної концепції.

Нинішній персонал галузі цивільної безпеки характеризується розмаїттям як освітньо-кваліфікаційних рівнів, так і напрямів підготовки та спеціальностей, за якими здобули освіту фахівці з питань цивільної безпеки, який можна згрупувати за наступними рівнем і напрямом освіти:

випускники закладів вищої освіти Державна служба України з надзвичайних ситуацій за ступенями вищої освіти «молодший спеціаліст», «бакалавр», «магістр». Тобто особи, які отримали спеціальну вищу

освіту, спрямовану на професійну діяльність з питань цивільної безпеки в підрозділах оперативно-рятувальної служби цивільного захисту [3];

випускники закладів вищої освіти за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти в галузі знань 26 – Цивільна безпека, спеціальність 263 – Цивільна безпека (освітня кваліфікація – бакалавр з цивільної безпеки), здатні виконувати професійні роботи за відповідними професіями, а саме: «Фахівець з піротехнічних, саперних та підривних робіт», код КП 3117; «Черговий оперативний (загону, центрального командно-диспетчерського пункту, оперативно-рятувальної служби цивільного захисту та ін.)», код КП 3119; «Інспектор державний з питань цивільного захисту та техногенної безпеки», код КП 3449; «Фахівець з радіаційного та хімічного захисту», код КП 3439; «Фахівець оперативно-рятувальної служби цивільного захисту», код КП 3439; «Інспектор з охорони праці», код КП 3152 [4; 5];

випускники закладів вищої освіти за другим (магістерським) рівнем вищої освіти в галузі знань 26 Цивільна безпека, спеціальність 263 Цивільна безпека (освітня кваліфікація – магістр з цивільної безпеки за спеціалізацією), здатні виконувати професійні роботи за відповідними професіями, а саме: «Начальник оперативного відділу (сфера цивільного захисту)», код КП 1229.7; «Начальник підрозділу оперативно-рятувальної служби з профілактичних заходів цивільного захисту», код КП 1229.7; «Командир (начальник) підрозділу (сфера цивільного захисту)», код КП 1239; «Командир (начальник) частини (сфера цивільного захисту)», код КП 1239; «Командир загону (сфера цивільного захисту)», код КП 1239; «Інженер з піротехнічних, саперних та підривних робіт», код КП 2147.2; «Інженер з аварійно-рятувальних робіт», код КП 2149.2; «Інженер оперативнорятувальної служби цивільного захисту», код КП 2149.2; «Інженер з охорони праці», код КП 2149.2; «Експерт технічний з промислової безпеки», код КП 2149.2; «Страховий експерт з охорони праці», код КП 2412.2; «Експерт з умов праці», код КП 2412.2; Молодший науковий співробітник (галузь інженерної справи), код КП 2149.1; «Науковий співробітник (галузь інженерної справи)», код КП 2149.1. 3152 [4; 6];

діючі особи керівного складу та фахівці центральних органів виконавчої влади, місцевих держадміністрацій, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання, які не мають спеціальної освіти,

спрямованої на професійну діяльність в галузі цивільної безпеки, проте перебувають на посадах, обов'язки яких передбачають організацію і здійснення заходів з питань цивільного захисту.

Ураховуючи чинні вимоги на посади фахівців з питань цивільної безпеки в кожній галузі економіки мають призначатись особи, які мають відповідні за фахом знання та уміння і документ державного зразка, який підтверджує отримання особою професійних знань в конкретній галузі. Проте, в багатьох центральних та місцевих органах виконавчої влади, органах місцевого самоврядування та суб'єктах господарювання відсутні фахівці, які мали б професійну підготовку в галузі «Цивільна безпека», на посадах, що передбачають виконання обов'язків з питань цивільної безпеки. Такі фахівці, в кращому випадку, мають фахову підготовку у військовій або інженерно-технічній галузі. Зазначені особи у період перебування на посаді, відповідно до вимог чинних нормативно-правових актів [7], проходять підвищення кваліфікації в Інституті державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту (для потреб центральних органів виконавчої влади) та на базі навчально-методичних центрів цивільного захисту та безпеки життєдіяльності і територіальних курсів цивільного захисту та безпеки життєдіяльності областей, м. Київ (для потреб місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання).

5. Структура і закономірності, властиві процесу підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки

Короткий аналіз відповідності рівня і напряму освіти фахівців з питань цивільної безпеки в органах влади (підприємствах, установах, організаціях) не передбачає можливості схарактеризувати існуючий стан їхньої підготовленості та запропонувати заходи щодо його покращання. Проте, в системі підвищення кваліфікації цих фахівців важливим є перегляд змісту навчання, як головного фактору, який визначає аспекти навчального процесу (засоби, методи, форми та інше). У цьому випадку завдання полягає в тому, щоб зміст підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки ґрунтувався на технологіях, що стимулюють інтерес фахівців до теоретичних знань та практичного досвіду, сприяють набуттю ефективних способів вирішення

фахових проблем, охоплюють широкий спектр професійного навчання з поєднанням теоретичного матеріалу із практичною спрямованістю вирішення конкретних завдань безпеки людей.

Запропонований нами зміст теоретичних занять підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки за *загальним* (вивчення нормативно-правових вимог держави щодо побудови та забезпечення діяльності державної системи своєчасного виявлення, запобігання і нейтралізації загроз природного та техногенного антропогенного, епідеміологічні, соціального характеру, оновлення й вдосконалення знань про сутність, функції та основні заходи з реалізації завдань щодо запобігання і реагування на надзвичайні ситуації різного походження), *диференційованим* (опанування фахівцем технологій (алгоритмів) вирішення основних завдань відповідно до його функцій та обов'язків за посадою в рамках відповідної підсистеми єдиної державної системи цивільного захисту), *регіональним* (здобуття знань та умінь для виконання завдань з питань цивільної безпеки із урахуванням усіх небезпек природного і техногенного походження окремого регіону) та *місцевим* (здобуття практичних умінь навичок для успішного виконання завдання з реагування на надзвта пожежі ичайні ситуації на певній території (об'єкті), організації відновлювальних робіт) компонентами програми підвищення кваліфікації повинен розкриватись в їх змістовних модулях. Кожен з цих модулів складається з певного обсягу навчальної інформації, яка повинна відповідати сучасному розвитку теорії і практики цивільної безпеки, завданням з цивільної безпеки певної галузі економіки, розкривати алгоритми їх реалізації.

Практичні заняття на навчальних об'єктах проводяться з метою формування умінь і навичок у фахівців працювати з планувальними, обліковими та звітними документами, обладнанням, технічними засобами, спеціальним спорядженням та майном цивільного захисту. Під час проведення загальнодержавних, регіональних і місцевих командно-штабних, штабних та спеціальних об'єктових навчань і тренувань фахівці закріплюють теоретичні знання та набувають практичних навичок і досвіду для виконання відповідних завдань та функцій за посадою, яка пов'язана з виконанням завдань з питань цивільної безпеки в органі влади (підприємстві, установі, організації) [8].

Відправною точкою при розробці програм підвищення кваліфікації фахівців має бути чітке визначення очікуваних результатів навчання. Показниками сформованості компетентності фахівців з питань цивільної безпеки до виконання функціональних обов'язків в межах своїх повноважень є рівень: знань нормативно-правової бази щодо дій у надзвичайних ситуаціях;

умінь і навичок з виконання завдань з питань цивільної безпеки в межах функціональних обов'язків;

відповідальності та автономності у виконанні покладених завдань з розв'язання проблем із запобігання надзвичайним ситуаціям, готовності до реагування на них та вжиття заходів щодо усунення або мінімізації їх наслідків;

здатності на конструктивну взаємодію з іншими посадовими особами в межах виконання функціональних обов'язків.

Основними етапами діагностики результатів підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки є:

чітке усвідомлення і постановка цілей підвищення кваліфікації;

добір і розробка відповідних методичних матеріалів підвищення кваліфікації; визначення об'єктів вивчення;

вивчення професійних компетентностей фахівців перед початком навчання («вхідний тестовий контроль»);

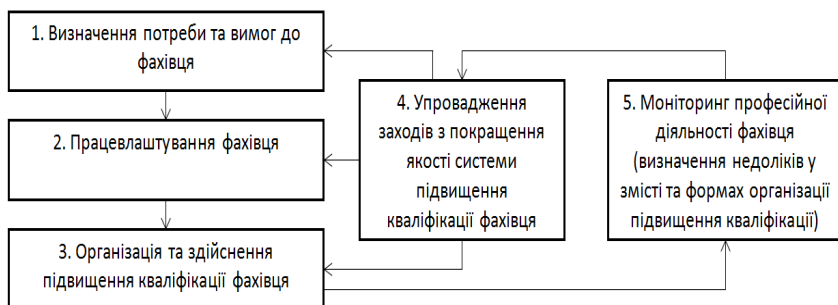

Рис. Система управління якістю закладу, установи освіти у взаємодії із замовником щодо підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки

Джерело: авторська розробка

під час проведення навчальних занять здійснюється поточний контроль, який має на меті перевірку рівня підготовленості фахівців до виконання конкретного завдання, роботи;

вивчення рівня професійних компетентностей фахівців на завершальному етапі підвищення кваліфікації («підсумковий тестовий контроль»).

В нагоді могли б стати ініційовані на основі стандартів ISO серії 9000 закладами, установами освіти, у взаємодії із замовниками навчання, модель управління якістю підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки (рис.)

6. Характеристика концептуальних засад, які визначають ефективність функціонування системи підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки

Отже, зміст підвищення кваліфікації фахівців вимагає чіткого формулювання опису його структури, має уможливити їх подальший розвиток та професійне мислення, динамізм в прийнятті рішень та вміння реалізовувати означене в професійній діяльності. Це означає необхідність проектування концептуальних засад підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки до професійної діяльності, що дає змогу чітко визначити мету і завдання цього навчання, сформулювати її загальну методику, виділити ключові методи тощо.

Педагогічні системи створюються з урахуваннями освітньої мети, яка в свою чергу, відображає сукупність суспільних вимог та запитів до рівня професійної готовності фахівця з питань цивільної безпеки та є іманентним описом змісту підвищення кваліфікації, оскільки у ньому мета педагогічно вдосконалюється та конкретизується. Цілі професійного розвитку фахівців з питань цивільної безпеки тісно пов'язані з мотивацією особистості, оскільки формування професійних компетентностей у здійсненні ними професійної діяльності є водночас освітнім і особистісним процесом, внаслідок чого відбуваються зміни на рівні вдосконалення професійних знань, умінь і навичок, трансформація інтересів, потреб і мотивів.

На наш погляд, концепцією підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки до професійної діяльності є базовий задум з реалізації цього навчання, сукупність положень наукових теорій, парадигм, що використані з метою отримання оптимального науково-прак-

тичного результату. У дослідженні ми виходимо з того, що концепція формування готовності фахівців до професійної діяльності ґрунтується на положеннях педагогічної науки, закономірностях і принципах розвитку особистості, які взаємопов'язані між собою і структуруються на методологічному, теоретичному і технологічному рівнях, реалізуються поетапно, з урахуванням рівнів і змісту навчання.

Узагальнюючи міркування науково-теоретичних основ педагогічного процесу сформулюємо авторські ідеї підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки в умовах післядипломної освіти, які, за нашим задумом, мають визначати певні наріжні аспекти:

1. Оскільки підвищення кваліфікації з питань цивільної безпеки є різновидом андрагогіки, таке навчання реалізує основні положення освіти дорослих, де фахівці відіграють провідну роль у власному удосконаленні знань, заснованих на їх природному прагненні до саморозвитку; базується на індивідуальних освітніх потребах та стимулюється їх зростанням, що стає запорукою успішності в професійній діяльності.

2. Диверсифікація змісту навчання фахівців з питань цивільної безпеки має на меті запровадження навчальних технологій, які повинні забезпечити здійснення різних варіантів навчальних програм щодо розвитку фахівців нової генерації в галузі цивільної безпеки.

3. Особистісний потенціал фахівців з питань цивільної безпеки, який розвивається в умовах післядипломної освіти, стає підґрунтям набуття професійно-орієнтованих практичних навичок для реагування на надзвичайні ситуації та пожежі з метою захисту населення і територій, проведення відновлювальних робіт.

4. Процес підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки базується на активній спільній діяльності тих, хто навчає, з тими, хто навчається. Науково-педагогічні працівники в умовах такої взаємодії з фахівцями проявляють сприяння та співпрацю із застосуванням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій навчання.

5. Під час забезпечення високої якості проведення занять особлива увага науково-педагогічними працівниками закладів, установ освіти зосереджується на врахуванні вимог замовників навчання щодо виконання фахівцями функцій за посадою в органі влади (підприємстві, установі, організації). Для вдосконалення педагогічної майстерності

науково-педагогічних працівників, які здійснюють навчання фахівців з питань цивільної безпеки, адаптованого до змін в сучасному розвитку освіти, має запроваджуватись стажування в органах управління та підрозділах ДСНС України.

6. Керівники територіальних підсистем (ланок) державної системи своєчасного виявлення, запобігання і нейтралізації загроз природного та техногенного антропогенного, епідеміологічні, соціального характеру провадять освітні стратегії для набуття та систематичного оновлення фахівцями з питань цивільної безпеки практичних умінь і навичок в ході підготовки та проведення командно-штабних, штабних та спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільної безпеки за економічних, фізико-географічних та інших особливостей адміністративної території (об'єкту) проведення тренування, імовірності виникнення надзвичайних ситуацій та пожеж, наявності можливостей для здійснення заходів захисту населення від їх наслідків.

7. Моніторинг рівня сформованості готовності до професійної діяльності фахівців з питань цивільної безпеки здійснюється з урахуванням поглядів, зацікавленості і відповідних дії замовників навчання, спрямованих на підтримку й розвиток освітніх послуг закладами, установам освіти.

Пошук способів проектування теоретичного та методологічного фундаменту підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки до їх професійної діяльності передбачає врахування нами того, що методи, форми, засоби та прийоми їх навчання перевірені часом та практикою і є основою для успішної підготовки не одного покоління кадрів для галузі цивільної безпеки. На різних етапах свого становлення та розвитку система професійної підготовки фахівців була визнана ефективною та продуктивною.

З огляду на вищевикладене, підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки в закладах, установах освіти зумовлює об'єктивну потребу вибору андрагогічного, акмеологічного, системного, особистісно-діяльнісного, контекстного підходів, які мають скласти основу відповідної концепції. На думку автора, методологічні підходи відображають дослідницьку стратегію розвитку професійних компетентностей фахівців з питань цивільної безпеки, орієнтованої на особистість фахівця і розвиток його професійних якостей, які підви-

щують мотивацію в професійній діяльності та формують прагнення до самовдосконалення. У поєднанні ці підходи забезпечують розвиток компонентів професійної готовності у фахівців з питань цивільної безпеки, включаючи мотиваційний (професійні мотиви, інтереси, потреби), ціннісний (професійно-ціннісні орієнтації), інформаційний (сукупність спеціальних знань), психологічний (морально-психологічні та професійно важливі властивості) та операційний (професійні практичні уміння і навички). Реалізація цих підходів передбачатиме схвалення та втілення нової навчальної програми, педагогічних технологій в навчальний процес, обмін досвідом (стажування) науково-педагогічних працівників, стимулювання діяльності замовників навчання фахівців з питань цивільної безпеки.

Технологічний рівень концепції розкриває етапи, технологію та послідовність впровадження педагогічних умов, а також інноваційного змісту, форм, методів, особливостей використання засобів розвитку та діагностики готовності фахівців з питань цивільної безпеки до професійної діяльності [9]. Ми виходимо з того, що розвиток готовності цих фахівців до професійної діяльності має здійснюватись поетапно (основний, поглиблений, інтеграційний етапи), з урахуванням рівнів і змісту навчання, а також особливостей професійного розвитку, практичної підготовки, навчального процесу в закладах, установах освіти.

Так, основний етап формування готовності фахівців з питань цивільної безпеки охоплює період навчання в закладі вищої освіти, де відбувається активізація впливу на мотиваційний, ціннісний, інформаційний, психологічний, вольовий, оціночний компоненти їх готовності до професійної діяльності.

Етап поглибленої підготовки фахівців, які перебувають на посадах, пов'язаний з виконанням завдань з питань цивільної безпеки, спрямований на формування інформаційного, особистісного, когнітивного компонентів та охоплює курсове навчання фахівців без відриву від виробництва, що передбачає вивчення теоретичного матеріалу та проходження практичної підготовки у складі навчальних груп.

Інтеграційний етап спрямований на формування змістовно-процесуального, мотиваційно-цільового, практичного, операційного компонентів готовності фахівців, що відбувається у період підготовки і проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань, які передба-

чають відпрацювання практичних дій за планами реагування на надзвичайні ситуації та пожежі.

Формування готовності фахівців до професійної діяльності буде ефективним за впровадження певних умов, які реалізуються впродовж зазначених етапів. Педагогічні умови підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки – це сукупність спроектованих факторів, що впливають на зовнішні та внутрішні обставини навчального процесу, що забезпечують цілісність підготовки фахівців до професійної діяльності в навчальному середовищі закладу, установи освіти відповідно до вимог держави і суспільства щодо забезпечення життя та діяльності людей.

Реалізація вищезазначених концептуальних засад, в основі якої лежать базові принципи післядипломної освіти (орієнтації на загальнолюдські цінності та ідеали гуманізму; ефективності, безперервності, усвідомленості навчання; опори на досвід того, хто навчається; діагностичності та актуалізації результатів; системності в професійному розвитку; відповідності державним вимогам та освітнім стандартам), є однією з умов задоволення індивідуальних потреб в особистісному та професійному зростанні фахівців з питань цивільної безпеки, а також забезпечення потреб держави в кадрах з високим рівнем професійних компетентностей.

7. Одержані результати

Підсумовуючи, хотілося б зазначити, що на сучасному етапі розвитку нашої країни з об'єктивних причин професійні компетентності фахівців галузі цивільної безпеки зазнають бурхливого розвитку і пильної уваги з боку держави. А отже, концептуальні засади підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки визначають окремі компоненти цілеспрямованої, динамічної системи теоретико-методологічних знань про об'єкт дослідження. Таким чином, розроблена педагогічна концепція вдосконалення системи підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки забезпечує вирішення завдань формування особистісних якостей і здатності адаптуватися до нових умов професійної діяльності. Як свідчать проведені дослідження, ефективність розробленої педагогічної концепції вдосконалення системи підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки визначається якістю їх підготовки.

8. Висновки

Практика професійної діяльності вимагає вирішення завдання щодо розвитку фахівців з питань цивільної безпеки, які прагнуть до постійного вдосконалення професійної майстерності та мають високий ступінь адаптивної та професійної мобільності. Відповідно до цього, потреба у високопрофесійних фахівцях галузі цивільної безпеки об'єктивно зростає. Розвиток високопрофесійних навичок та особистісних якостей в процесі професійного навчання цих фахівців набуває першочергового значення.

Процес підготовки фахівців з питань цивільної безпеки складний, суперечливий, багатоступінчастий, на якого впливають найрізноманітніші чинники – внутрішні і зовнішні, об'єктивні і суб'єктивні, довготривалі і ситуативні, тому в цьому процесі відмінну особливість виявляються різні закономірності. В основі досліджуваної концепції простежується думка про можливість створення необхідних обставин для вдосконалення системи підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки, впровадження сучасних альтернативних моделей їх безперервного професійного та особистісного розвитку як ключової умови реалізації державної політики в галузі цивільної безпеки. Все ж, зазначене вказує на те, що представлені в статті концептуальні засади підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки не вичерпують всіх аспектів вирішення поставленого завдання, це тільки частина тієї великої роботи, яку потрібно проводити закладами, установами освіти для створення сучасної ефективної системи підвищення кваліфікації фахівців з питань цивільної безпеки.

Список літератури:

1. Про національну безпеку України : Закон України 21.06.2018 № 2469. Відомості Верховної Ради від 03.08.2018, № 31.
2. Лук'янова Л.Б. Концепція освіти дорослих в Україні / Лариса Борисівна Лук'янова. – м. Ніжин, ПП Лисенко М.М., 2011. – 24 с.
3. Аналітичний огляд стану техногенної та природної безпеки в Україні за 2018 рік [Електронний ресурс] // УкрНДІЦЗ. – 2018. – Режим доступу: www.dsns.gov.ua (дата звернення: 24.04.2021).
4. Класифікатор професій ДК 003:2010 : Наказ Держспоживстандарт України від 28.07.2010 № 327.
5. Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 263 «Цивільна безпека» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти» : Наказ МОН України від 29.10.2018, № 1170.

6. Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 263 «Цивільна безпека» для другого (магістерського) рівня вищої освіти»: Наказ МОН України від 22.10.2020, № 1291.

7. Порядок проведення навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.10.2013, № 819.

8. Положення про організацію навчального процесу з функціонального навчання: Наказ МВС України від 21.10.2014, № 1112.

9. Даніленко О.Б. Концепция формирования готовности будущих судоводителей к профессиональной деятельности / Олександр Борисович Даніленко. // Научен вектор на Балканите. «Научен хронограф» ЕООД: България. Том 3. № 4(6) – 2019. – С. 30–33. DOI: 10.34671/SCH.SVB.2019.0304.0007

References:

1. On the national security of Ukraine № 2469 (2018, June 21). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 31, 241. (in Ukrainian)

2. Lukianova, L.B. (2011) *Kontseptsii osvity doroslykh v Ukraini* [The concept of adult education in Ukraine]. Nizhyn: PP Lysenko M.M. (in Ukrainian)

3. *Analitchnyi ohliad stanu tekhnohennoi ta pryrodnoi bezpeky v Ukraini za 2018 rik* (2018) (electronic journal) [Analytical review of the state of technogenic and natural security in Ukraine in 2018]. *UkrNDITsZ*. Retrieved from: www.dsns.gov.ua (accessed 24 April 2021).

4. *Klasyfikator profesii DK 003:2010* (2010, July 28) [Classifier of professions DK 003: 2010]: *Nakaz Derzhspozhyvstandart Ukrainy*. (in Ukrainian)

5. About the statement of the standard of higher education on a specialty 263 «Civil safety» for the first (bachelor's) level of higher education» № 1170 (2018, October 29): *Nakaz MON Ukrainy*. (in Ukrainian)

6. About the statement of the standard of higher education on a specialty 263 «Civil safety» for the second (master's) level of higher education» (2020, October 22): *Nakaz MON Ukrainy*. (in Ukrainian)

7. The order of training of management and specialists whose activities are related to the organization and implementation of measures for civil protection № 819 (2013, October 23): *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy*.

8. Regulations on the organization of the educational process of functional learning № 1112 (2014, October 21): *Nakaz MVS Ukrainy*.

9. Danilenko O.B. (2019) *Kontseptsyia formyrovanyia hotovnosti budushchykh sudovodytelei k professyonalnoi deiatelnosti* [Concept of formation of readiness of future navigators for professional activity]. *Nauchen vektor na Balkanyte. «Nauchen khronohraf» EOOD: Bŭlharyia*, vol. 3, 4(6), 30–33. DOI: 10.34671/SCH.SVB.2019.0304.0007 (in Ukrainian)

**SCIENTIFIC-METHODICAL ASPECTS OF FORMATION
OF READINESS FOR GERMAN-LANGUAGE
PROFESSIONALLY ORIENTED COMMUNICATION
OF FUTURE AGRICULTURISTS**

**НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ
ГОТОВНОСТІ ДО НІМЕЦЬКОМОВНОГО
ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНОГО СПІЛКУВАННЯ
У МАЙБУТНІХ АГРАРІЇВ**

Tetyana Pakhomova¹

Olga Piddubtseva²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-15>

Abstract. Active European integration processes in the state, education and business determine relevance of the study. They pay special attention to the discipline «Foreign language for specific purposes» in the training of agricultural specialists. The purpose of this study is to consider the scientific and methodical aspects of formation of readiness for German-language professionally oriented communication among future agriculturists. Theoretical (analysis, systematization, generalization, modeling) and empirical methods were used to achieve this goal. They allowed to analyze the latest scientific research in the field of foreign language training, problems of readiness for foreign language communication, features of foreign language professionally oriented communication of agro-industrial enterprises' specialists. The analysis of the professional requirements for future farmers, scientific approaches to interpretation of the concept «readiness», modern concepts of foreign language teaching methods gave grounds to specify the concept of readiness for German-speaking professionally oriented communication of agriculturists, which is seen as the competence to use acquired knowledge, ability and skills for successful German-speaking professionally oriented communication.

¹ Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Department of English Philology,
Zaporizhzhia National University, Ukraine

² Senior Lecturer at the Department of Philology,
Dnipro State Agrarian and Economic University, Ukraine

Analysis of the national experience of foreign language training of agricultural sector specialists shows that the main purpose of foreign languages studying in higher educational establishments is the training a specialist who can use the German language as a tool of professional activity and professional knowledge. In order to achieve this goal it is necessary to develop the linguistic, social-cultural, educational and professional components of German-speaking professionally oriented communicative competence.

Communication is an integral part of the professional activities of specialists. It is based on general social and psychological patterns and focuses on the successful and effective implementation of professional duties, and includes the exchange of proposals, requirements, views, motives to solve specific problems, sign agreements or establish other relations between the subjects of joint activities. German-language professionally oriented communication has its linguistic features, namely: lexical (terms, scientific and technical phraseology, professionalism, jargon, abbreviations and acronyms), grammatical (nominal style, modal verbs, passive voice, sentence length) and stylistic (metaphor, comparison and epithets).

According to the fundamental bases of foreign language training the model of formation of readiness for German-language professionally oriented communication among future agriculturists is proposed, based on the peculiarities of teaching foreign languages in agricultural universities and the specificity of professionally oriented communication of specialists in the agricultural sector. It consists of the following blocks: motivational-target, theoretical-methodological, content-technological and productive-estimated. The effectiveness of the model depends on such factors as: the organization of the appropriate language environment, modeling of professional situations in the classroom and increase motivation for professionally oriented communication.

The results of the study are to determine the place of formation of readiness for foreign language communication in the professional education of future farmers, to determine the linguistic features of German-language communication of agronomists, to substantiate the organizational and pedagogical conditions of German-language training and create an appropriate model. The formation of readiness for professionally oriented communication in a foreign language is a systematic, long-term process that involves the development of traditional professional ideas, professional thinking and professional behavior.

1. Вступ

Сучасні політичні та соціально-економічні зміни обумовлюють нові вимоги до фахівців усіх галузей суспільної діяльності, що не може не вплинути на особливості іншомовної підготовки в закладах вищої освіти. Готовність до професійно орієнтованого спілкування іноземною мовою стає сьогодні одним із ключових компонентів підготовки фахівця, що було неодноразово підкреслено у роботах О.І. Баглай, Н.М. Галицької, Л.П. Гапоненко, Н.В. Логутіної, О.Є. Можаровської, В.Б. Смелікової, М.В. Сотер, Н.А. Сури, О.В. Тинкалюк та ін. Професійна підготовки фахівців-аграріїв не стоїть окремо від цих процесів. В сучасній дидактиці доволі пильно розглядають як питання професійного спілкування взагалі (С.М. Амеліна, Л.В. Барановська, З.І. Дзюбата, Н.О. Зуєнко, А.В. Кучер, О.В. Литвинова), так і проблеми формування готовності до іншомовного професійно орієнтованого спілкування майбутніх аграріїв (Ю.О. Ніколаєнко, О.С. Резунова, К.Г. Якушко). Безсумнівно, що з цілком зрозумілих причин у дослідженнях даної теми основна увага належить англійській мові. Інші мови, зокрема німецька, потрапляють в коло інтересів педагогів набагато рідше. Але при цьому потреба у фахівцях-аграріях, здатних до професійного спілкування німецькою мовою, стрімко росте з кожним роком. Це і обумовлює актуальність цієї наукової розвідки.

Метою дослідження є розгляд науково-методичних аспектів формування готовності студентів-аграріїв до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування. Відповідно до мети дослідження визначено такі завдання: 1) аналіз місця та ролі іншомовної підготовки в аграрних закладах вищої освіти; 2) дослідження лінгвістичних особливостей німецькомовного професійно орієнтованого спілкування фахівців-аграріїв; 3) створення моделі формування готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування у майбутніх аграріїв. Для досягнення цієї мети були використані теоретичні (аналіз, систематизація, узагальнення, моделювання) та емпіричні методи.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що конкретизоване поняття готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування фахівців-аграріїв, описано місце та роль іншомовної підготовки в сучасних умовах професійної підготовки в аграрних закладах вищої освіти, охарактеризовано особливості німецькомовного

професійно орієнтованого спілкування фахівців аграрних підприємств, розроблено модель формування готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування у студентів-агрономів.

Сьогодні педагогічна складова поняття «готовність» трактується по-різному. Це може бути й «цілісна інтегрована якість особистості, що найбільш повно описує емоційну, когнітивну та вольову мобільність особи у момент включення в діяльність» [4], а можна розглядати готовність і як «складне структурне утворення особистості майбутнього фахівця, що вміщує якісну професійну та психологічну підготовку, за умов якої сформовані необхідні знання, уміння та навички» [5]. Більш універсальним є розуміння готовності як «інтегративної, професійно значущої якості особистості, що становить систему взаємопов'язаних структурних компонентів, які містять особистісні і процесуальні аспекти» [8]. Таким чином акцентується увага на готовності як комплексному результаті освіти, що стосується ціннісної, комунікативної, практично-дієвої та особистісної сфер майбутнього фахівця.

Сучасна наука в останні роки все частіше підкреслює той факт, що в загальній готовності студентів до професійної діяльності значну роль грає готовність до іншомовного спілкування. При характеристиці формування професійної компетентності сучасного фахівця постійно підкреслюють той факт, «що вже під час навчання в університеті іншомовна комунікативна готовність стане у нагоді студентам та дозволить безперешкодно здійснювати міжнародну мобільність, ефективно контактувати з іноземними спеціалістами та студентам, учасниками різних освітніх проектів» [12].

Якщо поглянути на проблему в контексті міжкультурної комунікації, то готовність знову ж таки потрібно розглядати як «інтегровану якість особистості, що охоплює відповідні знання, вміння, навички, якості та цінності, позитивну мотивацію та налаштованість на міжкультурну взаємодію, що у комплексі забезпечують повноцінне, ефективне виконання професійних обов'язків через продуктивну комунікацію, побудовану на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, співпраці, толерантності, емпатії, мобільності поведінки, відсутності етноцентризму, відкритість, готовності до діалогу, вмінні сприймати і розуміти інші культурні позиції та цінності» [11]. Все вищеперераховане має пряме відношення до формування готовності до німецькомовного

професійно орієнтованого спілкування фахівців-аграріїв як «здатності використовувати набуті знання, вміння та навички для здійснення успішної німецькомовної професійно орієнтованої комунікації» [7].

2. Місце і роль німецькомовної підготовки в аграрних закладах вищої освіти

Професійна підготовка в аграрному виші зорієнтована на забезпечення студентів глибокими теоретичними знаннями та практичними навичками для виконання в майбутньому професійних завдань науково-дослідного та інноваційного характеру, формування готовності до виконання професійних обов'язків на агропромислових підприємствах та/або науково-дослідних установах. Метою навчання є розвиток загальних та спеціальних компетентностей. Загальновідомо, що загальні компетентності – це знання, розуміння, навички та здатності, якими студент оволодіває у рамках виконання певної освітньої програми, але які мають універсальний характер. На відміну від загальних компетентностей, спеціальні – це ті, що є специфічними для даної предметної області (галузі/напрямку/дисципліни). Серед загальних компетентностей наразі слід виокремити здатність спілкуватися іноземною мовою. Її особливий статус пояснюється активними євроінтеграційними процесами, що відбуваються в державі, освіті та бізнесі.

Питанню іншомовної підготовки майбутніх фахівців нефілологічного напрямку присвячено ряд наукових досліджень зарубіжних та вітчизняних вчених. Термін «іншомовна підготовка» активно увійшов в наукову педагогічну літературу. Проте слід відмітити, що чіткої дефініції цього поняття не спостерігається. В своєму дослідженні ми розглядаємо іншомовну підготовку в аграрному виші як «системне оволодіння іноземними мовами на основі міждисциплінарної інтеграції з урахуванням індивідуальних якостей особистості, спрямоване на досягнення такого рівня професійної іншомовної комунікативної компетентності, що забезпечить міжкультурне та міжособистісне спілкування для вирішення професійних завдань у полікультурному, мультилінгвальному глобалізованому суспільстві» [6]. Таке визначення іншомовної підготовки зорієнтоване на задоволення потреб суспільства у конкурентоспроможних фахівцях, здатних до максимальної самореалізації та постійного самовдосконалення.

В Рамковій програмі з німецької мови професійного спрямування для закладів вищої освіти зазначено, що під час планування змісту навчання німецької мови за професійним спрямуванням потрібно орієнтуватися на набуті знання у закладах середньої освіти, а також на програмні результати навчання, що зазначені в освітніх програмах спеціальностей. Рамкова програма пропонує рамки, в межах яких можуть розроблятися навчальні плани для кожного конкретного ЗВО, що обумовлено природою дисципліни «Іноземна мова (за професійним спрямуванням)», виходячи з якої розробка будь-яких навчальних програм повинна починатися з аналізу потреб та можливостей усіх стейкхолдерів певної спеціальності.

Навчання іноземної мови за професійним спрямуванням розглядається як навчання, де в центрі уваги знаходяться потреби студентів у вивченні іноземної мови з орієнтацією на особливості майбутньої спеціальності. Науковці підкреслюють, що таке навчання передбачає професійне спрямування не лише змісту навчальних матеріалів, але й практичної діяльності, включаючи формування професійних навичок. Професійний компонент у змісті іншомовної підготовки дозволяє підвищити рівень підготовки з фахових предметів за рахунок вивчення закордонного досвіду та практик в аграрній сфері.

Німецькомовна підготовка фахівців-аграріїв спрямована на: взаємодію викладачів і студентів у процесі навчання іноземної мови, що є джерелом інтенсивного саморозвитку студентів; інтеграцію процесів оволодіння іноземною мовою за професійним спрямуванням з розвитком особистісних якостей студентів, знанням культури країни носіїв мови, що вивчається та набуттям спеціальних навичок, які базуються на професійних і лінгвістичних знаннях; мотивацію навчання студентів; індивідуалізацію іншомовної підготовки студентів; впровадження інформаційно-комунікаційних технологій; використання міжпредметних зв'язків, автентичних матеріалів та моделювання комунікативних ситуацій, наближених до реальних; орієнтацію навчального процесу на активну самостійну роботу, що формує автономію студентів, створює умови для їхнього самовираження та саморозвитку [3].

Як вже було зазначено, головною метою професійно орієнтованої німецькомовної підготовки в аграрних вишах є підготовка фахівця, здатного використовувати німецьку мову як інструмент професійної

діяльності та професійного пізнання. На нашу думку, для досягнення цієї мети потрібно розвивати різні компоненти німецькомовної професійно орієнтованої комунікативної компетентності, а саме: лінгвістичний, соціокультурний, навчальний та фаховий.

Лінгвістичний компонент включає в себе мовну та мовленнєву компетентності. Мовна компетентність об'єднує фонетичні, лексичні, граматичні та орфографічні знання мовної системи. Вона формується на рівні, що є необхідним для усної та письмової комунікації під час спілкування на академічні або професійні теми. Мовленнєва компетентність націлена на удосконалення умінь та навичок у таких видах мовленнєвої діяльності як говоріння, письмо, читання та аудіювання.

Соціокультурний компонент передбачає знання іншої культури, соціальних і культурних особливостей країни, мова якої вивчається, необхідних для здійснення міжособистісної взаємодії. В процесі соціокультурного розвитку студентів викладач розширює їхній світогляд, виховує культуру спілкування з представниками інших культур, формує почуття, емоції та позитивне ставлення до іноземної мови, зокрема німецької.

Навчальний компонент передбачає здатність до освіти та самоосвіти, самовдосконалення і задоволення пізнавальних інтересів під час вивчення іноземних мов. Наразі даний компонент є дуже важливий, тому що зі зростанням потоку інформації та швидкими змінами першочерговим завданням викладача стає навчити студентів не просто сприймати поданий навчальний матеріал, а самостійно знаходити та критично вивчати необхідну інформацію.

Фаховий компонент спрямований на використання німецької мови під час іншомовного спілкування на професійні теми. Наявність цього компоненту допомагає розширити професійні знання студентів й німецькою мовою, завдяки використанню першоджерел.

Отже, в умовах сьогодення німецькомовна професійно орієнтована підготовка в аграрних закладах вищої освіти займає важливе місце в навчанні. Головною метою дисципліни «Німецька мова (за професійним спрямуванням)» є формування готовності у студентів до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування. Для цього викладачам потрібно приділяти увагу розвитку всіх компонентів німецькомовної професійно орієнтованої компетентності.

3. Лінгвістичні особливості німецькомовного професійно орієнтованого спілкування фахівців-аграріїв

Професія агронома належить до типу професій «людина-людина», тому спілкування є невід'ємною складовою його щоденної фахової діяльності. Для успішного налагодження робочих процесів на підприємстві агроном повинен знаходити спільну мову зі своїм керівництвом (фермером) та підлеглими (помічником агронома, працівниками, фахівцями суміжних галузей). Від уміння спілкуватися в значній мірі залежить успіх фахівця на обраній посаді та його кар'єрне зростання.

Спілкування, яке відбувається під час виконання професійних обов'язків, прийнято вважати професійним. У педагогічній літературі професійне спілкування трактують як комунікативну діяльність, яка характеризується досить високим ступенем формалізації. Також професійне спілкування розуміють як «складний, багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів, породжуваний потребами професійної діяльності, що включає в себе сприйняття і розуміння іншої людини, обмін інформацією, організацію певної стратегії взаємодії» [9].

В свою чергу, якщо спілкування відбувається засобами іноземної мови, то його прийнято вважати іншомовним. Відзначають, що іншомовне професійно орієнтоване спілкування аграріїв є дуже складним феноменом. Його розуміють не лише як «використання у мовленні лексико-граматичних структур певної іноземної мови, а й урахування невербальних засобів комунікації», але й як «комунікація за допомогою символів-знаків», «лінгвосоціокультурна компетенція», а також як «діалог текстових особливостей» тощо [13]. Іншомовне професійно орієнтоване спілкування – це явище, що об'єднує риси професійно орієнтованого і іншомовного спілкування з урахуванням ресурсів іноземної мови у її різних значеннях.

Типовою формою спілкування для агронома під час виконання професійних обов'язків є формально-рольова. Воно передбачає встановлення зв'язків різної тривалості між людьми, яким властиві певні ролі.

Моделі учасників спілкування формуються в залежності від мети та мотивів професійного спілкування, тому процес німецькомовного професійно орієнтованого спілкування може відбуватись між людьми різних рівнів освіченості та спеціальностей. Ми погоджуємося з думкою С.Л. Барсук, яка підкреслює той факт, що будь-яке іншомовне про-

фесійно орієнтоване спілкування регламентується нормами офіційної взаємодії та посадовими стосунками [1]. Тобто, під час спілкування з людьми різних посад агроном буде обирати різні стилі спілкування, які будуть залежати від багатьох факторів – ситуації спілкування, розуміння підтексту інформації, емоційного стану співрозмовника, уміння підтримувати власний емоційний стан у відповідності з вимогами ситуації, уміння використання лінгвістичних засобів спілкування в формі, доступній рівню співрозмовника, уміння застосувати ефективні засоби впливу тощо.

Під час виконання своїх посадових обов'язків агроном користується трьома стилями мовлення – офіційно-діловим, науковим та розмовним. Кожен з зазначених стилів має свою сферу поширення, функціональне призначення, характерні ознаки та систему мовних засобів і стилістичних норм. Але об'єднує їх мова професійного спілкування, яку розуміють як функціональний різновид мови, яким користуються представники певної галузі виробництва, професії, роду занять. Мова професійної комунікації – це система одиниць, що вербалізує когнітивний простір професійної діяльності.

Фонетична та граматична система професійної мови не має своєї специфіки, вона залишається лексичним масивом певної мови. Але слід підкреслити той факт, що професійна мова має свою спеціальну термінологію та професійно-жаргонну лексику, яка є типовою для певної професії.

До лексичних особливостей німецькомовного професійно орієнтованого спілкування на аграрну тематику належать такі.

1. Насиченість мови термінами і термінологічними словосполученнями. В сучасній лінгвістиці термін визначають як динамічне явище, яке народжується, формується, заглиблюється, в процесі пізнання (когніції), переходу від концепту – мисленнєвої категорії до вербалізованого концепту, пов'язаного з тією чи іншою теорією концепцією, осмислюючи ту чи іншу сферу знання і (або) діяльності. Крім того, термін визначають і з логічної сторони, висуваючи на перше місце його зв'язок з поняттям. Термін є «матеріалізацією» абстракції об'єкта спеціальної сфери діяльності у вигляді лексичної одиниці природної мови. Науковці відзначають, що термін є коротким, однозначним, простим, без емоційно-оцінно-експресивних відтінків і відповідає

вимогам системності, співвідноситись з іншими термінами конкретної науково-технічної сфери. В процесі свого функціонування термін може набувати не тільки додаткового значення, але й синонімів, варіацій, він може трансформувати зовнішню структуру. Крім того, термін може бути багатозначним, що спричиняє певні складності при розумінні текстів професійного спрямування, особливо, коли один і той же термін реалізує різні значення (*der Kopf* – голова/качан капусти; *die Blume* – квітка/качан цвітної капусти; *die Gabel* – вилка/вила; *der Ertrag* – прибуток/врожай; *die Züchtung* – розведення/вирощування). В таких випадках визначальним для перекладу є контекст.

Терміни, що використовуються агрономами під час спілкування, можна розділити на загальноновживані, міжгалузеві та вузькогалузеві терміни. Загальноновживані терміни – це терміни, які в однозначній мірі використовуються в майже усіх сферах діяльності фахівця (*der Ertrag*; *die Quelle*; *der Markt*; *das Merkmal*). Ці терміни становлять основну частину мови аграрного дискурсу. Вони вживаються в повсякденному, загальновідомому сенсі, тому прості і загальнозрозумілі. Особливістю міжгалузевих термінів є те, що його можна зустріти або в споріднених, або в віддалених сферах діяльності фахівців (*das Getreide*; *die Radlast*; *die Mälzerei*; *die Brauerei*; *der Stickstoff*; *der Getreidespeicher*; *die Schädlinge*).

Але найбільшу складність створюють так звані вузькогалузеві або спеціальні терміни – це терміни, що вживаються лише в одній галузі науки, в нашому випадку агрономії. Їх існує велика безліч відповідно до величезної кількості об'єктів і предметів наукової та професійної діяльності фахівця (*die Ernte*; *die Aussaat*; *die Silierung*; *der Klee grass*; *das Freiland*; *die Triebspitze*). Для них характерна однозначність та нечленованість структури багатокомпонентних термінів.

Семантичні відношення між компонентами складних термінів об'єднані однією загальною ознакою: перший компонент уточнює, конкретизує значення другого – *das Grundwasser* (підземні води), *die Nitratbelastung* (забруднення нітратами), *die Regenwürmer* (дощові черв'яки), *die Nutzpflanze* (технічна культура), *die Viruserkrankungen* (вірусні захворювання), *das Viehfutter* (корм для худоби), *die Ölfrucht* (олійна культура). На відміну від атрибутивних термінів в копулятивних словах встановлюється сурядний зв'язок між компо-

нентами (*die Knollengemüsenarten* – різновиди коренеплодів; *die Bodenfruchtbarkeit* – родючість ґрунту; *der Futtermangel* – нестача корму; *die Bodenbearbeitung* – обробка ґрунту; *der Getreideertrag* – врожайність зернових культур; *die Blattoberfläche* – поверхня листа). Компоненти цих термінів перебувають у синтаксично рівноправних відносинах. Однак терміни з сурядним зв'язком не отримали широкого розповсюдження в німецькій мові. Атрибутивно-копулятивні додавання характерні лише для трьох і більше компонентів термінів (*die Rübenvollerntemaschine* – бурякозбиральний комбайн; *die Trockenrohldichte* – щільність в сухому стані; *das Pflanzenschutzmittel* – пестициди; *die Schokoladenfleckenkrankheit* – плямистість шоколадна кінських бобів). Іноді виникають складності при перекладі таких термінів, тоді фахові знання студентів рідною мовою допоможуть коректно зрозуміти та перекласти їх на рідну мову.

2. Вживання науково-технічної фразеології. В своєму щоденному професійно орієнтованому мовленні агроном використовує стійкі словосполучення (*in der Lage liegen, zur Verfügung stehen, in diesem Zusammenhang, eine schlagende Bedeutung erhalten, eine bedeutende Rolle einnehmen, in Erwägung ziehen*), слова та словосполучення для послідовного та логічного зв'язку окремих елементів тексту (*einerseits, aufgrund, zentrale Punkt, auf der Basis, nach dem Befund, konsequenterweise, nach dem Befund*), слова, які свідчать про ступінь вірогідності (*deutlich, direkt so, sicher, eben, nicht einschließlic, unbesprechen, bestimmt, natürlicherweise*), об'єктивність наведеної інформації (*erheben, beweisen, behaupten, finden, überlegen*) та абсолютність тверджень (*mit Bewusstheit, mit Sicherheit*).

3. Вживання професіоналізмів. Деякі вчені вважають поняття «термін» та «професіоналізм» синонімічними, оскільки вони можуть слугувати для визначення одних і тих самих професійних об'єктів, процесів та дій. В словнику лінгвістичних термінів професіоналізми трактують як «слова та обороти, які властиві людям однієї професії» [2]. На відміну від термінів, які характерні як для усного, так і для письмового спілкування, професіоналізми переважно використовуються в усному спілкуванні та є його базовими мовними елементами.

Професіоналізми полегшують комунікацію, роблять її більш доступною для швидкого супроводу виробничих процесів. Останнім часом все

більше фахівців в аграрній сфері під час своєї професійної діяльності широко використовують професіоналізми навіть під час офіційного спілкування, що робить їх мову більш виразною та емоційною.

4. Використання професійних жаргонізмів. Даний вид лексичних одиниць не виходить за рамки представників певної професії в ситуаціях непрофесійного спілкування. Жаргонізми частіш за все відображають гумористичне або фамільярне відношення до предмету дійсності. Вони використовуються лише в неофіційному усному та письмовому професійно орієнтованому спілкуванні. Спілкування, з використанням професійних жаргонізмів, можливе виключно між представниками однієї професії, якщо предмет розмови не виходить за рамки вузьких професійних тем. Професійні жаргонізми відображають специфіку професії, а не є засобом ізоляції. За допомогою цих одиниць можна позначити не тільки значимі професійні об'єкти, але й такі їх характеристики, властивості, відношення, які не репрезентовано в термінах.

5. Використання скорочень та аббревіатур. Для писемного спілкування є характерним вживання таких скорочень та аббревіатур, як акроніми (*AG – Arbeitsgemeinschaft – спілка працівників; GEBA – Gemüsebau – овочівництво; DWD – Deutscher Wetterdienst*), апокопи (*Glc – Glucose – глюкоза; Öko-Produkte – Ökologische Produkte – екологічно чисті продукти; Biogas – biologische/biochimische Gas – біологічний/біохімічний газ*) та контамінації (*GaLaBau – Garten- und Landschaftsbau – дизайн ландшафту та саду; GefStoffV – Gefahrstoffverordnung – закон про використання шкідливих речовин*). Крім того, в текстах можна зустріти графічні скорочення, що слугують для позначення мір, одиниць або величин: *kg. – Kilogramm; mm – Millimeter; km. – Kilometer; cm. – Zentimeter; qm – Quadratmeter*. До цієї групи належать такі скорочення, як *d.h – das heisst; z.B. – zum Beispiel; usw. – und so weiter; i.D. – im Durchschnitt*. Усі скорочення та аббревіатури є офіційними, тому потрібно передавати їх через відповідники у рідній мові, без змін.

Граматичні особливості німецькомовного професійно орієнтованого спілкування поділяються на морфологічні та синтаксичні. Спочатку розглянемо морфологічні особливості. Типовою ознакою професійної мови фахівців-агрономів є номінальний стиль. Іменники є дуже вживаними на письмі та під час усного спілкування. В текстах часто зустрічаються віддієслівні іменники, утворені від перехідних дієслів

та суфіксів *-ung* (*die Verdunstung; die Atmung; die Einlagerung*), а іменникові інфінітиви на *-en* не є поширеним явищем.

Для уточнення та визначення іменників широко використовуються означення. Вони виступають засобом мовної економії та є додатковим показником номінального стилю, що є характерним для мови за фахом. Як означення часто вживається родовий відмінок (*Sprossknolle der mehrjährigen Kartoffelpflanze; die Größe der Knollen*), а поширені означення мають дієприкметник I (*tiefliegende Knospen; die ausreichende Luftzirkulation*) або II (*ein biologisch geführter Bauernhof; der kompostierte, von den Tieren erzeugte Mist*).

В текстах аграрного спрямування прикметники вживаються для мовного та змістовного ущільнення, вони створюють змістовні уточнення, а також завершеність. При аналізі текстів аграрного спрямування часто зустрічаються прикметники з такими суфіксами: *-arm, -frei, -fremd, -leer, -los, -rein* (вони надають прикметникам значення відсутності у предмета тієї чи іншої ознаки, властивості); *-voll, -reich, -behaftet, -bestückt, -fähig* (вони мають загальне значення вказують на наявність у предмета ознаки або властивості); *-beständig, -dicht, -fest, -sicher, -geschützt, -isoliert* (вони мають загальне значення «стійкий, непроникний, безпечний»); *-weise, -mäßig, -gemäß, -recht* (вони мають значення «відповідність встановленим правилам, порядку, закону»).

Під час німецькомовного професійно орієнтованого спілкування вживаються займенники. Частотність використання певних займенників залежить від стилю мовлення. Для наукового та офіційно-ділового стилю частотним є вживання займенників першої та третьої особи однини та множини. Для розмовного – переважає використання першої особи однини та множини, але й всі інші є достатньо вживаними.

Дієслова переважно представлені в третій особі однини, рідше в першій особі множини для передачі множини авторів. Частотність вживання дійсного (Indikativ), наказового (Imperativ) та умовного способу (Konjunktiv) дії залежить від стилю мовлення. Вживання індикативу є характерним для всіх стилів мовлення. Наказовий спосіб використовується в офіційно-діловому та розмовному стилі, для наукового стилю він є не типовим. Для передачі цитат та припущень використовують умовний спосіб. Для вираження можливості або необхідності найчастіше застосовуються модальні дієслова «können», «müssen» та «sollen». Для

негативного або обмеженого зображення певного явища або процесу використовується модальне дієслово «dürfen». Для висловлювання бажання або вираження власної позиції автор тексту використовує модальне дієслово «wollen». Модальні інфінітивні конструкції застосовуються для вираження можливості або необхідності, найчастіше вживається пасивна конструкція з «sein+zu+Inf». Також для наукового стилю частотним є використання пасивного стану дії (Vorgangspassiv).

Серед синтаксичних особливостей професійно орієнтованих текстів має значення довжина речень. Вона змінюється в залежності від стилю мовлення. В науковому стилі розповсюджені довгі речення, типовим для них є велика кількість сполучників, які поєднують між собою другорядні речення для пояснення складних наукових явищ. Найчастіше використовують відносні підрядні речення (Relativsätze), сполучникові підрядні речення (Konjunktionalsätze), підрядні речень часу та умови (Temporal- und Bedingungsätze) та прислівникові підрядні речень (Adverbialsätze). Під час спілкування в офіційно-діловому або розмовному стилі речення переважають більш прості та нескладні за своєю структурою. Найчастіше вживані сполучники (weil; da; so dass; obwohl; um...zu; sondern), прислівники (nämlich; folglich; jedoch; andererseits), прийменники (bei; wegen; aus; mit; trotz; zu; für; durch, vor, nach) та звороти (aus diesem Grund; im Falle; zu diesem Zweck; mit Hilfe von; durch den Einsatz) використовуються як засоби міжфразового зв'язку у реченнях усіх типів.

Серед стилістичних засобів, що вживаються під час німецькомовного професійно орієнтованого спілкування, найпоширенішими є порівняння, метафора та епітет. Порівняння є найрозповсюдженим прийомом, що агроном використовує під час професійного спілкування. Він застосовується для наочного та детального опису об'єкта дослідження, а також для виділення в ньому однієї характерної особливості, специфіку якої автор хоче показати або поглибити. Порівняння передбачає виокремлення певної ознаки, яка притаманна порівнюваним предметам або явищам при повній розбіжності інших рис. Порівняння пов'язане із асоціаціями, що виникають у слухача або читача, наочністю чи описом явища, дії або предмету.

Для німецькомовного професійно орієнтованого спілкування вживаною є й метафора. В німецькій мові розрізняють метафори за фор-

мою (*die Mondbohne* – квасоля луновидна; *das Kreuzblatt* – хрестовниця; *die Papierblume* – сухоцвіт), за кольором (*die Goldhirse* – жовтозабарвлене просо; *die Goldblume* – календула; *die Feuerbohne* – червона квасоля) та функціональною ознакою (*der Elternstamm* – батьківська лінія; *das Jugendblatt* – первинний листок; *die Hundsgurke* – скажений огірок).

Ще одним стилістичним засобом, що використовують агрономи в своєму мовленні, є епітет. Він є художнім, образним означенням, що підкреслює характерну рису, визначальну якість явища, предмета, поняття, дії. Епітет має суб'єктивний характер, оскільки має емоційне значення або забарвлення.

Отже, німецькомовне професійно орієнтоване спілкування фахівців-аграріїв ґрунтується на загальних соціально-психологічних закономірностях і орієнтується на успішне й ефективне виконання професійних обов'язків, включає обмін пропозиціями, вимогами, поглядами, мотивами з метою розв'язання конкретних проблем, підписання угод чи встановлення інших відносин між суб'єктами спільної діяльності. Під час професійного спілкування фахівці послуговуються мовою професійного спілкування. Вона не має своєї специфіки та підпорядкована загальноприйнятим нормам літературного мовлення (орфоепічним, лексичним, фразеологічним, морфологічним, синтаксичним), але має свої лінгвістичні особливості, а саме: лексичні (терміни, науково-технічна фразеологія, професіоналізми, жаргонізми, скорочення та аббревіатури), граматичні (номінальний стиль, модальні дієслова, пасивний стан, довжина речень) та стилістичні (метафори, порівняння та епітети).

4. Модель формування готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування у майбутніх аграріїв

Процес формування готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування є доволі складним, в ньому важливу роль відіграють педагогічні умови, які являють собою «цілісну інтегративну систему чинників, свідомо створену педагогами з метою забезпечення продуктивного протікання навчального процесу та досягнення прогнозованого результату» [1]. Аналіз науково-теоретичної літератури та досвід викладання німецької мови в аграрних вишах дає змогу стверджувати, що процес німецькомовної підготовки буде продуктивним,

якщо буде реалізовано комплекс взаємопов'язаних та взаємозумовлених внутрішніх та зовнішніх педагогічних умов.

Як показує досвід викладання німецької мови в аграрних вишах України, більшість студентів мають недостатній початковий рівень німецькомовної підготовки. Це обумовлює нагальну потребу у формуванні позитивної мотивації до вивчення німецької мови для подальшого професійно орієнтованого спілкування. На початку курсу бажано проводити тестування студентів для виявлення одного з трьох типів мотивації – мотивація на успіх, мотивація на невдачу, мотивація на випадок, коли мотиваційних полюс яскраво не виражений. Аналіз результатів цього тесту дозволяє викладачу правильно розподілити свою увагу та вибудувати відносини зі студентами.

Іншою внутрішньою педагогічною умовою, що впливає на ефективність процесу формування готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування, є урахування психологічних особливостей студентів-аграріїв. До таких особливостей відноситься тип нервової системи студента. З'ясовано, що студенти з інертною нервовою системою менш сензитивні до іноземних мов, ніж власники рухливо типу. Крім того, прийнято вважати, що студенти-інтроверти менш здібні до вивчення іноземної мови, ніж екстраверти. Однак, неодноразово було помічено, що особи з першим типом нервової системи компенсують цей недолік ретельнішим плануванням та самостійним контролем своєї діяльності. Це допомагає їм не тільки покращити свої знання, але й сприяє розвитку розумових здібностей та позитивних рис особистості. Для інтровертів потрібні стимуляції для включення до загальної діяльності. Для екстравертів навпаки важливо контролювати поведінку, даючи можливість навчитися слухати та з повагою ставитися до інших учасників групи.

Міжособистісні відношення впливають на формування готовності до німецькомовного спілкування студентів і в якості зовнішніх педагогічних умов, коли мова йде про налагодження продуктивної педагогічної взаємодії між викладачем та студентами та підтримку позитивного клімату в групі. Взаємодія викладача та студента є «багаторівневим процесом, під час якого відбувається одночасне засвоєння як мотиваційно-сміслові, так і предметно-операційної сторін майбутньої професії, тобто відбувається як особистісне, так і професійне зростання» [10].

Під час позитивної взаємодії викладача з академічною групою відбувається процес формування колективу та створення сприятливого мікроклімату, який відіграє вирішальну роль при організації навчального процесу та формуванні готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування.

Не менш важливою зовнішньою педагогічною умовою для ефективного навчання студентів-аграріїв німецької мови за професійним спрямуванням є забезпечення міждисциплінарних зв'язків гуманітарного, соціально-економічного та професійно-практичного циклів підготовки. Поєднання матеріалів двох або більше навчальних дисциплін різних циклів підготовки в одну діяльність грає велику роль в міждисциплінарності, яка здатна підвищити рівень засвоєння знань з фахових дисциплін та зацікавити студентів у вивченні непрофільних дисциплін спеціальності, одна з яких – «Німецька мова (за професійним спрямуванням)» в аграрних закладах вищої освіти.

Така координація визначає наступну важливу умову формування готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування, а саме: використання методів, форм та засобів навчання, які моделюють майбутню професійну діяльність аграрія. Аналіз посадових обов'язків агронома дає підстави стверджувати наступне. Сучасний фахівець-аграрій в процесі своєї професійної діяльності повинен бути готовим до усного та письмового спілкування на професійні теми у різних форматах (виступи на конференціях, стажування на закордонних підприємствах, спілкування на виробництві з іноземними колегами, ділове листування). Це ставить викладача перед необхідністю моделювати виробничі ситуації у процесі викладання, наприклад, за допомогою кооперативного навчання, кейс-стаді та ін.

Сучасні умови навчання в умовах карантину визначають додаткові фактори в побудові моделі іншомовного професійно орієнтованого спілкування фахівців-аграріїв. Відповідність вимогам сьогодення породжує необхідність урахування особливостей дистанційної форми навчання. В умовах, коли однією з необхідних форм навчання залишається дистанційна, важливим стає вибір відповідних засобів навчання, тобто електронної освітньої платформи та інформаційно-комунікаційних технологій навчання. Серед розмаїття електронних освітніх платформ найбільшою популярністю користуються Moodle та Zoom.

Специфіка віддаленої комунікативної взаємодії викладача зі студентами не може не вплинути на моделювання педагогічного процесу. Традиційно модель формування готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування студентів-аграріїв в якості базових включає в себе такі блоки: мотиваційно-цільовий (мета, завдання), теоретико-методологічний (підходи, принципи, педагогічні умови), змістовно-технологічний (зміст, методи, форми, засоби навчання) та результативно-оцінювальний (критерії, рівні).

Мотиваційно-цільовий блок грає вирішальну роль при побудові моделі навчання, він є фундаментом, на якому будується методика, що забезпечує зближення процесу навчання студентів з їх майбутньою професійною діяльністю, тобто моделювання цієї діяльності у навчальному процесі.

Теоретико-методологічний блок відображає методологічне підґрунтя процесу формування готовності студентів-аграріїв до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування та базується на методологічних підходах (системний, компетентнісний, діяльнісний, особистісний та інтеграційний), загальнодидактичних (наочності, міцності, свідомості, науковості, системності та послідовності) та специфічних (принцип професійно орієнтованого контекстного навчання, принцип особистісно-орієнтованого навчання, принцип комунікативної взаємодії та принцип проблемності) принципах. Також теоретико-методологічний блок містить педагогічні умови, які були описані вище, за яких викладач та студент працюють як партнери, спільно організують пошук, діяльність, аналізують та виправляють помилки, що забезпечує співпрацю, рівність та активність обох сторін.

Розробка змістовно-технологічного блоку відбувається з урахуванням освітньо-кваліфікаційних характеристик майбутнього фахівця, програмних результатів навчання, вимог державного освітнього стандарту та програми навчальної дисципліни. Реалізується цей блок через зміст навчальної дисципліни, методи, форми та засоби навчання.

Зміст німецькомовної підготовки студентів-аграріїв має проектуватися не просто як знакова система разом з діяльністю щодо його засвоєння, а як предмет діяльності студента. В такому випадку засвоєння буде здійснюватися у контексті цієї діяльності, де знання виконуватимуть функцію орієнтованої основи діяльності, засобів її регуляції,

а форми організації навчальної роботи студентів виступатимуть як форми відтворення змісту, що засвоюється.

Для досягнення поставленої мети зміст навчання охоплює сфери спілкування майбутнього агронома (побутову, соціальну, професійну), теми («Аграрна освіта», «Сільське господарство України та Німеччини», «Фермерське господарство», «Овочівництво», «Садівництво», «Техніка та обладнання», «Тваринництво»), а також типові ситуації усного німецькомовного професійно орієнтованого спілкування (ділове інтерв'ю з роботодавцем під час прийому на роботу; участь у круглих столах при обговоренні проблемних питань; спілкування з іноземними колегами чи партнерами через різні соціальні додатки або під час особистих зустрічей; виступи на конференціях, семінарах чи симпозіумах).

Крім технологічних Інтернет-засобів, традиційно використовуються допоміжні засоби навчання. Як правило, це аудіо-, відео- та друквані матеріали з різних німецькомовних сайтів – Deutsche Welle, Der Spiegel, Die Zeit, Süddeutsche Zeitung, Die Welt, електронні фахові видання – Agrarheute, Hofheld, Technikbörse, Gemüse, Agrajo, допоміжний граматичний матеріал – derdiedaf.com, Lingolia Deutsch, словники, довідники.

Змістовно-технологічний блок запропонованої моделі містить також технології та методи, що стануть у нагоді викладачу під час онлайн-занять. З метою ефективної організації самостійної роботи можливим є використання кооперативного навчання з методом «Мозаїка» та технології кейс-стаді. Особливості цих технологій дають змогу студенту максимальний обсяг завдання виконувати самостійно – ознайомитися з новою лексикою, вивчити проблему, знайти потрібну інформацію в Інтернеті, а на онлайн-заняттях вступати в дискусію, висловлювати свої думки з приводу тієї чи іншої теми.

Використання вищезазначених методів, форм та засобів навчання забезпечує ефективний процес підготовки майбутніх аграріїв до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування. Вони дають можливість студентам подолати мовний бар'єр, сформувану стратегію ведення бесіди, удосконалити уміння висловити власну думку, дискутувати та аргументувати свою позицію.

Результативно-оцінювальний блок моделі включає мотиваційно-професійний, змістовно-когнітивний та комунікативно-діяльнісний

критерії та рівні готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування. Кожен рівень готовності відповідає певному ступеню володіння німецькою мовою (високий рівень – B2, достатній – B1, задовільний – A2, низький – A1).

Отже, охарактеризовані вище науково-методичні засади формування готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування у студентів аграрних закладів вищої освіти окреслені з урахуванням особливостей викладання німецької мови майбутнім аграріям.

5. Висновки

Пошук шляхів розв'язання проблеми формування готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування у майбутніх фахівців агропромислової галузі є нагальною потребою сьогодення, що обумовлено вимогами до якості професійної та іншомовної підготовки студентів закладів вищої освіти. Аналіз іншомовної підготовки в аграрних вишах показав, що вона необхідна для підвищення рівня професійної підготовки студентів аграрних спеціальностей, допомагає збагатити загальнокультурні та професійні знання, розширити можливості професійної діяльності та удосконалити важливі фахові компетентності.

Іншомовне спілкування здійснюється на основі встановлених норм і спрямовується на досягнення порозуміння засобами німецької мови. Мова професійного спілкування підпорядкована загальноприйнятим нормам літературного мовлення, але має свої лінгвістичні особливості (лексичні, граматичні, стилістичні). Ефективна модель формування готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування у майбутніх фахівців-аграріїв містить чотири блоки. Це мотиваційно-цільовий (мета, завдання), теоретико-методологічний (підходи, принципи, педагогічні умови), змістовно-технологічний (зміст, методи, форми, засоби навчання) та результативно-оцінювальний (критерії, показники та рівні сформованості). Впровадження в професійну підготовку майбутніх аграріїв авторської структурно-функціональної моделі, реалізація розроблених і теоретично обґрунтованих науково-методичних засад іншомовної комунікації забезпечать успішність формування у студентів готовності до німецькомовного професійно орієнтованого спілкування.

Список літератури:

1. Барсук С.Л. Педагогічні умови формування іншомовного професійного мовлення майбутніх судноводіїв на засадах комунікативно-когнітивного підходу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Херсон, 2016. 258 с.
2. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов и понятий. Назрань : Пилигрим. 2016. 610 с.
3. Івасів Н.С. Професійна іншомовна підготовка майбутніх фахівців з туризмознавства як педагогічна проблема. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. V. (54). Issue 126. P. 21–25.
4. Курлянд З.Н. Професійно-креативне середовище ВНЗ – передумова підвищення якості підготовки майбутніх фахівців. *Педагогическая наука: история, теория, практика, тенденции развития*. 2009. № 1. С. 18–26.
5. Можаровська О.Є. Формування готовності до професійно орієнтованого іншомовного спілкування майбутніх фахівців у коледжах технічного профілю : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2016. 278 с.
6. Нітенко О.В. Іншомовна підготовка фахівців права в трицикловій системі вищої освіти: європейський досвід : дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2015. 446 с.
7. Пахомова Т.О., Піддубцева О.І. Формування готовності до німецькомовного спілкування як складова професійно орієнтованої освіти майбутніх аграріїв. *Scientific research of the XXI century*. Volume 2 : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS publishing service. 2021. С. 174–179. DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-002-174-179
8. Рагіна Ж.М. Аналіз сформованості компонентів готовності до професійного спілкування у майбутніх іноземних спеціалістів-медиків. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2017. № 53. С. 230–238.
9. Розов В. І. Комунікативна підготовка співробітників правоохоронних органів : навч. пос. Київ, 2015. 160 с.
10. Рябенко В.І. Деякі концептуальні проблеми навчання і виховання студентів у сучасних вищих навчальних закладах України. *Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис*. 2005. № 3. С. 40–44.
11. Сотер М.В. Формування готовності майбутніх інженерів-судномеханіків до міжкультурної комунікації : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Херсон, 2018. 297 с.
12. Триндюк В.А. Формування готовності до академічної мобільності у студентів вищого технічного навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Луцьк, 2017. 273 с.
13. Якушко К.Г. Педагогічні умови формування професійно орієнтованого іншомовного спілкування у студентів технічних спеціальностей аграрних університетів : монографія / за наук. ред. Л. О. Калмикова. Київ : Компрінг, 2017. 242 с.

References:

1. Barsuk S.L. (2016) Pedagoghichni umovy formuvannja inshomovnoho profesijnogho movlennja majbutnikh sudnovodijiv na zasadakh komunikativno-kognitivnoho pidkhotodu [Pedagogical conditions for the formation of foreign language professional speech of future shipmasters on the basis of communicative-cognitive approach] (PhD Thesis), Kherson: Khersonskij Derzhavnyj Universytet.
2. Zherybylo T.V. (2016) *Slovarj lynghvystycheskykh terminov y ponjatyj* [Dictionary of linguistic terms and concepts]. Nazranj: Pylyghym. (in Russian)
3. Ivasiv N.S. (2017) Profesijna inshomovna pidghotovka majbutnikh fakhivciv z turyzmoznavstva jak pedagoghichna problema [Professional foreign language training of future specialists in tourism as a pedagogical problem]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, v. (54), issue 126, pp. 21–25. (in Ukrainian)
4. Kurljand Z.N. (2009) Profesijno-kreatyvne seredovyshhe VNZ – peredumova pidvyshhennja jakosti pidghotovky majbutnikh fakhivciv [The professional-creative environment of the university as the prerequisite for improving the quality of training of future specialists]. *Pedagoghycheskaja nauka: ystoryja, teoryja, praktyka, tendency razvytyja* [Pedagogical science: history, theory, practice, development trends], pp. 18–26. (in Ukrainian)
5. Mozharovska O.Je. (2016) Formuvannja ghotovnosti do profesijno orijentovanogho inshomovnoho spilkuvannja majbutnikh fakhivciv u koledzhakh tekhnichnogho profilju [Formation of readiness for professionally oriented foreign language communication of future specialists in technical colleges] (PhD Thesis), Vinnyca: Vinnyckyj derzhavnyj pedagoghichnyj universytet imeni Mykhajla Kocjubynskogho.
6. Nitenko O.V. (2015) Inshomovna pidghotovka fakhivciv prava v trycyklovij systemi vyshhoji osvity: jevropejskij dosvid [Foreign language training of law specialists in the tricycle system of higher education: European experience] (Doctor's thesis). Kyiv: Nacionaljna Akademija Pedagoghichnykh Nauk Ukrainy.
7. Pakhomova T.O., Piddubtseva O.I. (2021) Formuvannja ghotovnosti do nimeckomovnoho spilkuvannja jak skladova profesijno orijentovanoji osvity majbutnikh agrarijiv [Formation of readiness for German-language communication as a component of professionally oriented education of future farmers]. *Scientific research of the XXI century*. Volume 2: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California: GS publishing service, pp. 174–179. DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-002-174-179 (in Ukrainian)
8. Raghrina Zh.M. (2017) Analiz sformovanosti komponentiv ghotovnosti do profesijnogho spilkuvannja u majbutnikh inozemnykh specialistiv-medykiv [Analysis of the formation of readiness' components for professional communication at future foreign medical specialists]. *Pedagoghika formuvannja tvorchoji osobystosti u vyshhij i zaghaljnoosvitnij shkolakh* [Pedagogy of formation of creative personality in higher and general education schools], pp. 230–238. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2017_53_32 (in Ukrainian)

9. Rozov V.I. (2015) *Komunikatyvna pidghotovka spivrobitnykiv pravoookhoronnykh orghaniv: navch. pos.* [Communicative staff's training of law enforcement agencies: book] Kyiv. (in Ukrainian)

10. Rjabchenko V.I. (2005) Dejaki konceptualjni problemy navchannja i vykhovannja studentiv u suchasnykh vyshhykh navchaljnykh zakladakh Ukrainy [Some conceptual problems of teaching and educating students in modern higher educational institutions of Ukraine]. *Vyshha osvita Ukrainy: teoretychnyj ta nauko-metodychnyj chasopys* [Higher education in Ukraine: theoretical and scientific-methodical journal], no. 3, pp. 40–44. (in Ukrainian)

11. Soter M.V. (2018) Formuvannja ghotovnosti majbutnikh inzheneriv-sudnomekhanikiv do mizhkuljturnoji komunikaciji [Formation of future marine engineers' readiness to intercultural communication] (PhD Thesis), Kherson: Khersonsjkyj Derzhavnyj Universytet.

12. Tryndjuk V.A. (2017) Formuvannja ghotovnosti do akademichnoji mobiljnosti u studentiv vyshhogho tekhnichnogho navchaljnogho zakladu [Formation of academic mobility readiness of students of higher technical educational establishment] (PhD Thesis), Lucjk: Ckhidnojevropejskij Nacionaljnij Universytet imeni Lesi Ukrajinky.

13. Jakushko K.Gh. (2017) Pedagoghichni umovy formuvannja profesijno orijentovanogho inshomovnogho spilkuvannja u studentiv tekhnichnykh specialjnostej aghrarnykh universytetiv: monografija [Pedagogical conditions of formation of professionally oriented foreign language communication at students of technical specialties of agrarian universities: monograph]. Kyiv: Komprint, pp. 216–242. (in Ukrainian)

CHAPTER «PHILOLOGICAL SCIENCES»

LEXICO-GRAMMATICAL AND STYLISTIC FEATURES OF ENGLISH ADVERTISING SLOGANS

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ТА СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АНГЛОМОВНИХ РЕКЛАМНИХ СЛОГАНІВ

Svitlana Lobanova¹

Valentyna Tryndiuk²

Alla Martyniuk³

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-16>

Abstract. The aim of the article is to generalize and present the lexico-grammatical and stylistic features of English-language advertising slogans. The study allows us to determine the need of society to understand and conceptualize advertising, the mechanisms of verbal influence of advertising texts, analysis of language tools on which are based logical and emotional argumentation in advertising to persuade and motivate the audience to action, ensuring the ability of advertising text to remember. Methodology. The survey is conducted on the basis of a comparison of the data of the respondents (using the same questionnaire) on the impact of advertising slogans on the consumer, both popularity and brand. The survey also covered the family of students, which made it possible to compare these options for answering the survey questions. The results of the survey showed that younger respondents adopted English-language advertising slogans to choose about the benefits of the product and its brand. However, the older generation was more likely to be driven by savings and

¹ PhD, Associate Professor,
Department of Foreign Languages of Humanitarian Sciences,
Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine

² PhD, Senior Lecturer, Department of Philology,
Lutsk Pedagogical College, Ukraine

³ PhD, Associate Professor,
Head of the Department of Foreign and Ukrainian Philology,
Lutsk National Technical University, Ukraine

proven brands. Advertising for them is a show and does not deserve trust but carries the impetus for further study. Practical consequences. As the younger generation is effectively influenced by advertising slogans, modern advertising compositions take into account the characteristics of this audience. What do they aim for their income, exclusivity, price variations. As for the senior respondents, they demonstrated time-tested thrift and a scrupulous approach to pricing strategies for advertising slogans. Thus, the experimental study showed a multi-vector feature of the respondents' attitude to advertising slogans.

1. Вступ

У ХХІ столітті Інтернет є невід'ємною частиною соціалізації кожної людини. Сьогодні за допомогою мережі Інтернет можна не тільки отримати всю необхідну інформацію, а й поділитися з іншими. Таким чином, даний вид комунікації привертає все більше людей з різних галузей знань: інформатики, психології та лінгвістики.

У світі постійно відбуваються різні зміни, що зачіпають всі сторони автомобільної індустрії, при цьому можна спостерігати зростання ролі реклами в сучасній комунікації. Ми бачимо, як зросло значення реклами в наші дні. Переклад тексту рекламної спрямованості має певну специфіку і дещо відрізняється по формі, мовностилістичним засобів, а також яскраво вираженою комунікативної спрямованості. Зокрема, це пов'язано з передачею в рекламному тексті новизни і актуальної інформації для автолюбителів.

Глобальна телекомунікаційна мережа інформаційних і обчислювальних ресурсів (Інтернет) виступає фізичною основою для Всесвітньої павутини, що хаотично об'єднує автономні системи, та не гарантує якості зв'язку, але забезпечує стійкість і незалежність функціонування системи в цілому від працездатності будь-якого її ділянки. В Україні майже всі освітні заклади оснащені комп'ютерами з доступом до мережі Інтернет та базовими пакетами програм.

В Інтернеті можна зустріти досить багато класифікацій сайтів за ступенем складності, наповненню, структурою і призначенням. Згідно наступної класифікації виділяють: сайт візитка (містить інформацію про діяльність компанії / приватної особи, послуги або товари, контакти), Інтернет-журнал (на якому розміщується і період-

дично оновлюється інформація певної тематики, сайт на основі CMS (система управління сайтом, в якій можна самостійно вносити зміни і доповнення), WAP-сайт (для доступу з мобільних телефонів за технологією WAP (доступ в Інтернет без модему, без виділеної лінії), для підприємців WAP-технології це нова, понад технологічна можливість спілкуватися зі споживачем, досліджувати його і, звичайно, продавати), Інтернет магазин (система торгівлі через Інтернет, а так само системи сполучення з автоматизацією обліку, черга БД, що дозволяє: рекламувати товари і послуги, приймати замовлення на товари і послуги, пропонувати різні способи оплати товарів і послуг, надавати гарантію і страхування замовлених товарів і послуг, забезпечувати конфіденційність здійснюваних операцій, здійснювати оперативну доставку товарів і послуг).

Об'єктивні обставини, що стрімко змінюються: поява нових медіа площадок, нові технічні можливості, сучасні підходи до позиціонування, зміна динаміки ринку, змушують споживачів бути обізнаними із рекламними слоганами, вчитися контролювати випадкові витрати посилаючись на рекламу.

Таким чином, проблема дослідження зазначено наступним чином: чи рекламний слоган в силу своєї специфіки ніколи не слід перекладати дослівно, так як в цьому випадку він може зазнати змін в сенсі та силі свого впливу на цільову аудиторію?

Цей документ прагне продемонструвати лінгвокультурний аспект кінцевого споживача, специфіку і культуру країни, для якої даний слоган призначений.

2. Головне завдання рекламного тексту

Розглядаючи лексико-граматичні та стилістичні особливості англomовних рекламних слоганів у першу чергу звертаємо увагу на той факт, що реклама включає багато різних типів засобів масової інформації, таких як газети та журнали, радіо реклама, телевізійна реклама, рекламні листівки, повідомлення в соціальних мережах, публікації в блогах та реклами на веб-сайтах. Мета реклами – розробити бренд для компанії та створити відносини між компанією та її клієнтами через цей бренд для ініціювання та підтримання продажів для цих клієнтів.

Логіка дослідження потребує передусім конкретизації феноменології реклама.

Так, за Сучасним словником української мови реклама визначається як засіб, що використовуються як засіб привертання уваги покупців, споживачів, глядачів, замовників та ін. [16].

У Сучасному словнику іншомовних слів розкривається поняття «реклама» (від фран. «reclame» – реклама) реклама, що служить для того, щоб оповістити різними способами про нові товари або послуги та їх споживчі властивості, і спрямована на потенційного споживача, оплачується спонсором і служить для просування його продукції та ідей [17].

Головним завданням рекламного тексту є не тільки інформування увлєнення про товар, а й формування у аудиторії чіткого, незабутнього образу продукту. Такого ефекту можна домогтися використанням зображально-виражальних засобів мови, такі асоціації створюють у аудиторії, на яку спрямований текст, чіткий образ рекламованого продукту.

Найчастіше, для створення унікального і запам'ятовується образу товару, в рекламному тексті використовуються різні тропи («троп» походить від давньогрецького слова «tropos», що означає в перекладі «перетворення»; мовний зворот, в якому слово або вираз вжито в переносному значенні).

Бернадська зазначає, що дана група виразних засобів надає словам не властиве їм значення, причому таким чином, що мова не втрачає ясності, але навіть навпаки – збільшує її [2, с. 81–85].

Зокрема, основою тропа, як зазначала Г. Петрова, що лежить зіставлення двох понять, які представляються нам близькими в будь-якому відношенні. Троп може бути застосований у разі, тільки якщо в значеннях двох слів, що вживаються разом, є якийсь ознака [13].

Не можливо залишити поза увагою той факт, що дефініція «реклама» досліджувалася в аспекті аналізу мови реклами Асташева Е. [1], Бернадська Ю. [2], Гальперин І. [3], Дедюхин А. [4], Кохтев Н. [10], Кутуза Н. [12] та інші. Проблема лінгвістичних особливостей жанру реклами розглядається у роботах Петрова Г. [15], Солошенко А. [19], Теркулова Д. [20] та інші. Проте, проблема перекладу англійської мовної реклами продовжує залишатися актуальною.

3. Аналіз проблемного питання

Найчастішими у використанні засобів виразності в рекламних текстах: метафори, гіперболи, епітети, порівняння, уособлення, і деякі інші мовні звороти.

Епітети – це слова, що підкреслюють характерне властивість або якість будь-якого предмета або явища

Порівняння – «зіставлення двох явищ з тим, щоб пояснити одне з них за допомогою іншого

Гіпербола – образний вислів, перебільшують певні якості будь-якого предмета або явища

Метафора – слово або вираз, яке вживається в переносному значенні на основі подібності в будь-якому відношенні двох предметів або явищ

Рис. 1. Найбільш використовувані та ефективні тропи, що зустрічаються в сучасній рекламі

Зокрема, рекламодавці використовують епітети для того, щоб надати рекламованого товару позитивну оцінку. Це і є основна задача в рекламі. Епітети повинні змушувати побачити продукт, відчути його запах, вони заповнюють недолік зорового ряду в даному каналі комунікації, а також відсутність прямого контакту з покупцями [12].

Початковий етап структурування тропів розпочинається із створення порівнянь. У деяких випадках порівняння використовуються для пояснення невідомого чимось відомим. Але в рекламі порівняння більше використовуються для досягнення оригінального звучання [5, с. 168].

У сучасній рекламній мові за допомогою гіперболи створюється більш чіткий рекламний образ який запам'ятовується рекламний образ [5, с. 138].

Серед найпоширеніших тропів, який трапляється у рекламному тексті є метафора, так як вона дає можливість застосовувати приховане порівняння по відношенню практично будь-яких властивостей і якостей.

У рекламному мовленні метафора також має свої певні функції: є матеріалом для ілюстрації щодо думки, ідеї. Специфіка людської пам'яті в тому, що ідея в формі метафори запам'ятовується швидше, ніж при сухому раціональному викладі; служить підказкою рішення

(сюжет може наштовхнути на потрібну думку) або спонуканням до дії; породжує нові ідеї і підсилює внутрішню мотивацію.

Впливаючи побічно, здебільшого «в обхід свідомості», метафора зменшує критичність споживача по відношенню до реклами: важко протівитися власним думкам або асоціаціям [8].

Певний інтерес становлять також дослідження Е. Асташева про те, що стиль є одним із різновидів мови, яка наділена емоційно-оціночними властивостями і пов'язана з певними сферами вживання в мові [1].

У сучасних розвинених національних мовах існують такі значення: нейтральний, більш «високий», книжковий, більш «низький», розмовний, функціональний і нормативний.

Зокрема, О. Денисенко зазначає, що аксіологічний стиль може бути високим (мова од, трагедій та ін.), низьким (мова анекдотів і комедій, в яких не виключено використання просторічних або розмовних одиниць) і середнім (нейтральні загальнолітературні слова). Аксіологічний аспект реклами охарактеризувати досить важко, але в основному, в залежності від мети і завдань рекламного повідомлення, середній стиль з використанням елементів високого і низького стилів [5].

Також науковець зазначає, що функціональний аспект передбачає розподіл на офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, художній та розмовний стилі. Для реклами рекламі використовують в основному художній і розмовний стилі (з використанням мовних засобів інших стилів). Мова рекламного повідомлення повинна бути наближена до усного розмовного (повсякденного) мовлення, тому в рекламі часто можуть використовуватися різні розмовні конструкції: побутова лексика, емоційно-експресивна лексика (частки, вигуки), вступне слово, фразеологізми та ін. [5].

Проте, мова рекламного повідомлення безпосередньо залежить від аудиторії на яку спрямований текст. З одного боку, реклама повинна бути унікальною, щоб привернути увагу споживача. З іншого призначена для типового представника цільової аудиторії, якого безпосередньо цікавить не мовна винахідливість творців рекламного тексту, а конкретна індивідуальна вигода від товару або послуги [5].

Після створення тексту слід переконатися, що важливою складовою реклами є товар і спосіб його застосування, а не творче виконання. В основі створення реклами лежать різні мовні засоби, відмінні від традиційних жанрів публіцистики.

Виділяють три типи жанрів, використовуваних при створенні рекламного тексту: інформаційний, аналітичний та публіцистичний.

Реклама завжди спрямована на споживчу аудиторію, групу людей, що користуються тим або іншим каналом комунікації. Ефективна рекламна діяльність передбачає виділення цільової аудиторії, яку можна визначити як сукупність потенційних або існуючих споживачів, які приймають купівельні рішення або надають на них вплив. Така аудиторія знаходиться в будь-якій з шести стадій купівельної готовності: поінформованість, знання, прихильність, перевагу, переконаність, здійснення покупки. Ефективність просування товару / послуги залежить від того, на якій стадії купівельної готовності і стадії життєвого циклу щодо використання.

Зокрема, Н. Кохтев зазначає, що якщо в якості критерію обрати цільову аудиторію, то всю рекламу можна розділити на споживчу і бізнес-рекламу; критерій «функції і цілі» дає нам систему «товарна і нетоварна (інституційна)-комерційна і некомерційна-реклама з розрахунку на прямі і непрямі дії аудиторії»; «охоплення географічних областей»: «місцева-регіональна-загальнонаціональна-міжнародна реклама»; «поширення в ЗМІ»: «газетна-журнальна-електронна (теле-, радіо- і інтернет-реклама)»; «характер інформації»: «інформативна-повідомлююча-нагадуюча реклама» [9].

Реклама має кілька видів і ділиться на дві частини: За класифікацією К. Райс ми можемо сказати, що тексти реклами відносяться до оперативних текстам. Вони «створюються одним або декількома авторами і присвячені одній певній темі» [1].

В. Кеворков зазначає, що світ креолізованих текстів надзвичайно різноманітний. Він охоплює тексти газетно-публіцистичні, науково-технічні, тексти інструкції, ілюстровані художні тексти, тексти реклами, афіші, комікси та ін. Роль креолізованих текстів стрімко зростає в міру «ескалазації зображення», що знаменує собою якісно новий процес розвитку мовної комунікації, що відповідає потребам сучасного суспільства [8].

Суттєвим для нас є твердження Д. Теркулової, про те, що цілісність креолізованого тексту задається когнітивною установкою адресанта (автора тексту), єдиною темою, розкривається вербальними, іконічними та іншими пара лінгвістичними засобами [18].

Можливості підключення вербального та іконічного компонентів знаходиться в семантичних зв'язках, що існують між ними: між вербальними та іконічними знаками існує пряма денотативна співвіднесеність: знаки обох кодів позначають одні й ті ж предмети об'єктивного світу; між вербальними та іконічними знаками існує опосередкована денотативна співвіднесеність, при якій знаки обох кодів позначають різні предмети об'єктивного світу та пов'язані між собою [18].

Заслуговують на увагу наукові узагальнення Е. Асташевої про те, що вербальні та пов'язані з ними безпосередньо в семантичному відношенні іконічні елементи можуть розташовуватися поблизу один від одного в одному візуальному полі (знаходиться на одному паперовому аркуші) або розміщуватися дистатно один від одного в різних візуальних полях [1].

Як вважає науковець, креалізований текст принципово не відрізняється від гомогенного вербального тесту, йому притаманні ті ж текстові категорії цілісність, зв'язність, модальність, темпоральність, локативність [1].

До основних функцій зображення в тексті можна віднести: аттрактивну (полягає в призначенні зображення привертати увагу адресата, брати участь в організації візуального сприйняття тексту (зображення притягує увагу адресата, і змушує звернути увагу), інформаційну (призначення зображення полягає в передачі певної інформації), експресивну (полягає у впливі на емоції і почуття адресата), естетичну (зображення полягає в тому, щоб в наочних, чуттєво сприймаються образах реалізувати художній сенс автора зображення, впливати на естетичні почуття адресата).

Таким чином, рекламний текст являє собою приклад максимально ефективного використання мовних засобів, тобто: максимум інформації при мінімумі слів.

Розглядаючи рекламні тексти, звертаємо увагу на основу: стислість, лаконічність виразу і виразність, об'єм інформації. Щодо тривіальної реклами, то у ній конструювання тексту зводиться до спрощення граматичних структур і кліше-штампів при загальній повторюваності та обмеженні лексики. Однак найбільш дієві рекламні тексти будуються на набагато більш складних, ніж це часом здається, принципах. Творці текстів в цьому випадку уникають прямого опису предмета реклами,

його властивостей, характеристик і переваг. Стиль реклами багатошаровий, поєднує в собі риси публіцистичного, наукового, науково-популярного, почасти розмовного та ділового стилів. Таке поєднання впливає з самої природи реклами, з її основних функцій (повідомлення і впливу).

Маючи на меті інтенсивний концентрований вплив, мова реклами постійно вимагає оновлення, так як виражальні засоби зношуються, швидко поширюючись, починають відтворюватися механічно. Як результат: стирається образність, а значить, знижується переконливість реклами. Реклама використовує багатий спектр засобів виразності на всіх мовних рівнях. Нерідко в рекламі використовуються тропи. Найбільш поширені види тропів: алегорія, гіпербола, іронія, метафора, метонімія, уособлення, перифраза, синекдоха, порівняння, епітет. Не менш виразні і фразеологічні обороти [11, с. 107–114].

Отже, поняття «слоган» в міжнародній рекламній практиці зводиться до того, що слоган – це рекламна фраза, в стислому вигляді викладає основну рекламну пропозицію і входить в усі повідомлення в рамках рекламної кампанії [4]. Слоган несе велике функціональне навантаження. Він, в тій чи іншій ступеня, загострює увагу на головному рекламному аргументі, крім того, він надає рекламному тексту завершеність. Зокрема, слогани автоконцернів відносяться до так званих «товарних слоганів».

Н. Кохтев визначає товарний слоган як слогани, які спрямовані на якнайшвидше збільшення продажу, а, отже, частіше апелюють до унікальної торгової пропозиції продукту, тому частіше несуть в собі елементи мовної гри [9]. Реклама доводить до свідомості потенційних споживачів найбільш важливу інформацію і факти про підприємства і їх продуктах.

Таким чином, слоган є невід'ємною частиною будь-якої реклами, ці слова містять в собі основну ідею і відображають образ і характеристику товарів і послуг. Важливим плюсом слоганів є те, що вони можуть привернути увагу і виділити рекламне повідомлення з маси непримітних фраз. Крім того, заголовки і слогани читають в п'ять разів більше, ніж основний текст.

Д. Теркулова акцентує увагу на тому, що слоган можна розглядати як короткий, виражене одним пропозицією зміст рекламної кампа-

нії. Саме тому традиційне місце слогана – в кінці рекламного повідомлення. Він підводить підсумок усьому сказаному та показаному в рекламі. він підказує споживачеві правильний висновок, який той повинен зробити з реклами [18].

I. Імшинецька ділить слогани на сфери застосування: слогани широкого застосування (повинні бути універсальні та однаковою мірою ефектно виглядати і впливати, не дивлячись на формат) – розроблені для тривалих рекламних кампаній, які включають безліч різних форм рекламного впливу (телебачення, радіо, зовнішня і друкована реклама), слогани вузького застосування (сильно залежать від зображення і без нього практично не можуть існувати, тому існують тільки в друкованій формі) – розраховані на набагато менший діапазон впливу і термін дії. В основному це або зовнішня реклама або реклама на радіо.

Також слогани можна класифікувати за типом рекламованого продукту. Товари можуть бути можуть бути раціональними і емоційними. Практично всі високотехнологічні товари відносяться до першої групи [7].

T. Доброслонська виділяє свою класифікацію: за тривалістю використання рекламні слогани діляться на стратегічні і тактичні. Перші розраховані на довгий термін або навіть на весь час, до тих пір, поки існує бренд. У свою чергу тактичні слогани пов'язані з сезонними змінами: розпродажі, нові колекції, виставки [6].

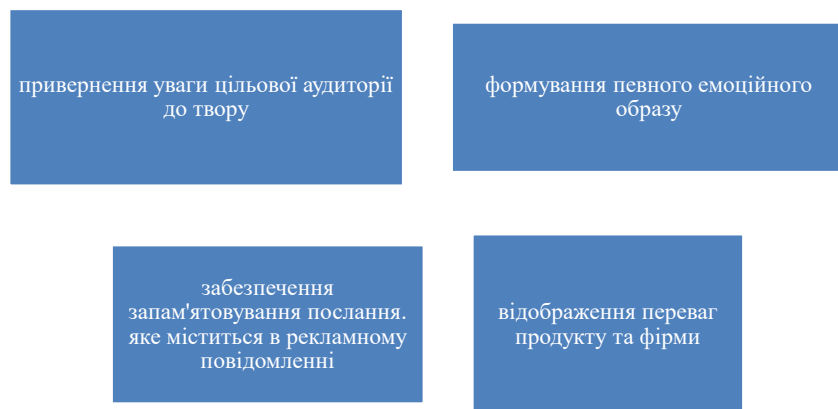

Рис. 2. Функції рекламного слогана

Отже, рекламний слоган – це коротка фраза і ємна фраза, яка в стислому вигляді передає рекламне повідомлення і демонструє товари або послуги кампанії.

Слід зазначити те, що з плином часом слогани стали коротшими, простішими і лаконічними. На сьогоднішній день неможливо уявити сучасний світ без реклами. Вона оточує нас скрізь: вдома, коли ми дивимося телевізор, слухаємо радіо, сидимо в Інтернеті, на вулиці у вигляді афіш та стендів, в газетах, журналах і навіть книгах, які ми читаємо. Життя сучасної людини безпосередньо пов'язане із засобами масової інформації та, зокрема, з рекламою. Вона не тільки сприяє просуванню товарів на міжнародному ринку, але і відображає стан культури країн, образ і стиль життя людей.

Зазначимо, що сприймають рекламу не усі, а саме та цільова аудиторія, якій адресовано рекламне повідомлення. Мало звернути увагу потенційного споживача на самий слоган, важливо зуміти зв'язати його свідомістю слогана та рекламованого продукту.

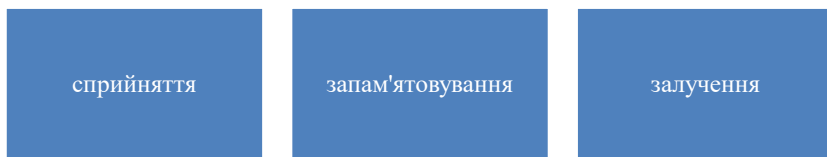

Рис. 3. Етапи роботи слогана

На особливості сприйняття певної цільової групи впливають наступні фактори: стереотипи цільової аудиторії саме щодо продукту, що просувається об'єкта (суб'єкта). Якщо слоган (або все рекламне звернення) потрапляє в негативний стереотип, що не скоректований, комунікація з самого початку приречена на провал. потреби цільової аудиторії. Слід запропонувати спосіб задоволення потреб за допомогою рекламованого об'єкта.

Щодо запам'ятовування, то передбачається, що слоган не просто один раз сформує у свідомості споживача певний образ, а й закріпить його в пам'яті. Найбільш ефективним вирішенням проблеми запам'ятовування є повторення, тобто споживач повинен якомога частіше бачити і чути слоган [8]. Однак, якщо компанія знаходиться на ринку

вже давно, вона може дозволити собі слоган, який не містить ім'я бренду або своє власне [1].

Залучення виступає найбільш складним етапом. Він більшою мірою, ніж попередні два, вимагає звернення до підсвідомості. Тут важливо не просто викликати позитивні емоції, а сформувавши той чи інший мотив, в залежності від мети рекламної компанії. Залучення через слоган означає, що споживач усвідомлює, що слоган звернений саме до нього і починає зараховувати себе до цільової аудиторії компанії, навіть якщо раніше він до неї не належав. Сприяють залученню використання займенника «ми», пряме звернення «ти», присвійні займенники «твій», «ваш» [1].

Основним критерієм розуміння характерних рис рекламної підмови є здатність правильно сприймати і адекватно оцінювати рекламні тексти і назви торгових марок.

Л. Латишев виділяє такі основні концепції еквівалентності, які використовуються при перекладі: к нормативно-змістовної відповідності, коли еквівалентність є баланс точної передачі елементів змісту вихідного тексту, з дотриманням норм переводить мови. Для рекламних текстів нормативність мовних засобів, звичайно, бажана, але не є над завданням. Тому, чим повно цінніше переклад передає емоційний посил, закладений творцем реклами в текст, тим якіснішим його можна вважати; формальної відповідності, коли передається все, що піддається передачі, аж до структури вихідного тексту. Цей принцип можна застосувати тільки для транскрибування або транслітерації назв торгових марок і країн, але не для цілісного перекладу слоганів [3].

Ю. Найда пропонує встановлювати еквівалентність не шляхом порівняння тексту оригіналу і тексту перекладу, а шляхом порівняння

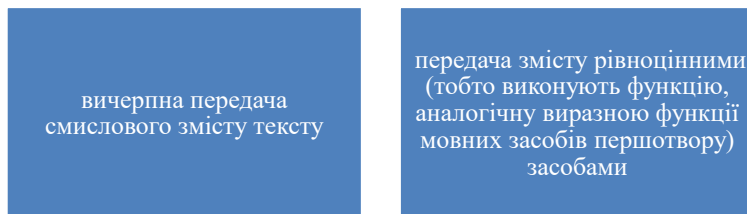

Рис. 4. Якість перекладу

реакції одержувача вихідного тексту на рідній мові і реакції одержувача того ж тексту через перекладача, тобто на мові перекладу. Якщо ці реакції в інтелектуальному і емоційному плані збігаються, значить, переклад еквівалентний оригіналу. Під еквівалентністю реакцій розуміється їх схожість, а не тотожність [3].

Більшість рекламних слоганів можна перевести на українську мову використовуючи наступні перекладацькі трансформації: перекладати духовність у контексті рекламного повідомлення, а не просто слова. Тільки в цьому випадку реклама буде ефективно виконувати свою роль мови спілкування виробника зі своєю цільовою аудиторією [5].

Проаналізувавши теоретичний матеріал, можна зробити висновок про те, що проблема вивчення як текстів в цілому, так і їх типів і жанрово стилістичних характеристик зокрема, є досить актуальною, особливо в аспекті перекладу.

4. Лінгвістична своєрідність текстів англомовних автомобільних сайтів

Для того, щоб позначити лінгвістичне своєрідність текстів англomовних автомобільних сайтів ми провели стилістичний аналіз на основі автентичних текстів. Як ми вже зазначали, реклама користується широким спектром засобів виразності на всіх мовних рівнях. Нерідко в рекламі використовуються тропи: гіпербола, метафора, уособлення, порівняння, епітет.

Ю. Бернадська виділяє кілька стильових принципів, яким повинен відповідати рекламний текст: стислість, конкретність і точність, логічність, переконливість, простота і зрозумілість, оригінальність, виразність, відповідність товару.

Виділяються три типи товарів – дорогі, повсякденні і престижні. Стиль написання повинен відповідати товару і тому образу, який рекламодавець хоче надати товару: утилітарний, інтелектуальний, оригінальний, академічний тощо [2].

Отже, рекламний інтернет текст має достатком стилістичних засобів або тропів. Виділимо часто уживані та підтвердимо наше дослідження прикладами.

Метафори (у рекламі метафора найчастіше покликана дати предмету або явищу більш привабливий вигляд за допомогою вживання слів

або виразів у переносному значенні на основі аналогії, подібності або порівняння):

Born to perform [Jaguar];

Power, Beauty and Soul [Aston Martin];

Engineered to move the human spirit [Mercedes-Benz];

its DNA echoing the iconic DB GT models of its lineage [Aston Martin].

Уособлення (перенесення властивостей і ознак одухотворених предметів на неживі):

Unleash a Jaguar [Jaguar];

Mut als Antrieb [Porsche];

See the USA ... in your Chevrolet [Chevrolet];

Every Jaguar can do [Jaguar];

The Heartbeat of America [Cadillac].

Епітети (образне визначення), наприклад:

The Life is Sport. We are the Utility [Ford],

Ford. Feel the difference [Ford]

Drive mountains like plains [Subaru];

Mitten im Sport [Porsche].

У даних прикладах епітети надають слоганів оціночне забарвлення, тобто виражається прикметником, та впливають на виразність і насиченість вимови.

Еліпс (полягає в опущенні деяких структурних елементів в рамках висловлювання):

Ungezähmt [Mercedes-Benz],

Fasterpiece [BMW];

Aerodynamite [BMW];

Small but tough. Polo [Volkswagen].

Гіперболи (перебільшення), наприклад:

A whole lot to love [Subaru];

The Aston Martin DB9 GT is the most elegant expression of a sports grand tourer ... [Aston Martin].

Звертаючись до даного стилістичного прийому, рекламісти апелюють до людської свідомості, якій здавна притаманне мислити гіперболою [11].

Односкладні речення з одним головним членом тільки присудком або тільки підметом). Даний вид стилістичного прийому є одним з найбільш уживаних:

Chevrolet. An American Revolution [Chevrolet];

Creating a Higher Standard [Cadillac];

Drool sideways [Subaru];

Love where it takes you [Subaru];

Tradition. Zukunft [Porsche].

У даних слоганах відсутній той чи інший головний член пропозиції. Такі перепустки не істотні для сенсу виразу, а навпаки полегшують текст, і тим самим благотворно впливають на його запам'ятання.

Парцеляції (навмисне розчленування зв'язаного тексту на кілька самостійних відрізків). Такий поділ надає ритмічність тексту, наприклад:

Ford. Designed for living Engineered to last [Ford];

Subaru. Think. Feel. Drive [Subaru];

It's not just a sedan. It's a Subaru [Subaru].

Паралельні конструкції (це синтаксичні конструкції, близькі за значенням, але виражені різними синтаксичними одиницями), наприклад:

Do not dream it. Drive it! [Jaguar];

Talks inside. Shouts outside [Ford].

Риторичне питання (питання, яке не потребує відповіді), наприклад:

Have you driven a Ford lately? [Ford].

Сарказм (насмішка, яка може відкриватися позитивним судженням, але в цілому завжди містить негативне забарвлення і вказує на недолік людини, предмета або явища), наприклад:

The Penalty of Leadership [Cadillac].

Рима (використовується в текстах для того, щоб впливати на реципієнта шляхом легкого запам'ятовування слогана того чи іншого виробника, щоб в подальшому він скористався їхніми послугами), наприклад:

For your every action, an immediate reaction [Subaru];

Eye it – try it – buy it! [Chevrolet];

Everything We Do is Driven By You [Ford].

Інверсія (перестановка слів або словосполучень (як явище граматики або як стилістичний прийом), наприклад:

More than a car, it's a Subaru [Subaru]

Отже, у процесі аналітичного дослідження ми виявили, що найбільш часто вживаними є метафоричні слогани.

5. Методологія опитування

Опитування проводиться на основі порівняння даних опитуваних респондентів (студенти 2 курсу КЗВО «Луцький педагогічний коледж. Волинської області», та 2 курсу Волинського національного університету імені Лесі Українки) щодо впливу рекламних слоганів на споживача, як популярності так і бренду.

У процесі аналізу відповідей на перше запитання «Чи дає реклама повну інформацію про бренд?» ми виявили, що респонденти знають бренд. Та не повністю володіють інформацією про цю кампанію. Хоча зазначають, що у першу чергу звертають увагу на рекламні слогани.

Розмірковуючи над другим запитанням «Чи усі рекламні слогани ефективно вирішують очікування маркетологів?» респонденти зазначають, що стратегія бренду стосується ідентифікації де ти знаходишся і куди прямуєш. Кожне гасло виступає інструментом позиціонування бренду, тому вони краще запам'ятовуються.

Щодо важливості рекламних слоганів, то звичайно усі підкреслили, що у сучасному глобальному інтернетному просторі без реклами фактично не обходиться кожна людина.

Висвітлюючи «У чому сутність основних принципів розробки ефективних рекламних слоганів?» респонденти зазначали серйозні

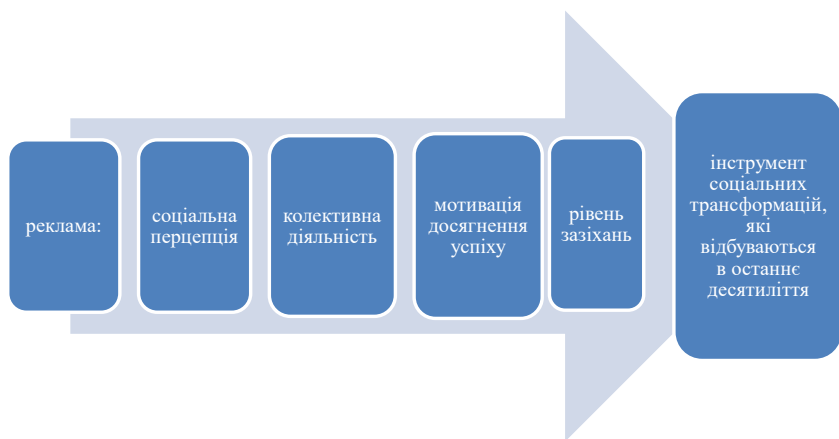

Рис. 5. Сутнісна характеристика реклами

проблеми гасел, оскільки вони змушують споживачів більше обробляти отриману інформацію швидко і глибоко, щоб щоденно надавати людині навантаження комерційних повідомлень. В процесі такого тиску, ми на емоційному рівні купуємо рекламовані і дорогі дрібнички які можуть бути неякісними.

Опитування охоплювало і родину студентів, що дало змогу порівняти ці варіанти відповідей на запитання опитування. Результати опитування показали, що молодші респонденти сприймали англомовні рекламні слогани для вибору щодо переваг товару та його бренду. Однак старше покоління, швидше за все, керувалося економією та перевіреними брендами. Реклама для них виступає само показом і не заслуговує на довіру, але несе імпульс для подальшого вивчення.

6. Знахідки

Порівнюючи міркування студентів до і після експерименту, ми звернули увагу на те, що респонденти звертали увагу на те, чи в рекламі відносно велика кількість фактів, аргументів, посилань, цитат, поданих за допомогою ілюстрацій або без них. Сприймаючи таку рекламу, проводили ретельну обробку інформації, формуючи при цьому свідоме до неї ставлення. У процесі свого дослідження виявили лінгвістичні класифікації: фонетичний рівень, лексичний рівень, граматичний рівень, та стилістичний рівень. Зазначали, що екстралінгвістичні включають в себе аудіальний рівень, візуальний рівень, прецедентність та інтертекстуальність.

Таким чином, оскільки молоде покоління піддається ефективності впливу рекламних слоганів тому сучасні рекламні композиції враховують особливості цієї аудиторії. На що націлюють свій дохід, ексклюзивність, цінові варіації. Щодо старших респондентів, то вони продемонстрували перевірену часом ощадливість і скрупульозний підхід до цінових стратегій рекламних слоганів. Таким чином, експериментальне дослідження показало різновекторну особливість ставлення респондентів до рекламних слоганів.

7. Висновки

В ході аналізу було виявлено, що структура текстів англомовних, версій сайтів підпорядковується єдиним правилам і не має видимих

відмінностей. Також були виявлені основні структурні елементи, згідно з якими текст і супроводжуючі його графічні елементи і гіперпосилання розташовуються на інтернет сторінці.

Були розглянуті та зіставлені лексико-граматичні тексти сайтів англійських автомобільних компаній.

Проаналізувавши весь матеріал, можна зробити висновок, що в цілому структурна побудова текстів інтернет сайтів не залежить від того, на якій мові створений сайт, оскільки, композиція тексту підпорядковується загальним правилам.

Адекватність при перекладі рекламних слоганів досягалася не тільки за рахунок використання перекладацьких трансформацій, але і за рахунок визначення мети створення тексту.

Для досягнення адекватного перекладу були використані наступні перекладацькі трансформації: лексичні: калькування, транслітерація; граматичні: генералізація, конкретизація, модуляція; лексико-граматичні: нульова трансформація,

Список літератури:

1. Асташева Е. Потенціал телевізійного рекламного дискурсу. *Вісник МДПУ. Новосибірськ* : Видавництво Новосибірського Державного Педагогічного Університету, 2003. С. 656.
2. Бернадська Ю. Текст в рекламі : учеб. пособ. для ст-в вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. С. 288.
3. Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования [4-е изд.] Москва : Ком Книга, 2006. С. 144.
4. Дедюхин А. Модели организации вербальной и визуальной информации в тексте рекламы (на материале английских и русских текстов рекламы автомобилей) : дисс. на соискание ученой степени к. филол. н. : спец. 10.02.19 теория языка. Краснодар, 2006. С. 152.
5. Денисенко О. Реалізація перекладацьких трансформацій під час перекладу рекламних слоганів. 2012. № 11-12. С. 150.
6. Добросклонская Т. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. Москва: Флинта-Наука, 2008. С. 203.
7. Имшинецкая И. Креатив в рекламе. Москва : РИП-Холдинг, 2012. С. 172.
8. Кеворков В. Слоган: фундамент рекламной кампании. *Рекламные технологии* : [сб. научн. трудов]. 2000. № 5. С. 5–7.
9. Кохтев Н. Стилистика рекламы : [учеб.-метод. пособ. для студентов фак. и отд-ний журналистики гос. ун-тов]. Москва : Изд-во МГУ, 1991. С. 91.
10. Комиссаров В. Современное переводоведение. Москва : Изд-во «ЭТС», 2000. 424 (123) с.

11. Кутуза Н. Прийоми мовної гри як мнемонічні техніки та ай-стопери рекламного тексту. Рекламний та PR-дискурс: аспекти впливу : [зб. статей]. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. С. 107–114.
12. Михненко О. Про деякі лінгвістичні особливості рекламних текстів (на матеріалі зовнішньої реклами м. Дніпропетровська). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія «Філологічні науки (мовознавство)»* : 2 ч. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. 2012. № 105(2). С. 238–239.
13. Петрова Г. Прояв сугестивної функції метафори в рекламі. *Науковий блог НаУ «Острозька Академія»*. 2013. URL: <http://www.naub.oa.edu.ua/2013/proyav-suhestyvnoji-funksijimetafory-v-reklamii/42>
14. Ромат Є. Реклама. СПб. : Питер, 2001. 271 с.
15. Словник української мови (1970–1980) : в 11 т. / [за ред. І.К. Білодіда]. Київ : Наук. думка. Т. 10. 540 с.
16. Сучасний словник іншомовних слів [уклад. Нечволод Л.І.]. Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. 768 с.
17. Солошенко А. Комунікативно-прагматичні аспекти рекламного слогану в межах моделі рекламного впливу (на матеріалах американської побутової реклами) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови». 1990. 43 с.
18. Теркулова Д. Лингвостилистические и коммуникативно- прагматические особенности английского рекламного текста: автореферат дисс. на соискание учен. степени к. філол. н. : спец. 10.02.04 германские языки. 2004. 24 с.

References:

1. Astasheva E. (2003) Potensial televiziinoho reklamnoho dyskursu. *Visnyk MDPU*. Novosybirsk: Vydavnytstvo Novosybirskoho Derzhavnoho Pedahohichnoho Universytetu, 656.
2. Bernadska Yu. (2009) Tekst v reklame: ucheb. posob. dlia st-v vuzov. Moskva: YuNYTY-DANA, 288 p.
3. Halperyn Y. (2006) Tekst kak obekt lnhvystycheskoho yssledovanyia [4-e yzd.]. Moskva: Kom Knyha, 144.
4. Dediukhyn A. (2006) Modely orhanyzatsyy verbalnoi y vyzualnoi ynformatsyy v tekste reklamy (na materyale anhlyiskykh y ruskykh tekstov reklamy avtomobylei): dyss. na soyskanye uchenoi stepeny k. fyloл. n.: spets. 10.02.19 teoriya yazyka. Krasnodar, 152 p.
5. Denysenko O. (2012) Realizatsiia perekladatskykh transformatsii pid chas perekladu reklamnykh slohaniv, no. 11-12, 150 p.
6. Dobrosklonskaia T. (2008) Medyalnhvystyka: systemnyi podkhod k yzucheniyu yazyka SMY. Moska: Flynta-Nauka, 203 p.
7. Ymshynetskaia Y. (2012) Kreatyv v reklame. Moskva: RYP-Kholdynh, 172 p.
8. Kevorkov V. (2000) Slohan: fundament reklamnoi kampanyy. Reklamnye tekhnolohyy: [sb. nauchn. trudov], no. 5, pp. 5–7.

9. Kokhtev N. (1991) *Stylstyka reklamy: [ucheb.-metod. posob. dlia studentov fak. y otd.-nyi zhurnalystyky hos. un.-tov]*. Moskva: Yzd-vo MHU, 91 p.
10. Komyssarov V. (2000) *Sovremennoe perevodovedeniye*. Moskva: Yzd-vo «ETS», 424 (123) p.
11. Kutuza N. (2015) *Pryiomy movnoi hry yak mnemonichni tekhniky ta ai-stopery reklamnoho tekstu. Reklamnyi ta PR-dyskurs: aspekty vplyvu: [zb. statei]*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, pp. 107–114.
12. Mykhnenko O. (2012) *Pro deiaki linhvistychni osoblyvosti reklamnykh tekstiv (na materialy zovnishnoi reklamy m. Dnipropetrovska)*. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Seriya «Filolohichni nauky (movoznavstvo)»*: 2 ch. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, no. 105(2), pp. 238–239.
13. Petrova H. (2013) *Proyav suhestyvnoi funktsii metafory v reklamakh [Elektronnyi resurs]*. *Naukovyi blog NaU «Ostrozka Akademiia»*. Retrieved from: <http://www.naub.oa.edu.ua/2013/proyav-suhestyvnoji-funktsijimetafory-v-reklamakh/42>
14. Romat Ye. (2001) *Reklama*. SPb.: Pyter, 271 p.
15. *Slovnnyk ukrainskoi movy (1970–1980): v 11 t.* / [za red. I.K. Bilodida]. Kyiv: Nauk. Dumka, T. 10, 540 p.
16. *Suchasnyi slovnnyk inshomovnykh sliv (2007)* [uklad. Nechvolod L.I.]. Kharkiv: TORSINH PLIuS, 768 p.
17. Soloshenko A. (1990) *Komunikatyvno-prahmatychni aspekty reklamnoho slohanu v mezhakh modeli reklamnoho vplyvu (na materialakh amerykanskoi pobutovoi reklamy): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: spets. 10.02.04 «Hermanski movy»*. 43 p.
18. Terkulova D. (2004) *Lynhvostylstycheskye y kommunykatyvno-prahmatchyесkye osobennosti anhl'yiskoho reklamnoho teksta: avtoreferat dyss. na sotsyanskye uchen. stepeny k. fylol. n.: spets. 10.02.04 hermanskyye yazyky*. 24 p.

PROBLEMS AND PECULIARITIES OF TEACHING UKRAINIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Ivetta Martynova¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-17>

Abstract. The purpose of the paper is to summarize and present teaching Ukrainian as a foreign language in higher educational institutions of Ukraine. The main focus lies in the most modern methods of teaching Ukrainian for foreign students of different nationalities who attain higher education in Ukraine. The author reviewed the development of the concepts of emotional intelligence and modern approaches to the determination of the nature and forms of manifestation of empathy in individuals. Empathy is a principal social emotion; in its most general form it is defined as the individual's ability to react emotionally and to respond to other people's experiences. The author emphasizes the feasibility of accounting empathy as part of emotional intelligence, which is key to successful study of the Ukrainian language for foreigners. The value of socio-psychological training as a means to enhance students' empathy is proven. Emotional intelligence techniques for the formation and development of empathy culture are presented. The formation of students' emphatically culture promotes social and psychological training, thus enhancing competence in the field of communication and interpersonal skills to acquire. Socio-psychological training covers various methods, such as business and role-playing, discussions and more. It involves the acquisition of psychological and pedagogical knowledge in communication, effective communication skills, for example, to get in touch, listen, persuade others and to form attitudes necessary for successful communication, such as readiness to consider the problem from another point of view; development of abilities of self-examination, to understand other students, and correction system of relations with the outside world. Other techniques appropriate to apply during the stimulation of student culture are widely known such as self-disclosure, emotional response, personal contact (physical, visual,

¹ Senior Lecturer,
Kharkiv National University of Construction and Architecture, Ukraine

verbal, plastic, object-efficient) jokes, humor and others. The latter are very effective in removing emotional stress, eliminating aggressive or sad states of stress in relationships, and help enhance mental activity. Jokes activate distraction and relax empathy. The development of emotional intelligence in the student regulates that individual's abilities and traits that are responsible whether the impact of emotional phenomena will be constructive or destructive behavior for the student. Developing emotional intelligence is inextricably linked to the communicative approach to language learning. The teacher should provide comfortable and effective communication between students in class, using the methods above, techniques and creating a positive atmosphere that promotes cooperation and helps develop confidence in students. Holistic education must involve the unity of intellectual and emotional areas. Also, this work is devoted to the analysis of existing classifications of dialogues, consideration of advantages and disadvantages of some of their types, to the coverage of methods of extracurricular work with students, their detailed analysis, and identification of their pluses and minuses. The model of the use of more appropriate combinations of types of dialogues is presented in order to achieve the most productive result in language learning. A model of formation of foreign communicative competence is offered. The practice of the proposed methods should allow students to unleash their potential, break language barriers, expand vocabulary, improve pronunciation, and most importantly – increase self-confidence.

1. Introduction

Most countries around the world have come to the conclusion that it is necessary for the individual to speak not only their own native language, but also many others, which, in turn, will indicate his or her multicultural orientation. The interest of foreigners in the Ukrainian language, the desire and need to learn it in Ukraine and abroad – these are the realities of today.

The Ukrainian language becomes a means of business relations, the language of dialogue of cultures, and the language of specialty disciplines. All this necessitates the development of modern methods and techniques of teaching Ukrainian as a foreign language, detailed elaboration of theoretical aspects of teaching and their implementation in the practice of teaching Ukrainian as a foreign language.

Language should become a tool of communication that will allow you to penetrate into another culture, determine for yourself its characteristics and learn the type of behavior and adequate perception of representatives of another culture. Only in this way can future students become full participants in intercultural dialogue.

The relevance of the research topic is that the training of numerous groups of students, differing in mental characteristics, religious beliefs, differences in age and educational environment, requires the search for such teaching methods that would most fully realize the natural abilities of students, develop them and give them knowledge in the field of linguistics. The main principle in achieving such a pedagogical task is the problem of choosing methods of teaching Ukrainian as a foreign language and checking their effectiveness. Ukrainian is becoming the second mother tongue for certain students from Europe, North and South America, Asia, Africa – representatives of almost all continents, who come to Ukraine to study. In this regard, an urgent problem for researchers of this methodology to study and improve the basic methods of teaching Ukrainian as a foreign language.

Linguistic teachers are concerned about how to provide educational material to foreign students faster, more efficiently, more diversely and more interestingly. Teaching the Ukrainian language is not an easy task. That is why new methods, techniques and forms of teaching Ukrainian as a foreign language are constantly being developed. New concepts are being created. Scientists, teachers-practitioners of educational institutions of various profiles in Ukraine and abroad are actively working to solve these problems. Their experience, scientific and educational developments help today in resolving topical issues related to the teaching of the Ukrainian language in higher educational institutions of Ukraine.

An important prerequisite for a successful educational process is the development of clear methodological foundations, principles of teaching Ukrainian as a foreign language. Many articles are devoted to general issues of methodology and ways of mastering a foreign language, the content of education determine the different directions in teaching methods and learning strategies.

Summarizing the methods of teaching a language as a foreign language, B. Sokil, for example, described in more detail the most common of them – grammar-translation, audio-linguistic, communicative, and others. [10]. The

study of the peculiarities of teaching and learning foreign languages allowed I. Slesareva to identify the linguodidactic potential of the corpora of texts, including student, and the prospect of its use in teaching a foreign language [9].

General methodological approaches to the formation of language competence in foreign students are revealed in the aspect of studying vocabulary and grammar of the language. I. Protsyk characterizes the most important methods of presentation (semanticization) of new lexical material [8].

It is the real learning conditions that determine the attention of researchers (Plotnikova G., Yakunina N.) to the formation and development of skills and abilities in various types of speech activity (speaking, listening, reading, writing). The basic linguodidactic principles of teaching types of language activity are formulated, important practical moments are described, attention is focused on the role and functions of the teacher in the educational process [7].

Teaching Ukrainian as a foreign language is impossible without taking into account the promising achievements of modern language didactics, as well as the needs of the time.

Relevant are studies on the use of illustrative descriptors of European recommendations for language education, such as in the work of A. Nedashkivska, A. Antonov [6], I. Dovgy [4], describing the study of language at the level of modern technologies (problems, methods, tools for distance learning, also very important opportunities to use internet technologies to learn Ukrainian as a foreign language).

Mastering any language as a foreign language is effective when taking into account the national-specific features of a language system at different levels. These features are especially evident at the level of vocabulary and phraseology.

Ukrainian as a foreign language is one of the sections of scientific and practical spheres of pedagogical activity engaged in teaching natural languages – language didactics. Its purpose is to study the Ukrainian language to develop methods, techniques and descriptive technologies for the possibility of teaching Ukrainian to native speakers of foreign languages.

Teaching Ukrainian as a foreign language differs from specialists in teaching Ukrainian as a non-native language. Teaching Ukrainian as a non-native language usually means teaching the language in those regions of Ukraine where the native languages of the majority of the population are other languages, but not Ukrainian.

The subject area of Ukrainian as a foreign language is closely related to many related scientific disciplines such as general, applied, structural and comparative linguistics, psychology of activity and learning, culturology, linguoculturology, pedagogy, ethnopsychology, history of Ukraine and general history.

In general, language acquisition is a long, time-consuming, and most importantly, individual process. The curriculum of the Ukrainian language, like other foreign languages, includes in-depth study of phonetics, grammar, and lexical structure of the language, but still the development of practical skills gives way to theoretical study. The main principle is the functional principle of studying Ukrainian as a foreign language. It is necessary to teach foreign students not only to know the basics of a foreign language, but also to teach them to communicate in the language being studied with enthusiasm and curiosity, both in their professional subjects and in various everyday situations. Students must not only understand that the language is being studied, but also correctly construct their message in response, which will correspond to the culture of the interlocutor.

Therefore, along with the study of the phenomena of language, it is necessary to study the characteristics of the cultures of the participants in the dialogue, their characteristics, similarities and differences. The study of cultural traditions is an integral part of the process of learning a foreign language, which is also a learning of interpersonal communication. In the process of working in the classroom, foreign students must confirm and defend their point of view, use reasoning, learn to analyze the content and find ways of understanding in the process of dialogue in the language being studied. This expands the boundaries of learning, and allows you to optimize the process of communication between people.

When learning a foreign language, the individualization of the educational process should be carried out at all levels in the sense that its depth and form must be adapted to the capabilities of each foreign student. The desire to put into practice the principle of a differentiated approach to the student's personality, the desire of teachers to go beyond an outdated education system have led to the emergence of new methods of language teaching with non-traditional content.

In our opinion, active teaching methods will qualitatively change the level of knowledge and increase interest in the subject. There is a lot of

research by both domestic and foreign linguists on the basic methods of teaching foreign languages. They all have both positive and negative sides. We are close to the opinion of the American linguist Leonard Bloomfeld: “In the process of developing the theory and practice of teaching foreign languages, numerous attempts have been made to create the most rational methods of mastering foreign languages. Along with the development of the main methodological areas of teaching foreign languages, their modifications also developed. Modifications of one methodological direction are methods that are characterized by common or similar features of the main methodological direction» [1, p. 25].

It should be noted that only as a result of a combination of several methods we will be able to succeed. The use of certain methods of teaching Ukrainian as a foreign language depends on the specific material – phonetic, grammatical or lexical. The training of a large number of foreign students requires from teachers new approaches to the organization of teaching Ukrainian as a foreign language in higher educational institutions in order to develop language activity and skills of practical use of the language studied for professional purposes. The purpose of communication is to establish contact, persuasion of the interlocutor, which should be carried out in the form of conversation or dialogue. That is why the most priority direction of teaching material is lexical, and only then – grammatical and phonetic [4, p. 102]. Undoubtedly, the basis of such a lesson should be oral speech. It is observed from the first minutes of the lesson. In our opinion, learning grammar rules, memorizing words is only a means of mastering oral speech, as it is the best way to learn and consolidate any material.

Thus, the first method of teaching Ukrainian as a foreign language is a method of discussion (dialogue, conversation). Foreign students can ask and answer questions on local lore, social, everyday topics, be interested in the grammatical rules of the Ukrainian language. There should be a constant discussion of any concept, problem, topic, etc. Thus, there will be a better assimilation of educational material.

Traditional scheme: explanation of the teacher – notes of students – reproduction by students of the material given by the teacher by traditional methods (writing of grammatical models, «direct» memorization of words and constructions, and even whole texts, performance of a considerable quantity of written exercises, etc.) – all this will not be as effective for

understanding and using the Ukrainian language as a simple discussion, namely:

- Questions by the teacher to students on the topic of the lesson;
- Assimilation of new material (lexical, grammatical or phonetic) in the form of dialogues and monologues.
- Writing tasks should be accompanied by comments (for example: why this word is appropriate in this sentence, why this grammatical form, and not another, etc.) and error correction [3; 4, p. 108].

In our opinion, it does not make sense to constantly check written assignments (it is advisable to do this only during the final control exam of the level of knowledge of foreign students). Most students will not understand mistakes. And commenting and explaining both the teacher and the students themselves will be able to immediately identify weaknesses and strengths in their knowledge.

The pan-European recommendations on education note that the main educational goal is to prepare foreign students for life in a democratic society by introducing methods of teaching disciplines that stimulate the independence of thought, judgment, encourage responsible competence. In this regard, it seems to us quite appropriate to introduce the study of the discipline of the Ukrainian language as a foreign educational design technology.

Thus, the second method is the design method. With its help you can perform many tasks and more effectively succeed in learning Ukrainian as a foreign language.

You can work with foreign students on the following projects:

1) video; 2) interviews and questionnaires on various topics which are designed in the form of tables or presentations; 3) city tour (script creation, video recording of the tour, self-dubbing of the video); 4) project work directly related to the professional sphere of students' activity.

You can also develop a project «Book of rules of Ukrainian grammar». International students make cards in which they create a schematic representation of various grammatical constructions and rules. Then these cards are folded into appropriate envelopes, which are pasted into special notebooks or folders «books of rules of Ukrainian grammar.» Thus, according to the very idea of educational design technology, the role of the teacher is to promote the development of critical and creative thinking of students.

The third method is the listening method. In the method of teaching a foreign language, listening was considered a passive type of speech activity. Only thanks to the research of American scientists J. Asher and S. Krashen, whose ideas formed the basis of popular modern methods of learning foreign languages (*comprehension before reproduction*), listening has become an active type of speech activity. The process of developing listening skills involves the following three programs:

1. Listening when introducing new material, when the sound reproductions of new language elements are formed especially intensively. In this program much attention is paid not only to the understanding of the audio, but also the conscious perception of phonetic and acoustic features of these language units.

2. Listening as an element of dialogic speech. This program is basic in terms of developing speaking skills and is actually due to the need – without listening there is no communication.

3. Listening as a special type of exercise, i.e. as a special program. It is about listening to the language of a teacher or speaker, which includes both dialogues of different people and monologue units (stories, reading stories, etc.).

The act of listening is based on the educational and language situation [11, p. 16]. Its subject is the content of the listening text, and the communicative task expresses the purpose of listening. These are the key components that define communication. Listening, like any other language act, is preceded by awareness and acceptance of the need for it. Thus, using the method of listening, the teacher not only teaches students to perceive language by ear, but also develops students' language.

The fourth method is the role-play method. Role-play is an active method of learning, a means of developing students' communication skills. Role-play is closely connected with the interests of foreign students, it is a means of emotional interest of students, motivation of their educational activities.

Role-playing games are an active method of teaching practical knowledge of a foreign language, helping to overcome students' language barriers, significantly increasing the amount of language practice of foreign students. In other words, it is learning in the process of discussion. Today there are many different types and forms of role-playing games in foreign language classes. Especially the method of role-playing helps in the study

of new lexical topics. For example, you can use the role-playing game «the interview», where students take on the role of employer and employee.

2. Emotional intelligence in learning the Ukrainian language

One of the most important tasks of learning Ukrainian as a foreign language is to educate a person who is able and willing to take part in intercultural communication, successfully pass socialization and establish harmonious relations with the environment. In Ukrainian language classes, it is possible to model different communicative situations, which allow foreign students to practice certain patterns of behavior in different speech situations.

Many scholars in the field of linguodidactics believe that the connection of the emotional sphere of the student during the study of language contributes to its more successful acquisition and, in turn, affects the formation of the student's personality. Modern experts are trying to develop a comprehensive approach to teaching a foreign language, including Ukrainian as a foreign language, using components of emotional intelligence, such as empathy. And emotional intelligence is an important component of successful communication and can develop only during communication, which is modeled in Ukrainian language classes.

The purpose of the monograph is to try to substantiate the expediency of taking into account empathy as a component of emotional intelligence in teaching Ukrainian as a foreign language. The task of our study: to consider the development of ideas about empathy and modern approaches to determining the nature, forms of empathy, to determine the role of empathy in the development of student personality, to justify the importance of socio-psychological training as a means of increasing student empathy.

Traditionally, in art, literature and everyday life, the humanization of human relations is associated with compassion, the ability to understand another person and to absorb his problems and joys. In psychology, these most important abilities are summarized by the concept of «empathy».

Empathy is a leading social emotion and is most generally defined as the ability of an individual to react emotionally, to respond to other people's experiences. Empathy involves the subjective perception of another person, penetration into his inner world, understanding of his experiences, thoughts and feelings. The concept of «empathy» as a psychological phenomenon

is borrowed by scientific psychology from the philosophy of the early twentieth century. At that time, in the philosophical sciences such as ethics and aesthetics, this term was the identical equivalent of «sympathy.»

Empathy as a communicative property of the student's personality contributes to the solution of various issues and opens new opportunities for a more effective influence on the person's personality in communication. It is one of the regulators of the relationship between students and teachers, is manifested in the desire to provide assistance, support to other students, promotes the development of humanistic values of the student's personality.

Analysis of research and publications: The theoretical basis of our research is the work of such scientists as T.P. Gavrilova, V.V. Polyakova, S.I. Samigin, T.G. Nikulenko, S.A. Sushchenko and others. The concept of empathy was introduced into psychology by Thatcher in 1903. Modern researchers interpret it as an emotional phenomenon, and as a process of understanding, and as «entering» another person, in his thoughts and complicity in his experiences. In other concepts (V.M. Banshchikov, V.Y. Zavyalov, U.P. Korolenko) empathy is seen as a comprehension of the inner life of man, not accompanied by experiences, i.e. as an intellectual process or understanding. However, psychologists Diamond and Bronfenbrenner, who studied empathy as understanding, showed the connection of this process with the emotional characteristics of the individual. In their interpretation, empathy is social sensitivity, or social insight, i.e., the ability of an individual to recognize the thoughts and feelings of another person.

The difference in the interpretation of empathy as a cognitive and emotional phenomenon is largely due to the fact that both the process of understanding and empathy are related to both those and other aspects of cognition. Both of these processes are not only different ways of knowing the inner world of man, but also have different structures and functions in behavior. If understanding is a process of intellectual analysis of another person's behavior, then empathy is a process of emotional participation in other people's experiences.

Empathy is present in all types of interpersonal communication. It is the foundation of the socio-psychological environment in which empathy is born, developed and manifested. Empathy in students promotes more effective mutual knowledge and, in particular, knowledge of states and experiences, it enriches their own emotional experience, develops personality and its

value system, performs protective functions, if, for example, the experience threatens the mental balance of the student. An empathetic person recognizes, perceives and approves the uniqueness and self-worth of the «I» of another person. Empathy provides an opportunity for self-disclosure and support. Students with a high degree of empathy have such traits as openness in communication, softness, tolerance, friendliness, sociability, emotionality, and students with a low degree of empathy show isolation, hostility, aggression, criticism of the shortcomings of others. The system of attitude of an empathetic student to another student encompasses a sincere interest in him, understanding the significance and value of his personality, and does not allow alienation and indifference to the experiences of others.

The formation of empathic culture of students is facilitated by socio-psychological training, which allows for increased competence in the field of communication and acquiring of interpersonal communication skills. Socio-psychological training covers various methods, such as business and role-playing games, discussions, etc. It involves the acquisition of psychological and pedagogical knowledge in communication, effective communication skills, such as getting in touch, listening, persuading, etc., as well as the formation of guidelines necessary for successful communication, such as willingness to consider the problem from another angle; development of abilities for self-analysis, the understanding of other students and correction of the system of relations with the surrounding world.

The business game is based on a problem situation, which should, with a high degree of reality, mimic the specific conditions and dynamics of actions that ensure the inclusion of participants in a particular situation and their mastery of professional roles. The main features of the educational business game are modeling the process of the teacher and students in terms of the problem and the distribution of roles between the participants of the game. Within the game, dialogic communication develops, which contributes to the formation of empathy as a personal, professionally significant quality of the student.

3. The role of dialogue in foreign language teaching

Dialogue as a complex and multifaceted linguistic phenomenon has been of interest to linguists since the beginning of the twentieth century, as it is a concrete embodiment of language in its specific means, a form of human speech activity and, in a broad sense, a form of language existence.

Our attention to dialogue is due to the practical need to create materials for compiling a collection of dialogues in the Ukrainian language for foreign students. It is also important to determine the principles of construction of the collection, the location of dialogues and to take into account the peculiarities of dialogic communication.

Scientists [1; 2; 5] offer different classifications of dialogues taking into account various factors. In recent years, researchers of dialogic speech have focused mainly on the functional-communicative description of dialogue, i.e. analyze dialogic speech from the standpoint of interaction of communicators. Differentiation of dialogues depending on their semantics allowed researchers to distinguish such types of dialogues as informative and evaluative [21; 22]. The scientific literature considers [21; 22; 23] four main types of dialogues: 1) associative conversation (dialogue-conversation), the purpose of which is the exchange of thoughts, feelings, maintaining a conversation on the basis of related topics. The rules of this method of dialogic communication provide for the avoidance of repetition, time limitation of remarks and equality of communicative instructions of speakers; 2) dialogue-solution of the problem is characterized by continuity of the topic, equal interest of partners in making a joint decision, careful design of statements and the possibility of repetition and clarification; 3) dialogue-questioning, during which the roles are quite clearly divided into the one who asks and the one who answers; it is possible to evade the answer, use a counter-question, discuss the question, but detailed, inadequate answers, as well as repeated answers are prohibited; 4) dialogue-clarification of misunderstanding (similar to dialogue-solution of the problem due to the presence of purpose, careful design of statements and similar to dialogue-questioning through the use of questions and answers).

Situationally conditioned learning of dialogic speech during classroom classes with foreign students, in the conditions of direct communication is the main means of achieving the goal, i.e. the formation of communicative competence. The use of artistic texts, drawings and photographs makes the lexical material clear and facilitates its assimilation. In our opinion, it is necessary to form in a foreign student (both a future philologist and a non-philologist) the ability to conduct the main types of dialogue: dialogue-questioning, dialogue-conversation and dialogue-discussion.

The simplest in structure is dialogue-questioning, as it consists of logically consistent questions and answers. If it is professionally oriented, it is characterized by the presence of a single specific topic. This type of dialogue on a domestic topic is not characterized by such thematic unity. The answers to the questions can vary from concise to detailed. Dialogue questioning teaches the foreign student how to ask questions, clarify information from the interlocutor, to express doubts (uncertainty, satisfaction) and to be understood.

In the dialogue-conversation speech occurs at a slow pace, characterized by detailed remarks. During the conversation, some of the remarks of an individual participant may take the form of a short monologue (for example, a short monologue-description, monologue-story and monologue-reasoning). During the dialogue-conversation the ability to start a dialogue should be formed, using the appropriate initiative cue, the ability to respond quickly to the interlocutor's cue, using cue with different communicative functions, the ability to maintain a conversation, adding to the cue-response initiative; the ability to stimulate the interlocutor to speak, expressing their interest through remarks of evaluative or descriptive nature. This can be done by working in pairs of small or large groups.

The ability to conduct a dialogue-discussion in this specialty allows for creation of conditions of creative tension, the result of which is the oral expression of each student. Upon completion of the dialogue-discussion course, students should be able to argue their point of view using emotional and modal expressions; formulate conclusions; politely disagree with the opponent's opinion and offer your vision of the problem.

Regarding the structure of dialogue: the elementary material of the form of speech communication is the cycle, created, via meaning, by two interconnected basic parts of speech which act as communicators. The dialogue cycle is mostly related to a specific topic. Within one cycle, each of the communicators can say not one, but several elements (this is a complex dialogue cycle). Dialogic speech is characterized by peculiar temporal dynamics: it is characterized by a small gap between the cues of communicators. In direct live communication, the timeliness of the reaction is an important condition for the psychological comfort of communication partners.

There are different ways to teach dialogue. For example, there are deductive and inductive ways of teaching dialogue. The deductive way

involves starting to learn the dialogue by listening to the sample. Then this sample is read by students. During the reading the intonation is fixed, then the dialogue is played out by roles and memorized. The inductive method involves the way of mastering the elements of dialogue, and then – the formation of skills and abilities to build it independently on the basis of educational and speech situations.

The technology of teaching dialogue contains the following stages: 1) presentation of the sample not for the purpose of learning, but for the purpose of imitation; 2) training in dialogue planning; 3) learning to deploy the content of the dialogue in accordance with the communicative purpose; 4) combining cues by purpose, function, modality. Memorization leads to leaning only clichéd dialog components related to address, greetings, etiquette. An important methodological task during the training of dialogue is not so much mastering the speech reaction to the supporting cue, as the ability to initiate a dialogue based on the situation and it changes. Mastering the dialogue takes place with the help of both language (preparatory, training) and with the help of communicative-speech exercises. Exercises of language nature can be imitation (without transformation of the sample, with a slight modification of the sample), modification of expressions (substitution, expansion, reduction, etc.), synonymous and antonymous substitutions, combining and grouping words, sentences; building a dialogue by analogy and exercises that contain questions and answers. Dialogue plays an active role in the development of oral skills. In dialogues, students can use a large number of newly learned terms, phrases, to bring their use to automatism. The specificity of the dialogue is that this form involves a fairly rapid change in the actions and reactions of people interacting with each other.

Researchers note such features of dialogue as rapid exchange of information, during which each component there is a cue, although the structure of the cue may not be connected. The feature of the dialogue that determines its grammatical structure is situationality, i.e. all participants know the subject conversation and its content. The situationality of the dialogue implies the possibility of incomplete expression. In part, replicas can be dropped or added without losing content.

Dialogic language is characterized by the active use of nonverbal components of communication (facial expressions, gestures, pauses, intonation). The strength, intonation, and timbre of speech also play a

significant role in fostering the perception and understanding of dialogue. The behavior of another communicator (the listener) has a certain significance during the dialogue. The first communicator perceives the facial expressions of another, feeling its influence on his speech process. Dialogue is also characterized by a kind of time dynamic: the remarks have a small gap between each other, so timeliness of reaction is very important and serves as an important condition for the psychological comfort of partners involved in the communication. Researchers of dialogue [2] distinguish its different types, the main types of which are: 1) dialogue of equal partners on the question-answer model; 2) relay race, sequence of statements determined by communicators; 3) inclusion in the dialogue of memories of previous dialogues; 4) dialogue takes place in a certain scenario aimed at achieving a certain goal; 5) dialogue is built by revealing mainly interpersonal relationships, emotions, the will of communicators and conflict resolution in various fields.

Dialogic communication as a method covers various emotional and intellectual techniques that contribute to the formation and development of empathic culture of the individual, such as identification, cognitive interpretation, summary, «mirror» and more. Identification is to transport yourself into the situation, the position, of another person. It helps to understand the inner state, intentions, motives and feelings of another person. Cognitive interpretation involves assisting the interlocutor in explaining those aspects of the situation that he or she cannot comprehend or explain. Summarizing allows you to connect fragments of the conversation, to give them meaningful unity. This technique gives confidence in the accuracy of perception of the interlocutor's message and helps the student to understand how well he managed to convey his opinion.

Reception «mirror» is to repeat the last phrase with a change of word order. This technique helps the interlocutor to comprehend his own statement and aims to establish mutual understanding. Repetition of the last words of the interlocutor is a kind of reception «mirror», which is called «moon». It performs the function of clarifying the statement and does not involve the continuation and development of the student's opinion. When interacting with a student, you should refer to him more often, calling his name, i.e., use the technique of «Proper name», which does not always cause a student's sense of satisfaction. Encouragement and reassurance are ways to confirm

that the teacher is willing to accept the student's thoughts and feelings no matter what they are («Yes, I understand your condition», «Keep going, keep going. It's interesting», «Nice to hear»). These reactions reduce the student's tension, which arises from the fear of being misunderstood or rejected. It is also necessary to use clarifying questions aimed at clarifying the views, opinions, perceptions of the student. These questions do not evaluate the student, they help to make his statements more accurate and understandable, as well as encourage further statements. Among other techniques that should be used to stimulate the development of emphatic culture of the student, there are such as self-disclosure, emotional response, jokes, humor and others. The latter are quite effective in relieving emotional stress, eliminating a sad or aggressive state, emphasize friendliness in relationships, promote the activation of mental activity. The joke activates, distracts, relaxes, gives birth to empathy.

4. Conclusions

Experience shows that there is no one ideal method for learning Ukrainian as a foreign language. In practice, in the process of teaching Ukrainian as a foreign language, most methods are combined and used. The new vision of education aims to create a motivational environment for students in the process of learning Ukrainian as a foreign language. Therefore, today, teachers need to constantly improve their knowledge of foreign language teaching methods, implement the latest educational concepts in their teaching practice and keep up with the times. It is the use of innovative technologies of teaching foreign languages that allows you to create the right atmosphere in the classroom, helps to awaken the creative abilities of students, develops their thinking and forms in them the skills necessary for modern society. At the same time, the paradigm of learning is changing, and more attention is paid to the formation of skills and abilities to independently acquire knowledge in terms of research activities.

Dialogue deserves more attention from the authors of textbooks, textbooks on the Ukrainian language for foreign students, as well as teachers who directly create conditions for learning communication. This form should be used more actively for language learning. It is useful to present dialogues at the beginning and end of the lesson in order to consolidate the oral lexical and grammatical material, the development of students' speech

skills. Dialogue should also be introduced into educational texts. Dialogue is an effective means of eliminating shortcomings in the teaching of oral speech, such as unsatisfactory level of oral speech communication, lack of dynamics of complication of the lexical and grammatical aspect of speech and non-progressive development of students' speech skills.

The approach to the student's emotional abilities as a certain competence that can be developed allows us to talk about such a phenomenon as emotional competence, and the ability to empathically include it in people's experiences is one of the components of the empirical model of the concept of emotional competence.

It is also necessary to develop the student's emotional intelligence – individual abilities and traits that are responsible for the extent to which the impact of emotional phenomena will be constructive or destructive to student behavior. The development of emotional intelligence is inextricably linked with the communicative approach in language learning. The teacher must ensure comfortable and effective communication between students in the classroom, applying the above methods, techniques and creating a positive atmosphere that promotes cooperation and helps to develop confidence in students. Holistic education should provide for the unity of the intellectual and emotional spheres. The proposed comments on dialogic speech can provide an opportunity to properly organize the training of students of dialogic speech, necessary for direct communication on household and educational topics, and for professional communication.

The raised problem requires the continuation of theoretical research, in particular the development of a comprehensive approach to the study of Ukrainian as a foreign language using all components of emotional intelligence. The use of innovative technologies in teaching strengthens the connection between subjects, promotes the creation of new integrated courses and the establishment of links with international educational standards.

References:

1. Bloomfield L. (1967) *Kratkoe posobie po prakticheskomu izucheniyu inostrannykh yazykov. Metody obucheniya inostrannomu yazyku za granitsey* [A short guide to the practical study of foreign languages. Methods of teaching foreign languages abroad]. Moscow. (in Russian)
2. Buzalskaya E.V., Lyubimova N.A. (2014) *Posobie po razvitiyu tvorcheskikh umeniy pis'ma i govoreniya u inostrannykh studentov* [Handbook for the develop-

ment of creative writing and speaking skills in foreign students]. Moscow: Zlatoust. (in Russian)

3. Byakovskaya N. (2014) Rol' situatsionnykh uprazhneniy v prepodavanii inostrannykh yazykov [Role situational exercises in teaching foreign languages]. Moscow. (in Russian)

4. Dovgy I. (2015) Metody prepodavaniya yazyka kak inostrannogo [Methods of teaching a language as a foreign language]. Moscow: KAR. (in Russian)

5. Kapinova E. (2012) Neverbal'nye sredstva v delovom obshchenii i obuchenii [Nonverbal means in business communication and learning]. Moscow: LAP Lambert Academic Publishing. (in Russian)

6. Nedashkivskaya A., Antonov A. (2014) Vuzovskaya metodika prepodavaniya lingvisticheskikh distsiplin: Uchebnyy posobnik [University methods of teaching linguistic disciplines: Tutorial]. Moscow: Flint Science. (in Russian)

7. Plotnikova G.M. (2011) Lingvometodicheskie osnovy obucheniya slovoobrazovaniyu [Linguistic and methodological bases of word formation teaching]. Moscow: Librokom. (in Russian)

8. Protsyk I. (2006) Yazyk i kul'tura v filologicheskom vuze. Aktual'nye problemy izucheniya i prepodavaniya [Language and culture in philological university. Current issues of study and teaching]. Moscow: Filomatis. (in Russian)

9. Slesareva I.P. (2010) Problemy opisaniya i prepodavaniya leksiki [Problems of describing and teaching vocabulary]. Moscow: Librokom. (in Russian)

10. Sokil B. (2012) Khrestomatiya po metodike prepodavaniya yazyka kak inostrannogo [A textbook on methods of teaching a language as a foreign language]. Moscow: Courses. (in Russian)

11. Fedotova N.L. (2013) Metodika prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo [Methods of teaching Russian as a foreign language]. Moscow: Zlatoust. (in Russian)

12. Yakunina N. (2012) Resursy Interneta pri obuchenii chteniyu inostrannykh studentov [Internet resources in teaching reading to foreign students]. Moscow. (in Russian)

13. Basova A.G. (2012) Ponyatie empatii v otechestvennoy i zarubezhnoy psikhologii [The concept of empathy in domestic and foreign psychology]. *Young Scientist*, no. 8, pp. 254–256.

14. Ilyin E.P. (2011) Motivatsiya i motivy [Motivation and motives]. Petersburg: Peter. (in Russian)

15. Kaigorodov B.V. (2012) Formirovaniya ponimaniya drugogo cheloveka v protsesse professional'nogo stanovleniya psikhologov [Formation of understanding of another person in the process of professional development of psychologists]. *Vector of Science of Togliatti State University. Series: Pedagogy, psychology*, no. 12, pp. 128–131.

16. Makarova I.A. (2013) Inklyuzivnoe obrazovanie, tolerantnost', empatiya: granitsy peresetseniya. Aktual'nye zadachi pedagogiki [Inclusive education, tolerance, empathy: boundaries of intersection. Actual tasks of pedagogy]. *Chyta: Young scientist*, pp. 129–132.

17. Sutura Y.V. (2008) Empatiya kak professional'no znachimaya sposobnost' individuuma [Empathy as a professionally significant personality trait]. *Bulletin of Buryat State University*, no. 5, pp. 108–113.

18. Demyanenko M. (1976) *Osnovy obshchey metodiki izucheniya inostrannykh yazykov* [Fundamentals of general methods of learning foreign languages]. Kyiv: Higher school. (in Russian)

19. Turchinova G.V. (2005) Obuchenie monologicheskomu i dialogicheskomu govoreniiu studentov pedagogicheskikh professional'no-lingvisticheskikh spetsial'nostey [Teaching monologue and dialogic speech to students of pedagogical professional-linguistic specialties]. *Foreign languages*, no. 2, pp. 43–47.

20. Drozdova I.P. (2010) Kriterii podbora tekstov dlya obucheniya professional'nomu govoreniiu studentov nefilologicheskogo profilya v VNZ [Criteria for selecting texts for teaching professional speech to students of non-philological profile in higher education]. *Teaching languages in higher educational institutions at the present stage. Cross-curricular links*, no. 16, pp. 69–76.

21. Valyusinskaya Z.V. (1979) Voprosy izucheniya dialoga v rabotakh sovetskikh lingvistov. Sintaksis teksta [Questions of studying dialogue in the works of Soviet linguists. Syntax of the text]. *USSR Academy of Sciences. Institute of Russian Language*, pp. 299–313.

22. Mashbits E.I., Andrievskaya V.V., Komissarova E.Y. (1989) *Dyalogh v obuchajushhej sisteme* [Dialogue in the training system]. Kyiv: Higher school. Main Publishing House. (in Russian)

23. Skalkin V.L. (1981) *Osnovy obucheniya ustnoy inoyazychnoy rechi* [Fundamentals of teaching oral foreign language speech]. Moscow: Russkij yazyk. (in Russian)

24. Suchych S.A. (1994) Metodologiya i metody issledovaniya dialoga. [Methodology and methods of dialogue research]. *Dialogue through the eyes of a linguist*. Krasnodar, pp. 39–47.

25. Turchinova G.V. (2005) Obuchenie monologicheskomu i dialogicheskomu govoreniiu studentov pedagogicheskikh professional'no-lingvisticheskikh spetsial'nostey [Teaching monologue and dialogic speech to students of pedagogical professional-linguistic specialties]. *Foreign languages*, no. 2, pp. 43–47.

TURKISH TRANSLATIONS OF SHAKESPEARE'S WORKS: LITERARY INTEGRATION

Iryna Prushkovska¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-18>

Abstract. The article is devoted to the analysis of the functioning of Turkish translations of Shakespeare's poetry and dramaturgy, the formation of a holistic picture of the stages of discovery of Shakespeare by the Turks. The aim of the study is to identify and present the main points related to the transfer of Shakespeare's word into Turkish culture through translations from European languages. The proposed study is focused on translation aspects, as translation has become the first link in the dialogue between English and Turkish literature during the contact and interaction of Turkish literature with the Western, the processes of familiarization of the Shakespeare with the Turks, the perception and reproduction of Shakespeare's creativity on Turkish soil. In this study we used such methods as the cultural-historical method, which focuses on the translation of Shakespeare's works in relation to the cultural-historical development of Turkish society; a comparative method aimed at comparing the original sonnets and dramas of Shakespeare with translations into Turkish; receptive-aesthetic method, focused on focusing on how the pictorial and expressive artistic means of Shakespeare's works in Turkish translations are projected on the recipient (reader), convey to him the author's idea. Particular attention is focused on the translation analysis of some sonnets and dramas. Working with factual material revealed the basic prerequisites for entry into the Turkish literature of Shakespeare's works (Divan literature, the period of reforms), made it possible to characterize the first stage of translation studies – namely, the translation of Shakespeare through the prism of the French language, and accordingly the translation from the French language. As a result, we conclude that no artistic translation, especially poetic one, can be definitive, since there are always unrealized reserves of the original hidden in the

¹ Doctor of Philology, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Foreign Languages,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

multifacetedness of its associative relations. And each translation is only a certain link, the voicing of voices in the process of functioning of the artistic image. This can be explained by the considerable number of translations in Turkish of both the poetic and dramatic works of Shakespeare from the second half of the 19th century to the present. Also the great potential of the Turkish youth in the translation field has been revealed, which is certainly facilitated by the popularity of English and literature in higher education institutions.

1. Introduction

Turkish literature is a distinctive phenomenon that was formed under the influence of different cultures and traditions (Arab-Persian, Western, and Turkish). Each of the penetrations into the Turkish literature of certain elements led to changes in the structure and form of the literature. Such changes were undoubtedly positive and also had negative consequences in some moments. However, if we analyse the situation in general, most innovations in Turkish literature have diversified it, formed new forms, images, and literary trends. Given the particularities of Turkish culture as Eastern, the persistence of certain traditions, the domination of non-Western Muslim religions in some places slowed down the process of interaction with different cultures, but the process was still inevitable.

Talking about the domination in the Turkish literature of Shakespeare's word, we should touch on the main points, namely: contact and interaction of Turkish literature with the Western, the processes of familiarization of the Shakespeare with the Turks, the perception and reproduction of Shakespeare's creativity on Turkish soil. The proposed study will focus on translation aspects, as translation has become the first link in the dialogue between English and Turkish literature.

2. Historical prerequisites for Western Turkish literary contacts

More than five centuries in the Turkish culture dominated Arab-Persian influence (up to the beginning of the nineteenth century), which significantly affected the subject, form, content of literary works of Turkish authors. At a time when the sun of the Renaissance was shining over Europe, Turkish literature developed in the Ottoman realm of Eastern customs and traditions. It was the Middle Ages, the time frames of which

differ from those of Europe. At that time, Turkish literature can be roughly divided into the literature of the early Middle Ages (Rumi, Yunus Emre, Gülshegri, Sheikh) and the literature of the late Middle Ages (Nepi, Nabi, Sheikh Galib). The second half of the eighteenth century – beginning of the XIX century can be considered a pre-Renaissance era.

For the Ottoman Empire of the XIII century was a tragic period, a period of Tatar-Mongol invasion, fire, death, suffering. But history knows a great deal of evidence that its most tragic periods reveal the highest creative potential in person. In trials, the spirit is tempered, reaching a level of spirituality that is not subject to the forces of worldly evil. An example of such high spirituality and unwavering faith is the work of Rumi (1207–1273) [6, p. 11]. The poets of the early Middle Ages (13th-16th centuries) were the main propagators of Sufi thought. The poetry of Sufi theorists has become a major tool in the pursuit of philosophical-religious, moral-ethical and artistic-aesthetic goals. They were able to solve the most difficult questions of their time in their poetry. If there have been differences between poetry and philosophy for centuries, then Sufism has moved them into a single line. For centuries, literature has been the basis for prosperity and domination through the flow of Tasawwuf.

The XVII century in the Ottoman Empire signs of both economic and political decline became noticeable. Although this did not apply to culture and literature. The main tendency in the literature was its nationalization, appeal to the vernacular, purely Turkish vocabulary, Turkish adverbs and sayings, and less interest in Iranian literature. “A prominent feature of Turkish writing of this era, and in particular of the poetry of the Divan, is the growing echo of the ideology of urban culture, which has led to the expansion of the public sphere of literature” [5, p. 7]. New genres, themes, characters, and new styling are emerging, with Indian poetry becoming the hallmark of sofa poetry. Indian style was admired by almost all poets of the seventeenth century.

In the early eighteenth century, during the reign of Sultan Ahmet III (1703–1730), the Ottoman Empire showed great interest in Europe, European literature. However, the interest itself was not backed up by the possibility of familiarizing the public with examples of European literature. Therefore, the XVIII century in the Ottoman state is characterized as an example of the turning point, and is a vivid presentation of the best works

of recent poets of Divan literature (Sheikh Galib, Nedim), the end of the era of domination of Divan literature, the conditional boundary between classical Turkish literature. It is worth noting that in the XVIII century. The desire of the Turkish literary elite to make changes to the classic, annoying literary forms over the centuries, is felt, and the work of Sheikh Galib is a vivid confirmation of this. He began writing in Indian style to add new content to the literature of the Divan and to leave behind those traditions that had long been bored [10, p. 27]. Galib's language is heavier than that written by Turkish poets in the eighteenth century, because it had all the peculiarities of Indian style. The language of Galib's poetry is first and foremost subtle and witty. He found words of subtle, deep meaning, comprehending each word and its place in the beyt. Like all Indian-style poets, he made extensive use of foreign words, especially Persian. He has a notable preference for words with abstract meanings that are easily combined with words with specific meanings. Hasan Gusrev Hathemi believes that Galib opposed his method to established traditions, reached the perfection of his works, going beyond the style of Divan literature [9, p. 47]. By the way, the most prominent features of Indian-style poetry are the sophistication and sophistication of the metaphor and the freshness of comparison [5, p. 56]. During the heyday of Indian-style poetry, many new words and phrases emerge, the word is filled with profound content, becomes laconic and aphoristic. Considering these characteristics of Indian style, it can be safely stated that if during the life of Galib the Ottomans had already started translating from Western languages, then Galib could be one of Shakespeare's best translators.

The reforms of Sultan Selim III, and later Mahmud II (rule 1808–1839), had a significant impact on the politics, economy, culture, and education of the Ottoman state. Until the reform period, the main focus of education was the *medrese*, where they studied the basics of Islam, Arabic and Persian, Divan literature. Along with the reform, new areas of education have emerged – ordinary in our understanding of schools that have brought up a new generation of Turkish youth with new views on culture and literature. Reforms were one of the root causes of the emergence in Turkish classical literature, the traditional theatre of Western elements, which subsequently contributed to the emergence of new literary genres, radically changed the structure of classical national drama.

The influence of Western tendencies became significant at the beginning of the 19th century in the Tanzimat era (the era of Ottoman reform). The connection of the Ottoman Empire with Europe, first France, took place even before the reforms of 1839 by Suleiman Agha and Yirmisekiz Celebi Megmet Effendi. Signed between France and the Ottoman state in 1740, the so-called «capitulation» document for a long time was the basis of privileges for France: the French were given the right and freedom to trade in the territory of the Ottoman state under the full protection of the Sultan, the French consuls had judicial power, there were no restrictions on religious and cultural plans.

For the first time in the classical Turkish literature, western elements began to appear due to the study of French by the Turks and the emergence of translations of works by Western artists, mainly from French. Perspective of visiting France by representatives of the Turkish literary elite for the purpose of learning the language and getting acquainted with the French culture (Ibrahim Shinashi, Namik Kemal); institutions have all contributed to the rapid «entry» of French cultural tradition into Turkish literature, as well as to European cultural heritage through French sources. A further stage in the «entry» of French culture into Turkish was the numerous translations into Turkish of works by French authors (Hugo, Zola, Maupassant, Goncourt brothers, Stendhal, Balzac), and in 1832 a union of translators was established in Istanbul. Above all, documents on military affairs, scientific works on medicine, and later (since 1859) works of art of the Enlightenment, Romanticism, Realism were translated by Turkish writers at that time. An important role in the promotion of French culture was played by the literary magazine *Servet-i Funun* (1891–1944), around which such poets and writers like Tevfik Fikret, Nazim Nabizade, Hussein Rahmi Gyurpinar united. This is an important fact, because, as will be discussed later, it is French that will for a long time become the main link between Shakespeare's works and their translations into Turkish. Such new genres for Turkish literature as novel, drama attracted the attention of writers of that time. From the second half of the nineteenth century, when numerous reforms and changes in the Ottoman state literally broke the window into the European cultural space, Turkish literature began to catch up with those literary trends that had long taken place in Europe. At that time, theatrical troupes from different European countries were increasingly coming to the largest cities of the Ottoman Empire.

In 1840, the first theatre was opened in Istanbul, where plays, mainly translated from French and English, were staged. According to the Turkish scientist A. H. Tanpinar, it was in 1842 that the beginning of dramaturgy in the European sense could be called [20, p. 155]. It was the appearance of the Turkish author's drama and the opening of the theatres that contributed to the Turks' discovery of Shakespeare's work primarily through translations. For by that time, even if there were some translation efforts and presentations to the Turks of Western European works, there would probably have been a cultural rejection due to the lack of relevant literary genres. Because by the nineteenth century. The Turkish culture was dominated by folk drama, traditional folk theatre («Ortaoyunu», «Karagoyoz», «Kukla Oyunu», performances of medakhs). As already mentioned, the Turkish reader and viewer first became acquainted with the French literature, the French theatre. Moliere's works had a great influence on the formation of a western-style Turkish comedy in the second half of the nineteenth century. The works of the French comedian have become the basis of comedies of the European variety not only in the Ottoman state, but also in many Islamic countries: Azerbaijan (Mirza Feth-Ali Akhundzade), Iran (Habib Isfahani, Muhammad Hassan Khan), Lebanon (Marqun el-Marun el-Ahran). (Jakub Ibn Rufail Sanua) [7, p. 51]. After exploring Moliere's works, the Turks discover Shakespeare, Shakespeare in French interpretation.

3. Translational interpretations of Shakespeare's poetic work

Speaking about the translation into Turkish of poetic works by Shakespeare, there are two important stages: 1) translations from French (translation through translation) and 2) translations from English (direct translation of the original). As noted earlier, with the emergence of the opportunity to discover the Western world of culture, the Turkish intelligence very actively introduced the works of French, English, German, Slavic authors, using existing sources of French, because it was French that became the first and the only Western foreign language that the Turks have learned for a while. That is why more than a century ago, Shakespeare's works were presented in Turkish through French translations. Speaking of poetic translation into Turkish by Western authors, and in particular Shakespeare's poetry, along with the linguistic aspect, was a peculiarity of the Turkish verse system, which was not adapted to the exact reproduction of poetry

by Western artists. After all, as is well known, the complexity of translation of poems, a form of poetic speech, the basis of which is metric, rhythmic, rhyming, is generally recognized. Most poets and translators from different countries have expressed the view that poetic translation is «the most difficult and ungrateful of all kinds of literature». It is argued that a poetic translation must adhere to the requirements of three correspondences. The first is equilinearity, that is, correspond to stanzas and lines. The second is the equimetry – the observance of the system of alternation of stressed and unstressed groups of warehouses. The third is equirhythmicity, the observance of the rhythm of the poem. Rhythm is a wavy change in the ways in which the poem is organized. This includes changing metric, rhyme, number of lines in a stanza, and more.

At the time of the Europeanisation of Turkish literature, Turkish poets continued to actively use the system of quantitative rotation of the *aruz*, based on the alternation of long and short syllables and closely linked to the Arabic version and features of the Arabic language. Such a system of verse made it impossible for the poetic translation of Western poetic works. Turkish poets, in order to overcome the existing problem, decide to renew the poetic size of the *hedge*, which was previously used mainly in folk literature and was unacceptable in Divan literature. However, there were some limitations here for translation, as the size of the hedge also had some specificity (the same number of syllables and each line of poetic work). And only in the early twentieth century in Turkish poetry influenced by Western trends appeared *free verse*, which resorted to both Turkish poets for writing their own works and translators of works of Western artists, in order to acquaint Turks with world literary work, being forced to ignore the rules of translation. It is known that in the vast world of Shakespeare's work, his poems and sonnets occupy a separate area. They are, as it were, an autonomous province with their laws and customs, which in many respects differ from those that are inherent in drama [1, p. 216]. Shakespeare's compositionally poetic works obey the strict laws of architecture. In them we find the exact balance of proportions, sonnets – a miracle of strict and clear architectonics. Shakespeare's rhythmic mastery is manifested in how he managed to give a variety of sound to the stiff and constant stanza of the sonnet [1, p. 220]. Given above, it becomes clear how difficult it was for the Turks to convey in their language all the features of Shakespeare's poetry.

Thus, the first presentation to the Turkish translation of Shakespeare's poetry took place in 1884 (dramatic works of Shakespeare were translated several years earlier). Expert of French language Hüsni Osman has published a collection of 132 Shakespeare sonnets, translating them into Turkish from French prose by V. Hugo. 1887-1888 Mehmet Nadir translated 41 Shakespeare sonnets (14, 24, 27, 28, 38, 43-44, 46-47, 56, 63, 75, 78, 79, 81, 83, 84, 91-93, 95-96, 106, 109-114, 132, 138-142, 15, 147-150, 154) in a genre of poetry in prose with elements of the poetic traditions of literature of the Divan and published in the literary newspaper «Tarik» [8, p. 106]. In doing a thorough study of the sonnet translations by Mehmet Nadir, Inji Enginyun notes that overall the impressions of the translation are as positive as possible, and the translator adheres to the basic rules of verbal test transmission, while maintaining the cultural aspect of the original language. The only thing that I. Enginyun pays special attention to is the frequent use of the word-synonym, which is characteristic of the Turkish language as a whole (to use alongside the word-synonyms of Arabic origin and purely Turkish): *beauty's form – hüsn ü cemel, draw – tasvir ve tersim, pain – mihen ü meşakk, love – aşk ve alaka* [8, p. 106].

In addition, in 1888 Mehmet Nadir published in the «Tarik» newspaper a part of «Venus and Adonis», «The Rape of Lucrece» and a full translation of «The Lover's Complaint». Muallim Naci (1850–1895) also translated 8 Shakespeare sonnets (9, 27, 43, 44, 63, 91, 104, 105) and published in the newspapers «Tercüman-ı Hakikat» and «Berk» [8, p. 115]. However, as I. Enginyun notes, the Turkish version of Shakespeare's sonnets is burdened with additional phrases, words that distance the translation from the original [8, p. 116]. It should be noted that both Mehmet Nadir and Muallim Naci translated not from the original, but from the French translation by Victor Hugo. Turkish poet, translator, connoisseur of Greek and Latin, European history and art Can Yücel (1926–1999) translated some of Shakespeare's sonnets and several plays. Known for his widespread use in his own poetry of vernacular, jargon, Can Yücel used it in the poetic translations. Despite many criticisms towards his translations, he continues to advocate a free interpretation of translations, considering it the right of his own vision of a work, the desire to get European literature as close as possible to Turkish realities. His peculiar approach to translation had his adherents (Zeynep Oral, Talat Sait Halman); his original translation of Shakespeare's 66 sonnet

inspired the musicians of Ezginin Günlüğü Hüsnü Arkan to a musical interpretation of the sonnet:

66.Sone

*Vazgeçtim bu dünyadan tek ölüm paklar beni,
Değmez bu yangın yeri, avuç açmaya değmez.
Değil mi ki çiğnenmiş inancın en seçkini,
Değil mi ki yoksullar mutluluktan habersiz,
Değil mi ki ayaklar altında insan onuru,
O kız oğlan kız erdem dağlara kaldırılmış,
Ezilmiş, hor görülmüş el emeği, göz nuru,
Ödlekler geçmiş başa, derken mertlik bozulmuş,
Değil mi ki korkudan dili bağlı sanatın,
Değil mi ki çılginlık sahip çıkmış düzene,
Doğruya doğru derken eğriye çıkmış adın,
Değil mi ki kötüler kadı olmuş Yemen 'e,
Vazgeçtim bu dünyadan, dünyamdan geçtim ama,
Seni yalnız komak var, o koyuyor adama.*

It is known that when translating the forms of poems from one language to another, translator cannot violate the forms and laws of that language [2, p. 141], it is impossible to extend or shorten a poem without changing its tone, even if the number of images is preserved. Both conciseness and amorphousness of the image are foreseen by design, and each extra or lost line changes the measure of its intensity. However, the translation practice assumes that in some cases the translator has the right to leave the holistic image of the poet and accordingly change one or another line, the word [2, p. 51]. Analyzing Yücel's translation from the point of view of conformity of the original is not easy, because it is not known exactly what he took as the basis – the original or translations from French. The only thing that can be noted with certainty are the replicas, which most likely are not the result of inaccuracies of translation, but rather a feature of the style of Jan Yücel, mentioned above. Yes, the first lines are translated from Turkish as «I give up my life – only death will cleanse me», «Do not deserve this place of fire open with the prayer of my palms», the fourth: «And that the poor have not heard anything about riches», the penultimate where Shakespeare is about good and evil – «Bad people are judges in Yemen». Whether free translations of such great artists as Shakespeare have the right to exist of this type is open and,

more likely, with a positive answer, since they exist not only in Turkish but also in many others. However, one should be as careful as possible with the perception and use of such translations, understanding and not forgetting the subjective interpretation, the distance from the original. It is not acceptable, of course, to introduce such a type of translation into media resources with a cover of «naturalness», as, for example, the journalist of the famous Turkish newspaper Sabah (January 20, 2014) H. B. Kahraman, analysing the democratic situation in to the country: «The source of democracy is virtue, and the source of virtue is the judge, because, as Shakespeare said, ‘Bad people are judges in Yemen.’» [11].

It is worth noting that the intensification of teaching English in Turkey since 1956 (Anatolian Lyceum) contributed to the emergence of new translations of English literature, made from the original non-French translations. 1964 A well-known Turkish literary researcher, poet, writer, member of the poetry committee of America, Talat Sait Halman translated from the original and published 40 Shakespeare sonnets in one book. Given the accuracy of information on the reference of Talat Sait Halman to the original, we give his version of the translation of the 66 sonnets, which, compared with the translation of Jan Yücel, is the most consistent with the original, although it has certain features, losses, which is difficult to avoid in poetic translation.

66. Sone

*Bıktım artık dünyadan, bari ölüp kurtulsam:
Bakın, gönlü ganiler sokakta dileniyor.
İşte kırtıpillerde bir süs, bir giyim kuşam,
İşte en temiz inanç kalleşçe çiğneniyor,
İşte utanmazlıkla post kapmış yaldızlı şan,
İşte zorla satmışlar kızıoğlankız namusu,
İşte gadre uğradı dört başı mamur olan,
İşte kuvvet kör-topal, devrilmiş boyu bosu,
İşte zorba, sanatın ağzına tıkaç tıkmış.
İşte hüküm sürüyor çılgınlık bilgiçlikle,
İşte en saf gerçeğin adı saflığa çıkmış,
İşte kötü bey olmuş, iyi kötüye köle;
Bıktım artık dünyadan, ben kalıcı değilim,
Gel gör ki ölüp gitsen yalnız kalır sevgilim. (Talat Sait Halman)*

The English form of the sonnet consists of three quatrains and a final couplet (verse) (a total of 14 lines). Accepted rhyme order: abab cdcd efef gg. This system is simpler than the Italian Petrarch scheme. Since Shakespeare used it, it was called Shakespearean. The first quatrain should contain an exposition, that is, an exposition of the topic, and the very first line should immediately introduce the reader to the topic of the poem. In the second quatrain, the theme is further developed, sometimes on the basis of opposition. The three verses give a solution to the topic, a summary, a conclusion from the author's thoughts. Shakespeare follows the usual pattern: the first quatrain contains an exposition of the topic, the second – its development, the third – leads to a dénouement, and the final couplet in an aphoristic laconic form expresses the result. When examining Shakespeare's Sonnets, it is necessary first to accurately imagine the requirements of the composition to which the poet had to subordinate his imagination. And in order to appreciate this art, one must learn to see how he was able to subordinate this rigid scheme to his plan, idea [1, p. 302]. Translated by Talat Sait Halman demonstrates translation skills: the Turkish version also has 14 lines, the rhyming order, as in the English sonnet (kurtulsam / dinleniyor / kuşam / çiğneniyor; şan / namusu / olan / bosu), is preserved.

By the way, Halman's excellent knowledge of English and culture, literary talent helped him become one of the first to translate not only English literature from the original, but also works by Turkish authors into English.

1979 the first complete collection of translations of all Shakespeare's sonnets by Bülent Bozkurt and Saadet Bozkurt was published in Turkey [18], however, as Özcan Bünyamin notes, the translations do not fully convey the style and manner of Shakespeare, since they are translated freely [14]. Despite this, Bülent Bozkurt's translations are extremely popular with Turkish readers, as evidenced by the almost annual reprintings of his translations (Remzi Publishing House).

Today, the tendency towards the presentation of Shakespeare's poetry to the Turkish reader is positive: the number of translators is increasing, and the translation options are varied accordingly. Most of the translators, compared to previous periods, are philologists. This can be explained by the fact that the faculties of American culture and philology, American and English philology are quite popular in Turkey in both public and private

higher education institutions. Thus, the universities of Bilkent (Ankara), Hacettepe (since 1982), Bahçeşehir – BAU (since 2006), Ege University (Izmir) (since 1992 one of the eleven parts of the Faculty of Literature), Ankara University (Department of American Literature since 1957), Dokuz Eylül University (Izmir) (since 1992 – teaching English), Kadir Khas University (since 1997), Istanbul University (since 1982), Khalich University (1999) creates favourable conditions for young people to master English, intensive study of which takes place during the first two years of study, mastering translation techniques and acquiring knowledge of English literature.

To confirm, in Turkey nowadays appear new translations of Shakespeare, new names during 2010–2020: Hasan İlhan (Sonnets, 2010), Ezgi Ovat (2014 Sonnets) [18]. Yeşim Mısırcı, translator, graduate of the Faculty of Philology of Istanbul University (Sonnets, 2014) [19]. In 2020, a collective work of Turkish translators of “Shakespeare’s Sonnets” under the editorship of Ajda Baştan, a scholar, translator and expert in English literature, was on sale [17]. Among contemporary scholars of Shakespeare’s work is the poet Edibe Toğaç (1988), who in 2012 published in the literary blog her own translations of 72 Shakespeare sonnets [21].

4. Turkish-language dramatic translations as a tool for cultural development of Shakespeare’s world

For the first time Shakespeare’s work was presented in Turkish by the translation of the dramatic work *Othello* (1876) by Hasan Bedreddin Manastrılı and Mehmet Rifat (translated from the French language), almost in sync with the appearance of the Ukrainian translation of the mentioned work by P. Kulish (1880). However, as noted by a leading researcher of Shakespeare’s creativity in Turkey, İnji Enginyun, it is likely that the above translation was not made on the basis of the original, but on a rework of one of the writers of the time. The first translations of Shakespeare from the English original were made by Hasan Sırrı (*The Merchant of Venice* in 1884, *The comedy of Errors* 1887). The young translator, while adhering to the original, added the translator’s notes to explain to the Turkish reader certain cultural features of the text [8, p. 43]. The translator himself remarked that, despite having a good command of the English language due to the specifics of Shakespeare’s style, he sometimes needed to refer to French translations of the work to

clarify certain points. Some translation tricks that Hasan Sırrı resorted to at the time were interesting and justified. In most Shakespearean replicas with the word Jew he replaced the name of the hero – Shylock, probably in order to bypass possible conflicting moments [8, p. 45]. After all, Hasan Sırrı himself occupied the position of a civil servant at the time of the translation and, given the national diversity of the Ottoman state at that time, his decision to «avoid sharp corners» was correct. Reading the translation of Hasan Sırrı, it is also interesting to observe its accuracy in relation to the Turkish cultural heritage. For example, in such lines from the «Merchant of Venice» as:

By this scimitar
That slew the Sophy, and a Persian prince
That won three fields of *Sultan Solyman!*...
And pluck commiseration of his state
From brassy bosoms and rough hearts of flint,
From stubborn *Turks*, and Tartars never train'd
To offices of tender courtesy... [8, p. 46].

Hasan Sırrı completely omits Turkish realities without replacing them in other words. Modern translators periodically resort to similar techniques. For example, during his work on Pavel Zagrebelny's Turkish translation of Roxolana, Omer Dermendzhi, a scholar and expert in Ukrainian literature, personally took permission from the author to change certain parts of the text, especially those that mention Sultan Suleiman in a negative sense. As we can see, for more than a hundred years the national spirit of the Turkish nation has not diminished, the Turkish people continue to preserve historical memory without allowing it to interfere with even literary works. At the end of the nineteenth century, there were several more translations of Shakespeare's plays by Mehmet Nadir (in 1881 he translated (presumably from the French) part of the play Othello; in 1888 – part of the play Romeo and Juliet). A small pause in the translations of Shakespeare's dramas (until 1923) was conditioned by historical events in the Ottoman state (a coup d'état that brought about a reduction in the oppression of the intelligentsia, censorship, and the formation of national consciousness). At the same time, the revitalization of the theatre unions, the emergence of the Daryulbedai Educational Institution (Istanbul Local Theatre), which taught theatre art and staged plays for a wide range of audiences, facilitated the development of European literary traditions on a Turkish cultural basis.

Referring again to I. Enginyun's research, we learn about the great interest in Shakespeare's work (after 1923) with the work of translators, writers, and poets at that time (345). Only in the thirty years (from 1927 to 1957) the Turkish version of most of Shakespeare's works have been published, translated by more than fifteen translators (Kamuran Şerif, Mehmet Şükrü, Mustafa Işıksal, Nurettin Sevin, Orhan Burian, Avni Givda, Saffet Korkut, Haldun Derin, Hamit Dereli, Yusuf Mardin).

Of great interest is the fact of active translation activities by Turkish women in the first half of the twentieth century (Seniha Bedri Göknil «King Lear» (1937, 1941, 1967) – translation from German; Seniha Sami Morali – expert in English, French, «Coriolanus», «Antony and Cleopatra», «Richard III»; Belkıs Boyar «Henry VIII» (1947), expert in English literature, literary critic, scholar Berna Moran «Richard III» (1947), which confirms their high level knowledge and knowledge of foreign languages at that time. One of the most prominent writers of the Turkish Republic was and remains Halide Edip Adıvar, who was one of the first in the time of the republic to translate Shakespeare's works into Turkish. As the Dean of the Department of English Philology, she and her colleagues Vahit Turhan and Mina Urgan formed a translation group (directly from English) [8, p. 346]. The result is a translation of four Shakespeare plays from 1941 to 1949 («Hamlet», «As you like it», «Coriolanus», «Antony and Cleopatra»). The continued interest of the Turks in Shakespeare's works is confirmed by the following translations of his plays: 1959 – Adli Moran «Romeo and Juliet», İrfan Şahinbaş «King Lear, 1960 – Orhan Burian «Macbeth», 1965 – Züleyha Yılmaz «King Lear».

At the end of the 1960s, the famous Turkish playwright Turan Oflazoğlu became actively involved in the translation of dramatic works. He is one of the few contemporary playwrights in Turkey whose work is dominated by historical drama, where the sultans of the Ottoman Empire are the protagonists. The playwright declares his understanding of the genre specificity of historical drama: «You can create interesting plays without drawing on historical events. But, in my opinion, to create a play based on modern events that are still developing and it is not clear what the result will be, it is more like the desire to eat quail that is still flying in the sky. Historical events are one common reality for the whole of society. Yes, this reality is authoritarian, because it is unchanged” [12, p. 13]. Historicism,

in his opinion, is morally supportive of modern society: «If the play's hero was able to withstand all the troubles that lay on his shoulders – I will also be able to, if he found a way out of desperation – I will also, he was also a man like me» [12, p. 12]. Together with Vahit Turhan, Turan Oflazoğlu translated «Othello» (1965), later Turan Oflazoğlu translated «Romeo and Juliet» (1968), and «The Winter's Tale» (1979).

In the 1970s, Mina Urgan, a well-known Turkish scholar of Shakespeare, and Sabahattin Eyübo Trolu translated «Troilus and Cressida». Sabahattin Eyüboğlu also translated and published independently from 1962 to 1967 «Macbeth», «Timon of Athens», «Hamlet», «Julius Caesar», «Antony and Cleopatra». Another well-known scholar of creativity in Shakespeare, scholar, teacher of the University of Hadgetepe, Bülent Bozkurt translated much of Shakespeare's works (sonnets 1979, 1994, plays) into Turkish [8, p. 350].

In the 80s of the twentieth century one of the active translators of Shakespeare was a scholar, literary researcher Özdemir Nutku, who with his translations filled the gaps in the presentation of Shakespeare's work to the Turks: «The two noble kinsmen» became the last play that has not been translated before but now it has been introduced by Nutku [13, p. 440].

In the 80–90's of the twentieth century Turkish literature and dramaturgy in particular have experienced a «thematic» crisis caused by political and economic problems. Censorship, repression, bans have spread not only to the political sphere but also to the cultural sphere. Complex political conditions have displaced dramatic works that have raised important social issues, and the country's government has released actors and theatre directors. On the stages of the theatres, plays by foreign authors, such as V. Shakespeare (King Lear, Hamlet), K. Goldoni (Servant of the Two Gentlemen), M. Gogol (Examiner), E. Ionesco («The King Dies») became more active. Accordingly, new translations of foreign works began to appear. From 1992 to 2000 more than ten translations of Shakespeare's plays were published (Professor, Doctor of Philology, Connoisseur of English and Literature Engin Uzmen, Ali H. Neyzi, Engin Uzmen, Belma Yazıcıoğlu, Tolga Sağlam, Avni Givda) [13, p. 440].

As noted earlier, the interest of the Turkish youth in English and literature, and the presence in almost every higher education institution of Turkey of the speciality «English language and literature» contributed to the emergence of new translations of Shakespeare by specialist philologists.

From 2002 to 2008, new translations were published in Turkey: «Macbeth» (Cangül Arda), Otello (Orhan Akıcı), A Midsummer Night's Dream (Can Doğan), Hamlet (Ümmühan Yapar), King Lear (Fatma Çolak), Henry VI. (Hamit Çalışkan), Coriolanus (Semih Kavak). The most productive in the 21st century from the point of view of Shakespeare's dramatic translations is 2009-2010: eighteen plays, presented in translation by 15 translators. These figures cannot but rejoice [13, p. 440]. This is an indication that Turkish youth is actively developing and expanding its cultural horizons, and that despite the large number of translations that were made before the 21st century, the process of grinding, the desire to improve translation options continues to the present, which is natural when it comes to translating works of art.

2011–2013 are not inferior to the number of translations of Shakespeare dramas – 29 plays performed by eight translators (Sibel Hüseyinca, Özgür Berkaya, Safiye Gül Avcı, Sabri Gürses, Şefika Dönmez, Yeşim Mısırcı, Can Doğan, İhsan Toprak).

Interestingly, with the emergence of such numerous new names and variants of translation, the translations of Hamdi Çalışkan and Özdemir Nutku continue to be reissued during 2010-2015. The work of Tuna D. And Kuleli M. presents a analysis of «The comedy of errors» in translations by Bülent Bozkurt (1993) and Özdemir Nutku (2010). According to the authors, Özdemir Nutku considered the Turkish version of the translation of the play title not very correct, in his opinion, the token did not fully reflect the essence of the play, arguing that in Shakespeare's time errors had a meaningful fallacy, which should be transmitted in Turkish like *yanılgi*. However, because of the large number of translations available in the Turkish language of this play by Shakespeare with the name *Yanlışıklar Komedyası*, he did not dare to make any significant changes to his translation [22, p. 199]. The overall analysis of both translations revealed no significant inconsistencies, the translators coped with the task and the special attention was paid to the peculiarities and subtleties of the translators intertextual, cultural aspects (with footnotes, translators' explanations). Some inaccuracies are highlighted, such as replacing neutral tokens with emotionally coloured ones (SYR. Dromio; As from a bear a man would run for life, So fly I from her that would be my wife – İnsan can havliyle nasıl kaçarsa ayıdan, Öyle kaçırım ben de peşimdeki o karıdan: The word wife is translated by a rough spoken version), however, individual inaccuracies do

not prevent both translations from being evaluated as positive. The artistic value of these translations is manifested not only in the fact that in the system of cultural relations they almost completely replace the original, but also in the fact that the limits of its perception are much wider than the translator can, when working on his text. The translators successfully coped with the task, which was to convey the ideological and emotional orientation of the original by specifying its artistic originality, which makes the work accessible and open, capable of influencing.

The provisions of the concept of O. Potebna about the secrets of the perception of a work are: receptive reading of artistic texts is «the ultimate goal of any literary work that is related to its intellectual realization in each particular consciousness» [3, p. 3]. «The descendants often value the work not for the qualities for which it was loved by contemporaries» [3, p. 19]. A literary work changes its meaning throughout its existence in a historical context, somewhat losing from the realities of its time due to the fact that these realities cease to be clear to descendants [3, p. 18]. Perhaps this can be explained by the fact that since 2015 and until today, Turkish youth continues to actively participate in translation studios, earlier translations of Shakespeare's plays are also in great demand (2015 p. Aksu Büyükkaltı *The Tempest*, Macbet: 2016 p. A *Midsummer Night's Dream*, 2015 Nesrin Kazankaya *Measure for Measure*).

5. Conclusions

The presented material demonstrates the process of entry of Shakespeare's works into Turkish literature through translation studios of the Turkish intelligentsia, stages and forms of translation process in the territory of the Ottoman state and the Turkish Republic, peculiarities of the functioning of Turkish translations of Shakespeare's poetry and dramaturgy. Analysing the existing material from translation studios, we conclude that no artistic translation, especially poetic one, can be definitive, since there are always unrealized reserves of the original hidden in the multifacetedness of its associative relations. And each translation is only a certain link, the voicing of voices in the process of functioning of the artistic image. This can be explained by the considerable number of translations in Turkish of both the poetic and dramatic works of Shakespeare from the second half of the 19th century to the present.

The two-stage formation of Turkish-language variants of Shakespeare's poetry imprinted on the correct reading of Shakespeare; the French-language translations gave a Turkish reader some idea of the essence of Shakespeare's words, but did not reflect his works in composition. But the existence of the first stage in the translation works confirms the great desire of the Turks to reach the European literary space, the desire to learn a new, original one. The Turkish state's course on Europeanization, the popularization of foreign language learning, in particular French and English, the opening of the theatres contributed most to the translation activities in Turkey. The emergence of new translation specialists, connoisseurs of English culture, literature and especially language contributed to the discovery of the true Shakespeare by the Turks.

The best of the literary works that are experiencing their time – remain the spiritual heritage of a socially different audience, they have something to say to the next generation of readers, whose social and aesthetic preferences and landmarks are, of course, already different. The extinction and even increasing interest of the Turks in Shakespeare's creativity from the beginning of his acquaintance with her and to this day proves once again the masterpiece of Shakespeare's word.

References:

1. Anykst A. A. (1963). *Tvorchestvo Shekspyra* [Shakespeare's literary works]. Moskva: Khudozhestvennaja lyteratura. (in Russian)
2. Ghajnicharu O.I. (1990). *Poezija i mystectvo perekladu* [Poetry and the art of translation]. Kyiv: Dnipro. (in Ukrainian)
3. Potebnja A. A. (1976). *Estetyka i poetyka* [Aesthetics and poetics]. Moskva: Yskusstvo. (in Russian)
4. Prushkovsjka I.V. (2008). «Krasa i Ljubov» *Shejkha Ghaliba (do problemy indijskoghho stylju u tureckij literaturi)*: [Monoghracija] [«Beauty and Love» by Sheikh Galib (on the problem of Indian style in Turkish literature): [Monograph]. Kyiv: Chetverta khvylja. (in Ukrainian)
5. Khalymonenko Gh.I. (2002). *Istorija tureckoji literatury (16–18 st.)* [History of Turkish literature (16–18 centuries)]. Kyiv: Kyivskij u-t. (in Ukrainian)
6. Chytky U.K. (1995). *V poyskakh skrytogho smysla. Sufijskij putj ljubvy. Dukhovnoe uchenye Rummy: Per. s angh* [In search of hidden meaning. Sufi way of love. Spiritual teaching of Rumi: Per. from English]. Moskva: Ladomyr. (in Russian)
7. And M. *Türkiye'de Moliere* [Moliere in Turkey] // *Tiyatro araştırma dergisi*. Sayı 5, pp. 51–64. Retrieved from://dergipark.ulakbim.gov.tr/tad/article/view/500006995 (accessed 01 April 2021).

8. Enginün İ. (2008). *Türkçede Shakespeare [Shakespeare in Turkish]*. İstanbul: Dergah yayınları.
9. Hatemi H.H. (1995). Şeyh Galib devri bilim ve kültür çevresi [Science and culture environment of Sheikh Galib era] // *Şeyh Galib kitabı*. İstanbul: Kültür İşleri Daire Bakanlığı, pp. 45–50.
10. İpekten H. (2005). *Şeyh Galib. Hayatı, sanatı, eserleri* [The life and literary works of Sheikh Galib]. Ankara: Akçağ.
11. Kahraman H.B. (2014). Değil mi kötüler kadı olmuş Yemen'e [Did not the bad people turn to Yemen?]. *Sabah gazetesi*. 20 Ocak 2014. Retrieved from: <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/kahraman/2014/01/20/degil-mi-ki-kotuler-kadi-olmus-yemene> (accessed 01 April 2021).
12. Kırıcı M. A. (2003). *Turan Oflazoğlu'nun tiyatrolarında oyun kişisi olarak Osmanlı padişahlar* [Ottoman sultans as actors in Turan Oflazoglu's theaters]. Samsun: Deniz kültür yayınları.
13. Öncü M.T. (2017). *Türkçe çeviriler bibliyografyası. Dünya edebiyatından çeviriler* [Turkish translations bibliography. Translations from world literature]. İstanbul: Hiperlink eğitim kitabevi.
14. Özcan B. (2018). Şiir alanında zirve noktası: William Shakespeare soneleri [High point in the field of poetry: William Shakespeare sonnets] / Bünyamin Özcan // *Sanatkaravani dergisi*. 04 Aralık Retrieved from: <https://sanatkaravani.com/william-shakespeare-soneleri/> (accessed 01 April 2021).
15. Shakespeare (2015). *Soneler* [Sonets]. Çev. Bülent-Saadet Bozkurt. İstanbul: Remzi kitabevi.
16. Shakespeare (2019). *Soneler* [Sonets]. Çev. Talat Sait Halman, İstanbul: Cem yayınevi.
17. *Shakespeare'in Soneleri* (2020) [Sonets]. Editör Ajda Baştan. Kolektif. Ankara: Gülnar yayınları.
18. *Soneler ve Şiirler* (2014) [Sonets and poems]. William Shakespeare. Çeviri Ezgi Ovat. Ankara: İtalik yayınevi.
19. *Soneler: William Shakespeare* [Sonets]. Editör B.C. Coşkun (2014). Çevirmen Yeşim Mısırcı. İstanbul: Parola yayınları.
20. Tanpınar A.H. (2011). *19. asır Türk edebiyatı tarihi* [The history of Turkish literature in 19th century]. İstanbul: Dergah yayınları.
21. Toğaç E. (2014). *Shakespeare. Soneler* [Sonets]. Retrieved from: <http://sayfamdakalancumleler.blogspot.com/2012/04/william-shakespeare-tum-soneleri.html> (accessed 01 April 2021).
22. Tuna D., Kuleli M. (2017). *Çeviri gösterebilimi çerçevesinde yazınsal çeviri için bir metin çözümleme ve karşılaştırma modeli* [A text analysis and comparison model for literary translation within the framework of translation semiotics]. Konya: Eğitim yayınevi.

TERMS AS UNITS OF TRANSLATION

Yuliia Sydorenko¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-077-3-19>

Abstract. The purpose of the paper is to determine the features of the translation of technical terms from English into Ukrainian. A term is a word or phrase that expresses a clearly defined concept in a particular field of science, technology, art, socio-political life, and so on. Scientific and technical terminology is a wide layer of vocabulary that develops intensively and actively interacts with other layers of the vocabulary of the language, primarily with common vocabulary. Unlike commonly used words, terms are usually unambiguous, they are not characterized by expression. Some terms have lost a purely special character and are widely used in various parts of speech, while others retain a narrowly specialized use. Peculiarities of terms, as well as their translation into Ukrainian were studied by such linguists as G. Bezhenar, I. Beloded, I. Volkova, M. Volodina, B. Golovin, V. Danylenko, A. Dyakov, T. Kiyak, R. Korobin, D. Lotte, A. Naumenko, O. OGuy, E. Pirikov and others.

Terms, as specific lexical units of language, are characterized by such features as accuracy, unambiguity, systematicity, objectivity and motivation.

Translation of complex terms consists of two main procedures – analytical and synthetic. An important role in the translation of phrases is played by the analytical stage – the translation of its individual components. And for this it is necessary to correctly define the components of a complex term, because they can be not only words but also phrases that are part of a complex term.

The main means of translating terms-phrases are descriptive method, transcription and tracing. The most difficult to translate are terms that have different meanings not only in different fields of science and technology, but even in one field.

The main problem of translation of terms and terms-phrases is their ambiguity not only among different branches of science, but also within

¹ Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Theory and Practice of Translation, Petro Mohyla Black Sea National University, Ukraine

the technical field itself. Terms are units of language and professional knowledge that ensure the effectiveness of intercultural communication. For this reason, the greatest practical significance in the translation of scientific and technical texts is the equivalent translation of terminology. Differences in the lexical structure and morphosyntactic structure of terms have objective linguistic reasons: English terms, the structure of which includes a substantive defining component (noun or noun group), cannot be translated into Ukrainian without differences in morphosyntactic structure due to differences in the grammatical structure of languages.

1. Introduction

In recent years, due to informational explosion, the expansion of political, economic and scientific ties of Ukraine with other countries, the flow of new English-language information is growing rapidly. We learn about the achievements of science, technology and economics, news of culture and politics in the world through English-language publications, radio, television, the Internet. Therefore, it is not surprising that the interest of linguists, as well as specialists in various fields of science and technology to the problems of English terminology is constantly growing. This is due to the ever-increasing flow of English-language information from a variety of fields of knowledge, as well as the processes of international integration and communication. An important feature of the current stage of scientific and technological progress is the mutual penetration of special terminology from one field to another, as well as more active use of special terms in texts that are addressed not only to specialists but also to a wide range of readers. Thus, the problem of translating scientific and technical terms into Ukrainian is very relevant.

The relevance of the study is due to the need to ensure accurate and adequate translation of technical documentation. It should be noted that the features of terminological units, as well as their translation into Ukrainian have been studied by many linguists, among them G. Bezhenar, I. Beloded, I. Volkova, M. Volodina, B. Golovin, V. Danylenko, A. Dyakov, T. Kiyak, R. Korobin, D. Lotte, A. Naumenko, O. Ogui, E. Pirikov, and others. But at the same time, many issues related to the terminology of individual industries, as well as the problem of compiling special dictionaries remain unresolved. The works of these scientists served as a theoretical basis for this

work. The main Ukrainian and English terminologies were identified and certain translation methods were analyzed. However, technical terminology is a class of lexical items, which is constantly updated due to the rapid development of scientific and technological progress and the development of new technologies. Very often, traditional methods of translation are unsuitable for the transfer of modern terms. Scholars also considered the grammatical and stylistic features of scientific texts, which determine the choice of ways of their translation.

In addition, when translating technical terminology, it is necessary to take into account such a phenomenon as the asymmetry of lexical and semantic systems of two different languages – Ukrainian and English, which leads to hypero-hyponymic connections between units of source language and translation language. Unfortunately, this aspect has not been given enough attention to in the translation of technical terms in modern translation studies.

2. Informational explosion

Information explosion is a sharp increase in the amount of information that a person must perceive, store and use in the course of his work, it is a consequence of the scientific and technological revolution (STR) [3].

Technological culture is the fourth universal culture. It determines the worldview and self-understanding of modern man. At the same time, universal cultures are understood as systems of principles characteristic of a certain epoch and certain levels of development of scientific knowledge and technical means.

At the present stage, STR has grown into a technological revolution. Instead of the traditional for the machine industry, a qualitatively new technological method of production is being created – a fundamentally different set of methods for making useful things. In other words, STR generates «high technology» that provides a much higher level of efficiency.

Modern technologies and their objects are very complex, which determines their high scientific and information capacity, the impossibility of their formation and development without a solid scientific base, without scientific and informational search. These technologies are usually based on the latest advances in basic sciences and interact with them. They often present science with complex problems that can be solved only on the basis

of the integration of a number of natural, mathematical, technical and social sciences. During their formation, new connections are established between science and technology.

Today, in the first place in this series came purely pragmatic considerations. On the one hand, such problems as the rapid growth of the world's population, the reduction of population growth and aging in industrialized regions, the depletion of natural resources, and environmental pollution have become more acute than ever and have become global in nature. On the other hand, there are certain preconditions for solving many global problems on the basis of scientific and technological progress, their accelerated implementation in the economy [3].

The observed interest has a clear economic component. Difficulties of industrial development, intensification of competition in the world market, limited available financial opportunities force to look for optimum ways of allocation of resources. And for this you need to clearly imagine the picture of the future. Otherwise, there is a greater danger that the effort expended will not bring the desired results. Below are the results of two forecasts prepared and published relatively recently by American and Japanese experts. They give a general idea of the main directions of scientific and technological development before the beginning of the third millennium and their possible economic consequences.

Technological breakthroughs are bright and significant events, they play a crucial role in accelerating scientific and technological progress, but there is another way, no less, and sometimes more effective, which is to combine this technology with some other [8].

The combination of technologies is an integral element of historical development, which is incomparably more common than technological breakthroughs, a complex intertwining of technologies with its topology and hierarchy of elements is born, and any change in any node of this system, in principle, causes a wave of perturbation throughout the network.

Combinations of technologies dominate in the practice of STP over technological breakthroughs not because the former require less intellectual effort – and in this area there are their witty, extremely ingenious solutions. Success is ensured by an economic mechanism: when making a breakthrough, it is necessary not only to create new equipment to achieve the former goal in general, but also to throw out the underdepreciated old

one. Problems of waste-free production, rational use of waste in case of their formation, ecological purity of traditional and newly developed processes are of paramount importance in our century, when raw materials are rapidly depleted, and nature protection and prevention of pollution are conditions for maintaining normal human existence in the near future especially in the distant future [3].

Thus, it is possible to draw conclusions about the causes and consequences of the informational explosion. The reasons can be considered a sharp increase in information under the influence of the scientific and technological revolution. The consequences of the information explosion are the spread of new technologies in human life, as well as the entry into the language of new terms that describe new human achievements.

3. Analysis of approaches to defining the concept of term in linguistics

It is known that, speaking of terminology, linguists distinguish between: a) the science of terms; b) professional vocabulary in the composition of all words of the language or c) special vocabulary that serves a particular field of science or technology.

There is also no generally accepted definition of the term «term» in linguistics. This is due to many factors. The term is an integral part of a system, if the system is understood as a set of elements of the whole, between which there is a mandatory and strong connection. Thus, systematicity is one of the most important conditions for the existence of the term. A term can exist only as an element of a terminological system, if the latter is understood as an ordered set of terms that adequately express the system of concepts of theory that describe a particular field of human knowledge or activity [13].

Production activity requires direct communication between the people employed in it. The means of this communication, exchange of ideas, means that help to promote the development of certain industries, is a single national language with its grammatical structure, basic vocabulary and special, professional vocabulary.

The emergence and development of professional vocabulary is associated with the specialization of human production. The more developed a particular branch of production, science and technology is, the more it has special terms, and the richer is its terminology [18].

Terminological vocabulary, which is a part of the vocabulary of the language, still differs significantly from the commonly used. Moreover, some linguists also distinguish between scientific and technical terminology. Thus, J. Vinier and A. Martin emphasize that this difference is due to the very circumstances of science and technology, as technology arose as a result of a long series of trials, often conducted at random, through empirical searches and errors; science developed in its own way and, freeing itself from the original mystical and religious ideas, only at the beginning of the 19th century, thanks to its new achievements, was able to give a new impetus to the spread of technical knowledge. Therefore, «it cannot be taken for granted that science and technology belong to the same field of thinking and in their language can be expressed by the same linguistic means... In each case, the language uses different concepts and its own syntactic means» [11, p. 11].

At the same time, it should be recognized that in the era of rapid development of science and technology, these two areas of human activity develop in parallel, complement each other, mutually enrich each other, which is also manifested in the interpenetration of the features of their languages. Today it is more logical to assert the existence of the language of science, within which the language of technology is contained.

M. Zubkov notes that scientific concepts are defined by special words – terms that form the basis of scientific language. A term is a word, or established phrase, that clearly and unambiguously denotes a scientific or special concept. The term does not refer to the concept as an ordinary word, but on the contrary, the concept is attributed to the term, added to it. This difference is seen in the well-known conventionality of the term, which consists in the fact that scientists or specialists in a particular field agree on what to understand and what concept to invest in a term. Thus, the specific meaning of the concept defined by the term will be clear only through its definition – a concise, logical definition, which indicates the essential features of the subject, or indication of the concept, i.e. its meaning and limits [6].

E. Pirikov understands the term as «a word or group of words that has a specific and unique meaning within a particular field or specialization, which excludes any possibility of another understanding or interpretation that would differ from the understanding provided by the author» [13, p. 23].

Thus, referring to the dictionary of linguistic terms, by the term we mean «a word or phrase that expresses a clearly defined concept in a particular field of science, technology, art, socio-political life, etc.» [13, p. 306–307]. This definition was taken by us as the main one.

The specificity of terms is that they are unambiguous within the terminological system in which they are used, are not related to the context and are stylistically neutral.

Scientific and technical terminology is a wide layer of vocabulary that develops intensively and actively interacts with other layers of the vocabulary of the language, primarily with common vocabulary. Therefore, the study of the laws of formation of terminological vocabulary, its structure and semantics is one of the important tasks of modern linguistics, including translation studies.

All this contributed to the emergence of a new discipline in the depths of modern linguistics – terminology, which gradually clarifies its independent functions at the intersection of several sciences – linguistics, logic and relevant scientific and technical specialties.

The modern language of science and technology makes several demands on deadlines. The most important of them are the following:

- the term must comply with the rules and regulations of the relevant language;
- the term should be systematic;
- the term is characterized by definiteness, i.e. each term is compared with a clear separate definition, which focuses on the relevant concepts;
- the term is characterized by relative independence from the context;
- the term must be accurate;
- the term should be short, although this requirement often contradicts the requirements of accuracy, i.e. completeness of the term;
- the term should strive for unambiguity within one terminological system;
- the terminology is characterized by synonymy;
- terms are expressively neutral [16].

A term is an unisolated, dependent unit of commonly used language, the qualities of which are inherent in other units of the language and form a full part of the general structure of speech, the properties of which are more definite and meet the requirements of professional communication and understanding.

Traditionally, the term means a word or phrase that means the concept of any special field of knowledge or activity. Terms are «units of natural or artificial language (words, phrases, combinations of words and letters-symbols, combinations of words and numbers-symbols), which have a special conscious collective agreement with special terminological meanings, fairly accurately and fully reflecting the basic features of relevant concepts» [10, p. 9].

A. Ivanov understands terms as «words or phrases of special (scientific, technical, etc.) language, created (borrowed) for the exact expression of special concepts and their definitions» [7, p. 88].

A term is a special emotionally neutral word or phrase adopted in a certain professional field, used in special circumstances. The term conveys the name of a well-defined concept relating to a particular field of science and technology. In the special literature, terms carry the main semantic load, occupying the main place among other general literary and official words. The term is also defined as «a word or phrase (created on the basis of contractual relations), which has a professional meaning that expresses the concept used in the process of learning and mastering a certain range of objects and relationships between them in terms of a particular profession» [5, p. 54].

A. Schukin notes that in contrast to commonly used words, terms are usually unambiguous, they are not characterized by expression. Some terms have lost a purely special character and are widely used in various parts of speech, while others retain a narrowly specialized use. A word that acts as a term often has an equivalent in another language, its semanticization is carried out through translation [18].

Terms are special words. The meaning of the term can be represented as a special, stylistically limited lexical meaning of the word. By definition of L. Barkhudarov, the term is a word or phrase associated with a concept belonging to a field of knowledge or activity [2]. The affiliation of a term to a special vocabulary is secondary, the term, first of all, belongs to the general class of lexical units.

The term is a member of a certain terminological system, which refers to a particular field of science, technology, production, and its conceptual meaning is determined by its place in the system. Each term has its own definition (exact scientific definition) along with other terms in the same

field. Terms, in contrast to «everyday» words, within their terminological field are usually unambiguous: the same word can be a term of different fields of knowledge, but it is not polysemy, but homonymy. Terms, as opposed to general vocabulary, are related to a certain scientific concept: they reflect the results of scientific research and their theoretical understanding.

The meaning of the term reflects a special concept in its entirety, i.e. with all its features. To introduce a special concept means to list all the features of this object. Thus, a term is a sign used on the day of the name of a special concept, and it, in turn, is the object of reality.

The scientific literature has studied in detail the specific features of the terms, such as the presence of a definition, a close connection with the concept, the tendency to monosemy, lack of expression, stylistic neutrality [15]. Like any word, a term means a concept, which in turn is a representation of an object, an object called a word-term. But unlike an ordinary word, a term means a special concept that reflects the named object of reality in its entirety, while an ordinary concept is only a general representation of an object.

The term usually means a specific special concept, and in this sense the term is unanimous. At the same time, you can find several definitions of the same term in the dictionary. The presence of several definitions is usually the result of using the term to name special concepts that are part of different conceptual systems and subsystems. Terminological ambiguity is easily removed, because it is enough to determine the system or subsystem to which the term refers, and in this system, this sign will have only one meaning.

In fact, not all terms meet this requirement even within one specialty. This fact presents difficulties for accurate understanding of the text and makes the work of the translator difficult [15].

Directly related to unanimity is the inverse requirement that each concept correspond to only one term, that is, that there be no synonymous terms with matching meanings. Obviously, the exact identification of objects and concepts is complicated when the same thing is called differently, and there is even possible confusion over naming the same phenomenon in different words. Thus in terminology it is often necessary to face the phenomenon of synonymy. In the fine arts, the term color has several synonyms for both meanings: hue, shade, tint, tinge for the first meaning «color» and paint, tint, dye for the second meaning «paint».

However, V. Yeliseyeva notes that even in terminology, absolute synonyms exist for a relatively short time. Then there is a redistribution of sem within the members of the series and synonyms begin to differ in scope (term, stylistic color, etc.), or acquire a new semantic nuance depending on the compatibility with other words. In the first case, they become stylistic, in the second – relative (or partial) conceptual synonyms. Examples of the formation of stylistic synonyms are the distribution of the spheres of functioning of the nouns valley and dale with the meaning «valley» [9].

It is impossible to draw a clear line between the terms and words of everyday language due to the ambiguity of these words. For example, the well-known words that are often used: atom, plastic, vitamin, antibiotic, are not terms in common language, where scientific or technical principles play a secondary role. On the other hand, simple words such as water, earth, flame, liquid, pressure are terms in a scientific or technical context when they carry a basic meaning.

The terms reflect the most accurate, concentrated and economic definition of a scientific or technical idea. For example, the term water is a scientific definition of a chemical bond whose molecule consists of two hydrogen atoms and one oxygen atom. The complex relationship between the words of common language and terms, according to O. Pumpyansky, complicates the identification of terminology of certain branches of scientific and technical literature [12].

Terminology (as a set of terms) is an autonomous sector of any national language closely related to professional activities. The terms of each branch of science, technology, production form their own systems, due primarily to the conceptual connections of professional knowledge, if you want to express these connections through language. Terminological vocabulary makes it possible to most accurately, clearly and economically present the content of the subject and provides a correct understanding of the essence of the issue.

The systematic nature of the term can be traced through other special concepts that are present in its definition. Any definition begins with a generic concept, because to define any concept means to bring it under a broader. For example, the technical terms machine and engine are defined through the generic concept of device (mechanism, device), which allows them to refer to the conceptual system devices, but they will occupy different places

in this system, because they will have other features different: machine – «a device that converts heat or other forms of energy into mechanical energy», and engine – «a device that performs mechanical work».

As terms we can use both words used exclusively within this style, and special meanings of common words. The terms should provide clear and precise indications of real objects and phenomena, establish an unambiguous understanding by specialists of the information transmitted. Therefore, this type of words has special requirements, according to which the terms have specific features and characteristics that distinguish them from other words of the language.

It is correct to distinguish between «professionalisms» and «terms», which together constitute the concept of a special subtext. Arranged next to each other, terms are more orderly and normalized, while professionalisms are semi-official lexical units used by a narrow circle of specialists, and only in colloquial speech. Professional vocabulary is words and speech expressions that are used by representatives of certain professions, but do not belong to the terms [16].

Thus, professionalisms are words that are characteristic of the language of people of certain professions. Since professionalisms are used to denote certain concepts only in the field of a particular profession, craft, craft, they do not always meet the norms of literary language. Professionalisms act as unofficial synonyms for terms. Among the professionalisms can be distinguished scientific and technical, professional and industrial, and others. They are quite diverse in terms of semantic characteristics.

Unlike terms, professionalisms do not have a clear scientific definition and do not constitute a holistic system. If terms are usually abstract concepts, then professionalisms are specific, because they differentiate in detail those objects, actions, qualities that are directly related to the field of activity of the profession.

For the most part, professionalisms are used in the oral informal speech of people of a certain profession. Performing an important nominative-communicative function, they accurately name a part of a product, a part of a technological process or a certain concept and thus promote better mutual understanding (flash drive – memory card, Axis – Operating System). In written language, professionalism is used in publications intended for professionals (booklets, instructions, advice).

Professionalism, as it is known, is also used in the literature in order to create a professional color, to reproduce the life of a particular professional environment in their works [6].

Terms, as specific lexical units of language – members of the terminological system, are characterized by the following features: accuracy, unambiguity, systematicity, objectivity, motivation.

It is clear that in scientific and technical materials not only special vocabulary is used. They contain a large number of common words that are used in any functional style. When translating such lexical items, the translator faces the same difficulties and uses the same techniques to overcome them as translators of fiction. In scientific and technical materials there are also lexical elements that are more characteristic of the conversational style, in the transfer of which the translator has to face the need to choose expressive and stylistic options. Therefore, it is not enough for a translator of scientific and technical literature to have knowledge only in the field of terminology and special vocabulary. Like any translator, he must have a good command of all the richness of the languages he has to deal with [9].

The question of classification of terms is extremely important in solving problems of their translation. However, it should be noted that a single classification of terms does not currently exist, because scholars classify these lexical items on various grounds. The most common grounds for classifying terms are the following: source of origin of terms; scope of terms; the structure of terms.

4. Terms as unites of translation

Due to its specific features, terminological vocabulary causes objective difficulties in the translation process. When referring to the term as an object of translation, it is necessary to touch upon such areas of knowledge as translation theory and practice, information theory, linguistics, etc.

As noted by I. Alekseeva, the terms are «...self-regulating lexical apparatus, specially developed for the transmission of cognitive information» [1, p. 167]. As it was mentioned above, terms are unambiguous, have no emotional color and are independent of the context. These three important features of terms lead to conclusions that are crucial for the translator: to reproduce the terms in the scientific text should be used unambiguous,

independent of the context of correspondence – equivalents. Many of the equivalents are contained in bilingual special dictionaries. Replacing terms with words close in meaning is not allowed.

A. Ivanov believes that only those terms that are new to the language into which they are translating and reflect new concepts can be non-equivalent. It is clear that «as the same areas of knowledge or material culture develop in the society into which the translation is made, this inequality gradually disappears» [7, p. 88].

Translation with a dictionary of unfamiliar terms will not be difficult. It is another matter when several Ukrainian terms correspond to one English term, for example switch; switch. In this case, the choice of analogue can be dictated only by good knowledge of the subject. In order to properly understand a special text that contains terminological vocabulary, it is necessary to know well the subject and related English terminology. In addition, in order to properly convey the content of the text in Ukrainian, it is necessary to know the relevant Ukrainian terminology and a good command of the Ukrainian literary language.

Non-equivalent vocabulary is defined as «units of the source language that do not have regular correspondences in the language of translation» [9, p. 148]. Despite the differences in the translation of non-equivalent units, they are also matched depending on the method of translation. For the translation of non-equivalent terms can be used such methods as: borrowing (by transliteration or transcription), tracing, descriptive translation, approximate translation, analog translation. Taking into account that the term is, first of all, a word, but, considering the peculiarities of its differences from the latter, three categories of correspondences are distinguished for translation:

- equivalents;
- variable and contextual correspondences;
- all kinds of translation transformations.

The most optimal for the translation of terms at the lexical level are equivalents, borrowed by transcription and transliteration, tracing, lexical substitutions (generalization, concretization).

The greatest degree of equivalence is observed in those cases when the word in translation corresponds to the translated word in other components of the content, has the same stylistic characteristics. This is often achieved

when translating terms that have terminological correspondences in the language of translation [9].

The most commonly used means of translating terms that have no equivalent in the language of translation are borrowing, tracing, and descriptive translation.

The use of borrowing (for example, motor, diesel, radar) ensures the preservation of the main characteristics of the term, and, in addition, borrowing terms from the original language provides unification of the metalanguage of this science at the international level. However, when translating English terms into Ukrainian, it is necessary to avoid unnecessary borrowing and unnecessary use of foreign words, preferring Ukrainian words, such as «сільське господарство» instead of «агрокультура».

A. Fedorov points out that «regardless of the foreign language from which the translation is made, the principles of style reproduction are crucial in choosing options for the transfer of individual words (including terms), phraseology and syntactic inflections» [17, p. 299]. This also applies to cases where “the translator first encounters a new foreign term, which is not yet expressed in dictionaries, has not been found in other texts and requires accurate decipherment by logical-linguistic analysis of the word and its connection with the context and construction of accurate unambiguous correspondence (at least in the form of an extended phrase)» [17, p. 300].

To the first group of borrowings A. Fedorov refers borrowings, i.e. those that cannot be replaced by words of the native language and have already entered its vocabulary (international words first of all), and those that have only incomplete synonyms in this language, and contribute to the concept they express a special clarifying shade (for example, the word «articulation» as a phonetic term meaning the work of speech organs to produce sound and is not equivalent to the word «pronunciation» because it is broader in meaning) [17].

Borrowings that are allowed in a particular context because of their greater brevity than the corresponding synonymous means of the mother tongue, or the need for synonym variation, are used in cases where one borrowed word can replace the whole phrase in the mother tongue and therefore prefers more compactness.

The translator’s choice of one of the options – Ukrainian or borrowed – to convey the original meaning of the word does not remain a matter of

taste or random decision, but expresses its relationship to the possibilities of language. It is clear that one case of choosing one or another option is not yet decisive, but the system itself is important, which is followed by the translator (as much as the author of the original), following one or another trend. The degree of acceptability of the borrowed term is also important, even in the presence of a Ukrainian synonym. Thus, the term modulation has now taken root in the theory of translation [17].

Tracing is a reproduction of the internal semantic structure of the original term, for example, high-speed – високошвидкісний, cardio-vascular – серцево-судинний.

Descriptive translation is especially often used when it is necessary to convey to the addressee the meaning of a term that has no equivalents in the language of translation, for example, digital watch – годинник з цифровою індексацією, genetically modified food – продукти харчування на основі генетично модифікованих організмів.

At the same time, there are frequent cases of combining the means used in the translation of one terminological unit. The presence of several translation options confirms the focus of the dictionary on the user with minimal knowledge in a particular area, or indicates the presence of new unstable terms, the best translation option which has not yet been finally selected.

All of the above applies to the translation of any English terms into Ukrainian. However, when translating such a variety as multicomponent terms, there are additional difficulties. The problems that arise when translating English multicomponent terms into Ukrainian are mainly related to differences in the composition of these languages. In English – which is analytical – the components of the terms are interconnected positionally, without morphological design. In the Ukrainian language – which is synthetic – the components must be connected not only positionally, but also with case endings.

The simplest case is the translation of such terms, where each prepositional component can be considered as a definition of the main word in the phrase. This method of translation is called elemental, for example, one-electron bond – одноелектронний зв'язок [10]. The simplest way is to translate with the help of a Ukrainian term of a similar model, when the dependent components of the term-phrase are translated as a definition.

The same model translates non-equivalent terms formed in this way, for example, analog computer – аналоговий комп'ютер.

In more complex cases, a genetic model of translation is used, i.e. a definite noun in the genitive case, for example, grapefruit seed oil – олія насіння грейпфрута. Sometimes the translation may require a permutation of the components of the term: cybernetic chemistry era – ера кібернетичної хімії. Quite often when translating one multicomponent term, two or more tools are used simultaneously. For example, when translating the term water vapor pressure – тиск водяної пари, two methods were used: the dependent component water was translated as «водяна», and the dependent component vapor was translated by the Ukrainian equivalent in the genitive case «пари» [10].

An effective and widely used means of translating English multicomponent terms that have no vocabulary equivalents in the Ukrainian language is a description. Descriptive translation allows you to convey in Ukrainian a concept that is expressed in a non-equivalent term, for example, money market – короткострокова позика між банками (a short-term loan between banks).

Translation of English multicomponent terms is impossible without a careful analysis of their components and the relationship between them. The most typical ways of translating English multicomponent terms into Ukrainian are translation using:

- Ukrainian multicomponent term of similar model;
- Ukrainian multicomponent term formed by permutation of components;
- Ukrainian multicomponent term, which includes a preposition;
- Ukrainian multicomponent term formed with the help of adverbial and adverbial constructions;
- descriptive translation [10].

The literature on translation problems offers a large number of different ways and means of transmitting English terms in Ukrainian. The choice of translation depends on the type of text and the novelty of the term. In special texts, preference is often given to borrowing the term (transcription or transliteration), sometimes tracing. If it is a translation of an article from a regular journal, and not a special edition intended for specialists, you can use a descriptive translation or borrowing, or tracing with an explanation in the text or in a footnote [17].

Having researched theoretically the question of technical terms translation into the Ukrainian language, we came to the following conclusions:

The term is a word or phrase that expresses a clearly defined concept in a particular field of science, technology, art, socio-political life and so on. The set of terms as lexical means of naming is terminology.

The translation of English terms into Ukrainian requires knowledge of the field to which the translation relates, understanding of the meaning of terms in English and knowledge of terminology in the native language. When translating scientific and technical literature from English into Ukrainian, the interaction of the term with the context is important, due to which the meaning of the word is revealed.

In technical terminology there are mostly complex terms and phrases. Translation of complex terms consists of two main procedures – analytical and synthetic. An important role in the translation of phrases is played by the analytical stage – the translation of its individual components. And for this it is necessary to correctly define the components of a complex term, because they can be not only words but also phrases that are part of a complex term. It is also important to establish in what semantic relations the components are among themselves and with the main component of the term-phrase.

The main means of translating terms-phrases are descriptive method, transcription and tracing. The most difficult to translate are terms that have different meanings not only in different fields of science and technology, but even in one field. Such a word, which has several vocabulary correspondences, variants similar to it in meaning, is translated by selecting the variant-analogue, which would most accurately convey the meaning of the term depending on the words that are closely related to it.

In general, technical terms have the same means of translation from English to Ukrainian as all other terms. The main problem of translation of technical terms and terms-phrases is their ambiguity not only among different branches of science, but also within the technical field itself.

5. Conclusion

Terms are units of language and professional knowledge that ensure the effectiveness of intercultural communication. For this reason, the greatest

practical significance in the translation of scientific and technical texts is the equivalent translation of terminology.

Differences in the lexical structure and morphosyntactic structure of terms have objective linguistic reasons: English terms, the structure of which includes a substantive defining component (noun or noun group), cannot be translated into Ukrainian without differences in morphosyntactic structure due to differences in the grammatical structure of languages.

After conducting scientific research on means of translation of English terms in Ukrainian, we found that they are somewhat different, but none of the scholars provide detailed instructions on the translation of terms, as they are a special group of scientific and technical vocabulary. The translator must not only be fluent in English, but also be proficient in the specific field to which the text of the translation belongs, as the meaning of the terms is closely linked to the context, content and specificity, and may vary depending on the field of use. Only with an effective combination of these two conditions can an adequate translation of any scientific and technical literature be made. Further work is in practical research of the specified methods of translation in the course of translation of automobile terms.

References:

1. Alekseeva I.S. (2004) *Vvedenie v perevodovedenie* [Introduction to translation studies]. SPb.: Filologicheskij fakul'tet SPbGU; M.: Izdatel'skij centr «Akademiya».
2. Barhudarov L.S. (1975) *Yazyk i perevod. Voprosy obshchej i chastnoj teorii perevoda*. [Language and translation. Questions of general and specific translation theory]. M.: Mezhdunarodnye otnosheniya.
3. Bilozerska L. P. (2010) *Terminolohiia ta pereklad* [Terminology and translation]. Vinnytsia: Nova kn.
4. Vakulenko M. (2015) *Ukrainska terminolohiia: kompleksnyi linhvistychnyi analiz* [Ukrainian terminology: complex linguistic analysis]. Ivano-Frankivsk: Foliant.
5. Volodina T.S., Rudkivskiy O.P. (2017) *Zahalna teoriia perekladu dlia persoho (bakalavrskoho) rivnia* [General theory of translation for the first (bachelor's) level]. K.: Vyd. tsentr KNLU.
6. Golovin B.N. (1983) *Vvedenie v yazykoznanie* [Introduction to linguistics]. M.: Vysshaya shkola.
7. Zubkov M. (2002) *Suchasna ukrainska dilova mova* [Modern Ukrainian business language]. H.: Torgin.
8. Ivanov O.A. (2006) *Bezekvivalentnaya leksika* [Non-equivalent vocabulary]. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. universiteta.

9. Karaban V. (2002) Pereklad anhliiskoi naukovoï i tekhnichnoi literatury. Hramatychni trudnoshchi ta zhanrovo-stylistychni problemy [Translation of English scientific and technical literature. Grammar difficulties and genre-stylistic problems]. Vinnytsia: Nova knyha, 315–407.
10. Kyiak T.R., Ohui O.D., Naumenko A.M. (2006) Teoriia ta praktyka perekladu [Theory and practice of translation]. Vinnytsia: Nova knyha.
11. Mihajlova V. (1991) Struktura mnogokomponentnyh terminov himii i ih perevod s anglijskogo yazyka na russkij [The structure of multicomponent chemistry terms and their translation from English into Russian]. L.: Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena.
12. Nazarov V. (2000) Kurs ekonomicheskogo perevoda [Economic translation course]. M.: MGU.
13. Pumpyanskij A. (1981) Vvedenie v praktiku perevoda nauchnoj i tekhnicheskoi literatury na anglijskij yazyk [Introduction to the practice of translating scientific and technical literature into English]. M.: Nauka.
14. Pyrikov E. (1992) Kommunikativnye aspekty perevoda i terminologii [Communication aspects of translation and terminology]. M.: VGSHCH.
15. Savchuk M. (2008) Anhlo-ukrainskyi naukovo-tekhnichnyi slovnyk [English-Ukrainian scientific and technical dictionary]. K.
16. Superanskaya A.V., Podol'skaya N.V., Vasil'eva N.V. (2007) Obshchaya terminologiya: Voprosy teorii [General Terminology: Theoretical Issues]. M.: Izd-vo LKI.
17. Terekhova G. (2004) Teoriya i praktika perevoda [Translation theory and practice]. Orenburg: GOU OGU.
18. Fyodorov A. (2002) Osnovy obshchej teorii perevoda [Fundamentals of General Translation Theory]. SPb.: SPbGU.
19. Shchukin A. (2007) Lingvodidakticheskij enciklopedicheskij slovar' [Linguodidactic Encyclopedic Dictionary]. M.: Astrel': ACT: Hranitel'.

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Valdeķu iela 62 – 156, Rīga, LV-1058
E-māil: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”
Parakstīts iespiešanai: 2021. gada 30. Aprīlis
Tirāža 300 eks.